

3
Г
ДЕ
МОПАСАН

M Mopassan

*

ТОМ 1

Пампушка. Неділі паризького буржуа. Дім Тельє. Мадемуазель Фіфі.

ТОМ 2

Життя Бенасові казки. Місячне світло.

ТОМ 3

Міс Гаррієт. Сестри Рондолі. Під сонцем. Івета.

ТОМ 4

Казки дня і ночі. Любий друг.

ТОМ 5

Туан, Добродій Паран. Маленька Рок. Горан.

ТОМ 6

Монт-Оріоль. На воді. Обращення пані Гюсон. П'єр і Жан.

ТОМ 7

Сильна як смерть. З лівої руки. Мандрівне життя. Марна краса.

ТОМ 8

Вірші. Наше серце. Мюзета. Дядько Мілон. Постій Місті. Вибрані статті.

*

1 крб. 9 коп.

*

Мопассан... великий французький поет-повістьяр... виявляє «галльського темпераменту» та галльської адчаці, як про його кажуть самі французи.

Стиль Гюї де Мопассана... дуже гарний, живий, бадьористий... він... покнявує авчжайну у французьких письменників періодичну важку мову, як от у Золя, що любив писати, ніби латинськими, довгелецькими, на цілу п'ядь, періодами, і писав народною французькою колоритною мовою.

Іван Нечуй-Левицький

Мопассан великий живописець людської брідоти.

Анаголь Франс

Мистецтва довершеність... уже давно здобула Мопассанові славу класичного письменника, письменника відручників і хрестоматій, вчителя мови, навіть за кордонами Франції, вчителя мистецтва оповідає у цілому світі. Цей жанр Мопассаном відроджений, і Мопассан є визначний його майстер.

Проф. Степан Савченко

(З передмови до українського десятитомника П'єр де Мопассана)

*

ALICE
1875

EDITIONS

DNIPRO

KYIV

1970

*

ВИДАВНИЦТВО

«ДНІПРО»

КИЇВ

1970

Guy de Maupassant

OEUVRES

EN HUIT VOLUMES

Tome troisième

MISS HARRIET

LES SOEURS RONDOLI

AU SOLEIL

YVETTE

Traduit en ukrainien

Гі де Мопассан

**ТВОРИ
В ВОСЬМИ ТОМАХ**

Том третій

**МІС ГАРРІЄТ
СЕСТРИ РОНДОЛІ
ПІД СОНЦЕМ
ІВЕТА**

Перекладено з французької

И (Фр)
М78

Редакційна колегія:

*Дмитро ЗАТОНСЬКИЙ, Микола ЛУКАШ,
Дмитро ПАВЛИЧКО, Борис ТЕН,
Тетяна ЯКИМОВИЧ*

Харківська книжкова ф-ка ім. М. В. Фрунзе

7—3—4

Пр. Інф. лист 1968М

MIC RAPPET

МІС ГАРРІЄТ

Присвячується пані***

Було нас сім у брекові: чотири жінки та три чоловіки,— один у передку, поруч з фурманом; виїжджали ступою на гору, де, як вуж, звивалась дорога.

Виправившись світом з Етрета, щоб подивитись на руїни Транкарвіля, ми ще й тепер дрімали, скуті вранішнім холодком; жінки особливо, не звиклі вставати по-мисливському рано, щохвилини спускали повіки на очі, похияляли голови чи позіхали, не помічаючи, як настає день.

Була тоді осінь. Понад дорогою, з того і з того боку, простяглись голі поля, вівсиська та пшеничиська, жовтіли стерні, вкриваючи землю, ніби щетина неголеної бороди. Земля, повита туманом, немовби парувала. Жайворонки співали в небі, інші пташки цвірінькали серед кущів.

Темно-червоне сонце викотилося нарешті з-поза обрію; і що вище підбивалося вгору, ясніючи з хвилини на хвилину, земля дедалі немовби прокидалась, осміхалась, обтрушувалась, скидала, мов дівчина, вставши з постелі, сорочку з білої пари.

Граф д'Етрай, що сидів у передку, гукнув:

— Дивіться, заєць!

І показав рукою вліво, на поле, де росла конюшина. Заєць брався тим полем, сливе ховаючись у конюшині,— виглядали тільки довгі вуха; тоді перескочив ріллею, спинився, рушив з місця шаленим скоком, звернув убік, знову спинився, непокоячись, додивляючись, чи нема якої небезпеки, не можучи наважитися, куди саме податись; нарешті погнався знову вистрибом і зник серед грядок буряків. Усі чоловіки порозбуркувались, стежачи за зайцевою біганиною.

— Неввічливі ми сьогодні,— сказав Рене Лемануар і, поглянувши на свою сусідку, баронесу де Серен, що ледве перемагала дрімоту, промовив до неї стиха:

— Ви думаєте про свого мужа, баронесо. Маєте ще чотири дні.

Вона одказала спросоння, осміхаючись:

— Ото розум! — Тоді, стрепенувшись, одганяючи дрімоту, додала: — Розкажіть-но ви нам яку сміховину. От ви, добродію Шеналь, кажуть, ніби вам колись-то більше щастило, як самому герцогові Рішелъє *, — розкажіть про любовці, про яку пригоду, що з вами трапилась, про яку захочете.

Леон Шеналь, старий художник, дуже в свій час уродливий, дуже здоровий на силу чоловік, якого дуже любило жіноцтво, взявся рукою за довгу, сиву бороду і всміхнувся; тоді, подумавши хвилинку, споважнів раптом.

— Не буде тут веселощів, добродійки мої любі, розкажу вам про найжалісніше кохання, яке я бачив на своєму віку. Бажаю вам, друзі, щоб ніхто з вас не довів нікого до такого кохання.

I

Було мені двадцять п'ять літ, і я малярював по нормандському узбережжі.

Малярювати для мене означало блукати з клунком за плечима, від заїзду до заїзду, нібито для малярської науки, шукаючи красвидів. Не знаю я нічого кращого за таке мандрівне, як набіжить, життя. Ти вільний, ніщо тобі не стає на заваді, не журишся, не клопочешся нічим, не думаєш навіть про завтрашній день. Ідеш тією дорогою, яка тобі сподобається, веде тебе власна тільки фантазія, а пораду дають очі — на чому зупиняться радо, туди й повертаєш. Спиняєшся, бо вабить тебе струмок, бо смачно запахло з заїзду печеною картоплею. Обираєш іноді місце для одпочинку, бо сподобався дух від ломиносу, бо наївно скинула на тебе оком дівчина-служниця. Не гордуйте, панове, тими сільськими любовцями! Вони мають душу й почуття, оті дівчата, а теж тверді в них щокі і свіжі уста; а бурхливі їхні поцілунки міцні та смачні, мов фрукти-дички! Кохання завше любе, звідки б воно не прийшло. Серце, що заб'ється, коли ви проходите, очі, що заплачуть, коли ви одходите, то речі такі рідкі, такі солодкі, коштовні — і ніколи ними гордувати не слід.

Зазнав я побачень і по ровах, що заросли первоцвітом, за хлівами, де лежать-куняють корови, або й на соломі, на

горищі, — ще теплсму, нагрітому за день від сонця горищі. Я згадую про грубе, сіре полотно на пружистому, дерзкому тілі, я жалкую за наївним, одвертим милуванням, що більше розчулює своєю щирістю, безпосередністю, ніж витончена втіха, якої зазнаєш від знадлих, вишуканих жінок.

Але що найбільше припадає до вподоби в такій-от блуканині, то це поля, гаї, те, як сходить сонце, як спадає вечір, як місяць світить. Тоді-то художник відбуває весільну мандрівку з землею. Буваєш тоді наодинці з нею, близько-близько коло неї, на довгому, спокійному побаченні. Ляжеш серед поля, серед стокроток та зіркатого маку, під ясним сонячним промінням, і, розплющуючи очі широко, дивишся на далеке сільце з маленькою, гостроверхою дзвіницею, слухаєш, як дзвін вибиває полудень.

Або сядеш біля джерела, що пробивається з-під дубового кореня, серед густої, тендітної, високої, свіжої лиснючої трави. Приклякнеш, нахилишся, п'єш тую воду, холодну, прозору, що змочує тобі вуси та носа, п'єш і відчуваєш фізичну втіху, ніби цілуєш те джерело, припавши вустами до вуст. А іноді, йдучи понад тим довгим, вузьким струмочком, натрапиш на ковбаню, роздягнешся до сорочки, поринеш із головою — і відчуваєш по всьому тілі, як ніби голубить тебе, вабить студеними обіймами тремтлива, весела, жвава течія.

Радієш, зійшовши на пригорок, зажуришся над ставом, не стямишся з захвату, коли сонце, потопаячи серед кривавих, безкраїх, мов те море, хмар, спадає на воду червоними відблисками. А ввечері, як сяє місяць серед неба, мариш тоді про різні надзвичайні речі, що ніколи не набіжать на думку ясної, гарячої днини.

То, блукаючи отак по цій самій місцевості, де ми перебуваємо цього року, дістався я одного вечора до маленького, над скелею, сільця Бенувіля, поміж Іпором та Етрета. Я йшов з Фекана понад берегом, понад високим, рівним, мов стіна, берегом з крейдяними де-не-де скелями, що стрімко спадають у море. Із самого ранку я йшов під солоним морським вітром по гладенькому моріжку, по тій ніжній, м'якенькій, мов килим, травиці, що росте собі над безоднею. І так, виспівуючи на весь голос, широко ступаючи, то поглядаючи на чайку, як вона пливе в повітрі, повільно, кружиняючи, виблискуючи білими крилами на

синьому небі, то на море, на темне вітрило на рибальському човні, перебув я щасливий день, безжурний та вільний.

Отже, накрили для мене коло ганку, і почав я рвати зубами худу нормандську курку, запиваючи прозорим сидром та заїдаючи разовою булкою, чудесною на смак, хоч і спеченою днів із чотири тому.

Раптом розчинилася з вулиці дерев'яна хвіртка і дивовижна особа попростувала до хати. Дуже висока, дуже худа й так замотана в шкотську червону картату шаль, аж можна було здумати, що немає в неї рук, коли б при кульші не виглядала довга п'ясть, яка держала білу мандрівницьку парасолю. Дивлячись на її худе, мов у мумії, обличчя, облямоване довгими, сивими, закрученими пуклями, що підскакували за кожним кроком, набіг мені на думку, не знаю, чому, копчений оселедець у папільйотках. Вона, спустивши очі, жваво пройшла повз мене й побралася в хату.

Дивна та проява мене звеселила; була то, звичайно, моя сусідка, літня англійка, про яку мені казала наша господиня.

Того дня я більше її не бачив. На другий день, скоро я притаковився з малюванням у чудовій полонині, отій, знаєте, що тягнеться аж до Етрета, як раптом, підвівши очі, побачив щось чудне — стовбичило воно на пригорку, на вершку. Якась ніби щогла, вквітчана прапорами. Вона сама. Побачивши мене, зникла.

Я вернувся опівдні на сніданок, сів за стіл, у гурті, щоб зазнайомитися з тією старою дивачкою. Та вона не одгукнулася на моє упадання, не звернула навіть уваги, коли я їй почав usługувати в кожній дрібниці. Я неухильно наливав їй води, запопадливо подавав потрави. А вона злегка, сливе непомітно, схитне головою, миркне якесь англійське слово так тихо, що я й не вчую нічого, — от і вся дяка.

Я перестав коло неї тупцювати, хоч думкою все ніяк не міг заспокоїтись.

Третього дня я вже знав про неї стільки, як і сама пані Лекашер.

Звалась вона міс Гаррієт. Шукаючи десь у заборі села, щоб перебути там літо, зупинилась у Бенувілі півтора місяця тому і зовсім ніби й не думала вирушати звідтіля. За столом не балакала ніколи, їла похашцем, читаючи разом з тим повчальні протестантські книжечки. Вона роздавала

їх кожному, оті книжечки. Сам навіть кюре дістав від неї чотири примірники, їх за два су заніс йому хлопчина. Часом вона казала нашій господині зненацька, ні сіло ні впало:

— Я любить господа над усе, я дивується всьому його творінню, я схиляється перед природою, я носить господа завше в своєму серці.

І зараз совала до рук зчудованій селянці котрусь із своїх брошур, що їм би-то судилося навернути на справжній шлях увесь світ.

На селі ніхто її не любив. Відколи вчитель повістив: «Це атеїстка»,— якесь ніби прокляття тяжіло над нею. Кюре, з яким радилася з цього приводу пані Лекашер, сказав: «Це єретичка, але господь не хоче грішникової смерті, а врешті я гадаю, що вона особа надзвичайно цнотлива».

Через оті слова «єретичка», «атеїстка»,— хоч люди й не знали справжнього змісту їхнього,— запанувала в думках якась непевність. Догадувались люди, крім того, що та англійка була з багатих, що вік звікувала, тиняючись по всьому світі, бо вигнали її з сім'ї. А чого ж її вигнали з дому? Та певна річ, що за невірство.

Була ж вона, в дійсності, з тих ентузіасток своїх переконань, з тих затятих пуританок, що їх стільки дає Англія, з тих старих паній, добрих та нестерпних, що безпереч шляються по всіх європейських табльдотах, псують Італію, затроюють Швейцарію, унеможлиблюють життя на чарівних курортах при Середземному морі, розносять усюди за собою дивацькі свої манії, свої звички, яких набули, застигши навіки в весталках, свої невимовні строї та ще особливі пахощі — так від них тхне гумою, ніби їх хто на ніч ховає в каучуковий футляр.

Помітивши таку особу в готелі, я тікав, як ото тікають пташки, набачивши опудало на полі.

Ця, одначе, була така якась одмінна, аж навіть подобалась мені.

Пані Лекашер, що з інстинкту ставилась вороже до кожного неселянина, відчувала в темнім своїм розумі якусь огиду до старої пані, до захоплених її витівок. Придумала для неї прізвисько, зневажливе, певне, на її погляд, прізвисько; не знаю вже, звідкіля воно набігло їй на уста, не знаю, якими невідомими, таємничими шляхами дійшов до того її розум,— казала на неї: «Чисто тобі чортиця». І це слово, прикладене до тієї суворої й сенти-

ментальної істоти, здавалося мені кумедним без міри. Я й сам не називав її інакше, як «чортиця», зазнавав дивної втіхи, коли, побачивши її, голосно вимовляв це слово.

— А що там поробляє сьогодні наша чортиця? — питає я в тітки Лекашер.

А селянка одкаже, бувало, обурено:

— Ви не повірите, пане! Знайшла десь жабу — в тої, бачте, лапу перечавили, — занесла в свою кімнату, пустила в миску, а тепер панькається з нею, як з людиною. Хіба то не глум!

Другого разу, проходжуючись берегом понід скелями, купила вона велику рибу, допіру зловлену, і зараз же вкинула її назад у море. А рибалка, хоч і гоїно йому заплачено, вилаяв англійку на всі боки, розсатанівши так, ніби вона витягла в нього гроші з кишені. Цілий місяць потім не міг про те балакати, не лютуючи, не кленучи. Так, так! Була то справді чортиця, отая міс Гаррієт; на пані Лекашер нашло геніальне натхнення, коли вона її отак охрестила.

Стаєний наймит, якого звали Сапером, бо він служив у Африці в війську за молодих літ, був іншої думки. Він казав з мудрою міною:

— Звичайно, хвойда була, пожила свого часу.

Коли б те все знала бідолашна панна!

Селестина, наймичка, usługувала їй неохоче, — а чому, так я й не міг дізнатись. Тому, може, тільки, що то чужоземка, іншої раси, іншої віри, балакає іншою мовою. Та й чортиця ще до того!

Все вона блукала по полі, молилась на природу, на творіння боже. Якось увечері натрапив я на неї — стояла в кущі навколішках. Побачивши крізь лист щось червоне, я розхилив гілки, і міс Гаррієт устала з колін, засоромившись, що її отак застали, втупивши в мене злякані очі, мов у тієї сови, коли її злапають серед дня.

Іноді, працюючи між скелями, я помічав її на прискалку — стояла, мов той семафор на залізниці. Дивилася палким поглядом на широке, золоте від сонячного проміння море, на високе вогняно-пурпурове небо. Часом розпізнавав я її далеко в полонині — простувала хутко пружною ходою англійки, і я йшов їй назустріч — і сам не знаю, що мене до неї тягло, — назустріч тому фанатичному сухорлявому, загадковому обличчю, що світилося внутрішньою, глибокою радістю.

Часто я здибав її на якій фермі. Сиділа десь у куточку на траві, під яблунею, з розгорненою книжечкою на колінах, а очима блукала в далечині.

Я ж так і не вирушав звідтіль, покохавши усією душею той тихий край, ті лагідні, розлогі краєвиди. Добре мені там було, на тій незнаній фермі, далеко від усіх, близько до землі, до любові, святої, пишної, зеленої землі, що ми її утучимо колись власним своїм тілом. Може, теж, правду кажучи, легковажна цікавість держала мене в тітки Лекашер. Заманулося мені придивитись трохи до чудної тієї міс Гарріет, дізнатись, що то діється в самотній душі в тих старих мандрівних англійок.

II

Зазнайомились ми досить дивно. Я допіру домалював етюд, дуже, на мій погляд, сміливий, та такий він був і справді. Продано його потім, як п'ятнадцять літ збігло, за десять тисяч ф'ранків. Річ то, врешті, була проста, простіша, ніж два та два, тільки що знехтував я там усіма академічними приписами. Правий куток полотна зображав скелю, величезну кострубату скелю, вкриту водоростинами, брунатними, жовтими та червоними, на якій, мов масло, вилискувало сонце. Світло спадало на камінь золотим вогнем, а самого сонця не було видно — ховалося воно позаду, за мною. Перший план вражав сяйвом, палав пишним вогнем.

Ліворуч — море, не синє, не чорне, мов луповець, а зеленкаве, ніби молоком прилите, нефритове й похмуре море під притьмареним небом.

Я такий був радий з свого твору, що аж пританцьовував, вертаючись до заїзду. Хотілось мені тоді, щоб побачив його зараз увесь світ. Показував його навіть, пригадую собі, корові на придорожніх луках.

— Глянь-но сюди, стара! — крикнув я до неї. — Таке не часто побачиш!

Підійшовши до хати, почав зараз гукати тітку Лекашер, репетуючи, як не в свою голову:

— Гоп-гоп! Паніматко, потурбуйте свої кості та почувуйте!

Селянка надійшла й почала оглядати мій твір баранкуватими очима, не розрізняючи там нічого, що воно таке, — чи то, бува, віл, чи хата.

Міс Гаррієт верталася додому і проходила позад мене якраз у ту хвилину, коли я держав етюд у простягнутій руці й показував господині. Чортиця не могла його не побачити, бо я таки подбав підставити свій утвір так, аби вона ніяк не змогла розминутися з ним очима. Вона раптом снинилась, вражена, зчудована. Була то, виявляється, її скеля, та, на яку вона вибиралася, щоб намаритись до-схочу.

Прошепотіла своє британське «оу», і стільки було почуття, стільки хвали в тому слові, аж я, осміхнувшись, повернувся до неї й сказав:

— Це, панно, мій останній етюд.

Вона пролепетала з кумедним і зворушливим захватом:

— О пане! Ви так глибоко розуміти природа.

Я зчервонів, далєбі, більше мене проїняла та її похвала, ніж коли б почув те від якої королеви. Вона мене зачарувала. Я ладен був ухопити її в обійми, правду кажу!

Сів я до столу поруч з нею, як і завше. Перший раз вона заговорила, вголос продовжуючи свою думку:

— О! Я так любити природа!

Я подавав їй хліб, воду, вино. Вона тепер приймала те все від мене, всміхаючись злегка, як могла б усміхатись мумія. Балакали ми з нею про краєвиди.

По обіді, вставши разом з-за столу, ми почали ходити по подвір'ї; тоді — звабила мене, певне, грізна пожежа, що сонце, заходячи, запалило на морі,— відчинив я хвіртку, яка виходила на урвистий берег; от ми вдвох, поруч, ідемо, радіючи, як двоє людей, котрі оце допіру зрозуміли, збагнули одне одного.

Вечір був теплий, лагідний, з тих благодатних вечорів, коли й душа, й тіло щасливі. Скрізь розлита втіха, скрізь розлиті чари. Тепле, духмяне повітря, сповнене пахоців трав і водоростин, пестить нюх дикими своїми випарами, пестить піднебіння смаком моря, пестить розум солодкою радістю. Ми йшли тепер над безоднею, понад широким морем, що котило на сто метрів під нами маленькі свої хвилячки. Розтуленим ротом, розширеними грудями вбирали в себе свіжий вітерець, що, перебігши через весь океан, обвівав тепер наші обличчя, повільний і солоний, бо довго цілувався з хвилями.

Загорнувшись у свою картату шаль, виставивши зуби, англійка натхненно дивилась, як велетенське сонце опуска-

лося до моря. Ген-ген, далеко перед нами, ледве око добачало, вимальовувався на полуменистому небі корабель на три щогли з піднятими вітрилами, а ближче до нас проходив пароплав, залишаючи по собі слід із диму, що розгортався в хмару безкраю і заснував увесь обрій.

Червона куля все схилилась поволі донизу. Незабаром доторкнулась до води, якраз за нерухомим кораблем, що одбився, ніби в огняній оправі, посеред моря, серед його сліпучого сяйва. Сонце помалу потопало в морі, ніби той океан ковтав його. Видно було, як воно занурюється, зменшується, зникає. Усе скінчилось. Тільки маленьке суденце все ще виразно вимальовується на далекому небі, на золотому тлі його.

Міс Гарріет гарячим поглядом стежила, як конає у пишному полум'ї день. І була в неї, певне, непомірна охота пригорнути до себе небо, море, весь обрій.

Вона шепотіла:

— Оу! Кохати... кохати... кохати...

Я бачив сльози в неї на очах. Почала знову:

— Я б хотіла бути пташечка маленький і злетіти на небо.

І стояла так, як я часто бачив її, приткнувшись над урвищем, сама червона в пурпуровій шалі. Мене кортіло намалювати її в альбомі. Скидалася на карикатуру втіленого екстазу.

Я одвернувся, ховаючи посмішку.

Потім заговорив з нею про малярство, зовсім як з товаришем: зазначав тони, силу, напруженість, вживаючи термінів з мого фаху, зазначаючи контраст тонів, яскравість колориту. Вона слухала уважно, розуміючи, намагаючись похопити зміст невідомих їй слів, збагнути мою думку. Час од часу вимовляла:

— О, я розуміти, я розуміти! Це дуже цікавити мене. Ми вернулись до господи.

Другого дня, побачивши мене, вона сквапно підійшла, простягаючи руку. І ми зараз поприятелювали.

Була то славна істота, тільки душу мала ніби на ресорах, що скоком летіла в екстаз. Бракувало їй рівноваги, як і кожній жінці, котра засиділась у дівках до п'ятдесяти літ. Замаринувалась у невинності, мов у тому оцті; зберегла, проте, в серці щось надзвичайно молоде, якийсь запал. Любила природу, любила тварини, і та любов була якась непоміркована, буяла в ній, мов міцний трунок,

щось мала в собі змисловне; а до людей такої любові зо всім не відчувала.

Тремтіла, то вже певне, хвилювалася надміру, побачивши, як сука годує щенят, як кобила бігає по сіножаті з лошатком, побачивши пташине гніздо з головоастими й голими пупцьверінками, що пищать, роззявляючи дзьоби.

Бідні, самотні істоти, мандрівні сумні гості табльдотів, бідні, сердешні, чудні ви істоти, я полюбив вас, одколи пізнав її!

Помітив я незабаром, що вона має щось мені сказати, тільки не одважиться, і втішався з її несміливості. Коли виходив рано з дому із скринькою за плечима, вона проводила мене аж на край села; мовчала, непокоїлась помітно, відшукувала, видно, слова, щоб розпочати тую розмову. Тоді раптом повертала й сквапно відходила від мене, підскакуючи, таку-бо мала звичку, за кожним кроком.

Одного разу набрала якомсь одваги:

— Я хотіла бачити вас, як ви робить малюнка. А ви — згодний? Я дуже цікава дивитись.

І зчервоніла, ніби вимовила якісь надзвичайно зухвалі слова.

Я повів її з собою в ущелину Маленької долинки, де розпочав новий етюд.

Вона стояла мовчки позад мене, пильно слідкуючи за кожним моїм рухом.

І несподівано, подумавши певне, що мені ніяково так малювати, мовила «спасибі» й пішла собі.

Та невдовзі вона обісмілилась і почала щодня товаришити мені з видимою радістю. Приносила сама під рукою складаного стільця, ніяк не дозволяючи мені піднести, і сідала поруч зо мною. Так і сиділа довго-довго, нерухома, німа, слідкуючи поглядом за найменшим рухом пензля. Коли мені, бувало, поведеться, наклавши враз на полотно велику кольористу пляму, досягти певного, несподіваного для неї ефекту, вона мимохіть скрикувала стиха; здивовано: «Оу»,— радіючи й чудуючись без міри. Ставилася з пошаною, з чулістю до моїх полотен, дивилася мало не побожно на те, як людина відтворює маленьку часточку божого творіння. Мої етюди здавалися їй якимись святощами, мовби образами. І вона часом забалакувала зо мною про бога, намагаючись привернути мене до віри.

Ге! Дивний то був чоловічина, бог її милосердний,— щось на кшталт сільського філософа, без особливих здіб-

ностей, не так-то й можний, бо він у неї безпереч журился, що на очах у нього твориться така неправда, ніби не мав сили стати тому на заваді.

Мала з ним врешті якнайкращі стосунки; звіряв він їй навіть, либонь, свої таємниці, скаржився на неприємності. Казала не раз: «Бог того хоче», «Бог того не хоче», мов той сержант, що повіщає новобранцям: «Полковник так наказав».

Вболівала від щирого серця над моїм нецтвом щодо волі божої й силкувалася все те мені розтлумачити; і я знаходив щодня то в кишені, то в капелюсі, коли забував його на землі, в скриньці з фарбами, в черевиках, що стояли вранці почищені під дверима, маленькі брошурки побожного змісту,— одержувала їх, певне, просто з раю.

Я обходився з нею, як з давньою приятелькою,— просто, по щирості. Але помітив незабаром, що вона трохи якось ніби змінилася. Не звернув зразу на те уваги.

Коли я працював чи то в своїй долині, чи де притаковившись на глухій стежинці, вона з'являлась раптом, надходила прудким своїм кроком. Сідала поривчасто, дихала важко, ніби бігла перед тим, чи щось її тяжко хвилювало. Страшенно червоніла, як то вміють червоніти одні тільки англійці — жоден інший народ на те не спроможен; тоді зненацька блідла, сіріла, мов земля,— от-от упаде, зомліє. Потроху, одначе, набирала знову звиклого свого вигляду і починала балакати.

І враз, урвавши мову, вставала й тікала так хутко, так чудно, аж я починав дошукуватись, чи не зробив нічого такого, що могло б їй не сподобатись чи образити її.

Подумав нарешті, що таку вже, певне, мала собі вдачу, а змінила її дещо задля мене, в перші часи нашого знайомства, не інакше.

Раніш, як вертається, бувало, до ферми, попоходивши годин зо дві по узбережжі, де люгував вітер, то довге її волосся, закручене ззаду, часто метлялося, розпустившись, немовби в ньому лопнула пружина. Вона на те не звертала тоді жодної уваги і, не соромлячись, так і приходила на обід, як розчесав, розвіяв їй коси брат її, вітер.

А тепер заходила перше в свою кімнату, щоб поправити свої коркотяги, як я назвав їх. І, коли я казав до неї люб'язно, по-дружньому, що, між іншим, завше її бентежило: «Ви сьогодні, міс Гарріет, гарні, мов сонце», щоки її шаріли рум'янцем, мов у дівчини, мов у п'ятнадцятки.

Тепер же зробилась вона зовсім дика, перестала ходити дивитись, як я малюю. Я думав собі: «Це щось на неї наїшло, воно минеться». Та воно не миналося. Коли я тепер до неї забалакував, вона відповідала чи з удаваною байдужістю, чи з прихованою дражливістю. Дратувалася, нетерпеливилась, нервувалась. Я бачив її тільки за столом, і ми вже з нею зовсім не розмовляли. Я й справді почав думати, що чимось її образив. Отож запитав її якось увечері:

— Чому ви, міс Гаррієт, не такі тепер зо мною, як перше? Що я вам таке вчинив не до вподоби? Мені це дуже прикро.

Вона одказала сердитим, зовсім-таки кумедним голосом:

— Я з вами зовсім так, як колись. Не було в тому правди, не було!

І побігла, зачинилась у своїй кімнаті.

Дивно якось іноді поглядала на мене. Я казав собі тоді не раз, що в рокованих на смерть повинен би бути такий погляд, коли їм повістять про останній день життя. В погляді тому миготіло якесь божевілля, божевілля містичне, бурхливе; і ще щось інше до того — гарячковий, розпачливий пал, лютий, нетерплячий і безсилий, нездійснене і нездійсненне бажання. І здавалося мені теж, ніби в грудях у неї точиться боротьба, що серце її змагається з таємничою якоюсь силою, яку б вона хотіла приборкати, і ще щось, може... Хіба я знаю? Хіба я знаю?

III

Було то справді дивне відкриття.

З деякого часу працював я щоранку, скоро розвидниться, над одним малюнком, — ось маєте його зміст:

Глибокий, крутий байрак, над яким височіють зарослі тернами та деревами покоти, простягся, загубивсь, потопав в тих білих, мов молоко, випарах, у тій, так би мовити, бавовні, що колишетесь іноді пад долинами на світанку. А ген-ген у тій густій прозорій млі видно, як надходять, ледве мріють, двоє в парі, хлопець та дівчина, обнявшись, пригорнувшись одне до одного; вона зазирає йому в вічі, а він нахилився над нею, уста зближаються до вуст.

Перший сонячний промінь, прокрадаючись крізь віти, прошиває той рашпінній туман, запалює на ньому рожеві відблиски позад закоханої сільської пари, і певиразні тіні

їхні проходять поруч з ними в сріблястому сьйві. Гарно це було, дуже гарно, далєбі.

Я працював на схилі, що провадить до Маленької долинки Етрета. Пощастило мені того ранку — плавав якраз над долиною туман, той, що мені його бракувало.

Щось таке заманячіло передо мною, якийсь ніби привид, — то була міс Гаррієт. Побачивши мене, хотіла тікати. Але я озвав її:

— Ідїть, ідїть-бо сюди, моя панно, маю для вас малюночка!

Вона наблизилась, ніби через силу. Я подав їй свій шкїц. Вона нічого не сказала, тільки довго-довго роздивлялась, не одводячи очей, і раптом заплакала. Плакала з нєрвовими спазмами, як плаче людина, що довго перемагала сльози, та не стало нарешті снаги і вона скоряється, хоч і все ще намагається здержатись. Я так і зірвався з місця — розчулило й мене теє горе, хоч я його й не розумів, — ухопив її палко за руку, як справжній ффранцуз, що перше зробить, а тоді подумає.

Вона кілька хвилинок не одбирала в мене рук, і я почув, як тремтіли ті руки, ніби всі її нерви звивалися в клубок. Тоді звільнила їх раптом, вирвала радше.

Я впізнав його, оте тремтіння, бо вже відчував таке не раз. Я б ніколи тут не помилився. О, коли жінка тремтить з любовщів, чи має вона п'ятнадцять, чи п'ятдесят літ, чи з простого люду, чи з панства, воно мені потрапляє так просто до серця, що я зразу розумію, не вагаючись.

Бідна та істота дрижала, тремтіла всім своїм єством, умлівала. Я знав теє. Пішла, не встиг я їй і слова сказати. Зостався здивований, мов перед яким чудом, з тугою в серці, ніби гріх який учинив.

Я не приходив на сніданок. Блукав по скелях, по узбережжі; і плакати мені хотілось, і сміятись, і жалко було й смішно з того всього; я був сам собі смішний, а вона, так я собі міркував, вона тепер голову тратить з горя.

«Що мені робити?» — питав сам себе.

Виїхати звідси — нема іншої ради. Так я вважав, так собі й поклав зараз.

Поблукавши півдня, пожурившись, помріявши трохи, вернувся на ферму, як мали давати обід.

Посідали за стіл, як і звичайно. Була за столом і міс Гаррієт, обідала поважно, ні до кого не балакаючи, не

підводячи очей. З обличчя, врешті, і з постави така була, як і завше.

Я почекав, поки скінчиться обід, а тоді, звернувшись до господині:

— От що, пані Лекашер, покину я вас незабаром.

Шановна господиня здивувалася, засмутилась.

— Що це ви кажете, любий мій пане! — скрикнула, про-тягуючи, як звичайно, слова.— Покидаєте нас! А ми тут до вас так звикли!

Я поглянув сқоса на міс Гарріет. Обличчя в неї й не здригнулося. А зате зиркнула на мене молоденька служниця, Селеста. Була то дебела дівчина, років на вісімнадцять, червонощока, свіжа, дужа, мов коняка, і охайна, що рідко трапляється. Я цілував її часом десь у куточку,— таку набув звичку, тиняючись по заїздах,— а більше нічого.

Я пішов під яблуні покурити люльки; ходив собі сюди й туди, сновигав по подвір'ї. Все те, що я передумав за день, дивовижне відкриття, зроблене вранці, кумедне те палке кохання до моєї особи, спогади, які набігли після того відкриття, чарівні зворушливі спогади, а може, теж і той погляд, те, як кинула на мене оком служниця, почувши про мій виїзд,— усе воно переплуталось, перемішалось, і захотілося мені з того всього жартувати, засвербіли губи, просячи поцілунків, а по жилах заходило,— не знаю, як вам його назвати,— те, від чого людина починає робити різні дурниці.

Надходила ніч, скрадаючись тінню попід деревами, і тут я помітив Селесту — йшла зачиняти курника по той бік обори. Я метнувся за нею, підбіг навшпиньки, щоб вона не почувала, і, саме як вона підводилась, спустивши ляду над дверцями, кудюю заходять та виходять кури, вхопив її обі-руч і почав виціловувати її широке, повне обличчя. Вона пручалася, хоч і сміялась, бо звикла до того.

Чого ж я пустив її так хутко? Чого я раптом обернувся? Як відчув я, що хтось є позад мене?

Була то міс Гарріет, яка саме верталась додому, побачила нас і стала, прикипівши на місці, ніби зустрівшись з якимсь привидом. Тоді зникла в нічній темряві.

Я вернувся в хату засоромлений, зніяковілий; не так би я журився, коли б на її очах зробив який кримінальний злочин, ніж мала мене отак заскочити.

Спав я кепсько, вкрай знервований; снувалися безпереч сумні думки. Хтось ніби плакав, так мені здавалось. Причу-

валось теж кілька разів, ніби хтось ходить у домі, відчиняє надвірні двері.

Над ранок зборола мене втома, огорнув нарешті сон. Прокинувся я пізно, вийшов тільки до сніданку, ще соромився, не знав, чого держатись.

Міс Гаррієт ніхто й не бачив. Чекали її; вона не з'являлась. Пані Лекашер зайшла до неї в кімнату, — англійка десь пішла. Вирушила, мабуть, ще світом, як вирушала ча-стенько, щоб подивитись, як сходить сонце.

Ніхто не здивувався; посідали мовчки за сніданок.

Гаряче було, дуже гаряче, як то буває часом, коли пече немов огнем, дихати тяжко, не зворухнеться на дереві листок. Винесли стола надвір, під яблуню; кілька разів Сапер ходив зі жбаном по сидр, так багато його пили. Селеста приносила потрави з кухні — рагу баранини до картоплі, печеного трусика з підливою та салату. Потім поставила нам тарілку вишень, первини.

Я хотів їх помити, одсвіжити й попросив служницю витягти відро холодної-холодної води.

Дівчина вернулася за кілька хвилин, повіщаючи, що криниця висохла. Вона випустила всього шнура, відро черкнулося об дно і піднялося порожнє. Тітка Лекашер хотіла сама переконатись, пішла заглянути в криницю.

— В криниці щось таке є, — казала, вернувшись, — щось чудернацьке. Чи не хто з сусідів укинув туди яку в'язку соломи на підступ?

Мене теж закортіло подивитись, мав надію, що зумію краще розпізнати, — нахилився я над криницею. Там щось невиразно біліло. Але що? Тоді я надумався спустити в криницю на мотузку ліхтар. Жовте світло затанцювало по кам'яних стінах, опускаючись усе нижче та нижче. Усі ми, вчотирьох, посхилялися над отвором — Сапер та Селеста й собі попідходили. Ліхтар спинився над чудною, невиразною масою; щось біліло, щось чорніло, годі було розібрати, що воно таке.

Сапер крикнув:

— То коняка! Видно копито! Шелепнула туди сьогодні вночі, притирившись із пасовиська.

А я раптом весь здригнувся. Розпізнав спершу черевик, потім витягну ногу; друга нога і все тіло були під водою.

Я пробелькотав тихенько, а так трусився, що ліхтар витанцював у криниці, мов несамовитий, над черевиком:

— Там жіпка... там, у криниці... міс Гаррієт!

Один Сапер неначе й не чув. Він усього надивився в Африці!

Тітка Лекашер та Селеста заверещали й повтікали бігом.

Треба було рятувати тіло. Обв'язав я добре наймита шнуром за попереk і почав його помалесеньку спускати по блоку, дивлячись, як він поринає в темряву. В руках держав він ліхтар та другого шнура. Незабаром озвався його голос, немовби далеко-далеко з-під землі: «Годі!» І я побачив, як він щось ловив руками в воді — добував другу ногу; тоді обв'язав обидві ноги мотузком і знову крикнув: «Тягніть!»

Я почав тягти, але руки в мене мліли, мов попереbивані, м'язи обм'якли, і я боявся, що впущу з рук мотузка, й людина впаде через мене в криницю. Як голова його виглянула з-поза цямрин, я спитав:

— Ну, як там?

Сподівався ніби якої звістки від тієї, що була там, на дні. Повилазили ми обидва на кам'яні цямрини і, ставши один просто одного, поскилявшись на криницю, взяли мотузкувати тіло.

Тітка Лекашер та Селеста пантрували за нами здалека, з-за рогу будинку. Побачивши, як виходять із криниці чорні черевики потопельниці та сині її панчохи, обидві зникли.

Сапер ухопив за ноги коло кісточок, і ми витягли бідолашну непорочну панну в неподобній до краю позі. На голову страшно було глянути — чорна, побита, понівечена, а довгі сиві коси, у твані, в багнюці, розпустились, розвилися зовсім, звисли додола, і стікала з них вода струмками.

Сапер промовив зневажливим тоном:

— Та й худа ж прехуда, бий його сила божа!

Ми занесли її в хату, а що обидві жінки й очей не показували, я сам, удвох із ставним хлопцем, нарядив її на смерть.

Я обмивав сумне її, звічене обличчя. Під моїми пальцями одно око трохи розтулилось і подивилося на мене тим тускним, тим байдужим, тим страшним мертвим поглядом, що йде неначе з того світу. Я походив, як умів, коло розтріпаних кіс і влаштував невмілими руками чудну та дивну зачіску. Тоді почав здіймати мокру одежину, розкриваючи потроху, соромливо, ніби торкався нечистою рукою до святощів, — плечі, груди та довгі, тонкі, мов гілки на дереві, руки.

Тоді пішов нарвати квіток — зіркатого маку, волошки, стокроток та свіжої, пахучої трави — і вкрив ними жалобну постелю.

Ще треба було поробити належні обряди, як ведеться, і то все самому, ніхто, крім мене, тим не клопотався. В листі, що знайшовся у неї в кишені — писала його в останню хвилину, — наказувала поховати себе в тому селі, де минули останні її дні. Страшна думка стисла мені серце. Чи не через мене часом забажала вона навіки зостатись на цьому місці?

Надвечір посходились сусідки-цокотухи подивитись на покійницю, та я не пустив нікого; я хотів побути сам, і пересидів над нею цілу ніч.

Я дивився на неї при свічці, — на сердешну, нікому не відому жінку, що померла так далеко від рідного краю, так безщасно. Чи zostалися в неї де-небудь родичі, друзі? Яке було її дитинство, життя? Звідкіля вона отак прибула, сама-самісінька, блукаючи по світу, загубившись, мов той пес, що вигнали його з оселі? Які таємниці, які болі безнадійні носила вона в недоладному своєму тілі, в тому тілі, що гнітило її, мов тягар ганебний, усе життя, в тій смішній оболонці, що одгонило від неї далеко і прихильність, і кохання?

Скільки то є в світі безщасних істот! Я відчував, яким тяжким каменем мусила лежати на цьому створінні, на оцій людині, невблаганна природа, одвічна її неправда! Усе вже скінчилось для неї, і не зазнала вона, може, того, що підтримує сили в найбільш скривджених на світі, не зазнала тієї надії і не сподівалась, що хтось її колись покохає! Бо чого ж би то інакше ховалася вона, тікала від людей? Чого вона так любила палко усе на світі, усі живі створіння, все, що не людина?

І я зрозумів — вона вірила в бога і сподівалась нагороди за свою недолю на тому світі. А тепер вона зотліє і проросте травою. Цвістиме собі на сонечку, пастиметься на ній худоба, пташки дзьобатимуть насіння, і, перейшовши у тварину, в її тіло, вона знову стане потім тілом людським. Але те, що кажуть на нього «душа», те згасло у темній, глибокій криниці. Вона вже не мучилась. Вона змінила своє життя на інше, і повстане від неї не одна жива іста.

Години спливали, а ми все були вдвох серед сумної тиші. Бліде світло звістувало день, червоний промінь прокрився

до ліжка, спав вогненною смугою на ковдру, на руки. Так вона її любила, оту годину! Пташки попрокидались, защебетали на вітах.

Я розчинив вікно навстіж, розсунув фіранки, щоб видно було нас усьому небові, і, похилившись над холодним тілом, взяв у руки знівечену голову і обережно, без страху, без огиди, склав поцілунок, довгий поцілунок на ті вуста, що ніколи його не зазнали...

Леон Шеналь замовк. Жінки плакали. Чути було, як у передку граф д'Етрай втирає хусткою носа. Один тільки фурман дрімав. І коні, не чуючи батога над собою, притишили ходу, ступали спроквола. І брек ледве ворухився, раптом зважнів, ніби важким тягарем спав на нього сум.

СПАДЩИНА

Катюлеві Мендесеві *

I

Ще не було десятої години, а урядовці, поспішаючи з усіх кінців Парижа, хвилями вливались у високу браму Морського міністерства — надходив Новий рік, час особливої ретельності й підвищень по службі. Квапливий тупіт котився по величезному будинку, перетятому лабіринтом несходимих кручених коридорів, куди виходили двері незчисленних відділів.

Кожен урядовець залазив до свого кутка, стискував руку товаришеві, що був уже на місці, скидав новий сурдут, вбирався для роботи в старий і сідав до свого столу, де його чекала купа паперів. Потім рушав по новини до сусідніх відділів. Перш за все довідувались, чи прийшов уже начальник, у якому він гуморі, чи велика прибула пошта.

Реєстратор «відділу матеріальної частини» пан Цезар Кашлен, колишній сержант морської піхоти, вислуживши свої літа, чекав переведення в старші реєстратори, записував у велику книгу папери, що кур'єр тільки-но приніс із кабінету начальника. Проти нього сидів експедитор — дядько Савон, отупілий стариган, відомий на все міністерство своїми подружніми прикростями. Зігнувшись і скам'янівши на стільці, як і випадає старанному писареві, він скоса заглядав у папір, що лежав поряд, і, водячи неквапливо пером, переписував начальникакову телеграму.

Пан Кашлен, гладкий чоловік, з підстриженим їжаком сивим чубом, промовив, не уриваючи роботи:

— Тридцять дві телеграми з Тулона. Вони надсилають стільки ж, скільки чотири інші порти, разом узяті.

Потім, удаючись до дядька Савона, він спитав, як робив це щоразку:

— Ну, а як же, мій добродію Савоне, має себе пані? Старий, водячи далі пером, відповів:

— Ви ж знаєте, пане Кашлене, що мені важко про це гворити.

Реєстратор засміявся, як сміявся щоранку, чуючи цю саму відповідь.

Відчинилися двері, і ввійшов Маз, гарний, чепурно вбраний брюнет, який вважав, що його скромна посада не відповідає його зовнішності та манерам. Він носив здоровенні персні, товстий ланцюжок до годинника, монокль — більше з фатоватості, бо скидав його за роботою, — і раз у раз стріпував манжетами, щоб видно було великі блискучі шпоньки.

Ще на порозі він запитав:

— Багато паперів сьогодні?

Кашлен відповів:

— Тулон усе надсилає й надсилає. Одразу видно, що заходить Новий рік; отже, вони й показують свою щирість до роботи.

Тої хвилі зайшов ще один чоловік — пан Пітоле, відомий жартун і дотепник. Він засміявся і спитав:

— А ми хіба не показуємо цієї щирості? — І добувши годинника, заявив:— За сім хвилин десята, а всі вже на своїх постах! Мазе! Як це ви називаєте? Я закладаюся, що його ясновельможність пан Лезабль прийшов ще о дев'ятій, разом із нашим славетним начальником.

Кашлен кинув писати, засунув перо за вухо й обперся на бюро:

— Ну, коли вже й цей не вислужиться! Та він із шкури пнеться!..

А пан Пітоле, вмоствившись на ріжку стола й колихаючи ногами, відповів:

— Та він таки вислужиться, дядю Кашлене, будьте певні, вислужиться. Закладаюся з вами на двадцять ф'ранків проти одного су, що не мине й десяти років, як він буде вже за начальника.

Маз, що крутив цигарку, гріючись біля коминка, промовив:

— Ат! Як на мене, то я волів би довіку лишатися зі своїми двома з половиною тисячами, ніж отак гарувати, як він.

Повернувшись на закаблуках, Пітоле глузливо відказав:

— Що не перешкодило вам, мій дорогий, сьогодні, двадцятого грудня, прийти перед десятою годиною.

Але Маз байдуже знизав плечима:

— Ото! Я ж теж не хочу пасти задніх! Якщо ви приходите сюди до схід сонця, доводиться й мені робити так

само, хоч як шкода вашої щирості до роботи. Звідділя ще далеко до того, щоб величати начальника «дорогим патроном», як Лезабль, або іти з міністерства о пів на сьому та ще й брати з собою роботу додому. Проте я буваю в товаристві і тому маю й інші обов'язки, що вимагають часу.

Кашлен перестав писати і мрійно втупив перед себе очі. Нарешті він спитав:

— На вашу думку, він цього року дістане підвищення?

— Авжеж дістане, та ще й як дістане! Це ж бо такий пройда! — скрикнув Пітоле.

І розмова почала точитися навколо вічного питання про підвищення та нагороди, що протягом цілого місяця хвилювало цей величезний вулик урядовців від підвалу до горища.

Оцінювали шанси, визначали розміри нагород, зважували заслуги, заздалегідь обурювалися на можливі несправедливості. Щоранку знову знімали невпинні спірки, що були вже напередодні і що незмінно точитимуться й другого дня, з тими самими резонами й доказами, навіть з тими самими словами.

Увійшов пан Буасель, маленький, блідий, хворобливий на вигляд урядовець, що бачив життя у світлі романів Олександра Дюма-батька. Повсюди йому ввижались надзвичайні пригоди, і щоранку він розповідав своєму товаришеві Пітоле, які неймовірні зустрічі стаються у нього, де він не ступить, які драми ніби відбуваються в домі, де він живе, і як відчайдушний крик, що почувся на вулиці о пів на четверту вночі, примусив його схопитися й кинутися до вікна. Щодня йому доводилося то розбороняти когось у бійці, то укоськувати коней, то рятувати жінок, яким загрожувала смертельна небезпека. І хоч який був фізично немічний, а втім, повсякчас самовпевнено й нудно хвалився своїми подвигами й незвичайною силою.

Почувши, що мова мовиться про Лезабля, він заявив:

— Колись я йому добре вичитаю, цьому шмаркачеві; а коли він і далі буде вилазити наперед мене, то я його так нагрю, що назавжди відіб'ю йому охоту вислужуватися!

Маз, що курился біля коминка, посміхнувся:

— Ви б краще поквапились, бо з певних джерел мені відомо, що цього року вас поминули, щоб підвищити Лезабля.

Буасель звів руку:

— Присягаюся вам, що коли б...

Двері знову розчинилися, і жваво, з заклопотаним виразом на лиці, увійшов маленький на зріст молодик, з бурцями, як у морського офіцера або в адвоката, в дуже високому стоячому комірці, що так і сипав словами, немов йому завжди ніколилось висловити все, що треба. Нашвидку, як людина, що не має вільного часу, він потиснув усім руки і підійшов до реєстратора:

— Любий Кашлене, дайте мені, будь ласка, теку Шаплу, кодола, Тулон, АТВ, тисяча вісімсот сімдесят п'ять.

Кашлен підвівся, дістав у себе над головою теку, добув з неї пак паперів у блакитній обгортці і, подаючи її співробітникові, мовив:

— Ось вона, пане Лезаблю. Ви знаєте, що начальник узяв звідси вчора три депеші?

— Знаю. Вони в мене, дякую.

І молодик швидко подався з кімнати.

Ледве він вийшов, Маз вигукнув:

— Іч, який фасон! Немов він уже начальник.

Але Пітоле відказав:

— Почекайте, почекайте! Він таки буде начальником раніш від усіх нас.

Кашлен так і не приступався до роботи. Здавалося, в голову йому вроїлась якась настирлива думка. Він знову промовив:

— І блискуча прийдешність у цього хлопця!

Маз зневажливо промимрив:

— Для тих, хто має на оці кар'єру в міністерстві, — так. Для інших — цього замало...

— Ви, мабуть, маєте намір стати за посла? — перебив його Пітоле.

Маз нетерпляче скривився:

— Мова тут не про мене. Чхати я хотів на все! А тільки начальник відділу важить у світі небагато.

Писар дядько Савон переписував далі папери. Ось уже кілька хвилин він раз по раз умочав перо в каламар, уперто витирав його потім об змочену водою губку і, проте, не міг написати жодної літери. Чорна рідина скочувалася з кінчика пера і грубими ляпками капала на папір. В розпуці подивившись на депешу, що йому, як це було вже не раз, доводилось тепер переписувати знову, збентежений дід сумно промурмотів:

— Ат, знову чорнило не годиться!..

Всі зареготали. Кашлен сміявся так, що живіт у нього

трусився і навіть ходив ходором стил; Маз увесь зігнувся в дугу, немов збирався влізти у коминак; Пітоле тупотів ногою, кахикав і махав правою рукою, наче вона була мокра. Навіть Буасель давився сміхом, хоча звичайно сприймав усе швидше трагічно, ніж комічно.

Але дядько Савон, витираючи перо об полу сурдута, відказав:

— Нема з чого реготати. Я повинен двічі або тричі переписувати те саме.

Він вийняв із свого бювара чистий аркуш, підклав транспарант і знову виписав заголовок: «Шановний пане міністре...» Перо уже не залишало ляпок й писало чітко. Старий звично сів боком і взявся писати далі.

Але службовці не переставали реготати. Їм аж дух забивало. Бо вже замалим півроку, як старому, що не помічав нічого, утинали ту саму штуку. Варто було накрапати трохи олії на змочену водою губку, об яку він витирив перо, і чорнило збігало з обшмарованого пера. Писар годинами не міг було вийти з дива, впадав у розпач, хапав коробочки з перами, пляшки з чорнилом і кінець кінцем заявляв, що канцелярське приладдя стало зовсім не придатне.

І от для зацькованого діда служити стало мукою. До тютюпу йому підсипали порошу, в карафу, з якої дядько Савон часто наливав собі води, підливали різні різнощі, запевняючи його, що від часу Комуни соціалісти тільки й роблять, що псують речі першої потреби, щоб зганьбити уряд і викликати революцію.

Старий узяв люту ненависть на анархістів, що, здавалося йому, чатували скрізь, що верзлися йому по всіх-усюдах і завдавали йому забобонного остраху перед якоюсь незнаною й грізною небезпекою.

Враз у коридорі прозеленькав різкий дзвоник. Усі добре знали цей шалений дзвоник,— дзвоник їхнього начальника, пана Торшбефа; урядовці метнулися до дверей і розбіглися по своїх відділах.

Кашлен узявся реєструвати папери далі, але поклав перо і задумливо схопив у руки голову.

Він розважав над одною думкою, що від якогось часу уроїлась була йому в голову. Як колишнього сержанта морської піхоти, відстановленого од служби після трьох поранень,— одного в Сенегалі й двох у Кохінхіні,— його з даски було зараховано в штат міністерства. Протягом

своєї довгої служби він зазнав у найнижчих чинах багато злиднів, кривди й прикростей; отже, він вважав тепер, що нема в світі нічого кращого над узаконену владу.

Начальник відділу здавався йому якоюсь незвичайною істотою, що жила десь у вищих сферах; а урядовці, про яких казали: «Це чоловік спритний, він далеко піде», здавалися йому людьми іншої, ніж він, породи.

Отже, він мав до свого товариша Лезабля щирю пошану, що аж доходила до якогось побожного почуття, і таїв у собі настирливу думку одружити його з своєю дочкою.

Коли-небудь вона стане багатою, і навіть дуже багатою. Про це знало все міністерство, бо його сестра, панна Кашлен, мала цілий мільйон, вільний від боргів і надійно забезпечений. Правда, як ішли чутки, вона придбала його амурними пригодами, які пізніш, проте, спокутувала.

Стара панна, що зазнавалася раніш із чоловіками, відцуралася цього життя, маючи півмільйона ф'ранків, і за вісімнадцять років лютої ощадності і щонайскромнішого побуту вона зуміла подвоїти цю суму. Вона давно вже жила у свого брата, що зостався вдівцем з дочкою, на ім'я Коралі; проте вона вносила тільки незначну пайку у спільне господарство. Зберігаючи й збільшуючи свій капітал, вона раз у раз переказувала Кашленові:

— Однаково все дістанеться твоїй доньці; тільки швидше одружи її, щоб я могла ще побачити своїх онучат у перших. Вона ж бо тільки й подарує мені втіху поцілувати дитину нашої крові.

Про все це в міністерстві знали, і женихів не бракувало. Переказували навіть, що сам Маз, красунь Маз, цей, мовляв, міністерський лев, з цілком очевидними намірами запобігав Кашлепові ласки. Але колишній сержант, людина була в бувальцях, волів женихів з певною прийдешністю, жениха, що мав би стати начальником і тим викликати пошану й до нього, Цезара, колишнього унтера. Лезабль цілком відповідав цим вимогам, і Кашлен оддавна вже добирав способу привернути його до себе.

Аж ось він випростався і затер собі руки. Він природу мів-таки!

Кашлен добре знав хиби своїх колег. Підійти до Лезабля можна було тільки, полестивши його гонорові, власне, його службовому гонорові. Отже, він попросить у нього протекції, як оце просять її в сенатора, або депутата, або взагалі в якоїсь особи високого стану.

Кашлен уже п'ять років не діставав підвищення і сподівався тепер на нього саме цього року. Отже, він удасть, ніби винен за підвищення Лезаблеві, і на знак вдячності запросить його до себе обідати.

Ледве цей план спав Кашленові на думку, як він заходився здійснювати його. Він добув з шафи свого вихідного сурдута, скинув старого і, взявши всі зареєстровані папери, що були під орудою Лезабля, подався до кабінету, якого той, з особливої ласки начальства, зважаючи на його щирість до роботи й важливість його обов'язків, займав сам-один.

Молодик щось писав за великим столом, серед купи розгорнутих справ і паперів, занумерованих червоним і блакитним чорнилом.

Побачивши реєстратора, він по-дружньому і з відтінком якоїсь шаноби спитав його:

— Ну що, голубе, багато паперів несете мені?

— Так, чимало. До того ж я хотів ще з вами поговорити.

— Сідайте, мій друже, я вас слухаю.

Кашлен сів, кахикнув, набрав збентеженого вигляду і почав непевним тоном:

— Ось у чім річ, пане Лезаблю. Я скажу навпростець. Я буду відвертий, як старий солдат. Я прийшов до вас по одну послугу.

— Яку саме?

— Коротко кажучи, мені треба дістати підвищення цього ще року. В мене нема нікого, хто міг би за мене поклопотати, отже, мені спало на думку вдатися до вас.

Здивований Лезабль трохи почервонів; задоволений і повний гордовитого змішання, він усе-таки заперечив:

— Але ж я не важу тут нічого, мій друже. Я ж стою далеко нижче, ніж ви; вас-бо мають поставити старшим реєстратором. Я ж не можу нічого. Вірте, що...

— Тра-ля-ля! — Кашлен перетяв йому з грубуватою шанобою. — Та вас же слухає начальник, вам треба тільки прикинути йому за мене слівце — і я буду підвищений. Подумайте тільки: через півтора року я матиму вже право на пенсію, а, не діставши до першого січня підвищення, я втрачу на цьому п'ятсот франків. Я добре знаю, всі кажуть: Кашленові грошей не забракне, в його сестри аж мільйон. Це правда, що моя сестра має мільйон, але ж цей мільйон дає їй відсотки і вона з ним не розкидається. Правда, він дістанеться дочці, але ж моя дочка й я — це

не те саме. Що мені до того, як донька з зятем їздитимуть у каретах, коли мені нічого буде їсти. Ви розумієте моє становище, чи не так?

Лезабль схилив голову на знак своєї згоди:

— Це ви справедливо, цілком справедливо кажете. Ваш-бо зять може бути щодо вас не зовсім совісним. Та й взагалі завжди краще ні від кого не залежати. В усякім разі я зроблю все, що зможу: поговорю з начальником, з'ясуую йому становище, настоюватиму, коли треба буде. Здайтесь на мене!

Кашлен підвівся, обіруч схопив товаришеві руки і, стиснувши їх на військовий манер, пробелькотів:

— Спасибі, спасибі, будьте певні, що при першій нагоді... коли я тільки матиму спромогу...

Він так і не доказав, не добравши слів, і подався по коридору чіткою солдатською ходою.

Але, почувши ще здалека шалене дзеленькання дзвоника, він кинувся бігти, бо одразу ж упізнав цей дзвоник. Це начальник, пан Торшбеф, кликав до себе реєстратора.

Через тиждень Кашлен знайшов уранці на своєму столі запечатаного листа такого змісту:

«Мій дорогий колего, я щасливий сповістити вас, що, на пропозицію директора нашого департаменту та начальника нашого відділу, міністр підписав учора наказ про призначення вас старшим реєстратором. Завтра ви одержите офіційне повідомлення. До того ж часу ви нічого не знаєте — правда?»

Відданий вам *Лезабль*»

Цезар зараз же побіг до кабінету свого молодого колеги і почав виславлювати реєстратора, запевняючи його в своїй відданості і без краю дякуючи йому.

Уже другого дня всі довідались, що Лезабль і Кашлен дістали підвищення. Решта урядовців мусила чекати на кращий рік, а поки що задовольнитися грошовими нагородами, розміром од півтораста до трьохсот франків.

Буасель заявив, що він цими днями підстереже Лезабля опівночі на розі його вулиці і завдасть йому такого чосу, що той довго пам'ятатиме. Решта службовців змовчали.

Наступного понеділка, тільки прийшовши на службу, Кашлен подався до свого протектора, врочисто ввійшов у кабінет і поважно промовив:

— Сподіваюся, що ви не відмовите мені в честі прийти до нас пообідати з нагоди різдвяних свят. День виберіть собі самі.

Молодик, трохи здивований, звів був голову і втупив погляд у живі очі своєму товаришеві; потім, не відвертаючи погляду, наче на те, щоб збагнути його думку, він відповів:

— Але, мій милий, бачте... у мене зайняті всі чисто вчорні. Я вже давно обіцяв...

Але Кашлен добродушно правив своєї:

— Та ну-бо, не завгорюйте нам відмовою після того, як ви мені так догодили. Я прошу вас од свого імені й од імені моєї родини.

Спантеличений Лезабль вагався. Він зрозумів Кашлена, але, не маючи часу обмірковувати цю справу й зважити всі за і проти, не добирав відповіді. Врешті він подумав: «Проте мене це ні до чого не зобов'язує» — і радо прийняв запросини, пообіцявши прийти наступної суботи.

— Щоб не довелось зарано вставати другого дня,— додав він, посміхаючись.

II

Пап Кашлен мешкав на шостому поверсі кінець вулиці Рошешуар, у невеличкій квартирі з балконом, звідки видно було увесь Париж. З чотирьох кімнат одну займала сестра, другу — дочка, третю — він сам; їдальня водночас правила й за вітальню.

Цілий день хвилювався Кашлен з приводу цього обіду. Довго обмірковували меню, що йому б годилося бути скромним, але вишуканим. Кінець кінцем спинилися на отакому: бульйон із яйцями, закуски: креветки, ковбаса, смари, смажене курча, зелений горошок, паштет із гусячої печінки, салата, морозиво та десерт.

Паштет купили в сусідній ковбасні, попросивши дати щонайкращої якості, отож горошок коштував їм три з половиною франки. Що ж до вина, то Кашлен удався до винаря на розі, в якого, щоб угамовувати собі спрагу, він літрами брав червоне винне питво. Він навмисне не пішов до великої крамниці з таких міркувань: «Дрібним крамарям рідко випадає нагода продати щось із дорогих вин. Отже, вони довго переховуються в них у льохах і мають бути прегарні».

У суботу він повернувся додому раніше, щоб переко-
нати, що все вже наготовлене. Служниця, що відчинила
йому двері, була червоніша від помідора, оскільки, боячись
спізнитися з обідом, вона розпалила ще опівдні і цілий
день поралася коло плитки; та й хвилювання давалося
ознаки.

Кашлен увійшов у їдальню, щоб усе обдивитись. Яскраво
осіяний лампою під зеленим абажуром, посеред маленької
кімнати білів застелений обрусом круглий стіл.

Коло кожної з чотирьох тарілок стирчали серветки, за-
горнені на кшталт єпископських митр, і лежали ніж, ви-
делка й ложка з білого металу, а спереду стояло по дві
чарки — велика і маленька. Цезар подумав, що цього мало,
і гукнув:

— Шарлото!

Двері ліворуч відчинилися, і зайшла маленька бабуся.
Шарлота була старша за свого брата десятьма роками;
білі кучері, накручені панільйотками, облямовували їй
вузьке лице. Говорила вона тонким голоском, що здався
надто тихим навіть для її миршавого згорбленого тіла;
ходила ж вона, ніби сонна, трохи волочачи ноги.

За її молодощів про неї казали: «Яка мила!»

Тепер це була худорлява бабуся, дуже охайлива за своєю
давньою звичкою, свавільна, вперта та дрочлива, з розу-
мом обмеженим та дріб'язковим. Ставши надто побожною,
вона, здавалося, зовсім забула про свої колишні пригоди.

Шарлота спитала брата:

— Чого тобі треба?

— На мою думку,— відповів той,— оці дві чарки не
справляють особливого враження. Добре було б подати ще
шампанського... Це коштуватиме мені найбільше три-чо-
тири франки, зате можна буде поставити келихи. Це на-
дало б столу зовсім іншого вигляду.

— Я не бачу, яка буде користь з цієї витрати,— відка-
зала йому Шарлота.— Проте це мене не обходить, пла-
тити-бо будеш ти.

Кашлен вагався, бажаючи перекопати самого себе:

— Запевняю тебе, що так буде краще. До того ж це вне-
се пожвавлення; до святкового пирога шампанське не-
погано.

Цей довід переконав його. Надівши капелюха, він знову
спустився сходами і за п'ять хвилин повернувся з пляш-
кою, оздобленою великою білою налічкою з пишшим гер-

бом: «Піняве шампанське. Вищого гатунку графа де Шатель-Реново».

— Воно коштує мені тільки три ф'ранки,— заявив Кашлен,— але, здається, чудове.

Він сам вийняв з шафи келихи і поставив перед тарілками.

Двері праворуч відчинилися. Увійшла дочка. Це була блакитноока рум'яна дівчина з каштановим волоссям, висока на зріст, пишна, міцної статури. Простенька сукня щільно обгортала її округлий і гнучкий стап. В її гучнім, мало не чоловічим голосі лунали низькі ноти, що так хвилюють.

— Господи! — скрикнула вона, по-дитячому плескаючи в долоні.— Шампанське! Чудесно!

— Будь особливо люб'язна з цим добродієм,— сказав їй батько,— він-бо дуже став мені в послузі.

Вона заходилась голосно сміятись, немов промовляючи: «Розумію».

У переднюкої продзеленькотів дзвоник, стало чути, як відчинилися і знову зачинилися двері. Увійшов Лезабль. Він був дуже чепурний: фрак, біла краватка й білі рукавички. Кашлен кинувся йому назустріч, збентежений і причарований:

— Але ж, мій дорогий, ми ж були умовились: по-домашньому, дивіться, я ось у піджаку.

— Знаю, ви мені казали,— відповів молодик,— але я маю таку звичку — виходити вечорами тільки у фрак.

І він, з шапокляком під пахвою й квіткою в петельці, вклопився хазяям. Цезар познайомив його:

— Моя сестра, панна Шарлота, моя дочка Коралі, ми просто її зevamo Кора.

Всі схилили голови.

— Ми не маємо окремої вітальні,— провадив далі Кашлен.— Це трохи незручно, але до цього можна звикнути.

— Але ж у вас гарно,— відказав Лезабль.

У нього взяли шапокляк, що він тримав у руках. І він почав знімати рукавички.

Всі сіли мовчки, через стіл роздивляючись гостя; трохи згодом Кашлен спитав:

— Начальник ще довго не йшов? Я-бо пішов раніше, щоб допомогти дамам.

— Ні,— невимушено відповів Лезабль.— Ми вийшли разом, бо мали ще поговорити з приводу брезенту з Бреста.

Це дуже складна справа, що завдасть нам багато клопоту.

Вважаючи за потрібне ознайомити свою сестру з службовою роботою Лезабля, Кашлен сказав:

— Усі найскладніші справи попадають до папа Лезабля. Він у начальника права рука.

Стара панна, шанобливо кивнувши, мовила:

— О, я знаю, що пан дуже здібна людина.

Штовхнувши колінами двері, ввійшла служниця, високо обіруч несучи супову миску.

— Прошу до столу! — запросив хазяїн. — Сідайте отам, пане Лезаблю, між моєю сестрою й дочкою. Надіюсь, ви не боїтесь дам.

І вони почали обідати.

Лезабль був люб'язним, хоч тримався й трохи самовдоволено, майже навіть згорда, і раз у раз зизом позирав на молоду дівчину, дивуючись з її свіжості та припадного здорового вигляду. Панна Шарлота, що знала братові наміри, розговорила і собі, підтримуючи банальну розмову, що точилася навколо звичайнісіньких тем. Кашлен, увесь сяючи радістю, голосно говорив, жартував і підливав вино, що купив був у крамниці на розі:

— Шклянку бургонського, пане Лезаблю. Я не скажу, що воно вищого гатунку, але вино добре, витримане і принаймні натуральне; за це я ручуся. Ми дістали його від наших гамтешніх друзів.

Коралі мовчала, трохи почервонівши й бентежачись од близькості молодика, що його думки вона вгадувала.

Коли подали омара, Цезар заявив:

— Ось із ким я залюбки познайомлюсь.

Лезабль, усміхаючись, розповів, як один письменник назвав омара «кардиналом морів», не знаючи того, що омари, перш ніж їх зварять, завше чорного кольору. Кашлен голосно розреготався:

— Як же це смішно, га-га-га!

Але панна Шарлота розсердилася і ображено сказала:

— Не розумію, що тут кумедного. Цей ваш письменник — просто невіглас. Я розумію всякі жарти, геть усякі, але не хочу, щоб при мені глузували з духівництва.

Бажаючи сподобатися старій панні, Лезабль скористався з нагоди, щоб заявити про свою відданість католицькій церкві. Він погацьбив тих лихих людей, що легковажно трактують великі істини, і додав наприкінці:

— Щодо мене, то я поважаю й шаную свою батьківську віру, в ній я був вихований і залишуся аж до смерті-віку.

Кашлен уже не сміявся. Він робив хлібні кульки й мимрив:

— Справедливо, цілком справедливо.

Надумавши одмінити набридлу розмову, він заговорив про службу, як це властиво людям, що повсякденно працюють коло тої самої роботи.

— Наш красунь Маз, певне, скаженіє, що не дістав підвищення?

— Що ж ви хочете? — Лезабль посміхнувся. — Кожному по заслугі.

І вони заговорили про міністерство; всі пожвавішали — бо дами, яким Кашлен часто розповідав про всіх службовців, знали їх мало не так само, як і Кашлен. Панну Шарлоту дуже вабили романтична фантазія й уявні пригоди Буаселя, що про них той так залюбки розповідав, а панну Кору таємно цікавив красунь Маз. Обидві, проте, ніколи не бачили ні того, ні того.

Лезабль говорив про колег звисока, немов якийсь міністр про своїх підлеглих.

Всі слухали пильно:

— Маз має, звичайно, свої достоїнсті, але, коли хочеш зробити собі кар'єру, треба працювати ретельніше. Він же кохається в товаристві, в розвагах. Усе це збиває його з пуття. Коли він недалеко піде — це його провина. Можливо, завдяки своїм стосункам, він і дослужиться до начальника відділу, але ніяк не більше. Що ж до Пітоле, то він добре пише, це треба визнати, у нього непоганий стиль, цього не можна заперечувати, але він не глибоко сягає. В нього все поверхове. Це людина, яку не можна було б поставити на чолі якогось важливого відділу, але яку розумний начальник зможе використати, добре втовмачивши йому наперед справу.

Панна Шарлота запитала:

— А пан Буасель?

Лезабль знизав плечима:

— Нікчема, та й годі. Голова його напхана бозна й чим. Він тільки й знає, що вигадувати якісь химери. Для нас це просто порожнє місце.

Кашлен зареготав:

— А кращий од усіх дядько Савон.

І всі засміялись.

Потім перейшли до театру та нових п'єс. Лезабль тим самим авторитетним тоном говорив і про драматичні твори, точно поділяючи авторів і визначаючи вартість і хибі кожного з них з упевненістю людей, що вважають себе за непомильних усезнавців.

Скінчили їсти печеню. Цезар обережно, наче на те, щоб як слід поставились до цієї страви, зняв покришку з миски з паштетом. Він зауважив:

— Не знаю, чи буде він смачний. Звичайно цей паштет чудовий. Ми дістаємо його від брата у перших із Страсбурга.

І всі заходились повільно, немов з якоюсь пошаною, їсти цей твір ковбасні, що був оце в глиняній мисочці.

Але з морозивом скоїлось лихо. Замість нього подали на блюді якусь підлеву, якийсь суп, якусь ясну водичку. Служниця, варуючись, що не спроможеться вператися сама, просила кондитера, що приніс його ще о сьомій годині, вийняти морозиво з форми.

Кашлен у розпачі звелів його прибрати, але тут же заспокоївся на думку про святковий пиріг; він почав краяти його з таким загадковим виглядом, немов цей кулінарний виріб таїв у собі якусь незвичайну таємницю. Всі втупили погляд у цей символічний пиріг; кожному випадало покуштувати його, вибравши собі шматок з заплюценими очима.

Кому принаде бсбина? Всі по-дурному всміхалися. «Га!» — здивовано скрикнув раптом Лезабль і показав, тримаючи пучками велику, білу, ще вкриту тістом квасолину. Кашлен заплескав у долоні й гукнув:

— Обирайте королеву! Обирайте королеву!

На хвилину король був завагався. Чи не було б дипломатично з його боку обрати на королеву Шарлоту? Вона була б тим підлещена, підкуплена, повернута! Але згодом він подумав, що був запрошений сюди заради Кори, тим-то по-дурному вибирати оце на королеву тітку. Отже, він повернувся до своєї молодої сусідки і сказав:

— Дозвольте, панно, піднести її вам! — І він подав їй біб — символ королівської могутності. Вперше вони позирнули в очі одне одному.

— Спасибі, пане, — відповіла вона, приймаючи цю відзнаку величності.

«А вона справді-таки гарна, — подумав Лезабль. — У неї розкішні очі. Та й, значі, козпр-дівка!»

Враз розітнувся такий гучний вибух, що обидві жінки аж підстрибнули. Це Кашлен відіткнув шампанське, що буйно вихопилось із пляшки й бігло тепер на скатертину. Наповнивши келихи шумом, хазаїн заявив:

— Одразу видно, що добре вино.

А коли Лезабль похопився відпити шампанське, щоб воно не проливалось йому через вінця, Цезар вигукнув:

— Король п'є! Король п'є!

І Шарлота, що розвеселилася, теж заверещала своїм писклявим голоском:

— Король п'є! Король п'є!

Лезабль упевнено вихилив свій келих і поставив його на стіл.

— Бачите, мене просити не треба! — Потім, повернувшись до Кори, сказав: — Тепер ви, панно!

Кора пригубила була, але тут пролунав крик:

— Корлева п'є! Королева п'є!

Вона почервоніла і, засміявшись, залишила свій келих.

Кінець обіду минув дуже весело. Король був до королеви внадливий та галантний. Коли випили лікеру, Кашлен заявив:

— Зараз тут приберуть, щоб нам було більше гулящого місця. Якщо немає дощу, можемо вийти на балкон.

Йому кортіло показати гостеві краєвид, хоч уже й було темно.

Відчинили скляні двері. В кімнату війнуло вогкістю. Надворі було тепло, наче в квітні; всі перейшли з їдальні на широкий балкон. Не було видно нічого, крім якогось неясного світла, що буяло понад великим містом, немов оті саява, що їх малюють над головами святих. Де-не-де світло здавалося яснішим, і Кашлен брався пояснити:

— Ось там, бачите, — це блищить Еден. А ото — лінія бульварів. Іч, як добре вони відзначаються. Вдень звідси чудовий краєвид. Де б ви не подорожували, кращого не побачите.

Лезабль, спершись на залізні бильця, стояв поруч Кори, що мовчки й неуважно дивилася в темряву, враз пойнята меланхолійною млістю. Панна Шарлота, боячись вогкості, повернулася до їдальні. А Кашлен не кидав говорити, протягаючи вперед руку й показуючи напрямом, де були Будинок інвалідів, Трокадеро, Триумфальна арка на майдані Зірки.

Лезабль стиха запитав:

— А як ви, панно Кора, любите дивитись звідси на Париж?

Вона здригнулася, начебто він її оце розбудив, і відповіла:

— Я?.. Так, особливо ввечері. Я думаю про все, що діється отам, унизу. Скільки щасливих людей, скільки нещасних у цих будинках! Коли б можна було тільки все бачити — багато б чого ми довідалися.

Він посунувся до неї так, що їхні лікті та плечі торкнулися.

— Який чарівний краєвид, певно, тут місячними почали, чи не так?

Вона сказала дуже тихо:

— Авжеж. Немов гравюра Густава Доре *. Так і пориває піти по дахах десь ген-ген.

Лезабль заходився розпитувати у Кори про її вподобання, мрії, розваги. Вона відповідала без шіакого замішання, як розумна, розсудлива і не занадто мрійна дівчина. Лезабль побачив у ній багато здорового глузду, і разом з тим уявляв собі, як приємно було б обхопити рукою цю округлу й міцну талію і довго, поволі, легенько, як ото прихилиснуть якпійсь розкішний лікер, цілувати цю свіжу шийку, отут, коло вуха, де її осяває відсвіт лампи. Він відчував, як його вабить і хвилює ця близькість, як пориває до себе розквітле дівоче тіло, як бентежить ніжна снюкуса молодої дівчини. Йому здавалося, що він міг би простояти так цілі години, ночі, тижні, вічність — обпершись отак поруч неї, чуючи її біля себе, пройнятий зачаруванням її близькості. І якесь поетичне почуття знялось йому в душі, бачачи перед собою величезний освітлений Париж, що жив оце своїм нічним життям, повним розваг та розпусти. Йому здавалось, немов він пад ним ширяє; і він подумав, як чудово було б щовечора спиратися отак на цей балкон поруч гарної жінки, кохатися з нею, цілувати одне одного і стискувати в обіймах одне одного тут, у тиші, над безкраїм містом, над усіма любовними пристрастями, що в нім оце ховаються, над усіма грубими втіхами, над усіма нечистими жаданнями, десь під самими зорями.

Бувають-бо вечори, коли навіть найменше захоплені люди бувають у мріях, ніби їм вирости крила. А може, він був трохи напідпитку.

Кашлеп, що пішов по свою люльку, повернувся на балкон і закурив.

— Я знаю, що ви не курите, отже, не пропоную вам цигарки,— сказав він.— А втім, нема нічого кращого, як попіхкати тут, нагорі. Коли б мені довелось мешкати десь панізу, я б зовсім не міг жити. А ми могли б спуститися й нижче, бо цей будинок, так само, як і два сусідні — отой, що ліворуч, і отой, що праворуч,— належать сестрі. Вона має з них тепер добрий прибуток. А свого часу вони коштували їй недорого.

І, повернувшись до вітальні, він гукнув:

— Скільки, власне, ти заплатила за ці садиби, Шарлото?

Стара панна почала щось відповідати йому своїм прошизуватим голосом. Лезабль чув тільки уривки фраз:

— Тисяча вісімсот шістдесят третього року... тридцять п'ять франків... пізніш збудовано... три будинки... банкір... перепродано принаймні за півмільйона франків.

Вона говорила про свій достаток із тим самозадоволенням, з яким старий солдат розповідає про свої походи. Вона перелічувала свої купівлі, пропозиції, що їй колись робили, свій зиск, що вона з цього мала, тощо.

Лезабль, вельми зацікавлений, обернувся до дверей і вже спиною сперся в бильця балкона. Але все ж він схоплював лише уривки фраз; тоді, раптом покинувши свою молоду співрозмовницю, він подався до кімнати, щоб чути все. Сівши поруч панни Шарлоти, він докладно обговорив із нею, на скільки можна буде підвищити комірне і як вигідніше вкласти капітал — у цінні папери чи в нерухоме майно.

Він пішов близько півночі, пообіцявши завітати до них ще раз.

Через місяць усі в міністерстві тільки й говорили про одруження Жака-Леопольда Лезабля з панною Селестою-Коралі Кашлен.

III

Молоді оселилися обік Кашлена та Шарлоти, в такому самому помешканні, звідки виселили пожилців.

Однак Лезабля турбувала думка: тітка не хотіла офіційно засвідчити за Корою право на спадщину. Правда, вона заприсягнулась «як перед господом богом», що її духівницю вже написано й передано до схову нотареві Бельому. Крім того, вона обіцяла, що все її майно припаде небозі, але з одною умовою. Незважаючи на всі Лезаблеві

намагання, вона так і не пояснила, в чім саме полягає ця умова, хоча й запевняла з доброзичливим усміхом, що виконати її легко.

З огляду на такі пояснення й таку впертість старої побожної пані, Лезабль вирішив не настоювати далі, а що молода дівчина йому дуже подобалась, то жадання перемогло в нім цю непевність і він піддався настирливим зусиллям Кашлена.

Тепер він був щасливий, хоч повсякчас його все ж трохи непокоїв сумнів. Він кохав свою жінку, що нічим не порушила його сподівань. Спокійно, одноманітно минало йому життя. Через кілька тижнів він уже при звичаївся до свого становища одруженого чоловіка і залишався тим самим щирим до роботи урядовцем, як і давніше.

Минув рік. Знову надійшло перше січня. На велике диво собі, Лезабль не дістав підвищення, що на нього був сподівався. Піднялись рангом тільки Маз та Пітоле. І Буасель конфіденційно сповістив Кашленові, що збирається якимсь увечері підстерегти коло головної брами обох колег і привселюдно їх побити. Проте він не вчинив нічого.

Цілий тиждень Лезабль не спав, такого болю зазнав він на думку, що, незважаючи на всю свою пильність, не був оце підвищений. Таж він працював, як каторжний: він постійно заступає помічника начальника, пана Рабо, що хворіє дев'ять місяців на рік і тільки й робить, що вилежується в лікарні Валь-де-Грас; щоранку він приходив о пів на дев'яту і щовечора йшов о пів на сьому. Чого ж їм ще треба? Коли вони не цінуватимуть такої праці й такої старанності, він буде працювати, як інші, та й по всьому. Кожному по заслугі. Як міг тільки скривдити його такий Торшбеф, що ставився до нього, як до рідного сина? Він захотів, отже, з'ясувати цю справу. Він піде до начальника й поговорить з ним.

Отож одного понеділка, вранці, коли ще не було службовців, він постукав у двері володаря.

— Увійдіть,— розітнувся на відповідь пронизливий голос.

Лезабль увійшов.

За великим столом, заваленим паперами, сидів пан Торшбеф — куций, з здоровенною головою, що немов лежала на його бюварі, і щось писав.

— Добридень, Лезаблю, як ся маєте? — спитав він, побачивши свого улюбленця.

— Добридень, пане Торшбефе. Дякую, дуже добре,— відповів молодик,— а ви?

Начальник перестав писати і повернувся разом із кріслом. Його тонке, крихке, худорляве тіло, стягнене в солідного фасону чорний сурдут, здавалося зовсім маленьке в широкому шкіряному кріслі з високою спинкою. Розетка ордена Почесного легіона,— здоровенна, яскрава, занадто велика для цього маленького чоловічка,— жаром вилискувала на плескатих грудях, наче притиснутих важким черепом, таким величезним, мов у його власника, як у того гриба, весь ріст пішов у шапку.

У нього було гостре підборіддя, запалі щоки, вирлаті очі, надмірно високе чоло і зачесане назад сиве волосся.

— Сідайте, мій друже,— промовив Торшбеф,— в якій це ви справі?

Зо всіма іншими службовцями він поводився з військовою суворістю, маючи себе за капітана на борту судна, бо уявляв собі міністерство якимось великим кораблем, флагманом цілого французького флоту.

Лезабль, трохи схвильований та зблідлий, пролететав: — Дорогий патроне, я прийшов спитатись у вас, чи я часом чимось не проступився?

— Та ні, мій любий, а з чого це видно?

— Признатися, я був трохи здивований, не одержавши цього року підвищення, як у минулі роки. Пробачте мою сміливість, але дозвольте мені виказати все, дорогий патроне. Я знаю, ви завжди чинили мені виключну ласку й давали мені перевагу, що на неї я не міг навіть сподіватися. Я знаю, що звичайно підвищують тільки раз на два або й три роки; але дозвольте мені зауважити вам і те, що я виконую в нашій установі десь учетверо більше роботи, ніж звичайний службовець, і витрачаю принаймні вдвоє більше часу. Якщо зважити витрачені мною зусилля і наслідки моєї праці, з одного боку, і винагородження, що я одержую, з другого, то виявиться, ясна річ, що нагорода далеко не відповідає моїй пильності в роботі.

Він старанно наготовив був цю промову і вважав її за блискучу.

Вражений Торшбеф не знав, що й відповісти. Нарешті він промовив трохи сухим тоном:

— Хоч у принципі й не годиться начальникові обговорювати такі питання з підлеглим, та все ж, зважаючи на вашу хвальну службу, я цього разу вам відповім. Як і за

попередніх років, я й тепер подав вас до підвищення. Але директор викреслив ваше ім'я з тої причини, що ваше одруження забезпечило вам блискучу прийдешність — не просто достаток, а той добробут, що ніколи не припаде нікому з ваших скромних товаришів. Чп ж не справедливо кінець кінцем трохи зважити також і на життєві умови кожного? Ви будете багаті, дуже багаті. Зайві триста франків на рік не становитимуть для вас нічого, тимчасом як для будь-якого іншого службовця пезначна оця надвишка буде помітною підмогою. Ось, мій друже, з яких саме причин вас цього року обминули.

Лезабль пішов від начальства збентежений та сердитий.

Ввечері, за обідом, він сікався до жінки. Коралі була веселої і рівної вдачі, але трохи свавільна; забравши собі щось у голову, вона цим ніколи не поступалася. В ній уже не таїлася для нього чуттєва зваба, як за перших часів, і, хоч її свіжість та краса, як і колись, збуджували йому жагу, він почував іноді те розчарування, що межує з огидою і що до нього призводить із часом спільне подружнє життя. Безліч різних одих звичайнісіньких, банальних життєвих дрібниць; нечепурні ранішні убрання, приношена сукня з дешевої тканини, злинялий халат, — усі ці ознаки їхнього вбозтва разом з тими повсякденними потребами, що надто спадають у око в пезаможних родинах, тьмарило йому подружнє життя, примушувало в'янути перед його очима той цвіт поезії, що здалека вабить до себе наречених.

Труїла йому хатнє життя й тітка Шарлота, що не виходила з їхнього помешкання; вона втручалася чисто до всього, намагалася порядкувати всім, повчала на кожній дрібниці, а що він страшенно боявся будь-чим її образити, то мусив покірливо все стерплювати, хоч чимраз більше скинав у душі гнів.

По-старечому волочачи ноги, вона тпнялася по квартирі і раз у раз правила своє:

— Чому не зроблено те, чому не зроблено це?

Коли подружжя, було, зоставалось саме, Лезабль дрочливо вигукував:

— Твоя тітка стас нестерпучою. Я більше не хочу цього. Чусш? Не хочу більше.

Кора спокійно відповідала:

— Що ж я можу вчинити, на твою думку?

— Ну й паскудна ж родина! — аж пнувся він тоді з себе.

— Так, родина паскудна, зате спадщина добра, чи не так? — відказувала вона тим самим спокійним тоном. — Не дурій же. Тобі так само, як і мені, вигідно шанувати тітку.

І він замовкав, не добираючи на це відповіді.

Тепер тітка дошкуляла Лезабля настирливим намаганням дитини. Вона заганяла його кудись до кутка й шепотіла в саме обличчя:

— Слушайте, мій псобоже, я сподіваюся, що ви будете батьком ще за мого життя. Я хочу побачити свого спадкоємця. Але ж ви не будете запевняти мене, що Кора нездатна стати матір'ю. Досить тільки глянути на неї. Люди-бо й одружуються, щоб мати родину, продовжувати свій рід. Наша свята церква забороняє бездітні шлюби. Я знаю, звісно, що ви небагаті, і що дитина спричиняє зайві витрати. Але ж по мені вам стане всього. Я хочу мати маленького Лезабля, я хочу його, чуєте ви!

Коли ж після одруження минуло півтора року, а її бажання так і лишилось невиконаним, вона почала вагатися в своїй певності й настирливо доходить свого, нишком даючи Корі різні практичні поради, як жінка, що добре колись зналась на таких справах і що досі ще може згадати про них при нагоді.

Аж ось одного ранку вона не могла встати, почувавши себе слабою. А що вона ніколи не хворіла, то Кашлен дуже схвилювався і постукав до зятя:

— Біжіть швидко по лікаря, начальникові скажіть, що через непередбачені обставини я сьогодні в міністерство не прийду.

Лезабль провів тривожний день, усе падало у нього з рук — він не міг ні писати папери, ні вдаватися в справи. Пан Торшбеф, прикро вражений, спитав у нього:

— Що це ви сьогодні такий розгублений, пане Лезаблю?

І Лезабль, змуджений тривою, відповів:

— Я дуже втомився, дорогий патроне, цілу ніч я просидів при ліжку нашої тітки, вона тяжко захворіла.

Але начальник сухо відказав:

— Задосить того, що біля неї зостався пан Кашлен. Я не можу допустити, щоб порушилася робота всієї установи через особисті справи моїх підлеглих.

Лезабль поклав був свого годинника перед собою й чекав на п'яту годину з гарячковою нетерплячкою. Ледве ж

вибили великі двірські дзигарі, як він уже побіг додому, вперше залишаючи канцелярію встановленої години.

Він був такий стурбований, що найняв навіть візника; потім бігцем піднявся по сходах.

Двері відчинила служниця. Він пролепетав:

— Ну як вона?

— Лікар каже, що зовсім кепсько.

Йому аж здвигнулось серце, і він ледве вимовив:

— Та ну-бо?

А що, як вона помре?

Не наважуючись зайти до хворої, він викликав Кашлена, що її в той час доглядав.

Тесть вийшов зараз же, обережно відчинивши двері. Він був у халаті та нічному ковпаку як звичайно вечорами, коли спокійно відпочивав при коминку. Він прошепотів:

— Погано, дуже погано. Уже чотири години, як вона непритомна. Її навіть причастили.

Лезабль раптом аж підупав на ноги й сів:

— Де моя жінка?

— Коло хворої.

— Що ж саме сказав лікар?

— Сказав, що це випадок. Вона може видужати, а можливо і вмере цієї ночі.

— Чи я потрібний вам? Бо коли я не потрібний, то краще я не піду туди. Надто тяжко мені побачити її в отакому стані.

— Ні, ідіть собі. Коли б щось трапилось, я зараз же пошлю по вас.

Отже, Лезабль повернувся до себе. Помешкання здалось йому тепер якимось іншим — більшим, яснішим. Але йому не сиділося на місці, і він вийшов на балкон.

Стояв кінець липня, і величезне сонце, сідаючи за вежі Трокадеро, вогняними потоками обливало безліч дахів.

Небо, гаряче над обрієм, міняло відтінок, стаючи вище блідо-золотим, далі — жовтим, ще далі — зеленим, ледь-ледь зеленкуватим, ніби пронизаним сяйвом, потім голу-біло, переходячи в чисту й ясну блакить над головою.

Стрілою пролітали ледве помітні ластівки, вимальовуючи на багряному тлі неба перебіжний обрис гачкуватих крил, а над безліччю будинків, над далеким полем ширяло якесь рожеве марево, якесь сяйво, що в нім урочисто підносились угору шпилі дзвіниць та стрункі верхи пам'ятників.

На вогняному крайнебі чорним велетнем вставала Тріумфальна арка, а баня Інвалідів здавалася другим сонцем, що впало оде на якийсь дім.

Схопивши обіруч залізні бильця балкона, Лезабль, пемов якесь вино, жадливо впивав у себе повітря і аж поривався скакати, гукати, перекинутися,— така буйна, така непереможна радість охоплювала його. Життя здавалось йому чудовим, майбутнє — повним щастя! Що мав він тепер учинити? Він замріявся.

Він здригнувся, почувши шерех за спиною. Це прийшла його жінка. Очі їй були червоні від сліз. Обличчя здавалося змореним. Вона підставила йому чоло для поцілунку і сказала:

— Обідатимемо в тата, щоб не покидати її. Служниця посидить час біля неї, поки ми поїмо.

І він подався слідом за жінкою до сусідньої квартири. Кашлен сидів уже за столом, чекаючи дочку та зятя. Холодне курча, картопляна салата та блюдо з суницями стояли на миснику, а в тарілках парував суп.

Всі сіли.

— Невеселий день, не хотів би я, щоб повторився,— сказав Кашлен, голос його лунав якомсь байдуже, а на лиці було схоже щось на почуття задоволення. І він заходився уминати обід, як голодна людина, розхваливши курча й картопляну салату.

Лезабль же, стурбований, не почував ніякої охоти до їжі, їв насилу і раз у раз прислухався, що відбувається в сусідній кімнаті. А в ній стояла така тиша, начебто там нікого не було. Кора також не хотіла їсти і сиділа схвильована, час від часу витираючи собі очі краєм серветки.

— Що ж сказав начальник? — запитав Кашлен.

Лезабль заходився докладно розповідати йому все, а тесть допоминався все нових подробиць, розпитуючи про все, начебто він рік не був у міністерстві.

— Там, мабуть, усі сполошилися, дізнавшись про її хворобу?

І він був узявся вже уявляти собі, як після її смерті урочисто ввійде він до міністерства і які будуть фізіономії у його товаришів; проте, наче щоб угамувати в собі докори сумління, він промовив:

— Звісно, я не бажаю злого цій дорогій мені жінці! Бог бачить, що я зичу їй довгого віку, але все ж це усіх уразить. Дядько Савон і про Комуна забуде.

Коли приступилися до суніць, двері з кімнати хворої раптом відхилилися. Всі троє схопилися, не тямлячись від хвилювання.

Увійшла служниця з своїм звичайним безтурботно-придуркуватим виглядом і спокійнісінько промовила:

— Уже не дихає.

Кашлен кинув на тарілки свою серветку і метнувся з кімнати, мов божевільний; за ним, чуючи, як колотиться їй серце, подалась і Кора; і тільки Лезабль лишився стояти біля дверей, здалека дивляючись у білу пляму постелі, ледве освітленої надвечірнім сонцем. Він бачив тільки непорушну спину тестя, що нахилився над ліжком, і раптом з далекої невідомої далечини, аж з того кінця світу, до нього долетів голос Кашлена; так уві сні незнайомий голос нашіптує химерні слова:

— Це кінець! Вона не дихає.

Лезабль побачив, як жінка, лементуючи, впала навкоцішки й уткнулася лицем у ковдру. Тоді він зважився ввійти; Кашлен випростався, і він побачив на білій подушці обличчя тітки Шарлоти — із склепленими очима, запалими щоками, таке суворе, таке бліде, що здавалося зліплене з воску.

— Це кінець? — тужливо спитав він.

Кашлен, що теж дивився на покійницю, обернувся, і їхні очі зирнулися.

— Так, — відповів тесть, памагаючись удати на лиці розпачливий вираз. Але вони з одного погляду порозумілися між себе і, не знати з якої причини, мимоволі стиснули один одному руки, немов на знак подяки за якісь взаємні послуги.

Потім, щоб не гаяти часу, вони щиро взялись до всіх потрібних у таких випадках лаштувань.

Лезабль піднявся піти по лікаря і якнайшвидше залагодити найпильніші справи.

Отже, схопивши капелюха, він бігцем спустився по сходах, кваплячись опинитися на вулиці, побути самому, зітхнути на повні груди, про все поміркувати, зазнати на самоті розкошів свого щастя.

Виконавши всі доручення, він, замість іти додому, подався на бульвар; його поійняло бажання побачити людей, змішатися в людській юрбі, приєднатися до веселого вечірнього життя. Йому хотілося гукнути перехожим: «У мене п'ятдесят тисяч ліврів ренти».

Він ішов, засунувши руки в кишені і зупиняючись перед вітринами, роздивлявся на дорогі тканини, коштовності й розкішні меблі з радісною думкою: «Тепер я можу все це купити».

Дорогою він наткнувся на похоронну контору, і йому враз майнула думка: «А якщо вона не вмерла? Якщо вони помилилися?»

Отже, снуючи собі в голові цю певність, він квапливо повернувся додому.

Ще з порога він запитав:

— Чи приходив лікар?

— Егеж,— відповів Кашлен.— Він констатував смерть і взявся подати заяву.

Вони ввійшли в кімнату до небіжчиці. Кора, примостившись у кріслі, все ще плакала. Вона плакала стиха, майже не відчуваючи суму, тими слізьми, що до них такі охитливі жінки.

Як тільки вони zostалися самі у квартирі, Кашлен сказав пошепки:

— Служниця пішла, тепер ми могли б подивитись, чи не сховано чого в шафах.

І чоловіки удвох узялись до роботи. Вони вивертали шухляди, шишпорили по кишенях, розгортали кожен папірець. Настала північ, а вони все ще не знайшли нічого цікавого. Кора заснула й легенько, рівно хропала.

— Що ж, залишимося тут до світання? — спитав Цезар.

Лезабль, повагавшись, визнав за краще зостатися. Тоді тесь і собі пристав до цієї думки:

— В такому разі,— сказав він,— принесімо собі стільці.

І вони пішли по два м'які крісла, що стояли в кімнаті молодого подружжя.

Через якусь годину вся родина спала, хропучи кожен на свій лад, поряд із трупом, що застиг у вічній непорушності.

Усі троє прокинулись на світанні, коли в кімнату ввійшла служниця. Кашлен, протираючи собі очі, зараз же признався:

— Я був трошки задрімнув, на якісь півгодини.

— Так, я бачив,— відповів Лезабль, що швидко прочумався.— Я не засинав ані на мить; я тільки був заплющив очі, щоб дати їм відпочити.

Кора вернулася до свого покою.

Тоді Лезабль з удаваною байдужістю спитав у тесья:

— Як ви гадаєте, коли нам треба піти до нотаря познайомитись із духівницею?

— Та... хоч зараз... якщо хочете.

— Чи треба, щоб і Кора пішла з нами?

— Мабуть, що це було б краще, бо ж, власне, спадкоємиця вона.

— Тоді я скажу їй, щоб вона одягалася.

І Лезабль вийшов своєю швидкою ходою.

Нотар Бельом тільки-но відчинив свою контору, як у ній вже з'явилися всі троє в жалобі і з розначливими обличчями.

Нотар зараз же прийняв їх і просив сісти.

— Пане,— зняв мову Кашлен,— ви мене знаєте: я брат панни Шарлоти Кашлен. А ось мої дочка та зять. Моя бідна сестра вчора померла; завтра ми її ховаємо. А що вам віддано до схову її духівницю, то ми й прийшли дізнатися у вас, чи не зробила вона якогось розпорядження щодо свого похорону і чи не маєте ви про що-небудь нас повідомити?

Нотар висунув шухляду, дістав якогось конверта, розірвав його, витяг папера й промовив:

— Ось, папе, копія духівниці, з якою я можу зараз же вас ознайомити. Другий примірник, точнісінько такого самого змісту, як і цей, має залишитись у мене.

І він прочитав:

— «Я, нижчепідписана, Вікторіа-Шарлота Кашлен, цим заявляю свою останню волю:

Все моє майно, що сягає близько одного мільйона ста двадцяти тисяч ф'ранків, я віднісую дітям, що народяться від одруження моєї небоги Селести-Коралі Кашлен, із тим, що право користування прибутками з нього надається батькам, поки старший з дітей не дійде повних літ.

Частку, що припадає на пайку кожному з дітей, і доживотню частку батьків визначається за нижчепоказаними розпорядженнями.

В разі моя смерть станеться ще перед тим, як моя небога матиме спадкоємця, все моє майно протягом трьох років залишається в розпорядженні мого нотаря, що має виконати мою вищезазначену волю, якби за цей час народилася дитина.

Але якщо протягом трьох років од дня моєї смерті бог не вищасливить Коралі спадкоємцем, усе моє майно має бути

заходами мого нотаря розподілене між бідними людьми, а також благодійними установами, що їх перелік до цього додається».

Далі нескінченною низкою йшли назви всіляких парафій, різні цифри, суми, що перераховувалися, розпорядження та вказівки.

Прочитавши духівницю, Бельом увічливо вручив її приголомшеному Кашленові.

Нотар уважав за свій обов'язок додати кілька слів для пояснення:

— Коли покійна панна Кашлен уперше вчинила мені ласку, вдавшись до мене з проектом отакої духівниці, вона висловила своє щире бажання побачити спадкоємця свого роду. Хоч як я переконував її, вона все правила своєї, під впливом релігійного почуття, бо, на її думку, всяке бездітне одруження було ознакою небесного прокляття. Так мені й не пощастило хоча в будь-чому змінити її заміри. Певірте, що я дуже за цим шкодую. — Тут він з усміхом звернувся до Коралі: — Проте я не сумніваюся, що умова небіжчиці незабаром буде виконана.

І всі троє пішли, надто вражені, щоб добрати собі розуму.

Вони мовчки йшли поруч, збентежені та роздратовані, немов оце пообкрадали одне одного. У Кори всю тугу як рукою зняло: тітчина невдячність уже не накладала на неї повинності плакати по небіжчиці. Врешті Лезабль, що досі ще спересердя стискав свої зблідлі губи, сказав своєму тестеві:

— Дайте-но мені цього документа, щоб побачити все на власні очі.

Кашлен простяг йому папера, і молодик заходився читати. Він спинився на пішоході і, незважаючи на штовханину, перечитував своїм проникливим, діловитим поглядом досвідченого канцеляриста кожне слово духівниці. Тесть і жінка мовчки чекали його за два кроки.

— Нічого не вдієш, — нарешті сказав він, повертаючи тестеві документа. — Любісінько ж вона нас піддурила!

Кашлен, роздратований крахом своєї надії, відповів:

— Тож-то й воно, що це вже ваше було діло придбати собі дитину! Ви-бо знали гаразд, що вона давно вже цього хотіла.

Лезабль тільки мовчки знизав плечима.

Повернувшись додому, вони застали цілу юрбу людей,

що живляться коло мертвих. Лезабль пішов до себе, не бажаючи більше нічого робити, а Кашлен лютував, гукав, щоб йому дали спокій, щоб швидше кінчали з цією морокою і пора вже, нарешті, дати йому спекатися цього трупа.

Кора замкнулась у себе в кімнаті, і її зовсім не було чути. Але через годину Кашлен постукав у двері до свого зятя:

— Мій любий Леопольде, — сказав він, — я хочу дещо з вами обміркувати, бо нам нарешті слід умовитись. На мою думку, треба все ж буде влаштувати пристойний похорон, щоб не давати жодного приводу для балачок у міністерстві. Грошей ми вже дістанемо. Адже ж справу ще не заанащено. Одружені ви недавно, і це вже треба якось надто лихої погоди, щоб ви не придбали собі дітей. Вам треба заходитись коло цього, та й по всьому. А тепер поговорімо про нагальніші справи: ви можете завітати до міністерства? А я візьмуся писати адреси на жалобних оповістках.

Лезабль досадливо згодився, що тесть мав оце рацію, і, вмовившись один проти одного по обидва кінці довгого столу, вони заходились надписувати облямовані чорною рамкою картки.

Потім вони поспідали. Кора вийшла до столу з байдужим виглядом, начебто все це її не обходило, і попоїла з великою охотою, бо напередодні нічого майже не їла.

Після сніданку вона зараз же повернулась до себе. Лезабль пішов до міністерства, а Кашлен, умовившись на балконі верхи на стільці, запалив люльку. Важке літнє сонце сторчма кидало своє проміння на незліченні дахи, і шибки слухових вікон вилискували, мов вогні, таким сліпучим сяйвом, що аж очам було боляче.

Кашлен без піджака, примруживши від світла очі, дивився на зелені горби, що вимальовувались десь ген-ген, десь поза цим великим містом та його запорошеними околицями. Він уявляв собі, як попід цими, вкритими деревами горбами тече широка, спокійна й прохолодна Сена, і оскільки приємніше було б лежати тепер на траві, під листям дерев, десь на самому березі річки, попльовуючи собі в воду, ніж сидіти отут, на цьому розпаленому балконі. І враз його почали гнітити якась тривога, настирливі думки про розбиті надії, болісне відчуття цього несподіваного лиха, ще прикріше та гостріше через його довге, впер-

те сподівання; і в полоні цієї невідступної думки він промовив уголос, як буває під час сильного душевного хвилювання:

— Стара хвойда!

А ззаду нього, в кімнаті, чути було метушню службовців похоронної контори й невпинний стукіт молотка, що ним забивали труну. Кашлен так і не захотів уже подивитись на свою сестру, відколи повернувся від нотаря.

Але потроху тіло та душу йому обняли теплота та зачарування цього веселого літнього дня, і він почав думати, що не все ще втрачено. Чому б його дочка не могла мати дитини? Нема-бо ще й двох літ, як вона замужем! А його зять, незважаючи на свій невисокий зріст, людина дужа, доброї статури і цілком здорова. Ні, хай його чорти візьмуть,— вони таки матимуть дитину! До того ж так треба!

Лезабль потайки ввійшов у міністерство і прошмигнув у свій кабінет. На столі лежала записка: «Вас кликав начальник». Він був зробив досадливий порух, обурившись на оцей деспотизм, що знову тяжітиме над ним, але враз його пройняло честолюбне жадання. Він буде й собі за начальника, та ще й незабаром; він сягне ще вище.

Не скидаючи свого виізного сурдута, Лезабль подався до папа Торшбефа. Він з'явився з тим засмученим виглядом, що його беруть на себе за журних життєвих подій, навіть ще й більше од того — з печаттю якогось справжнього гострого болю, якогось невідомого одчаю, що видно в кожного, як дуже не пофортунить.

Начальник звів свою велику голову, як завше схилену над якимсь папером, і різко сказав:

— Я чекав вас цілий ранок. Чому ви не прийшли?

— Дорогий патроне,— відповів Лезабль,— нас спіткало лихо — вмерла оце моя тітка, панна Кашлен, отже, я прийшов просити вас бути присутнім на похороні, що має відбутися завтра.

Торшбефове обличчя зараз же вияснилось:

— Га, мій дорогий друже,— промовив він з відтінком якоїсь шаноби,— це інша річ. Дякую вам, я вас відпускаю, бо клопоту в вас, папевне, чимало.

Але Лезабль захотів довести свою щирість до служби.

— Спасибі, дорогий патроне, все вже зроблено, тим-то я хочу залишитися в установі до кінця роботи.

І він повернувся до себе в кабінет.

Новина облетіла все міністерство. З усіх відділів прихо-

дили службовці, щоб висловити Лезаблеві співчуття. А втім, це швидко скидалося на віншування; до того ж кожному хотілося поглянути, як тримається щасливий спадкоємець.

Лезабль з чудесно награним виглядом покірливості долі і з дивовижним тактом слухав співчутливі слова і витримував цікаві погляди.

— Він добре поводиться,— сказали одні.

— Це байдуже,— відказали інші,— в душі він, мабуть, вельми радий.

Сміливіший од усіх Маз спитав був невимушеним тоном світської людини:

— Вам точно відомий обсяг спадщини?

— Ні, достеменно не знаю,— відповів Лезабль з виглядом цілковитої безкорисливості.— В духівниці названо суму мільйон двісті тисяч франків. Я знаю про це, бо нотар мусив зараз же сповістити нас про деякі пункти, що стосуються похорону.

Всі вирішили, що Лезабль не залишиться тепер у міністерстві. Маючи-бо шістдесят тисяч ліврів прибутку, можна не служити за якогось там писарчука. По такому до-статку вільно обрати собі щось до своєї вподоби. Дехто гадав, що він важив на депутатське крісло. Начальник чекав Лезаблевого прохання про відставку, щоб передати його директорові.

Все міністерство прийшло на похорон, і всі визнали його за досить убогий. Пішла, проте, чутка, що це, мовляв, була воля самої панни Кашлен, про що й зазначено в духівниці.

Кашлен назавтра уже знову прийшов на службу, а Лезабль, прослабувавши цілий тиждень, трохи зблідлий, але, як і колись, щирий та впадливий до роботи, також повернувся в міністерство. Здавалося, нічого не змінилося в їхньому житті. Помітили тільки, що обоє з бундючним виглядом курять товсті сигари і розмовляють про ренту, залізничні акції й цінні папери, як люди, що мають у себе в кишені неабиякі капітали. Згодом стало відомо, що вони найняли в околицях Парижа дачу, де й житимуть до кінця літа.

«Вони такі самі скупердяї, як була й стара,— думали всі,— така вже в них, видно, родинна риса, яке коріння, таке й насіння. Тільки, що не кажіть, якось не личить з таким капіталом та гібти в канцелярії».

Ідучи за труною тітки Шарлоти, Лезабль безперестану мріяв про мільйон і аж дижав на всіх важким духом, така люта злість на свою лиху годину, злість, тим лютіша, що з нею треба було критися, краяла йому серце.

«Чому це,— питав він сам себе,— я досі не маю дитини, хоч одружений вже два роки?» І на думку, що вони й надалі можуть залишитися бездітними, його огортав такий жах, що йому аж тьохкало серце.

Коли раптом, немов той хлопчик, що, дивлячись на приз, почеплений високо, на вершечку жердини, дає собі слово вперто завзятися на те, щоб навчитись лазити і кінець кінцем вилізти отуди нагору, Лезабль вирішив будь-що стати-таки батьком. Чому всякий інший може стати батьком, а він ні. Чому? Чи він був надто недбайливим? Чогось не передбачив? Він-бо ніколи не прагнув мати спадкоємця, тим-то й не звертав особливої уваги на наслідки. Відтепер же він докладе всіх сил, він поставиться до справи цілком дбайливо і діпнеться-таки свого, бо він цього хоче.

Але, повернувшись з похорону, він почув себе так погано, що аж мусив лягти в ліжку. Надто тяжке вже було його розчарування — і він ледве міг перенести цей удар.

Лікар визнав його становище за досить серйозне і приписав цілковитий відпочинок, порадив шануватися. Побоювались навіть запалення мозку.

Через тиждень, проте, він уже встав і почав знову ходити до міністерства.

Але, почувачи себе ще слабим, він не наважувався наблизитись подружнього ложа. Він вагався й хвилювався, немов який генерал, що має оце стати до бою, бою, від якого залежить уся його доля.

Щовечора він відкладав цей бій, все чекаючи відповідного настрою й того почуття здоров'я й сили, що призводить до впевненості в своїх здатностях. Щохвилини він перевіряв у себе пульс і, вважаючи його то за надто млявий, то за надто прискорений, приймав різні живлющі ліки, їв криваві біфштекси і, щоб набрати сил, робив дорогою додому довгі прогулянки.

А що, на його погляд, він усе ще не вбився як слід у силу, Лезабль подумав, чи не провести кінець літа де-небудь на околиці Парижа. Він став певен того, що свіже

сільське повітря справить щонайкращий вплив на його самопочуття. В таких випадках сільське життя робить чудеса. Підбадьорившись цією вірою в близький успіх, він значуще пятакав тестеві:

— У селі я почуватиму себе краще, і все буде гаразд.

Саме слово «село» здавалося йому повним якогось чарівного значення.

Вони найняли маленьку хатку в Безоні і переїхали туди всі втрьох. Щоранку чоловіки пішки рушали полем до станції Коломб і щовечора пішки поверталися.

Кора, зачарована цим життям над гарною річкою, ходила посидіти на березі, рвала квітки і приносила додому великі букети топких блідо-золотавих трав.

Вечорами вони йшли гуляти втрьох понад річкою до греблі Морю, де й заходили до ресторації «Під липами» випити пляшку вина. На протязі ста метрів, довга низка паль зупиняла річку, що, вихоплюючись між них, плигала, бурувала й пінила, аж від цього клетоту здригалася земля, а з водоспаду, мов якась курява, зносилась і буяла в повітрі легким серпанком вогка хмарка, ширячи навкруги наощі зрушеного мулу та свіжий присмак шумовиння.

Находила ніч у долині. Перед ними велика заграва вставала над Парижем, і Кашлен щовечора промовляв:

— Іч! Яке ж воно, однак, місто!

Вряди-годи залізним мостом, що перетинав кінець острова, з гуркотом проходив потяг, зникаючи ліворуч чи праворуч — до Парижа або до моря.

Вони поверталися тихою ходою, дивилися на схід місяця і сідали край дороги, щоб довше намілуватися з ніжного жовтавого світла, що, спадаючи в спокійну річку, немов пливло в ній разом з водою й переливалося вогнем у жмурках течії. Чути було пронизливий, наче металевий жаб'ячий кумкіт. У пільмі перегукувалися нічні птахи. А по річці, збурюючи її ясну, тиху течію, часом совгала якась велика мовчазна тіль. То річні браконьєри гнали свого човна і, одним помахом закидаючи невід, безгучно витягли на борт велику, темну сіль, повну блискучих і тремтячих піскарів, немов якийсь скарб, живий скарб із срібних риб, що був оце знайдений на річчому дні.

Зрушена Кора ніжно спиралась на руку чоловікові, про заміри якого вона здогадувалась, хоч вони й не промовили про це жодного слова. Для них пачеб знову настала пора заручин, пора чекання любовних милощів. Іноді він крадь-

кома торкався губами її нижньої потилиці, чарівного місця коло самого вуха, де кучерявиться перше волосся. Вона відповідала потиском руки; вони-бо ждали одне одного і все ще стримувалися, підневолені ще інший, дужчий силі — марі мільйсна, що водночас і підохочувала й спіяла їх.

Кашлен, заспокоєний цим сподіванням, що витало навколо, був щасливий, цив та їв досхочу, а присмерком поринав у ті поетичні почуття, ту наївну умиленість, що їх зазнають навіть найвечуліші люди, забачивши справжню природу: проміння в листі дерев, захід сонця десь за далекими пагорками, його багряні відсвіти на річці. Тоді він промовляв:

— Бачачи отаке-о, я вірю в бога. За душу хапає,— і він показував вище живота, десь під грудьми.— Я почуваю тоді, що мене всього перевертає, і зовсім дурію. Наче мене запурили в вагню, і мені плакати хочеться.

• Лезабль мав себе пастільки краще, що на нього раптом нападав якийсь невідомий доти захват, йому кортіло бігати, немов те лоша, качатися по траві, радісно скрикувати.

Він подумав собі, що час настав. То була справжня шлюбна ніч.

Потім настав медовий місяць, повний любовців та надій.

Але далі вони переконалися, що всі їхні спроби лишаются даремні, що марні були їх сподівання.

Це було для них справжнім лихом. Проте Лезабль не занепавав духом, він знову завзявся на те саме з надлюдською енергією. Його жінка, захоплена тим самим жаданням і стурбована тим самим страхом, до того ще й дужча від нього, радо йшла йому назустріч, зрушуючи його на поцілунки й розпалюючи та підсилюючи його жагу.

Вони повернулися до Парижа на початку жовтня.

Жити стало важко. У них часто зривалися зневажливі слова; а Кашлен, що розумів їхнє становище, з щирістю старого солдата дошкуляв ще їм ущипливими, масними дотепамп.

Настирлива думка про цю недосяжну спадщину обсідала їм голови, виснажувала їх, розпалювала в них взаємну злість. Розмовляючи тепер із своїм чоловіком, Кора підіймала голос і грубіянила. Вона поводитися з ним, немов з хлоп'ям, дурнем, нікчемою. А Кашлен щодня правив за обідом:

— Якби я був заможніший, то мав би купу дітей... А бідному, звісно, треба бути розсудливим.

І, звертаючись до дочки, він додавав:

— Ти, напевно, пішла в мене, та ось...— І він значуще позирав на свого зятя, зневажливо знизуючи плечима.

Лезабль нічого не відповідав, як людина вищого стану, що попала в таку престацьку родину. Колеги помітили, що він схуд і змарнів. Навіть сам начальник якось запитав:

— Чи не хворі ви часом? Вас просто не впізнати.

Лезабль відповів:

— Ба ні, дорогий патроне, я, мабуть, трохи втомився. Адже ж ви самі могли бачити, як я багато працював.

Він покладав певні надії на підвищення наприкінці року і через те знов узявся до роботи зо всією щирістю зразкового урядовця.

Він одержав якусь мізерну винагороду, ще нікчемнішу, ніж дісталася його колегам. Його тестеві взагалі нічого не дали.

Вражений цим до живого, Лезабль знову вдався до свого начальника, вперше назвавши його «паном»:

— Нащо тоді, пане, мені працювати отак, як я працюю, коли це не дає мені нічого?

На великому обличчі Торшбефа відбилосся незадоволення:

— Я вже вам казав, пане Лезаблю, що я не попускаю між нами отаких суперечок. Отже, я кажу вам удруге, що вважаю вашу вимогу за цілком недоречну, з огляду на ваше теперішнє багатство й матеріальний нестаток ваших товаришів...

Лезабль не витримав:

— Та я ж не маю нічого. Тітка відписала все своє майно першій дитині, що народиться від нашого шлюбу. Ми з тестем живемо з самої тільки платні.

Здивований начальник одказав:

— Якщо ви не маєте нічого тепер, то в усякому разі будете багаті незабаром. Воно ж усе на одно виходить.

І Лезабль пішов од нього, ще більш вражений невдачею з підвищенням, ніж неприступністю спадщини.

Пі кількох днях, тільки-но Каплен переступив поріг міністерства, як з'явився красунь Маз. На вустах у нього грала посмішка. За ним із бісиками в очах увійшов Пітоле; відчинивши двері, влетів Буасель, глузливо посміхаючись і по-змовницькому позираючи на своїх товаришів.

Тільки старий Савон, не випускаючи своєї глиняної люльки і по-хлоп'ячому поклавши обидві ноги на перечку високого стільця, старанно водив пером по паперу.

Всі мовчали, ніби чогось ждучи. Кашлен реєстрував папери, своїм звичаєм повторюючи вголос:

— Тулон. Казанки для офіцерської їдальні на «Рішельє» — Лоріан. Коркові пояси для «Дезе» — Брест. Проба вітрильного полотна англійського виробництва.

З'явився Лезабль. Тепер він щоранку сам приходив по справи, що мали надійти до нього, бо його тесть не хотів уже більш утрудняти себе, посилаючи їх через хлопця.

Поки він нишпорив у паперах, розкладених на столі в реєстратора, Маз, затираючи руки, зизом позирав на нього, а в Пітоле, що ліпив під той час цигарку, бігла по вустах весела посмішка, яку він не міг більше вгамувати. Врешті він звернувся до експедитора:

— Скажіть-но, дядьку Савоне, напевно, ви за свого життя бували-таки в бувальцях, чи не так?

Старий не відповідав, гадаючи, що вони хочуть собі на потіху знову зняти мову про його жінку.

Пітоле вів далі:

— У всякому разі ви добре знали, як робити дітей, бо їх у вас було чимало?

Старий підвів голову:

— Ви ж знаєте, пане Пітоле, я не люблю подібних жартів. На свою голову, я був оженився з негідною жінкою. Коли я пересвідчився, що вона мене зраджує, я розійшовся з нею.

Тоді Маз байдужим тоном, без усякого посміху, спитавсь у нього:

— Ви впевнились у цьому не раз, правда?

І дядько Савон відповів поважно:

— Так, пане.

— Але це не завадило вам, — знову став до розмови Пітоле, — придбати кількох дітей, як я чув, трьох чи чотирьох?

Старий аж увесь зашарівся та промимрив:

— Ви хочете допекти мене, пане Пітоле; але вам не пощастить цього зробити. Моя жінка, справді, мала трьох дітей. Маю всі підстави гадати, що старший — од мене, але двох інших я зрікаюся.

— Направду, всі кажуть, що старший — ваш, — повів далі Пітоле. — Досить і цього. Адже ж так добре, так

приємно мати дитину! Ручуся, приміром, що Лезабль аж не стямився б з радощів, коли б придбав собі бодай одну тільки дитину, як ото у вас.

Кашлен кинув писати. Він не сміявся, хоч звичайно весь час кепкував з дядька Савона, дошкуляючи його різними непристойними жартами з приводу його подружніх знегод.

Лезабль уже зібрав був свої папери; але, бачачи, що цими вихватками зачіпають саме його, він з гопору не хотів піти. Збентежений та роздратований, він добирав розуму: хто це міг виказати його таємницю? Аж ось йому спали на пам'ять слова, сказані ним начальникові, і тоді він зрозумів, що коли не хоче зробитися посміховищем для цілого міністерства, йому треба відразу ж показати все своє завзяття.

Буасель, усе ще глузливо посміхаючись, ходив по кімнаті і, наслідуючи хриплий голос вуличного торговця, вигукував:

— Спосіб, як народжувати дітей, — десять сантимів два су! Купуйте! Спосіб, як народжувати дітей, що його викрив пан Савон! Безліч неймовірних подробиць!

Усі, крім Лезабля та його тестя, заходилися сміятись. Тоді Пітоле, звертаючись до реєстратора, спитав:

— Що вам таке, Кашлене? Я не впізнаю вас. Де ваша звичайна веселість? Начебто ви не бачите нічого кумедного в тому, що дядько Савон мав од своєї жінки дитину? Як на мене, то це ж чиста кумедія. Не всяк-бо може це зробити!

Лезабль зблід, але знову взявся перегортати папери, удаючи, що читає їх і нічого не чує.

Тоді Буасель знову завів голосом вуличного крикуна:

— Про користь спадкоємців, щоб дістати спадщину. Десять сантимів два су. Беріть, хапайте!

Маз, хоч і вважав подібні жарти за надто грубі, але, гніваючись на Лезабля за те, що той, мовляв, розбив йому надію на багатство, яку він плекав був у душі, спитав навпростець:

— Що вам таке, Лезаблю? Які ви бліді!

Лезабль підвів голову і позирнув своєму товаришеві просто в очі. Губи йому тремтіли. Якусь хвилину він вагався, добираючи гостру й дотепну відповідь, але, не вигдавши нічого до своєї впадоби, відповів:

— Зі мною — нічого. Мене дивує тільки оця ваша не-вгамовна дотепність.

Маз, усе ще стоячи спиною до комипка і підтримуючи руками поли свого сурдута, зі сміхом сказав:

— Хто як уміє, мій любий. Нам так само не все щастить, як і вам...

Вибух сміху урвав йому мову. Дядько Савон, певирозно здогадуючись, що на жарти уже беруть не його, з диву так і завмер, роззявивши рота і піднявши перо угору. А Кашлен тільки й чекав, щоб усипати стусанів першому, хто нагодиться під руку.

— Я не розумію,— промурмотів Лезабль,— з чим мені не щастить?

Красунь Маз випустив одну полу сурдута, покрутив собі вуса і ласкавим тоном відповів:

— Я знаю, що вам звичайно щастить з усім, до чого беретесь. Визнаю, я помилився, пославшись на вас. Проте мова мовилась про дітей дядька Савона, а не про ваших, бо ви ж їх не маєте. Значить, ви їх не хочете; адже вам з усім завше щастить.

— А вам що до того? — гостро спитав Лезабль.

Зачеплений цим задириливим тоном, Маз і собі підняв голос:

— Та що це вам таке; скажіть мені врешті? Я вас прошу бути ввічливим, а то доведеться мати діло зі мною!

Лезабль аж затремтів увесь із гніву й не міг уже опанувати себе:

— Пане Маз,— мовив він,— я не фат і не красунь, як ви. Отже, прошу вас надалі ніколи до мене не звертатись. Мені нема ніякого діла ні до вас, ні до таких, як ви.

І він зачіпливо глянув на Пітоле та Буаселя.

Маз раптом зрозумів, що справжня сила полягає в спокійній іронії, але скривджений на тому, чим так був величався, він захотів і собі тяжко вразити свого ворога. Тому він провадив далі протекторським тоном, тоном прихильного порадника, хоча лють блищала йому в очах:

— Мій любий Лезаблю, ви переходите, однак, через край. Я розумію, проте, вашу досаду; надто-бо прикро рішитися капіталу, та ще через отаку-о дрібницю, через отаку-о пустячину... Коли ви хочете, я можу стати вам у послугу, задурно, по-приятельському. Це ж справа п'яти хвилин...

Не встиг він доказати, як Савонів каламар, що його шпурнув оце Лезабль, влучив йому просто в груди. Чорнило потоком залляло йому обличчя, миттю перевернувши його на якогось мурина. Стиснувши кулаки, люто поводячи білками, він був порвався вперед, на Лезабля. Але Кашлен, заслопивши собою зятя, схопив рослого Маза на оберемок, добре його труснув і, давши йому стусанів, притиснув до стінки. Маз напружив усю силу, випручнувся, відчинив двері і, гукнувши обом своїм ворогам: «Ви ще почувте про мене», — вибіг з кімнати.

Пітоле та Буасель пішли за ним. Буасель пояснив, що не встрявав у бійку з остраху когось ще часом не забити.

Маз, опинившись у себе в відділі, спробував змити чорнило, але намарно. Його лице було обілляте тим самим фіолетовим чорнилом, що його майже не можна ні змити, ні вибавити. Розлючений, повний одчаю, він песамовито зібганою серветкою тер обличчя перед люстерком. До того од припливу крові воно набирало багрового відтінку. Чорна пляма розпливалася все більше.

Буасель і Пітоле, що супроводжували Маза, давали йому поради. Один раяв вимити обличчя чищеною оливою, другий — нашатирним спиртом. Послали хлопчика-служника по пораду до аптеки. Він приніс якусь жовту рідину та шматок пемзи. Усе було даремно.

Збентежений Маз сів.

— Тепер, — заявив він, — треба розв'язати справу честі. Чи ладні ви бути мені за секундантав, щоб піти до Лезабля і або здобути від нього вибачення, або викликати його на дуель?

Обоє друзів згодились, і всі взялись обмірковувати плап акцій. Нікому не хотілося признатися, що він зовсім не розуміється на таких справах, тому, клопочучись додержати всіх правил, вони боязко висловлювали найсуперечливіші гадки. Вирішили порадитися з капітаном одного судна, відкликаного до міністерства, щоб наглядати за постачанням вугілля. Він знався на таких справах не більш од них самих. Поміркувавши, він порадив їм піти до Лезабля та попросити його і собі назвати двох секундантав.

Але дорогою до кабінету колеги Буасель раптом зупинився:

— А чи не слід нам бути в рукавичках?

Пітоле на мить був повагався.

— А й справді, — промовив він нарешті.

Але, щоб придбати рукавички, треба було піти з міністерства, а начальник жартувати не любив. Отже, послали в крамницю хлопця-служника. Він приніс на вибір цілу колекцію. Довго вагались, якого кольору взяти: Буасель волів зупинитися на чорних. Пітоле вважав, що в даному випадку цей колір не годиться. Кінець кінцем узяли фіалкові.

Побачивши цих обох співробітників, що врочисто ввійшли до нього в рукавичках, Лезабль підвів голову і гостро спитав:

— Що таке вам треба?

— Пане,— відповів Пітоле,— наш друг добродій Маз доручив нам передати вам, щоб ви або попросили в нього вибачення, або билися з ним на дуелі за образу чином, що ви оце дозволили собі проти нього.

Але Лезабль, не тямлячись, із серця гукнув:

— Як то? Він ображає мене і він ще мене викликає? Скажіть-но йому, що я зневажаю його, що відповім зневагою на все, хоч що б він казав або чинив.

Буасель наблизився і трагічним голосом вимовив:

— Пане, ви примусите нас надрукувати в газетах офіційну заяву, дуже прикру для вас.

А Пітоле ущипливо додав:

— Що може скаляти вашу честь і тяжко пошкодити вашій кар'єрі.

Лезабль, геть приголомшений, мовчки дивився на них. Що його робити? Він намислив вигадати час:

— Панове, ви матимете мою відповідь за десять хвилин. Я прошу почекати у кабінеті пана Пітоле.

Зоставшись на самоті, він розглянувся навкруги, наче шукаючи якоїсь поради та захисту.

Дуель! Він має битися на дуелі!

Він аж тремтів увесь, збентежений, як мирна людина, що й в головах не поклала чогось подібного, що цілком не наготовлена до такої небезпеки, до таких перечевань, що, не передбачаючи такого жахливого випадку, заздалегідь не загартувала себе. Він захотів був підвестися, але зараз же знову повалився на стілець, почувши, як заколотилося йому серце і як замліли ноги. Все його завзяття розвіялося разом з гнівом. Але на думку, що скажуть у міністерстві, про ті розмови, які підуть відділами, в ньому знову прокинулася пригасла гордість, і, не даючи собі ради, він вирішив звернутися за порадою до начальника.

Пап Торшбеф розгубився і не міг нічого сказати своєму підлеглому. Він не вбачав потреби в дуелі; па його погляд, все це може порушити порядок у його відділі.

— Нічого не можу вам порадити,— правив він.— Це бо справа честі, що мене не обходить. Хочете, я напишу два слова майорові Буку? Він тямуща на цьому людина і вам стане в пригоді.

Лезабль подякував і пішов до майора, що згодився бути за секунданта і взяв собі на допомогу одного з своїх помічників.

Буасель і Пітоле чекали на них, усе ще не знімаючи рукавичок. Щоб було де сісти вчотирьох, вони принесли з сусідньої кімнати два стільці.

Статечно вклонившись, секунданти посідали. Пітоле перший зняв мову і вияснив становище. Вислухавши його, майор заявив:

— Справа серйозна, але її, на мою думку, можна залагодити; все залежить од заміру сторін.

Старий моряк у душі бавився над ними.

Після довгих перемов було складено одне по одному чотири проскти листів із взаємними вибаченнями. Якщо добродій Маз признається, що, власне, не мав наміру образити добродія Лезабля, останній охоче визнає свою провину,— а полягає ж вона в тому, що він кинув у Маза каламаря, й перепросить за свій необачний вчинок.

Потім четверо уповноважених повернулися до своїх вірителів.

Маз сидів за своїм столом, схвильований наступною дуеллю — дарма що сподівався на відмову від неї свого супротивника,— і розглядав то одну, то другу цюку в маленьке кругле люстерко в циновій оправі. У кожного службовця лежить таке люстерко у шухляді стола, щоб увечері, скінчивши працю, причепурити собі зачіску, розчесати і поправити краватку.

Прочитавши подані йому листи, він з видимим задоволенням заявив:

— На мою думку, умови цілком почесні. Я готовий підписати.

Лезабль також не сперечався проти пропозиції секундантів.

— Якщо таке ваше вирішення,— промовив він,— я мушу тільки згодитись.

Отже, четверо уповноважених зібралися знову. Відбувся

обмін листами, всі статечно вклонилися та розійшлися, вважаючи інцидент за вичерпаний.

В управі панувало незвичайне зворушення. Службовці бігали дізнаватись повинні, вешталась із кімнати до кімнати, юрмилися в коридорах.

Коли довідались, що справу полагоджено, всі були розчаровані. Хтось промовив:

— А все ж Лезабль не матиме від цього дитини.

Дотеп облетів усе міністерство. Якийсь службовець написав навіть з цього приводу пісеньку.

Здавалося, що пригоді вже покладено край, коли постала нова завада, на яку вказував Буасель: як слід їм здоровкатись, чи вдати, наче вони незнайомі? Вирішено, що вони, немов випадково, зустрінуться в начальниковому кабінеті і при Торшбефі перекинуться кількома ввічливими словами.

Церемонія відбулася; потім Маз узяв візника і поїхав додому, щоб знову спробувати відмити чорнило.

Лезабль та Кашлен мовчки поверталися додому, дишаючи один на одного лихим духом, пібито все скоїлося з вини одного з них.

Увійшовши до себе в помешкання, Лезабль щосили шпурнув капелюха на комоду й гукнув своїй жінці:

— Буде з мене! Тепер іще дуель! І все через тебе!

Вона здивовано на нього глянула, заздалегідь починаючи злоститися:

— Дуель? Це ще чому?

— Тому, що Маз мене образив, і все через тебе.

Кора підступила ближче.

— Через мене? Як то?

З серцем він кинувся у крісло, кажучи:

— Він мене образив. Нема чого розповідати про це докладніше.

Але вона правила своє:

— Я хочу, щоб ти повторив, що він сказав про мене.

Лезабль почервонів і проленетав:

— Він сказав... сказав... що ти неплідна...

Вона сахпулася, ніби її вдарили нагаєм; потім її ухопило за серце, і вона з батьковою грубістю, що вибилася з-під оболонки жіночності, загорілася гнівом:

— Я, я неплідна? Що він тямить на цьому, той мугир! Неплідна з тобою — це так, бо ти ж не чоловік! Але коли б я пішла заміж за когось іншого, хоч за будь-кого, чуєш ти, — в мене були б діти. Ат! І не кажи мені краще!

Далось воно мені взнаки, що я одружилася з таким квачем, як ти!.. Що ж ти відповів цьому негідникові?

Переляканий цією бурею, Лезабль промовив:

— Я... я... дав йому ляпаса.

Вона здивовано позирнула на чоловіка.

— А що ж він учинив?

— Він послав до мене своїх секундантив. Ось воно що!

Пригода зацікавила її; як і всяку жінку, її захопили такі драматичні події, і, раптом пом'якшавши й перейнявшись якоюсь пошаною до чоловіка, що важив оце своїм життям, вона спиталася:

— Коли ж ви битиметесь?

Він спокійно відповів:

— Дуелі не буде. Маз попросив у мене вибачення. Секунданти влагодили справу.

Вона зневажливо глянула на нього:

— Га! Виходить, мене образили при тобі, а ти це дозволив, ти не битимешся! Бракувало тобі тільки бути ще богузом!

Він обурився:

— Я наказую тобі замовчати! Коли йдеться про мою честь, я сам знаю, що мені робити. А втім, от Мазів лист. Ось тобі, прочитай, і побачиш сама.

Вона взяла з його рук листа, переглянула його і, зрозумівши все, злісно посміхнулася:

— Ти йому теж написав? Ви злякалися один одного. О, які ж страхополохи, ці чоловіки! Коли б оце замість вас були ми, жінки... Кінець кінцем він мене образив, мене, твою жінку! А ти вдовольняєшся цим листом. Чи ж дивина, що ти нездатний мати дитину! Все на одно виходить. Ти таке самс... вайло перед жінками, як і перед чоловіками. Отож і цяцю я собі здобула.

Раптом вона набула хрипкий голос та манери Кашлена, грубуваті манери старого солдата, що не соромиться міцного слова.

Висока, дужа, міцна, з високими грудьми, рум'яним і свіжим обличчям, що побагряніло з гніву, вона стояла перед ним, узявшись у боки, і низьким розкотистим голосом висловлювала наболіле. Вона дивилася на блідого лисуватого чоловіка, що сидів перед нею, з короткими адвокатськими бурцями, і їй кортіло задушити, розчавити його.

— Ти ні до чого не здатний, ні до чого,— правила вона.— Навіть на службі кожен може тебе обскакати!

Відчинилися двері, і з'явився Кашлен, притягнений галасом.

— Що таке сталося? — запитав він.

Вона обернулася:

— Я вивела на світ оцього нікчемника!

Лезабль поглянув на тестя, на дружину, і враз йому впала в око їхня схожість. Йому здалося, немов перед ним підняли оце якусь заслону, і він побачив обох — батька та дочку — такими, які вони є, рідними по крові, по грубій простацькій породі. І він збагнув, що пропав, назавжди засуджений жити отак між цими двома людьми.

— Коли б тільки можна було розлучитися, — заявив Кашлен. — Неприємно-бо бути одруженою з каплуном.

Учувши ці слова, Лезабль миттю схопився з стільця. Тремтячи з шаленого гніву, він наступав на тестя й мимрив, задихаючись:

— Геть звідси!.. Геть! Ви в моїй хаті, чуєте? Я вас виганяю...

І, схопивши з комоди пляшку з якоюсь протиболящою водою, він почав вимахувати нею, начебто дрючком.

Переляканий Кашлен позадкував і вийшов з покою, лепечучи:

— Що це йому таке?

Але гнів Лезаблеві не вщух. Це вже було занадто! Він обернувся до жінки, що не відвертала від нього погляду, трохи здивована оцим його завзяттям, і, поставивши пляшку знову на комоду, гукнув:

— А ти... ти...

Але, не знаючи, що його казати далі, до яких оце взятися доказів, він так замовк і з спотвореним лицем зупинивсь перед нею.

Вона зареготала.

Ще більш ображений цим сміхом, він аж не стямився і, кинувшись до неї, лівою рукою схопив її за шию, а правою почав бити в лице. Розгублена, задихана, вона відступила перед ним і, нарешті наткнувшись на ліжко, впала навзнаки. Лезабль усе не відпускав її, даючи далі ляпасів. Аж ось він зупинився, сапаючи, геть виснажений. Раптом, засоромившись своєї брутальності, він пролепетав:

— От... от... бачиш.

Але вона не ворушилась, немов нежива, усе ще лежачи на спиці край ліжка і затуливши руками обличчя. Він схилився над нею, присоромлений, питаючи себе, що має

тепер статися, і чекаючи, коли вона розтулить собі лице, щоб побачити, що з нею. Тривога його зростала, і, трохи повагавшись, він пробелькотів:

— Коро! Та ну-бо, Коро!

Вона не відповіла, не поворухнулася. Що таке їй було? Що вона має вчинити?

Гнів йому вщух, угамувався так само раптово, як і був, спалахнув, і тепер він здавався сам собі гидотним, мало не злочинцем. Він побив оце жінку, свою дружину, він — спокійна й лагідна, добре вихована й розсудлива людина. Його мучило каяття, і він був ладен на колінах перепросити її, стати навколішки, поцілувати цю побиту червону щоку. Отож він помалу торкнувся пучкою до її руки, що затуляла від нього її обличчя. Вона, здавалося, нічого не почула. Він гладив, лащив її, як лащать якогось побитого собаку. Не звернула на це вона уваги. Він почав правити знову:

— Коро, послухай, Коро, я винен, послухай.

Вона лежала, як мертва. Тоді він спробував відвести її руку від обличчя. Рука піддалася легко, і він побачив утуплений у нього пильний погляд, що бентежив його та турбував.

— Послухай, Коро, — знову зняв він голос, — я вчинив це під гарячу руку. Твій батько довів мене до самого краю. Авжеж, не можна так ображати людину.

Вона не відповідала, немов і не чула його. Він не знав, що його сказати, що його вдіяти. Він поцілував її коло вуха і, піднявшись, побачив у кутку її ока сльозину, велику сльозину, що, відірвавшись, хутко покотилася по щоці; вії у неї затремтіли, і вона швидко-швидко закліпала.

Пойнятий тугою й жалем, Лезабль приліг до жінки і міцно припався до неї. Він губами відштовхнув руку і заходився цілувати все обличчя й перепрошувати:

— Моя бідна Коро, пробач мені, та ну-бо, пробач мені.

Вона все плакала, — без голосу, без хлипу, як плачуть з тяжкої туги.

Він пригорнув її до себе, пестував її, шепотів їй на вухо ті ласкаві слівця, що їх міг тільки добрати. Вона лишалася нетямною, але плакати все ж перестала.

Вони довго лежали так, витягшись одне коло одного та обнявшись.

Надходила ніч, наповнюючи мороком маленьку кімнат-

ну; коли ж стало вже досить темно, він наважився і перепросив її таким способом, що мав відживити їхні надії.

Вони підвелися, і Лезабль мав уже знов свій звичайний тон і вираз на лиці, немов нічого оце не сталося. Вона, навпаки, здавалася якоюсь зворушеною, голос її лунав ніжніше, піж звикле, вона дивилася на свого чоловіка покірливим, сливе приголубливим поглядом, немов оця несподівана наука втишила їй нерви та пом'якшила серце. Лезабль спокійно звернувся до неї:

— Батько, напевно, нудиться в себе сам-один. Підпозв'яж його. Час-бо уже й обідати.

Вона вийшла.

Вже, справді, була сьома година і дівчина-служниця оголосила, що суп на столі. Спокійний, усміхнений, разом із дочкою, з'явився Кашлен. Сіли за стіл, і почалася люба розмова, яка вже давно не лагодилася в них, немов трапилась оце якась щаслива для всіх пригода.

V

Проте надії, що вони повсякчас плекали й підживляли, так і лишилися нездійснені. Незважаючи на всю впертість Лезабля, на прагнення його жінки, місяць по місяцю минав для них у гарячковій нудоті ошуканих сподівань. Раз у раз закидали вони одне одному цю невдачу, а чоловіка, що аж впадав у одчай, що змарнів і зморився, особливо боліло ще бруталне поводження Кашлена, який під час родинних суперечок завжди називав його «добродій Півень», напевно, на спомин того дня, коли мало не дістав у голову пляшку, сказавши на нього «каплун».

Батько й дочка, зв'язані кривими узами і доведені до люті на саму думку про великий капітал, такий близький, а проте неприступний, тільки й знали вигадувати, як найбільш зневажити та помордувати цього нездатного причинця їхнього лиха.

Щодня, сідаючи до столу, Кора правила:

— Обід сьогодні вбогий. Було б інакше, коли б ми були багаті. Та я ж тут не причина.

Уранці, коли Лезабль ішов на службу, вона гукала йому вслід зі спальні:

— Візьми парасолю. А то прийдеш заболочений, як опудало. Адже ж не винна я, що ти досі за якогось там псарчука.

Збираючись виходити з дому, вона завжди користувалася з нагоди зауважити при цьому:

— І подумати тільки, що, коли б я була одружена з кимось іншим, у мене був би оце свій екіпаж.

Повсякчас, з будь-якого приводу вона тільки за це й думала, тільки й дошкудляла своєму чоловікові закидами та образами, тільки йому й ставила за провину, тільки на нього й покладала всю відповідальність за втрату статків, що ними могла б тепер володіти.

Якось увечері, коли йому увірвався вже терпець, Лезабль вигукнув:

— Та хай його чорти візьмуть! Чи замовкнеш ти мені кінець кінцем? Передусім це ти сама й причина, що ми не маємо дітей, тільки ти, чуєш, бо в мене є така дитина...

Він брехав, пустившись на все, щоб не чути цих повсякчасних докорів, щоб не зазнавати сорому від жінки.

Вона здивовано позирнула на нього, силкуючись виявити правду в його очах, і, зрозумівши брехню, зневажливо промовила:

— В тебе є дитина, так?

— Так, нешлюбна дитина. Я віддав її на виховання в Аньєрі,— нахабно відповів він.

— Ми завтра ж поїдемо туди,— спокійно заявила вона,— я хочу подивитися, яка вона.

Він почервонів аж по саме волосся і тільки промимрив:

— Як хочеш.

Другого дня вона встала о сьомій годині і на його здивоване питання відповіла:

— Хіба ж ми не поїдемо одвідати твою дитину? Адже ти обіцяв мені вчора ввечері. Чи, мабуть, сьогодні її вже в тебе немає?

Він нагло схопився з ліжка:

— Ми поїдемо, але не до моєї дитини, а до лікаря. Хай він скаже тобі, хто з нас винний.

— З дорогою душею,— відповіла певна себе жінка.

Кашлен узявся повідомити в міністерстві, що його зять занедужав, і подружжя Лезабль, розпитавшись сусіда-аптекаря, певної години дзвонили біля дверей лікаря Лефійєля — автора кількох творів із шлюбної гігієни.

Вони увійшли в білу вітальню з позолоченими шпалерами, що здавалася якоюсь пусткою, хоч як багато було там стільців. Сіли. Лезабль почував себе схвильованим, збентеженим. Він тремтів. Діждавшись своєї черги, вони

пройшли далі в якусь подібну до кабінету кімнату, де їх холодно й поштиво прийняв маленький гладун.

Він чекав, що вони йому скажуть, але Лезаблеві, який почервонів по саме волосся, не ставало духу почати. Тоді перше зважилась його жінка і спокійно, як людина, ладна за всяку ціну дійти свого, заявила лікареві:

— Ми прийшли до вас, пане, через те, що в нас немає дітей. А проте од цього залежить, чи дістанемо ми великі статки.

Дріб'язковий та неприємний лікарський огляд тривав довго. Тільки Кора, здавалося, зовсім не почувала себе збентеженою і охоче давалася пильно оглядати себе, як жінка, що її надихає найшляхетніша мета.

Скінчивши огляд подружжя, що тривав мало не цілу годину, лікар не сказав нічого певного.

— Я не виявив ніяких відхилень від норми і ніяких особливих ознак. Проте такі випадки трапляються досить часто. Бувають різні організми, як і різні вдачі. Найчастіше шлюб розладнується через неподібність характерів,— не дивина, що він може виявиться неплідним через неподібність фізичну.

Щодо здатності мати дітей, то пані особливо видається мені доброї статури. Що ж до пана, то я сказав би, що хоч я й не бачу жодних органічних вад, але він здається мені якимось ослабленим, мабуть, ще й через те, що надто вже прагне стати батьком. Дозвольте мені вислухати вас?

Лезабль стурбовано скинув камізельку, і лікар довго тулив своє вухо до його грудей та спини і потім старанно вистукав його від живота до шиї і від крижів аж до потилиці.

Він виявив незначні шуми в серці і навіть деяку загрозу з боку легенів.

— Вам треба, пане, берегтися, пильно берегтися. Поки що це тільки недокрів'я, виснаження; а проте це дуже мале нездужання може з часом спричинитися до невиліковної хвороби.

Блідий, переляканий Лезабль попросив лікаря признати йому лікування. Той дав йому суворі приписи: залізо, криваві біфштекси, більше міцного бульйону, моціон, відпочинок, літо на лоні природи. Далі йшли поради у тому разі, коли хворий почуватиме себе краще. Лікар указав засоби, що їх уживають у подібних випадках і що часто виявляються вдалими.

Поради лікаря коштували їм сорок ф'ранків.

Вийшовши на вулицю, Кора, передбачаючи неминуче, промовила з приглушеним гнівом:

— Ото й чоловіченька я собі вискіпала!

Він не відповів. Його гнітили побоювання, він ішов, пригадуючи та зважуючи кожне лікареве слово. Чи не піддурив його лікар? Чи не вважав уже він його за пронащу людину? Він уже не думав ні про спадщину, ні про дитину. Йшлося про його життя!

Йому здалося, що в нього свист у грудях і прискорене тьохкання серця. Переходячи Тюльєрі, він відчув, що впав на силі, і захотів сісти. Роздратована Кора, щоб принизити його, стояла обік і з зневажливим жалем озирала його з голови до п'ят. Він дихав важко, ще прибільшуючи задуху, що до неї спричинялося його хвилювання, і, поклавши ліву руку на живчик правої, лічив собі пульса.

Кора з нетерплячки тупотіла ногою:

— Чи скінчиться колись оця кумедія? — спитала вона врешті.— Ти підеш чи ні?

Тоді він підвівся, нібито віддапий оце на поталу, і мовчки рушив далі.

Довідавшись про те, що їм сказав лікар, Кашлен не міг уже тамувати свого пересердя. Він аж криком кричав:

— От тобі й маєш! От тобі й маєш!

І дивився на зятя таким лютим поглядом, немов хотів його з'їсти.

Лезабль нічого не чув, нічого не помічав і тільки й мав на думці, ще своє здоров'я та ту небезпеку, що загрожувала його життю. Хай вони кричать скільки їм улізе — батько й дочка,— побували б вони в його шкірі! А шкіру ж він саме й хоче рятувати!

На його столі з'явилися слоїки з ліками, і щодня, сідаючи до столу, він одміряв собі дозу, викликаючи посмішки жінки і гучний регіт тестя. Щохвилини позирав він у люстро, раз у раз клав на серце руку, стежачи за його калатанням, і звелів улаштувати собі постелю в темній кімнатині, що правила за гардеробну, щоб більше не торкатися до жіночого тіла.

Він узяв на неї боязку ненависть, що в ній були водно-раз зневага й огида. Всі жіпки, проте, здавалися йому тепер якимись страхіттями, якимись небезпечними хижакми, що їм приділено нищити чоловіків; навіть про духів-

ницю тітки Шарлоти він згадував уже як про якусь давню подію, що мало не заподіяла йому смерті.

Минуло ще кілька місяців. До остаточного терміну лишилося тільки один рік.

Кашлен почепив у їдальні величезного календаря і щоранку викреслював минулий день; свідомий свого безсилля, роздратований, псйнятий розпукою, що отак, тиждень крізь тиждень, випорсає йому з рук цей капітал, скаженіючи на думку, що йому доведеться ще плентатись до міністерства, щоб потім аж довіку перебуватися з якоїсь двотисячної пенсії,— він тільки й говорив грубоці, що з найменшої дрібниці могли скінчитися побоєм.

Він не міг дивитися тепер на Лезабля, не тремтячи з шаленого бажання побити його, розчавити, розтоптати ногами. Він ненавидів Лезабля якоюсь невгамовною ненавистю. Щоразу, як той одчиняв двері і входив у кімнату, Кашленові здавалося, що це заліз до нього злодій, який позбавив оце його святині — родинної спадщини. Тесть ненавидів Лезабля більше, ніж найзапеклішого ворога, і разом із тим зневажав за його неміч, а надто за його боязкість, відколи він, дбаючи про своє здоров'я, відмовився здійснювати їхні спільні надії.

Лезабль, справді, жив тепер цілком відокремлено од своєї жінки, немов ніщо їх уже не зв'язувало. Він не наближався, не торкався до неї, він уникав навіть її погляду, як із сорому, так і зо страху.

Кашлен щодня питав свою дочку:

— Ну як, чи зважився твій чоловік?

Та вона відповідала:

— Ні, тату.

Щовечора при столі відбувалися важкі сцени.

— Коли чоловік не чоловік,— раз у раз правив Кашлен,— краще йому вже здохнути, щоб поступитися своїм місцем комусь іншому.

А Кора додавала:

— Та що там казати: є такі нікчемні люди, що лише стають на перешкоді іншим. Не знаю, до чого вони й здатні на світі, хіба що тільки бути всім за тягар.

Лезабль ковтав свої ліки і нічого не відповідав. Нарешті тесть якось гукнув йому:

— Слухайте! Якщо ви не зміните своєї поведінки і тепер, коли здоров'я ваше покращало, я знаю, що чинити моїй дочці!..

Зять запитливо позирнув був на нього, почуваючи якусь нову образу. Кашлен провадив далі:

— Вона візьме собі замість вас когось іншого, ось що! Ваше ще щастя, що цього не сталося досі! За таким-бо йолопом, як ви, дозволено все.

Лезабль почервонів:

— Я не заважаю їй,— відповів він,— іти за вашими добрими порадами.

Кора спустила погляд. А Кашлен, несвідомо розуміючи, що перебрав оце міри, якось засоромився.

VI

На службі тесть і зять були, здавалося, між собою в добрій згоді. Немов вони мовчки домовилися ховатися від товаришів з своїми родинними сварками. Вони називали один одного не інакше, як «любий Кашлене», «любий Лезаблю» — і навіть інколи дружно з чогось підсміювались, удаючи, що вони щасливі, цілком задоволені своїм сімейним життям.

Лезабль і Маз, своєю чергою, ставились один до одного з манірною ввічливістю супротивців, що мали бути битися. Цей двобій, що хоч і не відбувся, але завдав страху їм обом, спричинився до якоїсь надмірної звичайності в їхніх стосунках, до якоїсь підкресленої шанобливості, а може, навіть і до прихованого бажання зблизитись з несвідомого остраху нової сутички.

Колеги схвально поглядали на них, гадаючи, що таке поводження личить світським людям, між якими сталося непорозуміння, що ледве не довело до двобою.

Вони ще здалека дуже поважно вклонялися один одному, з статечним виглядом, високо здіймаючи капелюхи.

Вони не розмовляли між собою, бо кожен з них не хотів або не наважувався зняти річ першим.

Якось сталося, що Лезабль, терміново викликаний до начальника, намагаючись показати свою старанність, ударився бігти і на звороті коридора з усього розгону зіткнувся з службовцем, що йшов назустріч. То був Маз. Обидва оступили були назад, а Лезабль збентежено та чемно спитався:

— Чи я часом не забив вас, пане?

— Нітрохи, пане,— відповів той.

Від цього часу вони вже дозволяли собі перекинутись, зустрічаючись, кількома словами. Потім вони помалу заходились навперейми виказувати один одному запобігливу ввічливість, що незабаром призвела до певної прихильності, а далі й до якоїсь обережної близькості людей, що, завбувши свою ворожнечу, з якогось боязкого почуття стримують ще свою ширість. Отже, завдяки цьому звичайному поводженню, а потім і навідуванню один одного у відділах, вони почали кінець кінцем приятелювати.

Тепер, прийшовши по новини до реєстратора, вони вже часто балакали між собою. Лезабль перестав уже триматись, як самовпевнений кар'єрист, Маз не поводився вже, як світський лев. Кашлен приставав до їхньої розмови, зацікавлений, здавалося, цим приятелюванням. Інколи, дивлячись услід рослому красуневі Мазу, що мало не зачіпав головою за верхній одвірок, він мурмотів, позіраючи на зятя:

— Оце-то молодчага!

Одного ранку, коли вони були в кімнаті вчотирьох, бо дядько Савон ніколи не кидав переписувати, — стілець, на якому сидів експедитор, очевидно, підпиляний якимсь жартуном, підломився, і старий з переляканим криком гепнувся на підлогу.

Всі троє кинулись до нього на поміч. Кашлен запевняв, що це каверза комунарів, а Маз будь-що хотів подивитися на забите місце. Вони удвох навіть порвалися роздягти старого, щоб, мовляв, перев'язати рану. Але той шалено опирався, гукаючи, що в нього нічого не болить.

Коли вщухла загальна веселість, Кашлен ураз промовив, звертаючись до Маза:

— Ось що, пане Мазе, тепер, коли ми з вами в такій добрій згоді, треба, щоб ви в неділю завітали до нас пообідати. Це буде приємно нам усім — зятеві, мені й моїй дочці, що гаразд вас знає з наших слів, бо ми ж зчаста вдома розмовляємо про службу. Згода, чи не так?

Лезабль, хоч і стриманіше, й собі підтримав тестеве прохання:

— Приходьте-но, нам буде дуже приємно.

Маз ніяково вагався, з посмішкою згадуючи поговор, що точився про цю родину.

— Виходить, ви згодні? — умовляв його Кашлен.

— Гаразд! Я згоден.

Батько, повернувшись додому, заявив своїй дочці:

— Ти знаєш, хто у нас обідає у неділю? Пан Маз.
Кора була здивувалась.

— Пан Маз,— пролепетала вона.— Ой як!

І не знати з чого почервоніла аж по саме волосся.

Вона так часто чула про нього, про його великопанські манери, його успіх у жінок,— у міністерстві він славився за невідбійного заповзятого джигуна,— що їй давно вже манулось познайомитися з ним.

— Ось побачиш,— вів далі Кашлен, затираючи руки,— який це молодець і красунь, рослий, мов той гвардієць, не те що твій чоловік!

Вона нічого не відповіла, збентежившись, неначе хто-небудь міг здогадатися, що вона не раз бачила Маза у своїх мріях.

До недільного обіду лагодились так само старанно, як то колись, чекаючи на Лезабля. Кашлен обмірковував меню, памагаючись, щоб усе було якнайкраще, а що в душі йому зародилася якась невиразна ще, прихована від самого нього надія, він повеселішав, заспокоєний якоюсь потаємною думкою, що додавала йому певності.

Увесь недільний день він метушився, стежачи за готуванням, тимчасом як Лезабль працював коло одної нагальної справи, що приніс напередодні з міністерства. Був початок листопада, наближався вже Новий рік.

О сьомій годині, веселий і жвавий, з'явився Маз. Він увійшов невимушено, немов до себе додому, і, сказавши якусь люб'язність, підніс Корі великого букета з троянд. Потім грайливим тоном світської людини додав:

— Мені здається, папі, ніби я з вами трохи знайомий, ніби навіть я знаю вас ще зовсім маленькою дівчинкою, бо стільки років чую про вас од вашого батька.

Побачивши квіти, Кашлен гукнув:

— Оце я розумію, галантно!

А Кора згадала, що Лезабль того дня, як уперше прийшов до них обідати, квітів не приніс. Гість, здавалося, був у якомусь захваті, сміявся, мов якийсь добродушний приятель, що оце вперше завітав до своїх давніх друзів, і раз у раз сипав Корі обачні компліменти, від яких тій аж червоніли щоки.

Вона здавалася йому дуже принадною. Він їй — чарівним. Коли він пішов, Кашлен спитав:

— Ну, як? Ото молодець, та ще який гульвіса, напевно!
Жодна жінка, здається, не встоїть проти нього!

Кора, стриманіша, ніж батько, визнала проте, що Маз дуже милий і зовсім не такий кривляка, як вона чекала.

Лезабль, що здавався не таким змореним та засмученим, як звичайно, теж погодився, що раніше мав «хибне уявлення» про колегу.

Маз почав одвідувати їх — поперва зрідка, а потім частіше. Він подобався геть усім. Його запрошували, коло нього впадали. Кора готувала для нього улюблені страви. Отже, приязнь між трьома чоловіками стала незабаром такою щирою, що вони майже не розлучалися.

Новий друг дому діставав ложу через редакції газет і вив усю родину до театру.

Після вистави поверталися пішки вночі велелюдними вулицями і розлучалися коло дверей Лезаблевої квартири. Маз і Кора ішли спереду, нога в ногу, плече в плече, похитуючись у єдиному ритмі, немов якась пара, що їй зроду судилося отак поруч і звікувати свій вік. Вони розмовляли півголосом, бо чудово розуміли одне одного, і сміялись приглушеним сміхом. Коли-не-коли молода жінка озиралася на свого батька та чоловіка.

Кашлен утуплював у них доброзичливий погляд і часто, забуваючи, що звертається до свого зятя, заявляв:

— Вони обоє мають однаково гарну статуру; приємно бачити їх отак поруч.

Лезабль спокійно відповідав:

— Вони майже однакові на зріст.

І радіючи, що серце колотиться йому вже не так сильно, що він менш задихається від швидкої ходи і, взагалі, помітно вбивається в силу, потроху перестав мати злість на свого тестя, що й собі кинув, проте, останнім часом свої злісні вибрики.

На Новий рік Лезабль дістав підвищення і так шалено зрадів з цього, що, повернувшись додому, уперше за півроку аж поцілував свою жінку. Вона нібито дуже здивувалась і навіть трохи засоромилась, немов він учинив оце щось непристойне, а потім позирнула на Маза, що прийшов повіншувати її з Новим роком.

Він теж збентежився, відвернувся до вікна, немов не бажаючи нічого помічати.

Але незабаром Кашлена знову почала брати злість, знову заходився він дошкуляти зятя своїми жартами. Іноді він навіть чіпляв і Маза, наче гніваючись і на нього за ту

катастрофу, що оце тяжіла над родиною і наближалася до них щохвилини.

І тільки сама Кора здавалася зовсім спокійною, зовсім щасливою та радісною. Немов вона забула про цей загрозливий і такий близький тепер термін.

Надійшов березень. Здавалося, вже втрачено всі надії, бо двадцятого липня минало три роки, як померла тітка Шарлота.

Рання цього року провесна вкрила землю молодою травою. Маз запропонував своїм приятелям у неділю прогулятися берегом Сени і нарвати під куцями фіалок.

Отже, вони вирушили ранковим поїздом і вийшли в Мезон-Лафіті. Голі дерева ще тремтіли, наче від зимового холоду, але позеленіла свіжа трава вже вимережена була білими та блакитними квітками, а овочеві дерева по пагорках із своїми кволими, вкритими пуп'янками вітами, здавалися прикрашеними трояндовими гірляндами.

Між розмитих повіддю берегів текла важка, сумна й каламутна від недавніх дощів Сена; під теплом перших сонячних днів луки, напоєні вологою і наче вмиті, дихали приємною вогкістю.

Розійшлись по парку. Кашлен, ще похмуріший і пригніченіший, ніж звичайно, розбивав тростиною грудки землі, журно міркуючи про біду, що загрожувала стати для них непоправною. Лезабль, так само понурий, усе боявся промочити собі в траві ноги, його жінка і Маз рвали квітки. Останніми днями Кора здавалась якоюсь недужою, змореною та зблідлою.

Вона дуже швидко втопилася і захотіла повернутись, щоб поснідати. Вони подалися до маленької ресторації біля старого млина, що вже геть завалився, недалеко річки; в альтанці, на грубому дерев'яному столі, застеленому двома серветкам, їм подали сніданок, як звичайно подають парижанам, що гуляють десь за містом.

Прийшлися до смажених піскарів, покуштували волонини з картоплею; коли ж з'явився повний зеленини-салатник, Кора нагло підвелася і, обіруч затуливши собі рота серветкою, побігла до берега.

— Що це їй таке? — стурбовано запитав Лезабль.

— Та... я не знаю,— весь почервонівши, збентежено промимрив Маз,— вона ж почувала себе гаразд.

А розгублений Кашлен так і скам'янів із знятою догори виделкою, на якій стирчав листок салати.

Врешті він звівся, шукаючи очима дочку. Вихилившись, він побачив, що вона стоїть, спершись головою в дерево, і їй зле. Враз йому майнула на думці підозра, від якої йому аж підломилися ноги, і, повалившись на стілець, він у замішанні позирнув на обох чоловіків, що теж здавалися тепер збентеженими. Кашлен прикро дивився на них турботним поглядом, не зважаючи зняти голос, повний нудьги та надії.

Чверть години збігло в німій тиші. Насилу ступаючи, повернулась трохи зблідла Кора. Ніхто не допитувався у неї; здавалося, кожний здогадувався про щасливу подію, що про неї так незручно було говорити, але так хотілося і так страшно було дізнатися. Тільки Кашлен запитав:

— Тобі краще?

Кора відповіла:

— Так, спасибі, це дуршиця! Але треба все ж повернутися рапінш, бо мені болить голова.

Поворітьма вона сперлася на чоловікову руку, наче на знак якоїсь таємниці, що в ній не зважувалась ще признатися.

Розлучилися на Сен-Лазарському вокзалі. Начебто згадавши про якусь справу, Маз уклонився, потиснувши руки, та кудись собі подався.

Скоро вони залишилися самі, Кашлен спитав у дочки:

— Що це таке було тобі під час сніданку?

Спочатку Кора нічого було не відповіла; потім, трохи повагавшись, промовила:

— Та нічого. Трохи занудило.

Вона йшла мляво, з усміхом на вустах. Лезабль же був наче розгублений; неясні, суперечливі думки обсідали йому голову, і, жадібний розкоші, пойнятий приглушеним гнівом, затайливим соромом і полохливими ревностями, він скидався на ту людину, що, прокинувшись уранці, заплющує собі очі, щоб не бачити сонячного світла, що продерлося оце між заслон і яскравим променем освітлює його ліжко.

Ледве повернувшись додому, Лезабль заявив, що має закінчити одну справу, і замкнувся в себе в кімнаті.

Тоді Кашлен, поклавши дочці руку на плече, спитав:

— Ти що, вагітна?

Вона пролететала:

— Здається, так. Уже два місяці.

Ще не встигла вона доказати, як батько підскочив на radoщах, витапцювуючи вуличний капкан — спогад про далеке вояцьке життя. Незважаючи на своє солідне черево, він так стрибав і задирав поги, що в помешканні аж ходило все ходором, здригалися меблі, дзеленькав у буфеті посуд і, немов на кораблі, хиталася й тремтіла лампа з дармовисами. Потім, обнявши свою любу доньку, він цесамовито її поцілував.

— Га! Нарешті,— сказав він, по-дружньому легенько хляпнувши її по животі.— Ти сказала чоловікові?

— Ні... ще... я... я чекала,— пролепетала вона, враз чогось злякавшись.

Але Кашлен вигукнув:

— Гаразд, гаразд. Тобі, бачу, ніяково. Почекай! Я скажу йому сам.

І він кинувся до зятевого помешкання. Побачивши його, Лезабль, що сидів, згорнувши руки, підвівся. Але тесть не дав йому й схаменутися.

— Ви знаєте, що ваша жінка вагітна?

Приголомшений чоловік розгубився та почервонів.

— Що? Як то? Що ви кажете?

— Я кажу вам, що вона вагітна, чуєте? Яке щастя!

І з радощів він трусив і стискував руку зятеві, немов на знак вішшування або подяки.

— Га! Нарешті воно таки сталося! Як це добре, як це добре! Уявіть собі тільки — спадщина тепер наша!

І в захваті він стиснув Лезабля в своїх обіймах.

— Більш як мільйон! Уявіть собі, більш як мільйон! — гукнув він і був зпову заходився танцювати, коли це похопився: — Та йдіть до неї, вона вас жде, ідіть хоч поцілуйте її.

І, схопивши Лезабля на оберемок, тесть підштовхнув його і кинув, як той м'яч, до їдальні, де все ще стояла й прислухалася стривожена Кора.

Побачивши чоловіка, вона відсахнулася, із хвилювання їй аж дух зайнявся. Він стояв перед нею, блідий, замордований з лиця. Він мав вигляд судді, а вона — винуваченої.

Нарешті він зняв голос:

— Здається, ти у вазі?

— Як видно, так,— пробелькотала вона тремтячим голосом.

Але тут Кашлен, схопивши обох за шию, зіткнув їх лобами і гукнув:

— Та ну-бо, поцілуйтесь, хай його лихий візьме! Воно ж бо варто цього!

Нарешті відпустивши їх, він заявив, усе ще не тямлячись із шаленої радості:

— Ну, справу виграно! Знаєте, Леопольде, ми зараз же купимо собі дачу. Там принаймні ви зможете цілком вичупяти.

На цю думку Лезабль аж стрепенувся. А тесть вів далі:

— Ми запросимо туди папа Торшбефа з дружиною, а що його помічник на божій дорозі, то ви зможли б заступити його на посаді. А це вже кар'єра.

В міру, як тесть говорив, Лезабль малював собі знадливі образи, він уже уявляв собі, як вітає начальника перед гарненькою білою дачею десь на березі річки. На ньому парусиновий костюм, на голові панамка.

Щось надзвичайно втішне оповило йому на цю думку серце, щось тепле й приємне, що немов розливалося в ньому, робило його легким і вже тепер надавало йому сили.

Він мовчки ще посміхнувся.

Кашлен, сп'янілий із своїх сподівань, увесь порипаючи в мрії, вів собі далі:

— Хто його зна? Очевидячки, ми здобудемо вплив у нашій окрузі. Ви, мабуть, будете депутатом. У всякому разі ми зможемо водитися з місцевим товариством, ми зможемо зажити всіх розкошів. Ви матимете колячку й коляску, щоб щодня їздити на станцію.

Перед очима Лезаблеві поставали картини розкоші, краси та гаразду. На думку, що він сам правитиме маленькою колясою, як оті багатії, котрим так часто він був заздрив, йому остаточно відлягло від серця. Він уже не стримався і скрикнув:

— Га! Це справді чудово!

Бачачи, як він пом'якшав, вдячна йому та зрушена Кора всміхнулася й собі, а Кашлен, що не хотів уже вважати на будь-які перешкоди, заявив:

— Ходімо обідати до ресторації. Куди наше не йшло, чом би нам не гульнуть трохи!

Повернулися додому всі троє напідпитку. Лезабль, що йому аж у очах двойнило і йшла обертом голова, не міг попасти до своєї темної комірчини. Чи то випадково, чи то з забутливості він поклався на жіпчину постелю, ще порожню. Цілу ніч йому здавалося, що ліжко під ним

хитається, колишеться, як човен, лягає набік і перекидається. Аж він трохи заслаб на морську хворобу.

Прокинувшись, він був дуже здивований, побачивши в своїх обіймах Кору.

Вона розплющила очі, всміхнулася і враз поцілувала його в раптовім запалі вдячності та кохання. Потім вона сказала йому тим ніжним голосом, що ним розмовляють жінки, коли когось милують:

— Я дуже прошу тебе, не йди сьогодні до міністерства. Навіщо тобі бути тепер таким щирим до роботи, коли незабаром ми забагатіємо. А ми б ще поїхали з тобою кудись за місто, вдвох, самі-одні.

Він зазнавав того почуття відпочинку та млості, що буває після втомної гульні, і наче очманів ще в теплі постелі. Йому манулося отак і zostаватися в ній якнайдовше, щоб не робити більш нічого, щоб тільки й знати, що спокійно вдаватися в цю млість. Якись не знайомі йому, непереможні лінощі спаралізували йому душу, опанували все тіло. А голову обсіла та сама неясна, повсякчасна, радісна думка:

«Отож я буду багатий, незалежний!»

Аж ось його взяв острах, і він пошепки, начебто на те, щоб його часом не вчули й стіни, спитався в неї:

— Але ти цілком певна, що вагітна?

Вона зараз же заспокоїла його:

— Авжеж, авжеж. Я не помилилася.

Тоді, все ще трохи стурбований, він почав її злегенька лапати, обережно провів рукою по її округлому животі і промовив:

— Еге, справді. Але ж ти народиш після терміну. Як би ще з нами не стали змагатися за право на спадщину.

На цю гадку вона аж вся скипіла. Та ба! Де ж пак після того, як вона зазнала стількох невдач, такої муки, як їй це стало такого зусилля, та щоб її тягали ще по судах — та ані в світі!

Вона була така обурена, що аж сіла в ліжку.

— Ходімо зараз же до нотаря!

Але, на його думку, треба було наперед придбати собі лікарське свідоцтво. Отже, вони знову вдалися до лікаря Лефійєля.

Він одразу їх упізнав і спитав:

— Ну як, усе гаразд?

Обоє почервоніли аж по саме волосся, а Кора, трохи розгубившись, промимрила:

— Здається, що так, пане.

Лікар затирав руки:

— Я на це й сподівався, я на це й сподівався. Спосіб, що я його вам порадив, завжди має добру силу, хіба що хтось з подружжя цілком недолугий.

Оглянувши Кору, лікар заявив:

— Браво! Так воно й є!

І він написав на клаптику паперу:

«Я, нижчепідписаний, доктор медицини Паризького університету, цим свідчу, що пані Коралі Лезабль, родом Кашлен, має всі ознаки тримісячної вагітності».

Потім, звернувшись до чоловіка, він спитав:

— А ви? Як легені, як серце?

Він обслушав Лезабля і сказав, що той цілком здоровий.

Щасливі та веселі, окрилені надією, вони рушили, спираючись на руку одне одному, додому. Але дорогою Лезаблеві враз збігло на думку:

— Мабуть, щоб воно більше впадало в око, тобі краще було б перед тим, як іти до нотаря, обмотати живіт серветками. Йому тоді й на думку не спаде, що ми просто хочемо вигадати собі час.

Вони повернулися додому, і Лезабль сам роздяг свою жінку, щоб прилаштувати їй фальшивого живота, намагаючись добитися цілковитої подібності. Він разів із десяти перекладав серветки і знову одступав на кілька кроків назад, щоб перевірити досягнутий ефект.

Коли він задовольнився врешті з жінчиного вигляду, вони пішли знову, і Лезабль простував поруч дружини, ніби пишавчись з її випнутого черева,— доказу його чоловічої снаги.

Нотар зустрів подружжя доброзичливо. Він вислухав їх, переглянув посвідку, а коли Лезабль почав був правити йому: «Проте, пане, досить тільки позирнути на неї»,— нотар, наче на те, щоб переконатись у щирості його слів, скинув очима на великий, випнутий живіт молодій жінки.

Вони стурбовано чекали на відповідь, коли цей представник закону заявив:

— Гарзд. Хоч дитина ще не народилася, хоч має оце народитися, вона вже існує, вже живе. Отже, треба відкласти виконання духівниці, аж поки пані розродиться.

З того часу, як сталося це щасливе відкриття, всі троє родичів зажили в якнайкращій згоді. Настрій у всіх був радісний, рівний, поступливий. До Кашлена знову вернула його колишня веселість, а Кора аж із себе пнула, дбаючи про свого чоловіка. Лезабль і собі здавався іншою людиною — ніколи ще він не був такий привітливий і добродушний.

Маз бував у них уже не так часто і, здавалося, погано мався тепер в їхній родині; вони повсякчас вітали його мило, але трохи сухіше, бо щасливі люди стають егоїстами і цураються чужих.

Навіть Кашлен наче був у душі лихий на цього гарного товариша, що його так радо ввів у свою родину перед кількома місяцями. Він саме й сповістив свого приятеля про вагітність Корали.

Він навпростець випалив:

— А знаєте, моя дочка у вазі!

Удаючи з себе здивованого, Маз гукнув:

— Га! Ви, мабуть, дуже раді?

— Атож пак,— відповів Кашлен і спостеріг, що його товариш, здавалося, зовсім не був цим захоплений. Адже чоловіки не люблять бачити в отакому стані, хоч вони, хоч не вони тут причиною, милих їм жінок.

Щонеділі, проте, Маз обідав у них, як і давніше. Але їм ставало чомусь важко вкупі проводити отак вечірній час, хоч у них не було ніякої незгоди; і це дивне змішання зростало з кожним днем. Одного вечора, тільки встиг Маз піти, Кашлен сердито заявив:

— Та й набрид він мені!

А Лезабль притакнув:

— Справді, він не привертає до себе симпатії, коли ближче з ним познайомишся.

Кора спустила очі й промовчала. Вона завжди почувала себе ніяково, бачачи Маза, що й собі немов чогось трохи соромився: не дивився вже на неї з посміхом, не водив її більше до театру, і взагалі, здавалося, приятелював з ними вже не з колишньої, такої щирої приязні, а наче приневолений нести якийсь неминучий тягар.

Але одного четверга, коли чоловік повернувся додому на обід, Кора пізніше, як звичайно, поцілувала його в бурці і пошепки сказала йому на вухо:

— Ти, мабуть, ганитимеш мене?

— Чому це?

— Бо... сьогодні приходив Маз. Але я, не бажаючи, щоб про мене плескали різні дурниці, попросила його ніколи не приходити, коли тебе нема вдома. Він, здається, був цим трохи ображений.

— Гаразд! То що ж він сказав? — спитав здивований Лезабль.

— Та він нічого особливого, та тільки мені все ж це не сподобалось, і я попросила його не приходити до нас зовсім. Пам'ятаєш, це ви з татом привели його сюди, а я зовсім до цього не причетна. Отож я тоді й боялася, що ти будеш незадоволений, коли б я не стала його приймати.

Почуття вдячності та радості враз поійняло йому серце.

— Ти вчинила гаразд,— сказав він,— щонайкраще вчинила. Дякую тобі.

Кора, що обміркувала все заздалегідь, хотіла визначити взаємини обох чоловіків:

— У міністерстві ти удаватимеш, ніби нічого не знаєш, і розмовлятимеш з ним, як давніше, та тільки сюди він уже не прийде.

І Лезабль, ніжно обнявши жінку і міцно пригортаючи до себе вишнугий живіт, довго цілував її в очі та щоки.

— Ти янгол!.. Ти янгол! — правив він.

VIII

Аж до самих пологів нічого нового не трапилось.

Наприкінці вересня Кора народила дівчинку. Її назвали Дезіре; але, бажаючи влаштувати хрестини якнайвчистіше, батьки вирішили відкласти їх до наступного літа, коли буде куплено садибу.

Вони уподобали її в Аньєрі, на високому березі Сени.

За зиму сталася низка подій. Скоро вони одержали спадщину, як Кашлен подав заяву про відставку, що її зараз же ввели, і покинув міністерство. Все своє дозвілля він оддавав тому, що вишилював усяку всячину з покришок від цигаркових коробок. З поміттю палички він вироблював футляри на годинники, скриньки, жардиньєрки, найхимерніші дрібнички. Він закохався в цій роботі, побачивши колись маандрівного крамаря, що виробляв отакі самі штучки на вулиці Оперн. Отже, всі мусили щодня

надпориватися з штудерних візерунків, що підказувала йому його немудра уява.

Сам він умлівав над своїми виробами, раз у раз правлячи:

— І не сказати, якої тільки досконалості можна оце досягти!

Помічник начальника добродій Рабо врешті помер, і Лезабль виконував тепер його обов'язки, хоч офіційно й не був призначений на цю посаду, бо після свого останнього підвищення не встиг ще дістати відповідного чину.

Кора відразу усвідомила собі, збагнула, почула все те, що, мовляв, вимагало від неї багатство, і стала зовсім іншою жінкою — спокійнішою, елегантнішою.

З нагоди Нового року вона відвідала дружину начальника, гладку даму, що, проживши в Парижі тридцять п'ять років, залишилася все ж провінціалкою, і так мило й чарівливо упрохувала пані Торшбеф бути дитині хрещеною матір'ю, що та врешті згодилась. За хрещеного батька був дід Кашлен.

Свято відбулося в неділю, чарівного червневого дня. Запросили всіх службовців відділу, крім Маза, що більш у них не бував.

О дев'ятій годині Лезабль чекав на вокзалі паризького поїзда. Грум у ліберії з великими позолоченими гудзиками тримав за гнuzдечку вгодованого поні, запряженого в повісінську коляску.

Деся почувся свист, а потім з'явився паротяг, волочачи за собою низку вагонів. Юрба пасажирів заповнила перон.

З вагона першого класу вийшов пан Торшбеф і з ним розкішно вбрана дружина, з другого вагона — Пітоле та Буасель. Дядька Савона запросити не зважилися, але умовились, що зустрінуть його наче випадком і, з дозволу патрона, приведуть обідати.

Лезабль кинувся назустріч начальникові. Пан Торшбеф здавався надто маленьким у сурдуті, прикрашеному величезною орденською розеткою, схожою на розквітлу червону троянду. Його засадна, вкрита кристалним капелюхом голова немов гнітила йому кволе тіло, його власникові надаючи вигляду якогось виродка; здавалося, коли б його жінка трохи звелася тільки навшпильки, то вона легко змогла б дивитись на світ поверх його голови.

Зраділий Леопольд уклонявся та дякував. Посадивши начальника з дружиною до коляски, він побіг до двох своїх

товаришів, що окремо йшли ззаду, поручкався з ними і перепросив, що через брак місця не може теж узяти їх до екіпажу.

— Ідїть набережжям, ви якраз опинитесь коло воріт моєї дачі. Вілла Дезіре, четверта за поворотом. Покваптеся!

І, влізши в коляску, він схопив віжки та рушив у дорогу, а грум моторно скочив на задню сідалку.

Обряд відбувся щонайкраще. На сніданок усі повернулися до вілли. Кожен із гостей знайшов у себе під серветкою подарунок, відповідної своєму санові цінності. Хрещена мати дістала масивного золотого браслета, її чоловік — рубінову шпильку до краватки, Буасель — гаман з російської шкіри, а Пітоле — прегарну пінкову люльку.

— Це Дезіре, — казали хазяї, — просить своїх нових друзів прийняти від неї ці пам'ятки.

Пані Торшбеф, аж почервонівши від збентеження та втіхи, тут же начепила на свою грубу руку блискучу обручку; чорна краватка пана Торшбефа виявилася надто вузькою, і шпилька не вміщалася в неї, і тому власник її прилаштував коштовну дрібничку до вилоги сурдута, саме під розеткою Почесного легіону, немов якийсь другий, нижчий од того, орден.

Крізь вікно видно було широку бинду річки, що тяглася аж до Сюрена між укритих деревами берегів. Сонце рясно кидало в воду своє проміння, обертаючи річку в якийсь вогняний потік. Спочатку через присутність подружжя Торшбеф усі трималися статечно й серйозно. Але потім повеселішали. Кашлен пускав важкі дотепи, на які зважувався тепер, почувавши себе багатим; усі реготали. А втім, коли б так жартував Пітоле чи Буасель, це, напевно, нікому не стало б до вподоби.

Їли вже солодке, коли принесли дитину; гості наввипередки кинулися її цілувати. Потопаючи в сніжно-білому мереживі, дівчинка дивилася на цих людей своїми тьмяно-блакитними очима, трохи повертаючи свою круглу голівку, в якій, здавалося, пробуджувалися перші ознаки свідомості.

Під галас Пітоле прошепотів своєму сусідові Буаселю: — Я б назвав її Мазетою.

Дотеп назавтра ж облетів усе міністерство.

Тим часом вибило другу годину. Випили лікери, і Кашлен запропонував оглянути віллу, а потім — прогулятися берегом Сени.

Один по одному гості обійшли всі кімнати, від льоху аж до горища; потім роздивилися сад, кожне дерево, кожен кущик і, поділившись на дві громадки, вирушили на прогулянку.

Кашлен, почувавши себе з дамами трохи ніяково, затяг Буаселя та Пітоле до кав'ярні на набережжі, а пани Торшбеф та Лезабль укупі з своїми чоловіками перейшли на другий берег, вважаючи, що порядним жінкам не личить змішуватися з цією розгнужаною святковою юрбою.

Вони повільно йшли бечівником, а чоловіки простували за ними, статечно розмовляючи про службові справи.

По річці сновигали човни, їх гнали широкими замахами весел дужі хлопці з оголеними руками, на яких під смаглявою шкірою грали м'язи. Їхні подруги, витягшись на чорних або білих шкурах, правили човнами і, очманівши від спеки, тримали над головою червоні, жовті та блакитні шовкові парасолі, схожі на величезні квіти, що пливли за водою. Вигуки, жарти, лайка перелітали з човна на човен, і далікий гомін, неясний і суцільний, долинав звідти, де гуляв празниковий люд.

Уздовж берега непорушно вишикувався цілий шерег аматорів-рибалок, а з важких рибальських баркасів сторчма кидались уперед майже голі купальники, знову залазили на човна і пірнали.

Пані Торшбеф тільки здивовано поглядала:

— Це отак завжди неділями, — сказала їй Кора. — Все це псує нам чарівний куточок.

Повз них повільно плив якийсь човен. На веслах сиділо дві дівичі, а на дні витяглися двоє парубків. Одна з дівичь гукнула, обернувшись до берега:

— Гей ви, добродішки жінки! Продаю хлопця, не дорого правлю, візьмете?

Кора зневажливо відвернулася і, взявши під руку свою гостю, сказала:

— Тут просто не можна залишатись. Ходімте звідсіля. Такі ж бо це негідні тварюки.

І вони подалися назад.

Пан Торшбеф казав Лезаблеві:

— Чекайте на перше січня. Директор твердо обіцяв мені.

Лезабль відповів:

— Не знаю, як і дякувати вам, мій дорогий патроне.

Коло воріт вілли вони побачили Кашлена, Пітоле та Бу-

аселя; регочучи до сліз, вони волокли дядька Савона, котрого, мовляв, застукали на березі з якоюсь повією.

— Ба ні, це неправда,— правив збентежений стариган.— Не добре казати таке на мене, пане Кашлене, не добре таке казати.

А Кашлен, заходячись від сміху, гукав собі далі:

— Га! Старий жартун! А хіба не ти сам називав її «моя люба тютінька». Таки попався, гріховеде!

Такий збентежений вигляд мав цей простака, що навіть дами засміялись.

— З ласки пана Торшбефа,— провадив далі Кашлен,— ми за кару залишимо його під арештом, і він пообідає з нами.

Начальник ласкаво згодився. Всі знову взялись підіймати на глузи кралю, покинуту, мовляв, старим, а той, впадаючи в одчай од цього жарту, не переставав заперечувати свою провину.

До самого вечора пригоди старого Савона були невичерпним джерелом дотепності і навіть непристойних натяків.

Кора й пані Торшбеф, сидячи на балконі під тентом, милувались з останніх відсвітів дня. Сонце немов обсіпало листя пурпуровим порохом. Гілки дерев непорушно застигли в безвітрій тиші; ясним, безмежним спокоєм віяло вогняне, тихе небо.

На річці ще видко було кілька човнів, що тепер уже поволі поверталися до пристані.

Кора спитала:

— Кажуть, бідолаха Савон оженився був з якоюсь розпусницею?

— Так,— відповіла пані Торшбеф, що знала всі міністерські історії,— з далеко молодшою від нього сиротою. Вона зраджувала його з якимось пегідником, а потім утекла з ним.

Подумавши, гладуха додала:

— Я сказала — «з негідником». Але гаразд я цього не знаю. Здається, вони ревно кохалися. В кожному разі — в дядькові Савоні мало привабливого.

— Це її зовсім не виправдовує,— поважно заявила Кора.— Мені дуже шкода бідолахи Савона. У нашого сусіди, добродія Барбу,— таке саме лихо. Його дружина закохалась у якогось нібито артиста-маляра, що літкував тут щороку, і втекла з ним за кордон. Я навіть ради собі не дам, як може отак запенести жінка. На мій погляд,

слід було б запровадити особливу кару для отаких негідниць, що тільки безчестять родину.

У кінці алеї з'явилася мамка з дитиною на руках. Дезіре наближалася, загорнена в мереживо, вся рожева від червонясто-золотого надвечірнього сяйва. Вона дивилася у вогняне небо тими самими тьмяними, здивованими очима, що ними обводила вже гостей.

Чоловіки, що розмовляли між собою осторонь, підійшли ближче, і Кашлен, схопивши свою внучку, високо підняв її на руках, немов бажаючи закинути її кудись аж на небо. Дівчинка вимальовувалася на блискучому тлі обрію в білому вбранні, що спадало аж до землі.

— Ось що над усе в світі,— вигукнув дід,— чи не так, дядьку Савоне?

Але старий нічого не відповів — чи то не знаючи, що йому сказати, чи то він міг би сказати надто багато.

Двері на балкон відчинилися, і служник оголосив:

— Обідати, пані, подано!

ДЕНІ

Леоніві Шапронові*

I

Служник Дені подав панові Марамбо листа. Він розпечатав його і посміхнувся.

Низенький, кремезний, веселої вдачі чоловічок, Дені уже років з двадцять працював у господі і вважався по всій околиці за взірць служника.

Він спитав:

— Пан задоволений? Пан дістав добрі вісті?

Пан Марамбо не був багатий. Колишній сільський аптекар, не одружений, він жив з невеликої ренти, нелегко здобутої від продажу селянам ліків.

Марамбо відповів:

— Так, голубе мій, пан Малуа зрікається процесу, яким я йому погрожував. Завтра я одержу мої гроші. Шкоди не буде від того, що в касі старого парубка заведеться п'ять тисяч ф'ранків.

І пан Марамбо вдоволено потирав руки.

Він був людина сумирна, скоріше сумовита, ніж весела, не здатна на якесь тривале зусилля, недбала у своїх справах.

Певна річ, він міг би мати краще становище, коли б скористався із смерті своїх колег, влаштуваних у значніших центрах, і посів їх місце, перейнявши і їхню клієнтуру. Але думка про мороку переселення, про всі ті клопоти, що ними довелось б забивати голову, завжди спиняли його. Він задовольнявся тим, що по двох днях роздумів казав:

— Баста! Хай іншим разом. Я нічого не втрачу, коли ще почекаю. Може трапиться щось краще!

Дені, навпаки, спонукав увесь час свого господаря щось розпочати. Дуже жвавої вдачі, він раз у раз повторював:

— Коли б я мав хоч трохи грошей для початку, то розбагатів би! Тільки тисячу ф'ранків, і справа була б у мене в руках.

Пан Марамбо всміхався, не відповідаючи нічого, і йшов у свій невеличкий садок, де й прогулювався, заклавши за спину руки, про щось мріючи.

Цілісінький день Дені виспівував усілякі народні приспиви і рондо, як людина радісна, щаслива. Він виявив навіть надзвичайну активність, вимив вікна у всьому будинку, із запалом протираючи шибки, горланячи свої куплети.

Пан Марамбо, дивуючись його наполегливості, кілька разів казав йому, посміхаючись:

— Якщо ти, голубе, отак працюватимеш, то не лишити собі п'якої роботи на завтра.

На другий день, коло дев'ятої години ранку, листоноша передав Дені для його господаря чотири листи, один із-поміж них дуже важкий. Пан Марамбо відразу зачинився в своєму покої і сидів там далеко за полудень. Потім він доручив своєму служникові віднести на пошту чотири конверти. Один із них був адресований папові Малуа. Напевно, там лежала розписка в одержанні грошей.

Дені нічого не спитав у свого господаря. Він здавався у цей день настільки ж сумним і похмурим, наскільки був веселим напередодні.

Запала ніч. Пан Марамбо ліг спати у звичайну свою годину і заснув.

Його збудив якийсь дивний шум. Він враз сів у ліжку і став слухати. Коли раптом двері відчинились, і на порозі став Дені, тримаючи в одній руці свічку, в другій — кухонний ніж, очі його були широко розплющені й нерухомі, обличчя спотворене, як у людини, охопленої жахливим хвилюванням, і був він такий блідий, ніби привид.

Приголомшелый пан Марамбо подумав, що служник сновиди, і хотів підвестися й піти йому назустріч, коли той загасив свічку і кинувся до ліжка. Марамбо простяг руки, щоб одвести удар, але той удар перекинув його на спину. Він намагався вхопити руки свого служника, вважаючи тепер його за божевільного, але той завдавав йому один за одним квапливих, стрімких ударів. За першим разом влучив у плече, за другим — у чоло, за третім — у груди. Марамбо відчайдушно пручався, відбиваючись у темряві руками й ногами, і кричав:

— Дені! Дені! Ти збожеволів, чи що?

Але той, захекавшись, усе більше розпалювався, відштовхуваний то кулаком, то ударом ноги, знову вертав на-

зад. Пан Марамбо був поранений ще двічі в ногу і один раз у живіт.

Коли раптом блискавична думка промайнула в його голові, і він закричав:

— Спинись же, спинись нарешті, Дені! Я не одержав грошей.

Служник враз спинився: господар чув у темряві, як він важко, із свистом дихав.

Пан Марамбо казав далі:

— Я нічого не одержав. Пан Малуа відмовляється платити, процес відбудеться, тим-то ти і носив листа на пошту. Прочитай краще ті папери, що лежать на моєму письмовому столі.

Зробивши останнє зусилля, він схопив сірники на нічному столику і запалив свічку.

Він був залитий кров'ю. Гарячі цівки забризкали стіну. Простирадла, завіски — все було червоне. Дені, теж скривавлений з голови до піг, стояв серед покою.

Побачивши це, пан Марамбо подумав, що вмирає, і втратив свідомість.

Він опритомнів удосвіта. Якийсь час він намагався зрозуміти, пригадати, але як тільки згадав про напад і про рани, його охопив шалений страх і він заплющив очі, щоб нічого не бачити. За кілька хвилин його переляк ущух, і він почав міркувати. Якщо він не помер відразу, то, може, й повернеться до життя. Він почував себе слабим, дуже слабим, гострого болю не було, але він відчував у різних місцях тіла якусь незручність, йому щеміло, ніби у нього були синці від щипків.

Весь зледенілий, мокрий, стягнутий, ніби загорнений у щось, обкутаний бинтами, пан Марамбо подумав за пролиту кров і здригнувся, згадуючи цю червонувату рідину, що вибігла з його вен і залила ліжко. Думка, що він знову може побачити це жахливе видовисько, доводила його до відчаю, і він заплющив очі, начебто вони могли розплющитись мимо його волі.

Що сталося з Дені? Мабуть, він утік.

Але що тепер робити йому, Марамбо? Підвестись? Покликати когось на допомогу? Та досить йому зробити найменший рух, як рани, безумовно, відкриються і він зійде кров'ю.

Нараз він почув, що відчиняються двері. Серце майже перестало битись. Напевно, це Дені йде порішити його.

Він затаїв дух, нехай убивця думає, що все уже скінчено й діло зроблене.

Коли це він відчув, що хтось підіймає простираadlo, мацає йому живіт. Він здригнувся від гострого болю коло стегна. Тепер його легенько обмивали свіжою водою. Отже, злочин виявлено, і коло нього ходять, його рятують. Невимовна радість охопила його, але з обережності він не хотів показати, що опритомнів, і напіввідкрив око, одне око.

Він упізнав Дені, що стояв перед ним. Дені, своєю власною персоною. Боже, зглянься на мене! Мерщій він затулив око.

Дені! Що ж це він робить? Чого він хоче? Який ще жахливий замір плекає?

Що ж він робить? Та він обмиває його, щоб знищити сліди. Тепер він закопає його на десять футів під землею у садку, щоб його не виявили. А може, в льоху під пляшками найкращого вина.

І пан Марамбо аж затрясся всім тілом, сам до себе кажучи: «Я загинув, загинув!»

Він стулив з усієї сили повіки, щоб не побачити останнього удару ножем. Але удару не було. Тепер Дені підіймає його і обвиває бинтами. Потім він заходився старанно перев'язувати рану на нозі, так обережно, як навчився це робити у свого господаря, коли той був аптекарем.

Для такого фахівця, як пан Марамбо, було ясно: служник спершу важив на його життя, а тепер силкувався його врятувати.

Тоді пан Марамбо ледве чутним голосом дав йому таку практичну пораду:

— Проміваючи і перев'язуючи рани, користуйся коальтаровим милом*.

Дені відповів:

— Я так і роблю, пане.

Пан Марамбо розплющив обидва ока. Слідів крові не було ні на ліжку, ні в кімнаті, ні на вбивці. Поранений лежав у сніжно-білих простирадах.

Обоє Perezирнулись. Нарешті пан Марамбо лагідно промовив:

— Ти зробив великий злочин.

Дені відповів:

— Я хочу спокутувати його, пане. Якщо ви не донесете на мене, я вірно служитиму вам, як і раніше.

Хвилина була не така, щоб завдати служникові неприємності.

Заплющивши очі, пан Марамбо промовив:

— Я присягаюсь тобі, що не донесу на тебе.

II

Дені врятував свого господаря. День і ніч він не спав, не виходив з кімнати хворого, готував йому цілющі ліки, давав відвар, з тривогою стежив за його пульсом, поводившись із ним з умінням найкращої доглядачки, з відданістю сина.

Щохвилини він питав:

— Ну, як ви ся маєте, пане?

Пан Марамбо відповідав кволим голосом:

— Трохи краще, мій голубе.

А коли хворий прокидався вночі, він часто бачив, як його доглядач, сидячи в кріслі, плаче і пишком витирає сльози.

Ніколи ніхто не ходив так добре коло хворого аптекаря, не пестив його так.

Часто він казав собі:

— Як тільки видужаю, враз позбудуся цього негідника.

Тепер він уже одужав і з дня на день відкладав розлуку із своїм убивцею. Він думав про те, що ніхто інший не ставився до нього так уважно, так привітно, що він тримає цього хлопця страхом, і попередив його, що у потаря є його заява — в разі нового замаху справу буде передано до суду.

Йому здавалось, що ця обережність гарантує його від нового замаху, і він ставив собі питання, чи не буде краще лишити коло себе цю людину, щоб пильніше стежити за нею.

Як і раніше, коли він вагався, чи варто придбати вигіднішу аптеку, так і тепер він ніяк не міг остаточно розв'язати це питання.

«Завжди можна буде це зробити», — казав він собі.

Дені й далі виявляв себе незрівняним служником. Пан Марамбо видужав і залишив його при собі.

Коли це одного ранку він кіпчав снідати і раптом почув страшений шум у кухні. Побіг туди. Дені відбивався від двох жандармів. Бригадир поважно записував щось у свій блокнот.

Побачивши господаря, служник заридав і почав кричати:
— Ви донесли на мене, пане, це недобре, це недобре після того, як ви мені обіцяли... Ви порушили своє слово честі, пане Марамбо. Це недобре!

Пан Марамбо, розгублений і засмучений тим, що його запідозрили, підніс руку:

— Я присягаюсь тобі, голубе, що я не доносив на тебе. Я зовсім не розумію, як могли дізнатися пани жандарми про те, що ти замірявся мене вбити.

Бригадир аж підскочив:

— Ви кажете, що він хотів вас убити, пане?

— Атож...— Аптекарь, знітившись, одказав: — Я не вказував його... Я нічого не говорив... Він так щиро служив мені відтоді!

Бригадир промовив суворо:

— Я записую ваше свідчення. Суд візьме до уваги цей не відомий йому мотив. Я уповноважений арештувати вашого служника за крадіжку двох качок у папа Дюамеля, тому є свідок.

— Прощу пробачення, пане Марамбо, я доведу до відома ваше свідчення.

І, повертаючись до жандармів, скомандував:

— Гайда!

Жандарми потягли за собою Дені.

III

Адвокат закінчив свій захист. Він наполягав на божевіллі. Щоб підсилити свою аргументацію, він посилався на те, що обидва злочини відбулися один за одним. Він ясно довів, що крадіжка двох качок сталася через те саме психічне розладнання, що і пан Марамбо дістав вісім ударів ножем. Він тонко проаналізував усі фази цього тимчасового божевілля, яке, безперечно, минулося б за кілька місяців лікування у хорошій лікарні.

Він гаряче говорив про безмежну відданість цього чесного служника, про нечуване піклування, яким він оточив свого господаря, пораненого ним у хвилину запаморочення.

Зворушений до глибини душі цією згадкою, пан Марамбо відчув сльози на очах.

Адвокат помітив це; широким рухом він розкинув руки, і довгі чорні рукава розгорнулися, як крила кажана. Тремтячим голосом він покликнув:

— Дивіться, дивіться, дивіться, панове присяжні, гляньте на ці сльози. Що можу я сказати ще на користь мого клієнта? Яка промова, які доводи, які міркування були б чогось варті перед цими сльозами його господаря? Вони промовляють голосніше, ніж я, голосніше, ніж закон. Вони волають: «Прощення безумцеві, що був ним тільки одну годину». Вони благають, вони виправдують, вони благословляють.

Він замовк і сів.

Тоді голова суду звернувся до пана Марамбо, який дав блискуче свідчення про свого служника, і запитав його:

— Але кінець кінцем, навіть припускаючи, що ви вважали свого служника за людину несповна розуму, чим пояснити, що ви лишили його в себе? Тож від цього він не став менш небезпечним?

Марамбо, витираючи очі, відповів:

• — Що ви хочете, пане, так важко знайти служника в пинішні часи, кращого б я не знайшов!

Депі виправдали. Його поклали у психіатричну лікарню коштом пана Марамбо.

ОСЕЛ

Луї Ле Пуатвенові*

Жоден подув вітру не сколихнув густого туману, що сизою лапастою хмарою низько повис над рікою. Навіть береги десь щезли за тими дивними купчастими хмарами. Та тільки-но стало розвиднятися, як крізь туман прозирнув пагорбок. А біля підніжжя під першим ранковим промінням великими білими плямами поволі проступали вапняні хатки. У курниках співали півні.

А ген, по другому боці ріки, теж сповитому туманом, якраз навпроти Фрети, якийсь легкий шум вривався іноді в супокій завмерлого неба. Чи то плюскіт човна, що стихло по воді, чи то глухий удар, як стук весла об човен, а часом здавалося, що то якась дрібничка шубовснула у воду. І знову — тиша.

А іноді, бозна-звідкіля, може, здалеку, а може, зовсім зблизька, зринувши десь на землі чи на річці, долинали тихі слова й блукали посеред цього густого туману. Вони також плвли тихенько, линули, немов ті дикі птахи, що поснули в очереті й вилітають, як тільки займеться крайнеба; вони знову беруться до невпинного лету, і бачиш їх ще якусь мить, як вони серед туману здіймаються чимдуж угору і так розпучно-сумовито кричать, аж будять інших птахів понад берегом.

Раптом біля берега, навпроти селища, з'явилася на воді невиразна тінь; вона збільшилася, просвітліла, і, виступивши з-за тієї завіси, накинutoї хмарою на ріку, до прибережних заростей причалив маленький човен. У ньому сиділо двоє.

Той, що веслував, піднявся і взяв з човна відро, повне риби; потім перекинув через плече невід, з якого ще стікала вода. Другий, навіть не ворухнувшись, промовив:

— Принеси рушницю, трахнемо собі на березі кріля. Що ти на це, Довбне?

Той каже:

— Гаразд! Я зараз повернуся.

І він пішов заховати улов.

Чоловік, що залишався в човні, повагом патоптав тютюном люльку і запалив. Його звали Лабуїз, на прізвисько Пеньок, і в спілці зі своїм кумом Майошоном, прозваним Довбнею, він чинив темні і непевні діла — був браконьєром.

Матроси-невдахи, вони плавали постійно лише у голодні місяці. В інший час плюндрували. Блукаючи і вдень і вночі по річці, виглядаючи якоїсь живої чи мертвої здобичі, річкові браконьєри, нічні мисливці, пірати сточищ, вони то засідали на козуль у Сен-Жерменському лісі, то вишукували утоплеників під водою і вивертали їм кишені; збирачі всілякого лахміття, порожніх пляшок, що, погойдуючись, пливли сторчма по воді, куснів дерева, підхоплених течією, Лабуїз і Майошон жили собі на втіху.

Бувало, що ополудні здійсмалися на ноги і йшли куди очі світять. Обідали в шинку десь на березі і знову йшли разом. Не було їх день чи два, а потім, уранці, знову бачили їх, як вони сновигали своїм убогим човником.

Десь там, у Жоєпвілі чи Ножані, човнярі розначливо шукали зниклого човна, якого відв'язано й відігнано, напевне, серед почі. А в той час, за двадцять чи тридцять миль звідтіля, на Уазі, якийсь господар потирав від задоволення руки, оглядаючи човна, купленого випадково напередодні за п'ятдесят франків у двох чоловіків, мимохідь, без довгого торгу.

З'явився Майошон з рушницею, обгорненою у шмаття. Це був чолов'яга років сорока-п'ятдесяти, високий, сухий, з жвавим поглядом, як у людей, котрі мають гріх на душі, або в зацькованих тварин. З-під розхристаної на грудях сорочки визирали мички сивого волосся. І здавалося, що Майошон так і народився з тією короткою щетиною вусів і пучком настобурченого волосся під спідньою губою. Від скронь починав лисіти.

Коли він скидав засмальцьованого військового кашкета, то здавалося, ніби його голова вкрита легеньким пушком, мов обскубане на потраву курча, яке треба ще обсмажити. Це все, що залишилося від буйної колись чуприни.

Пеньок, навпаки, був червоний, весь у вуграх, дебелий, низький, волохатий, і лице його під шапкою сапера скидалося на той сирий біфштекс. Він мав звичку заплющувати ліве око, ніби цілився в щось чи в когось, а коли хто

й кепкував з того й вигукував: «Відкрий око, Лабуїзе!», — він спокійненько відповідав: «Стривай, серденько, ще відкрию». Узяв собі, між іншим, за звичку називати всіх «серденько», навіть свого компаньйона-браконьєра.

Тепер настала його черга веслувати; човен знову пірнув у непорушний туман над річкою, який ставав молочно-білим у розпалахкотілому од рожевих променів небі.

Лабуїз спитав:

— Який ти дріб узяв, Майошоне?

Той відповів:

— Найменший, дев'ятку, на криля якраз.

Вони так тихенько й обережно наближалися до берега, що жоден плеск не видавав їх. Той берег належав до Сен-Жерменського лісу, звідки вже заборонялося полювати на кролів. Увесь він був укритий норами, поритими під корінням дерев; на світанку звірята тут граються, плигають, шмигають туди й сюди.

Майошоп клякнув попереду й чекав; рушниця лежала на дошці у човні. Раптом він схопив її, націлівся, і грім од пострілу ще довго лунав у сільській тиші.

Двома помахами весла Лабуїз досяг берега, а його компаньйон, зіскочивши на землю, схопив маленького сірого кроля, який ще дрижав.

А далі човен знову поринув у туман, поплив до іншого берега, де можна було сховатися від сторожі.

Тепер здавалося, що обидва чоловіки спокійно прогулюються по воді. Зброя зникла під дошкою, куди вони клали всяке зпадб'я, а криль — у пишній сорочці Пенька.

За чверть години Лабуїз спитав:

— Ну як, серденько, ще одного?

Майошоп відповів:

— Гарзд, у дорогу.

І знову човен поплив швиденько за течією. Туман, який сповивав річку, почав підійматися. Тепер, немовби у серпанку, визирали дерева по обох берегах; а уже рідка мла маленькими хмарками волочилася над річкою.

Обидва чоловіки наблизилися до острова, який кіпцем своїм сягає до Ербле, стали повільніше веслувати і вибікували. Незабаром другий криль опинився в сорочці Пенька.

Спустилися за течією на півдорозі до Конфлана; там зупинилися, прив'язали човна до дерева і поспули в ньому.

Іноді Лабуїз зводився й одним розплющеним оком ози-

рав місцевість. Вранішній туман вже розсіявся, і в блакитному небі вставало велике яскраве літнє сонце.

А по той бік, півкругом, виступав пагорб, обсаджений виноградшками. На його вершині, немов у букеті дерев, височів будинок. Навкруги панувала тиша.

Але на шляху, яким звичайно волокли поклажу, щось важко ступало, ледь рухалося. Це якась жінка тягла осла. Нерухлива тварша, вперта й непокірлива, лиш час від часу просувалася вперед, коли більше не могла опиратися господні. Витягнувши шию, опутивши вуха, осел так повільно волікся, що важко було навіть сказати, чи він зникне коли-небудь з очей.

Жінка тягнула, зігнувшись у три погібелі, іноді озиралася, щоб підігнати осла прутом.

Помітивши її, Лабуїз промовив:

— Гей, Довбне!

Довбня обізвався:

— Що там ще?

— Хочеш забавитися?

— Не проти.

— Тож рухайсь швиденько, серденько, зараз потішимося.— І Пеньок ухопив весла.

Коли пересікли річку й опинилися навпроти жінки, він гукнув:

— Гей, серденько!

Жінка перестала тягнути осла й глянула. А Лабуїз знову:

— Ти що, йдеш на ярмарок паротягів?

Жінка мовчала. Пеньок вів далі:

— Гей! Скажи, твого осла нагородили на перегонах? Куди ти його тягнеш так швидко?

Жінка нарешті одповіла:

— Іду до Макара, різника, в Шамп'ю. Цей осел ні на що не здатний.

Лабуїз промовив:

— Вірю, вірю. А скільки дасть тобі Макар?

Жінка долонею витерла з чола піт і невпевнено відповіла:

— Хіба я знаю? Мо', три, а мо', чотири франки?

Пеньок вигукнув:

— Даю тобі сто су, і по руках! Хіба не досить?

Жінка трохи подумала й відповіла:

— Нехай і так.

Браконьєри причалили.

Лабуїз узяв тварину за вуздечку. Здивований Майошон слитав:

— Що ти надумав робити з цією шкапою?

Тепер Пеньок од радості аж відкрив друге око. Його червоне обличчя кривилося од сміху; він закудкудакав:

— Не переживай, серденько, я надумав одну штуку.

Дав жінці сто су; та сіла коло рову і чекала, що буде далі.

Лабуїз, превеселий, пішов за рушницею й подав Майошонові:

— Кожен по разу, друзяко. Будемо полювати велику здобич, серденько, але відступись, сто чортів, бо вб'єш за першим пострілом. Треба трохи розтягнути приемність.

І поставив свого компаньйона на сорок кроків від жертви. Осел, відчувши себе вільним, намагався скубати берегову траву, але був такий зморений, що трясся на ногах, і, здавалося, от-от звалиться.

Майошон повільно націлився і сказав:

— Увага, Пеньок! Сіллю по вухах!

І вистрілив.

Дріб осипав довгі вуха осла, і той почав швиденько ними стріпувати, ворухити то одним, то другим, то обєма нараз, щоб позбутися цього лоскотання.

Обидва чоловіки реготали, корчилились від сміху, тупотіли ногами. Але обурена, розлючена жінка з зойком кипулася на них: не хотіла, щоб мучили її бідного осяти. Рада була навіть повернути їм тих сто су.

Лабуїз пригрозив їй прочуханом і вдав, немовби засукує рукави. Він заплатив до лиха, отже, киш! А якщо пі, то зараз вистрілить раз їй під спідницю, аби знала, що то зовсім не болить.

І вона пішла, пригрожуючи жандармами. Довго ще чули її лемент, що ставав тим гучніший, як далі вона відходила.

Майошон простягнув рушницю своєму товаришеві:

— Твоя черга, Пеньок!

Лабуїз прицілився і вистрілив. Осел дістав увесь заряд у зад, але дріб був такий малий, а віддаль така велика, що йому, напевне, видалось, що на нього напали сліпні. Він почав сильно обмахуватися хвостом по ногах, спляні.

Лабуїз аж сів, щоб нареготатися досхочу, а Майошон такий веселий набивав рушницю, що здавалося, ніби чхас у цівку.

Він наблизився до осла на кілька кроків й прицілювся у те саме місце, що його товариш, і знову вистрілив. Тепер тварина підскочила, брикнула, замахала головою. На цей раз виступила кров. Осел, видно, був поцілений глибоко, і його проняв гострий біль, бо він кинувся тікати галопом на берег, кульгаючи і підстрибуючи.

Обидва друзі прожогом кинулися йому навздогін. Майшон великими стрибками, Лабуїз підтюпцем за ним, з сопінням.

Та осел у знеможі зупинився й розпачливо дивився на своїх убивць. Потім раптом підняв голову і став ревіти.

Лабуїз, відсапуючись, узяв рушницю. На цей раз він підійшов зобсім близько, бо не мав бажання розпочинати знову погоню.

Коли ослик перестав жалібно ревіти і востаннє безсило скрикнув, немовби благаючи допомогти, чоловік, у якого була на це своя думка, гукнув:

— Довбне, гей, серденько, притарабанься сюди, дам йому трішки ліків.

І коли той силою відкривав стиснуту пащу тварини, Пеньок просунув у горло цівку рушниці, ніби вливав якісь ліки, а потім сказав:

— Гей, серденько, стривай, виливаю проносне!

І патиснув гашетку. Осел відступив на три кроки, звалився на зад, спробував піднятися і врешті упав на бік із заплющеними очима. Його старе облізде тіло билосся, ноги здригалися, немовби він хотів бігти. З-поміж зубів цівкою витікала кров. Незабаром він більше не рухався. Був мертвий.

Обидва чоловіки не сміялися: надто скоро були обікраденими.

Майшон спитав:

— Ну, а тепер що з ним робити?

Лабуїз одповів:

— Не журися, серденько, затягнімо його у човен, а як стемніє,— матимемо потіху.

Пішли за човном. Осла покладали на дно, накрили свіжою травою, а самі положились зверху й поснули.

Близько полудня Лабуїз витяг з таємного закамарку у їхньому знищеному й брудному човні літр вина, хліба, масла і сирі цибулю. Почали снідати.

А потім знову розляглися на мертвому ослі й заснули.

Коли спочило, Лабуїз прокинувся; дав стусана товаришеві, який хропів на всі заставки, й наказав:

— Що ж, рушимо, серденько, у дорогу.

І Майошоп узявся за весла. Повільно, без поспіху, піднялися вверх по Сепі. Вони минали береги, вкриті розквітлимими водяними лілеями, де стояв запах од глоду, що опустився над водою білими китицями; а важкий, позеленілий човен ковзав по великих пласких листках білого латаття, згинав бліді, кругленькі, потріскані, мов дзвіночки, квітки, які одразу ж підіймалися.

А як були вже біля Еперонської стіни, яка розділяє Сен-Жерменський ліс і парк Мезон-Лафіт, Лабуїз спинив свого товариша й змалював свій план. Той захихотів.

Пожбурляли у воду траву з трупа, осла схопили за ноги, витягли на берег і заховали в чагарнику.

Потім знову скочили в човен і попливли до Мезон-Лафіта. Було зовсім темно, коли увійшли до дядечка Жюля, корчмаря й винаря. А той, як тільки запримітив їх, підійшов, потис руки, сів до столу. Балакали про те й про се.

Біля одинадцятої, коли відійшов останній відвідувач, дядечко Жюль підморгнув до Лабуїза:

— Ну, є щось?

Лабуїз кивнув головою і відповів:

— І с, і нема,— все можливо.

Шипкар не відступав:

— Можливо, сірі, лише сірі?

Тоді Пеньок запустив руку у вовняну сорочку й показав кролячі вуха:

— Три франки за пару.

Розпочався торг. Нарешті погодилися на два франки шістдесят п'ять. Кролі були продані.

Коли здирники встали з-за столу, дядечко Жюль, який весь час стежив за ними, промовив:

— Ви маєте щось інше, але не хочете сказати.

Лабуїз відповів:

— Можливо, але не для тебе. Ти надто скупий.

Той, ще більше зацікавлений, не відставав:

— Та скажи, щось велике, яюсь уже домовимося.

Лабуїз глишнув здивовано на Майошона, піби для поради, потім повільно відповів:

— Ось як воно було. Ми засіли в Епероні, аж тут щось їде у крайніх чагарниках, зліва, біля рогу стіни. Довбня стріляє, воно падає. Ми дранака, щоб не схопила сторожа.

Не можу тобі сказати, що це, бо не бачив. Але що велике — це так. Але що? Якщо б сказав тобі, то обдурив би; а ти знаєш, що між нами, серденько, все щиро...

Шипкар аж трясся від цікавості:

— А мо', це козуля?

Лабуїз вів далі:

— Може, вона, а може, щось інше? Козуля?.. Так... А може, і щось більше? Може, ціла лань. О! Я не кажу, що це лань, бо не знаю, але цілком можливо!

Корчмар не відступав:

— А мо', це олень?

Лабуїз простяг руку:

— Ні, ні! Щодо оленя, то ні, це не він, я не обманюю, це не олень. Я б його побачив, хоча б роги. Ні, щодо оленя, то це ні.

— Чому ви не взяли його? — спитав чоловік.

— Чому, серденько? А тому, що відтепер ми продаємо на місці. Я мисливець. Розумієш, походиш, знайдеш, візьмеш що-небудь. І ніякого там ризику. Зрозумів.

Шипкар з підозрою промовив:

— А якщо його там більше немає?

Та Лабуїз знову простяг руку:

— Що воно там є, запевняю тебе, клянуся. У першому чагарнику зліва. А що там — цього не знаю. Знаю лише, що це не олень. У цьому я впевнений. Що ж до іншого, то піди глянь сам. Але тільки зразу плати, двадцять франків, згода?

Чоловік ще вагався:

— Ти не зміг би принести його мені?

Тут устряв Майшон.

— Облишмо гру. Якщо це козуля — п'ятдесят франків, якщо лань — сімдесят. Ось наша ціна.

Корчмар погодився:

— Гарзд, двадцять франків. — І вдарив по руках.

Потім він витяг з каси чотири великі монети по сто су. Друзі поклали їх собі у кишеню.

Лабуїз піднявся, вихилив чарчину і вийшов; коли вже вступав у темряву, озирнувся, щоб уточнити:

— Це не олень, я певен. Але що?.. Що воно там, годі сумніватися: Якщо нічого не знайдеш, поверну тобі гроші!

І він пірнув у ніч.

Майшон, який ішов слідом, од радості дав йому кілька добрих стусанів у спину.

ІДИЛІЯ

Морісові Лелюарові *

Поїзд допіру покинув Геную і рушив на Марсель, пробираючись уздовж каменистого берега, в'ючись залізною гадюкою поміж морем та гірським пасмом, повзучи жовтими пісками узбережжя, що морські хвилячки лямували срібною стьожкою, ховаючись у чорні пащі тунелів, наче звір у нору.

В останньому вагоні сиділи напроти себе товста жінка та парубок, вони не розмовляли, інколи тільки одне на одного поглядаючи. Їй було, може, років двадцять п'ять; вона сиділа біля вікна і дивилась на розгорнені перед нею краєвиди. Це була здорова чорноока п'ємонтська селянка з величезними грудьми і повними лицями. Вона поклала кілька клуночків під лавку, а, крім того, держала в себе на колінах кошика.

Він мав, певне, так років з двадцять, був худий, обличчя мав засмалене, як то буває в людей, що працюють коло землі під палючим сонцем. Біля нього, завинене в хусточку, лежало все його добро: пара черевиків, сорочка, штани й куципа. Він теж заховав під лавку дещо: заступа та лопату, зв'язані разом мотузком. Він їхав до Франції шукати роботи.

Сонце, сходячи, огняним дощем заливало узбережжя. Це було наприкінці травня, ніжні пахощі струмували навкруги, проходячи в вагони крізь опущені вікна. Розквітлі помаранчові та цитринові дерева лили в спокійну блакить свій солодкий, міцний, повний сп'яніння аромат, до якого домішувався дух троянд, що росли скрізь, немов звичайне зілля,— при дорозі, по багатих садах, перед убогими халупами, серед поля.

Тут, на цьому узбережжі, троянди в себе вдома! Вони виповнюють країну своїм могутнім і легким запахом, і від того повітря стає тонке на смак, як вино, і таке саме п'янюче.

Поїзд ішов поволі, ніби йому хотілось довше побути в цьому саду, серед цієї розкоші. Він раз у раз спинявся на маленьких станціях, перед купкою білих будинків, а потім, засвистівши прокволом, рушав далі. Ніхто не сідав у поїзд. Здавалося, весь світ заснув і ніхто не зважається покинути своє місце цього теплого весняного поранку.

Товста жінка, куняючи, приплющувала очі, потім раптом розплющувала їх, коли кошик сповзав їй з колін, от-от маючи впасти. Вона підхоплювала його жваво, кілька хвилин дивилась у вікно — і знов починала дрімати. Піт рясними краплями вкривав її чоло, вона тяжко, ніби через силу, дихала.

Парубок, схиливши голову, спав міцним селянським сном.

Аж от — коли поїзд саме рушав з якоїсь станційки — п'ємонтка прокинулась, витягла з свого кошика окрасць хліба, зварені яйця, пляшку вина і сливи — прехороші червоні сливи — і взялась їсти.

Парубок також прокинувся і дивився на неї. Він не спускав з неї очей і пильно стежив за кожним кавалком, що з жіпчиних колін переходив їй до рота. Він сидів, склавши навхрест руки, нерухомо втупивши очі; щоки в нього запали, уста були заціплені.

Вона їла, як їдять товсті жадібні жінки, ковтаючи щохвилини трохи вина, щоб легше пройшли яйця, і спиняючись часом, щоб відітхнути.

Вона споживала все — хліб, яйця, сливи, вино. А коли той снідачок скінчився, парубок знову заплющив очі. Їй було трохи затісно, незручно якось — і вона розстебнула собі корсаж. Незнайомий знову глянув на неї.

Вона ані трохи не засоромилась і далі розстібала свою одягу. Під сильним тиском її грудей ткацна розійшлась, і можна вже було бачити білу сорочку та оголене в одному місці тіло.

Почувши себе вільніше, селянка промовила по-італійському:

— От духота! Дихати нема чим!

Парубок відповів тією самою мовою, з тим самим акцентом:

— Славна година для подорожі.

Вона поспитала тоді:

— Ви з П'ємонту?

— Я з Асті.

— А я з Казале.

Отже, вони були земляки. Почалась розмова.

Вони довго говорили про ті звиклі, банальні речі, що цікавлять простолюди і що їх вистачає для цих лінивих, позбавлених ширшого розмаху умів. У них спільні знання. Вони перераховували імена і відчували одне до одного тим більшу приязнь, чим більше тих, відомих їм обом, імен називаю. Швидкі, бістрі слова злітали з їхніх уст, слова з дзвінкими закінченнями, по-італійському співучі. Далі вони розпиталися одне про одного.

Вона була заміжня; трое дітей її мусило лишитися під доглядом у сестри, бо вона стала за мамку в одній багатій французькій сім'ї, в Марселі.

Він шукав роботи. Йому сказано, ніби він знайде її собі теж у Марселі, бо там мають ставити багато нових будинків.

Потому вони змовкли.

Спека ставала нестерпною, сонце потоками заливало вагонні дахи. Хмара пилу здіймалась за поїздом і лізла всередину. Пахощі помаранчових дерев та троянд ставали міцніші і ніби гусли й важчали.

Обоє пасажири знову заснули.

Вони розплющили очі майже одночасно.

Сонце спускалося до моря, струменями світла обливаючи його синю поверхню. Повітря посвіжішало і здавалося легше.

Мамка тяжко дихала, очі потемніли, корсаж у неї був розстебнутий, щоки зів'яли. Нарешті вона змучено промовила:

— Я не давала покорму з учорашнього дня. От воно й кицнулось мені в голову, так ніби я от-от маю зомліти.

Він нічого на те не знав сказати. А вона далі:

— Хто має стільки молока, як я, той мусить годувати тричі на день, а ні — то почувается дуже зле. Так от ніби щось тисне мені груди, щось ніби душить мене, дихати не дає. Нещастя — мати стільки молока.

Він на те:

— Такі нещастя. Це має вас непокоїти.

І справді, здавалося, була вона хвора, до краю вимучена і знесплена.

— Досить злегенька натиснути, щоб молоко так і бризнуло. Цікаво просто бачити це. Не кожне й повірило б. У Казале сусіди сходились на мене дивитись.

— Ого! — сказав він.

— Далекі, правда. Я б це вам могла показати, але ж воно мені не допоможе. Багато молока таким способом не зцідиш.

І замовкла.

Поїзд зупинився на якійсь станції. Біля бар'єра стояла худа обірвана жінка з дитинкою на руках. Дитя плакало.

Глянувши на неї, мамка сказала співчутливим голосом:

— От і цій я могла б стати в пригоді. А мале стало б у пригоді мені. Я не багата, самі бачите, бо мушу покинути домівку, своїх людей, своє любе найменшеньке і їхати служити. Проте я дала б п'ять франків, аби те он дитинча десять хвилин поссало мене. Це заспокоїло б і мене, і його. Здається, я б тоді мов на світ народилась.

Вона знову замовкла. Потім кілька разів проведла гарячою рукою по спитнілому чолі і простогнала:

— Ні, я не можу більше терпіти. Смерть моя прийшла.

І несвідомим жестом вона розстебнула раптом сорочку. Права грудь, величезна, набрякла, з брунатним пиптиком виступила звідти. Відолашна застогнала:

— Господи! Господи! Що мені робити?

Поїзд рушив далі посеред квітів, що пахли ще гостріше, як то звичайно буває теплими вечорамп. Іноді в вікно було видно, як на морській поверхні пеначе дрімав рибальський човен під перухомим білим вітрилом. Він одбився в воді так виразно, ніби там стояв другий, перевернений човен.

Парубок схвильовано пробурмотів:

— Я... я... я... міг би вам... допомогти.

Вона одповіла розбитим голосом:

— Гаразд, коли хочете. Я так дякуватиму. Я не можу далі терпіти, не можу.

Тоді хлопець став перед нею навколішки; вона нахилалась до нього і подала темну пипку грудей, як то звичайно роблять мамки. Коли вона брала грудь обома руками, щоб простягти її до свого сусіда, крапля молока показала на пипку. Він її жадібно спив, спіймавши губами грудь, наче якийсь овоч, і почав ссати не одриваючись, не спинаючись.

Щоб наблизити жінку до себе, він обняв її за талію і пив повільними ковтками, по-дитячому рухаючи шияю.

Нараз вона сказала:

— Буде вже з цієї, візьміть другу.

Він покійно взяв другу.

Вона поклала обидві руки на спину парубкові і дихала глибоко, рада й щаслива, тішачись пахощами квіток і повівом леготу, що линув у вікно вагона.

— Ото ж як гарно тут пахне,— промовила вона.

Він нічого не одказав, п'юючи з того живого джерела і заплющуючи очі, неначе щоб краще розкуштувати.

Вона тихенько одвела його:

— Досить уже. Мені тепер краще. Я ніби ожила.

Він устав, рукою обтираючи уста.

Ховаючи в сорочку дві живі боклагги, вона мовила:

— Ви мені зробили велику, велику послугу. Спасибі.

А він на те вдячним голосом:

— Це я маю вам дякувати: вже два дні в мене й рісочки в роті не було.

ШВОРОЧКА

Гарі Алісові

Всі шляхи навколо Годервіля були заповнені селянами та їх дружинами, які прямували до містечка, де був базарний день. Чоловіки йшли спокійно, подаючись всім тілом вперед при кожному русі своїх довгих кривих ніг, спотворених тяжкою виснажливою працею на селі,— натиснеш дужче на плуг, ліве плече піднімається вгору, а корпус відхиляється вбік, упрешся міцно ногами в землю, коли косиш у жнива,— коліна викривлюються. Їх сині блузи, туго накрохмалені, блискучі, паче полаковані, оздоблені на закаврашах і коло коміра немудрим, білими нитками шитим візеруночком, надимались на кощавих тулубах, скидаючись на повітряну кулю, що ось-ось злетить угору, з якої стирчали голова, руки і ноги.

Деякі вели на шворці корову або теля. А дружини йшли за скотиною і, підганяючи її, стьобали по крижах свіжозрізаною, ще в листі гілкою. На руках вони несли великі коші, з яких витикалися голівки курчат або качок. Жінки йшли дрібнішими й жвавішими кроками, ніж чоловіки; на плечах у них були невеликі вузьенькі шалі, скоті на плескуватих грудях булавкою. На туго пов'язаній білою хусткою голові височів очіпек.

Часом проїздив шарабан; конячка бігла нерівним підтюпцем, якимось дивно похитуючи двох чоловіків, що сиділи поруч, і жінку позад них, яка трималась за краї повозу, щоб ослабити поштовхи на вибоїнах.

На Годервільському майдані був великий тиск, стовпосько людей і тварин. Роги волів, високі повстані капелюхи багатих селян, очіпки жінок виринали над юрбою. Крикливі, пронизливі, верескливі голоси зливалися в безперервний дикий гармидер, його часом покривав веселій вигук, що вихоплювався з могутніх грудей підпилого селянина, або доєге мукання корови, прив'язаної десь коло паркана.

Від юрби відгощило хлівом, молоком і гноєм, сіном і потом, властивим мешканцям села, їдким жахливим духом людини і тварини.

Дядечко Ошкорн із Бреоте тільки що прийшов у Годервіль і прямував до майдацу, коли побачив на дорозі обривок шворки. Дядечко Ошкорн — скнара, як щирий норманець, підбрав усе, що може здатись у господарстві. Він через силу пахилився, бо був хворий на гостець, підняв з землі обривок тонкої шворки і вже хотів був гарненько його згорнути, як помітив, що на нього дивиться, стоячи на порозі своїх дверей, лимар Меланден. Вони колись давно посварилися за обротьку, та так і не помирилися, бо обоє були злопам'ятливі.

Дядечкові Ошкорну стало соромно, що його ворог бачить, як він порпається в грязі, піднімаючи якусь шворку. Мерщій він сховав свою знахідку під блузу, потім переклав у кишню штанів, нахилився знов, удаючи, ніби шукає чогось на землі і не знаходить; тоді, зігнувшись удвоє від болю, помандрував на базар.

Враз загубився він у крикливому натовпі, збудженому до краю пескінчєнними торгами. Селяни мацали корів, відходили, повертались з ваганням, завжди побоюючись, щоб їх не обдурили, не зважаючи на покупку, придивлялись до продавця, силкуючись зрозуміти, в чому хитрощі людини і гандж тварини.

Жінки поставили коло ніг великі свої коші, повітягали птицю. Курчата з яскраво-червоними гребінцями лежали на землі із зв'язаними лапками і перелякано лупали очима.

Селянки дуже байдуже слухали пропоновану ціну, довго стояли на своєму, а потім, враз вирішивши поступитися, кричали вслід покупцеві, який поволі відходив:

— Хай буде по-вашому, дядьку Антіме. Забирайте!

Потроху майдан порожнів, пролунав дзвін до ангелюса — полудневої молитви, — і ті, кому додому було далеко, розійшлися по трактирах.

У великій залі в Журдена було повно народу, а на просторому дворі — всіляких повозок; тут стояли: вози, візки, кабріюлети, шарабани, тільбюрі, незліченні двоколки; брудні, замащені жовтою глиною, попсовані, залатані, одні з них підіймали свої голоблі до неба, як ті руки, інші коробом утору занурювали їх у землю.

Саме навпроти тих, хто сів обідати, яскравим полум'ям палало велике вогнище і обдавало жаром спину тих, що сиділи над вогнищем. Три рожки оберталися з нанизаними на них курчатами, голубами, барапчачими окостами. Від чудового духу смаженого м'яса і м'ясного соку, що стікав на підсмажену шкурочку, у присутніх котилась слина і на душі ставало веселіше.

У трактирщика Журдена, баришника-пройдисвіта, який мав чималенько грошенят, обідала вся селянська знать. Блюда подавались і спорожнялись, як і дзбани із сидром. Розмовляли про свої справи, хто що купив, що продав. Зайшла мова і про врожай. Для сіна погода була добра, а для хлібів трохи вогкувата.

Раптом на подвір'ї перед домом заторохкотів барабан. Всі, як один, крім кількох байдужих, скочили з-за столу і підбігли до дверей, до вікон з ще повним ротом і серветками у руках.

Відбарабанивши, сільський глашатай почав уривчасто вигукувати кожну фразу, роблячи безглузді паузи:

— Доводиться до відома мешканців Годервіля і взагалі... всіх присутніх на базарі... що сьогодні вранці на Безевільському шляху між... дев'ятою і десятою годиною... загублено чорний шкіряний гаманець... з п'ятьма тисячами франків і діловими паперами. Знахідку просять негайно доставити... в мерію або повернути Фортюне Ульбрекові з Манневіля. В нагороду буде... дано двадцять франків.

Оповідник нішов. Ще раз удалині почулося глухе торохкотіння барабана і приглушений голос глашатая.

І почалась розмова про те, чи пощастить дядечкові Ульбреку, чи знайдеться його гаманець.

Обід закінчився.

Вже допивали каву, коли на порозі з'явився жандармський бригадир і спитав:

— Чи є тут дядечко Ошкорн із Бреоте?

Дядечко Ошкорн сидів на другому кінці стола і враз відповів:

— Я тут.

— Дядечку Ошкорне, — казав далі бригадир, — будьте ласкаві піти зо мною до мерії. Пан мер бажає з вами поговорити.

Здивований, занепокоєний селянин допив одним духом свою шклянку і, зігнувшись ще більше, ніж уранці, — бо

перші кроки після кожного перепочинку бувають особливо важкі, — пішов за бригадиром, повторюючи:

— Я тут. Я тут.

Мер, це був місцевий нотар, людина огрядна, поважна, чекав на нього, сидючи в кріслі, він був аматор пишних фраз.

— Дядечку Ошкорне, — мовив він, — сьогодні вранці бачили, що ви підняли на Безевільському шляху гаманець, загублений Ульбреком з Манневіля.

Приголомшений селянин, наляканий вже тим, що на нього не знати з якої причини впала ця підозра, дивився на мера.

— Це... я... я... підняв той гаманець?

— Так, саме ви.

— Слово честі, я знати нічого не знаю.

— Вас бачили.

— Мене бачили? Хто це мене бачив?

— Пан Маланден, лимар.

Тепер старий згадав, зрозумів, у чому річ, і весь червоний від люті закричав:

— Ага! Він мене бачив, цей хамло! Він бачив, що я підняв оцю шворочку, дивіться, пане мер.

Помацавши в кишені, він витяг обривок тонкої шворчки.

Мер недовіриливо похитав головою:

— Що б ви не казали, я ніколи не повірю, дядечку Ошкорне, щоб пан Маланден, людина, гідна повного довір'я, могла б узяти за гаманець оцю нитку.

Розлючений селянин сплюнув набік і підвів руку, наче хотів посвідчити свою чесність, повторюючи:

— Але це правда, божа правда, свята правда, пане мер. Присягаюся спасінням моєї душі.

А мер вів далі:

— Піднявши ту річ, ви ще довго рилися в землі, шукаючи, чи не випало кілька монет.

Бідолаха задихався від обурення і страху:

— Отаке можна казати! Отаке можна казати, брехати, щоб зневажити чесну людину. Отаке можна казати...

І хоч як він протестував, йому не йняли віри.

Звели Ошкорна з Маланденом; лимар потвердив своє свідчення. Вони лаялися й ображали один одного цілу годину. Дядечка Ошкорна, на його просьбу, обшукали і нічого не знайшли.

Спантеличений мер нарешті відпустив Ошкорна, попередивши, що доведе справу до прокуратури і чекатиме вказівок.

Миттю поширилась чутка про новину. Старого, як тільки він вийшов з мерії, оточили, розпитували з великою цікавістю — і серйозно і глузливо, але без наміру образити. Він почав розповідати історію про шворочку. Йому не повірили. З нього сміялись.

Його спиняли на кожному кроці, він сам спиняв своїх знайомих, знов починав розповідати, виправдуватись, ввертав свої кишені, щоб показати, що в них нічого немає.

А йому казали:

— От старий хитрун.

Він гнівався, збуджений до краю, доведений до нестями, засмучений тим, що йому не вірили, не знав, що робити, і знов розповідав про свою пригоду.

Вечоріло. Треба було йти додому. Він пішов з трьома сусідами, показав їм місце, де підняв шворку, і всю дорогу він говорив тільки про свою халепу.

Увечері того ж дня він обійшов усе село Бреоте, щоб розповісти кожному про свою пригоду. Але йому ніхто не йняв віри. Вночі він заслаб від хвилювання. На другий день о першій годині пополудні служник іммовільського фермера Бретона, Маріус Помель, приніс дядечкові Ульбрекові з Манневіля гаманець з усім, що там було.

Помель казав, що він знайшов цей гаманець на дорозі, і, не вміючи читати, одніс його додому, і віддав господареві. Вістка про це враз поширилась по всій околиці, дійшла і до дядечка Ошкорна. Він зараз же пішов в обхід по селу розповісти свою історію і додати розв'язку її. Тепер він тріумфував.

— Розумієте, — казав він, — особливо гнітила мене не сама подія, а брехня. Ніщо не може так пошкодити, як людський осуд через наклеп.

Цілісінький день він усе говорив про свою пригоду; він розповідав її усім перехожим на дорозі, у шинку відвідувачам, а наступної неділі на паперті парафіянам. Він спиняв не знайомих йому людей, розповідав і їм. Тепер він заспокоївся, проте щось бентежило його, але він не розумів, що саме. Слухаючи його, всі начебто посміювалися. Здавалось, нікого він не зміг переконати, він почував, що за його спиною про нього лихословлять.

У вівторок наступного тижня він рушив на годервільський базар, зумисне, щоб розповісти про свою пригоду.

Малапдеп стояв у дверях свого будинку; побачивши його, він зареготав. Чому?

Дядечко Ошкори підійшов до одного фермера з Крікота, але той, не дослухавши, ляснув його по животу і крикнув просто в обличчя:

— Гаразд, гаразд, старий плутяга,— і круто одвернувся од нього спиною.

Дядечко Ошкори, приголомшений і ще більш занепокоєний, зовсім розхвилювався, питав себе: «Чому той обізвав його старим плутягою?»

Сівши до столу в Журдена, він знову почав пояснювати, як все це сталося.

Баринник з Монтевіля крикнув йому:

— Гаразд, гаразд, старий пройдо, знаю я, що то за шворочка.

Ошкори промурмотів:

— Але ж гаманець знайшовся.

А той додав:

— Помалу ти, мій любий, бувас, один знайшов, а другий псвернув тишком-вишком.

Селянипові аж дух перехопило. Нарешті він усе зрозумів. Його випували в тому, що він доручив повернути гаманець своєму приятелеві, співучасникові у цій справі.

Він хотів заперечити. Всі за столом зареготали.

Не скінчивши обідати, він вийшов з їдальні під глумливі вигуки.

Повернувся він додому обурений, але й присоромлений. Його душили гнів і сором. Він, як справжній норманець, міг би вчинити таку каверзу, а потім ще й похвалитися нею принагідно. Хитрість його всі знали; він починав усвідомлювати, що не зможе довести свою безневинність. А несправедлива підозра краяла йому серце.

І він знову почав розповідати про свою пригоду; тепер його розповідь ставала що не дещо довшою, він додавав усе нові й нові докази, нові заперечення; всю його душу, розум його половила історія з шворочкою. На самоті він вигадував, складав нові, урочистіші клятви.

— Це все вигадки брехунів,— казали за його спиною.

Він відчував цю недовіру, мучився, виснажувався від цих марних зусиль, тапув на очах у всіх.

Жартуни тепер вимагали від нього, щоб він без кінця розповідав про шворочку, як ото підбивають солдатів хвалитися своїми подвигами на війні.

Пригнічений до краю розум неборака вигасав.

Наприкінці грудня він зліг, а на початку січня помер.

У передсмертній агонії він обстоював свою безневинність, повторюючи:

— Маленька шворочка, маюсінька шворочка, дивіться, пане мер, ось вона.

ХЛОПЧЕ, КУХОЛЬ ПИВА!

Хозе-Марії де Ередіа *

Чом я зайшов того вечора до отої пивниці? Я й сам не знаю. Було холодно. Надворі мрячило, і мжа, кружляючи в повітрі, прозірчастим серпанком оповивала газові ліхтарі й вкривала пішоходи, що вилискували під освітленими вікнами, осяваючи рідку грязь та заболочені ноги перехожих.

Я йшов без певної мети. Мені просто хотілось прогулятись трошки по обіді. Я пройшов повз Будинок ліонського кредиту, вулицею Вів'єн та ще якимись вулицями. Враз я постеріг велику пивницю, де було не дуже людно, і ввійшов, не знати з якої причини. Пити мені не хотілось.

Я швидко перебіг очима, вишукуючи, де б краще сісти, і обрав собі місце обік якогось літнього чоловіка, що палив чорну як вугіль дешевеньку глиняну люльку. Шість-вісім шкляних мисочок, зібраних у стіс перед ним, визначали кількість кухлів, що він ото встиг уже випити. Я не роздивлявся на свого сусіду. Я зразу зрозумів, що переді мною пиволуб, єдин із отих завсідників, що приходять уранці, щойно пивницю відчиняють, і йдуть увечері, коли її зачиняють. Він був брудний, з лисиною на маківці, масні шпакуваті патли спадали на комір сурдута. Його занадто широке вбрання було, очевидно, пошите ще за тих часів, коли він мав черевце. Можна було здогадатись, що штани йому держались погано й що він не міг і десяти кроків ступити, щоб не припорядити й не підтримати цю кепсько прилаштовану частину вбрання. Не знати, чи мав він на собі камізелку. На саму думку про його черевики і про те, що вони ховають, аж жах мене брав. Обтіпані кінці манжетів були чорнісінькі, як і нігті.

Допіру я сів поруч нього, як він спокійним голосом звернувся до мене:

— Як проживаєш?

Я миттю повернувся до нього й так і вп'явся йому в лице очима.

— Чи ти не впізнаєш мене? — сказав він знов.

— Ні.

— Де Барре.

Я був приголомшений. Це був граф Жан де Барре, мій колишній шкільний товариш.

Я стиснув йому руку, такий здивований, що аж не добирав потрібних слів.

Врешті я прорепетав:

— А ти як, гаразд проживаєш?

— Та помаленьку собі, — спокійно відповів він.

Він замовк. Для ввічливості я став думати, що б його мені сказати.

— А... що ж ти робиш?

— Та ось бачиш! — байдуже відказав він.

Я почув, як увесь червонію. Але я правив своє:

— Ну, а взагалі?

— Та день крізь день те саме, — промовив він, випускаючи густі клубки диму.

Потім, стукаючи об стіл срібною монетою в два су, що лежала тут же, він гукнув:

— Хлопче, два кухлі!

Деся віддала повторили: «Два кухлі на четвертий!» Потім, ще далі, чийсь інший голос верескливо скрикнув: «Даю!» А ще трохи згодом з'явився служник у білому фартусі, він ніс два кухлі, розхлюпуючи на ходу жовту піну пива на посилянну ніском підлогу.

Де Барре одним духом вихилив свого кухля і, облизуючи з вусів пивний шум, знов поставив його на стіл.

— Що ж нового? — запитав він далі.

Та які ж, справді, новини міг я йому розповісти? Отже, я й промурмотів:

— Та нічого немає, мій друже. Я от крамарюю...

— І це... тебе цікавить? — спитав він усе тим самим байдужим голосом.

— Та ні, але ж що ти хочеш? Треба ж біля чогось працювати.

— Навіщо?

— Та щоб мати якесь діло.

— А нащо це здалося? От я, як сам бачиш, нічого не роблю, зовсім нічого. Я ще розумію: працювати, коли хто не має ні шеляга. Але живши при достатку — це вже

марна річ. Навіщо працювати — для себе або для інших? Коли ти робиш це для себе самого, бо це тебе цікавить, — тоді усе гаразд; коли ж ти стараєшся для інших, то ти дурень, та й годі.

Він поклав свою люльку на мармурову дошку і знову гукнув:

— Хлопче, кухоль пива! — І провадив далі: — Розмова викликає в мене спрагу. Я не звик розмовляти. Так ось, я не роблю нічого, животию собі та старію. Отже, помираючи, я не шкодуватиму ні за чим. У мене не буде жодних згадок, крім оцієї пивниці. Ані жінки, ані дітей, ані будь-якого клопоту, ані жалощів — анічого. Отакечки краще.

Він вихилив поданого кухля, провів язиком по губах і знов узявся до своєї люльки.

Я подивився на нього з подивом.

— Але ж ти не завжди був отаким? — спитавсь я в нього.

— Пробач, завжди, від самого колежу.

— Та це ж не життя, мій любий. Це щось жахливе. А все ж ти, паневно, щось таке та робиш, щось любиш, маєш яких-небудь приятелів.

— Ні. Я встаю опівдні, приходжу сюди, спідаю, п'ю пиво, чекаю на вечір, обідаю, п'ю пиво; потім о пів на другу вночі повертаюсь спати, бо пивниця вже зачиняється. Це ось і досадує мене щонайбільш. З останніх десятих років я не менше шести прогаяв на оцім стільці, в кутку. А решту часу — в себе в ліжку і більш ніде. Вряди-годи я розмовляю з одвідувачами пивниці.

— Але що ти робив пасамперед, приїхавши ото до Парижа?

— Я здобував правничу науку... в кав'ярні Медічі.

— Ну, а потім?

— Потім перенісся на цей бік Сени й замешкав тут.

— Навіщо ти перебрався сюди?

— Що ж його робити, не можна ж залишатись довіку в Латинському кварталі! Ці студенти надто вже галасливі. Але тепер я з місця не зрушусь. Хлопче, кухоль пива!

Я був подумав, що він глузус з мене. Отже, я правив своє:

— Гаразд, скажи відверто: тебе спіткало було якесь лихо. Напевно, тобі не пощастило в коханні. Ти-бо, без-

перечно, масш вигляд людини, що її спобігло якесь горе. Скільки тобі років?

— Тридцять три. Але з вигляду не менше сорока п'яти.

Я добре роздививсь на нього. Його зморшкувате, заєдбане обличчя справді здавалося мені сливе старечим. На маківці крізь рідке довге волосся світила шкіра певної чистоти. Він був густобровий, мав величезні вуси й буйну бороду. Раптом, не знати з чого, я уявив, яка брудна вода була б у місці, аби в ній вмити всю оту щетищу.

— Справді,— сказав я,— ти на вигляд старший од свого віку. Напевно, ти зазнав-таки лиха.

— Та запевняю тебе, що ні,— відказав він.— Я поставився через те тільки, що не дихаю чистим повітрям. Ніщо-бо не знівечує так людину, як оця вічна сидня у ка'в'ярнях.

Але я не міг поінняти йому віри.

— Очевидно, проте, що ти добре-таки погуляв. Тільки ті, що зазнали багато кохання, і бувають отакі лісі, як ти.

Він спокійно хитнув головою, розтрусивши по спині білу луну зі свого останнього волосся:

— Ні, я завжди був розсудливий.

Потім, звівши погляд до люстри, що її тепло ми гаразд відчували на своїх головах, він додав:

— Коли я злісів, то тільки через отой газ. Він-бо ворог волоссю... Хлопче, кухоль пива!.. А ти не хочеш пити?

— Ні, дякую. Але ти мене справді цікавиш. Відколи це ти так занепав духом? Це ж щось нещиродне, щось ненатуральне! В цім щось таке таїться.

— Так, це було за моїх дитячих літ. Мене, бач, вразив один випадок, коли я був хлопчиком, і ось відтоді саме я й перейнявся довіку оцим хмурим світоглядом.

— Що ж саме?

— Ти хочеш це знати? Ну слухай. Ти, напевно, гаразд пам'ятаєш замок, де я виріс, бо ти ж разів з п'ять чи шість приїздив туди під час вакацій. Пам'ятаєш отой великий сірий будинок серед розлогого парку і довгі дубові алеї, що розходилися хрестом? Пам'ятаєш мого батька й матір, обох таких церемонних, величких, суворих?

Я ревне кохав мою матір, батька ж боявся, хоч і поважав їх обох, бачачи, як усі перед ними згинаються. Їх прозивали навкруги «пан граф» і «пані графиня», що ж до наших сусідів, Тапмарів, Равле та Бренвілів, то вони ставились до них з особливою пошаною.

Я мав тоді тринадцять років. Я був веселий, задоволений з усього, повен радощів життя, як і всі в таку добу.

Отож якось наприкінці вересня, кілька днів перед поверненням до колежу, я бавився в вовка і гасав поміж дерев у самій гущавині парку; перебігаючи алею, я помітив моїх батьків — вони гуляли парком.

Це встає мені в думці, немов було вчора. День був дуже вітряний. Під рвучкими подувами стрункі дерева в парку згинались, стогнали — глухо, протягло, як стогне ліс під час хуртовини.

Зірване з дерев, уже жовте, листя, розлітаючись, немов ті птахи, кружляло в повітрі, падало й котилось, — наче якісь прудкі звірятка стрімголов бігли алеями.

Надходив вечір. У гущавині було вже темно. Вітер бурхав у гіллі, збуджував, розпалював мене, і я, немов збожеволівши, ганяв по парку і квилів-проквиляв, удаючи з себе вовка.

Ледве я примітив своїх батьків, як, ховаючись у листі, почав підкрадатися до них, мов справжній який волоцюга.

Але не дійшовши до них кількох кроків, я, переляканий, зупинився. Мій батько, страшенно вгнівившись, кричав:

— Твоя мати дурна, ось що; та проте не про твою матір тут річ, а про тебе. Я заявляю тобі, що ці гроші потрібні, отже, я й вимагаю, щоб ти підписала.

Моя мама рішуче відповіла:

— Я не підпишу. Це Жанів капітал. Я зберігаю його для нього і не хочу, щоб ти розтринькав його з дівками та покійками. Досить, що ти проциндрив на них свої власні статки.

Тоді тато, аж трусячись з шаленого гніву, повернувся і, схопивши матір одною рукою за шию, другою почав щосили бити її просто в обличчя.

Мамин капелюх повалився на землю, розкошлане волосся розкидалось по плечах; вона намагалась відбити удари, але їй в цьому не щастило. А тато, як знавіснілий, раз у раз бив та бив. Вона впала була на землю, обіруч ховаючи собі обличчя. Але він перекинув її горілиць і лупцював далі, намагаючись відсунути їй руки, щоб удари попадали в лице.

А я... то мені здавалося, мій любий, що настає вже кінець світу, що оце збурилися враз усі його відвічні закони. Я був приголомшений, як бувають приголомшені люди, бачачи якісь надприродні явища, якусь величезну ката-

строфу, якесь непоправне лихо. Мій дитячий ум потьмарився. І я, не тямлячись, пойнятий переможним жахом, болем, страшенним переляком, став чимдужче галасувати. Батько, учувши мій крик, повернувся і, помітивши мене, підвівся та порвавсь був до мене. Я подумав, що він хоче мене забити, і, немов зацькований звір, мегнувся тікати навпростець до самого лісу.

Не знаю, скільки я так біг,— годину, певне, або й дві. Зайшла ніч, і я безсило повалився на траву та так і зостався там, несвідомий себе, охоплений страхом, обнятий журбою, що могла розбити вкрай бідне дитяче серце. Мені було холодно, напевно, я був ще й голодний. Настав ранок. Я не зважувався ані підвестись, ані йти, ані повернутись додому, ані ховатись далі, страхаючися зустрічі з своїм батьком, що я його не хотів більш і бачити. Можливо, що я б так і помер там під деревом з горя й голоду, коли б мене не знайшов сторож і не привів силоміць додому.

Батьки мої тримались так само, як завше. Тільки моя мати сказала була мені: «Якого ж завдав мені страху, гидке хлопча! Я не спала цілісіньку ніч». Я не відповів нічого, але зайшовсь плачем. Батько не промовив жодного слова.

Через тиждень я повернувся до колежу.

Але, мій любий, на тім мені був уже кінець. Я побачив тоді зворотний, злий бік життя; я не бачив уже відтоді його кращого боку. Що таке сталося мені в душі? Що воно за диво таке трапилось мені, що поперевертало всі думки? Не знаю. Але відтоді я втратив уже смак до всього, втратив будь-які бажання, жадання, любов до людей, всяке честолюбство, всякі сподівання. Завжди я так і уявляю собі мою бідну матір, що лежить на землі в отій алеї, тимчасом як її побиває мій батько. Мама померла через кілька років. Батько живий і досі. Я з ним не бачусь... Хлопче, кухоль пива!..

Йому принесли кухля. Він вицмулив його за одним разом. Потім узяв люльку, але руки йому так сильно тремтіли, що він зламав її.

— А бодай його,— сказав він, розпачливо махнувши рукою,— оце так справжня вже біда, щоб ти знав. Це ж бо треба тепер цілий місяць, аж поки обкуриш нову.

І потім, через усю залу, повну вже диму й одвідувачів, вигукнув своє незмінне:

— Хлопче, кухоль пива... Та нову люльку!

ХРЕСТИНИ

Гійеме *

Перед ворітьми ферми чекали по-святковому повбирані чоловіки. Травневе сонце ляло ясне світло на розквітлі яблуні, округлі, паче величезні біло-рожеві запахуці букети. Своім квітчастим наметом вони покривали весь двір і безнастанно струшували сніг дрібних пелюсток, що пурхали й кружляли в повітрі, падаючи у високу траву, де кульбаби яскріли, немов полум'я, а маки скидалися на краплини крові.

Край купи гною дрімала якась льоха із здоровезним черевом і набряклыми пипками, а довкола неї вовтузився гурт поросят із хвостиками в бублик.

Раптом десь далеко, поза деревами ферми, вдарив церковний дзвін. Його металевий голос кинув у погідне небо слабкий і далекий поклик. Ластівки стрілами перетинали блакить, що її замикали обабіч високі, непорушні буки. Часом долинав запах із хліву, примішуючись до приємних і солодкавих подувів од яблунь.

Один з чоловіків, що стояли біля воріт, обернувся до хати і гукнув:

— Ходім, ходім, Меліно! Вже дзвонять!

Мав він десь років із тридцять. Це був виростлий селянин, що його довгі роки польової праці ще не встигли ні зігнути, ані спотворити. Старий, його батько, вузлуватий, паче стовбур дуба, з коржавими руками й покорченими ногами, кинув:

— Ці жіпки — вони завше чухаються.

Двоє інших синів старого зайшлися сміхом, і один із них обернувся до старшого брата, що перший зняв голос:

— Сходи по них, Політе. А то вони й до обіду не виберуться.

Політ пішов у хату.

Згряя качок зупинилася перед селянами і зчинила крик, б'ючи крильми: через хвильку вони повільно, перехильцем, подалися до своєї баюри.

Тоді у відчинених дверях з'явилася дебела молодниця, несучи двомісячне немовля. Білі торочки високого капелюшка звисали їй на спину, падаючи на червону шаль, що іскрилася, паче вогонь; дитина, завшнута в усе біле, відпочивала на її пухлому животі.

За нею вийшла мати, високоросла й дужа, з вигляду заледве що вісімнадцятилітка. Свіжа й усміхнена, вона ступала під руку з чоловіком. Далі вийшли дві бабусі, прив'ялі, немов старі яблука, зігнуті в попереку від ретельної і надсадної праці. Одна з них була вдовиця; вона взяла під руку старого діда, що стояв перед ворітьми, і вони рушили на чолі процесії, зараз же за повитухою з дитиною. Решта родини впадлася позаду. Наймолодші несли наперові торбички з цукеркам.

А там далеко маленький дзвін вибивав без угаву, немовби кликав скільки силі тендітне немовля. Хлопчаки вилазили понад канами, дорослі виглядали з-за тичів, дівчата з ферми зупинялися, ставлячи додолу відра з молоком, і теж дивились на процесію.

Повитуха врочисто несла живу пошу, обминаючи калюжі на вибоїстій дорозі межі дерев, посаджених обабіч на схилах. Старі ступали поважно, але трохи нетвердою ходою — давалися ознаки вік та хвороби. А хлопцям хотілося танцювати, і вони поглядали на дівчат, що виходили побачити хрестини. Батько й матір, дуже статечні, ішли повагом за цією дитиною, що згодом замінить їх у житті і продовжить їхнє ім'я — ім'я Дантю, добре відоме на всю округу.

Вони вибралися на рівнину і звернули навпростець полем, щоб зрізати далекий поворот дороги.

Тепер уже було видно церкву з гостроверхою дзвіницею. Під самим її шиферним дахом у отворі щось рухалося туди й сюди, швидко метляючи за вузьким вікном. Був то дзвін, він усе ще вибивав, уперше прикликаючи новонародженого до дому доброго господа.

Якийсь собака пристав до процесії. Йому кидали цукерки, і він стрибував побіля людей.

Двері церкви були відчинені. Священик, здоровий, рудий молодик, худорлявий і дужий, сам також Дантю, дядько малому, ще й брат батькові, чекав перед вівтарем. І він охрестив, як і годиться, свого небожа, Проспера Сезара, що кинувся в плач, скуштувавши символічної солі.

Коли церемонія скінчилась, уся родина зачекала на порозі церкви, поки абат скидав стихаря, а тоді всі рушили назад. Тепер уже йшли хутко, подумуючи про обід. Слідом бігли дітлахи з усієї околиці, і щоразу, як їм кидано жменю цукерок, зчинялася страшенна метушня, хлопці билися одне з одним, чубилися, а собака й собі поривався у саму колотнечу перехопити лагоминок. Його тягли за хвоста, за вуха, за лапи, але він був ще затятіший, аніж хлопці.

Повитуха, притомившись трохи, сказала священикові, що йшов поруч:

— Пане абате, може, ви потримаєте часинку свого небожа, заки я передихну? А то в мене вже аж кольки в животі.

Священик узяв дитину, біле хрестильне вбрання прикрою плямою різнилось на його чорній сутані; він поцілував немовля, зняковівши від цієї легкої ноші, бо не знав, як її тримати, як нести. Всіх прорвало сміхом. Одна стара закричала здалеку:

— А що, абате, не бере тебе сум, що от ти ніколи такого не матимеш?

Священик не відповів. Він ступав сягнутою ходою, пильно дивлячись на цю дитину з блакитними очима, і йому страх як хотілося ще поцілувати оці кругленькі щічки. І він таки не стримався, підніс дитину до обличчя і поцілував довгим поцілунком.

Батько дитини скрикнув:

— Знаєш-но, кюре, як тобі припече щось такого мати, ти тільки свисни!

Всі заходилися жартувати, як то звичайно в людей, близьких до природи.

А коли посідали за стіл, неповороткі сільські веселощі вибухли, наче буря. Двоє молодших братів мали й собі одружуватись; їхні наречені також були тут, на обіді,— тож гості давай без кінця підпускати шпильки з приводу майбутнього покоління, що призведуть на світ ці нові подружжя.

Чулися грубуваті слівця, добряче приперчені, і від них дівчата червоніли й ніяково посміхалися, а чоловіча половина реготала і з криком гупала кулаками по столу. Батько й дід безперестану підсипали грайливі репліки. Мати усміхалась; старі жінки теж долучалися до загальних веселощів і теж пащекували.

Кюре, призивкий до такого сільського бенкетства, сидів спокійно поруч із повитухою і пальцем торкався ретика свого небожа, аби його розсмішити. Він був здивований виглядом цієї дитини, наче ніколи раніш не бачив малих дітей. Придивляючись до немовляти, він щось думав з поважною замріяністю, з ніжністю, що пробудилася у нього в душі, — незнайома, незвична, жива і трохи сумовита ніжність до цього тендітного створіннячка, його братеника.

Він не чув нічого, не бачив нічого, — він розглядав дитину. Він хотів знов узяти її на коліна, бо ще зберігав у грудях і серці те приємне відчуття, з яким був ніс цю дитину, коли поверталися з церкви. Він чувся схвильований перед цією личинкою людини, як перед несказанною таємницею, що про неї він ніколи не думав, — таємницею високою й священною, втіленням нової душі, великою таємницею життя, що починалося, любові, що пробудилася. роду, що буде продовжений, людства, що вічно в русі вперед.

Повитуха їла, обличчя її розчервонілося, очі блищали, їй було незручно, бо через немовля не могла присунутися впритул до столу.

Абат звернувся до неї:

— Дайте його мені. Я не голодний.

І він знов узяв дитину. І знов усе зникло круг нього, все відступило, і він прикипів очима до цього рожевого пухкенького личка, і згодом тепло від маленького тіла крізь сповитки й сукно сутани зігріло йому коліна, і розлилося, наче легенькі пестоці, дуже лагідні, дуже цюотливі, — такі розкішні пестоці, що в нього аж сльози виступили на очах.

Тим часом галас у хаті все дужчав і ставав оглушливий. Дитина, перелякана криком, почала плакати.

Чийсь голос вигукнув:

— Дай йому цицьки, абате!

Вибух сміху струсив цілу кімнату. Але мати схопилася на ноги, взяла сина й віднесла до сусідньої кімнати. За кілька хвилин вона повернулася й сказала, що мале спокійно спить у своїй колисці.

Бенкет тривав далі. Вряди-часи то чоловіки, то жінки вибігали падвір, а тоді знов поверталися до столу. М'ясо, городина, сидр і вино — все це зникало в ротах, як у прірві, животи надималися, очі світилися, язики белькотили всяку маячню.

Вже западала ніч, коли приготували каву. Священик давно зник, і нікого це не здивувало.

Врешті молода мати підвелася подивитись, чи спить дитина. Було поночі, і вона навпомацки пройшла в ту кімнату, простягаючи наперед руки, щоб не зачепити меблів. Але раптом якісь дивні звуки причулися їй; розгубившись, вона вийшла з кімнати, певна, що там хтось чужий. Назад вона повернулася дуже бліда і, тремтячи, розповіла гостям про пригоду. Чоловіки сполошено посхоплювалися, підняли й погрозливі; батько, з лампою в руці, перший вибіг із гориці.

А в кімнаті, стоячи навколішки біля колиски, схлинував абат, лицем притулений до подушки, на якій спочивала голівка немовляти.

ЗАПІЗНІЙ ЖАЛЬ

Леопові Дьєрксові *

Пан Саваль,— у Мантах його звали «дядько Саваль»,— тільки що встав. Іде дощ. Сумний осінній день, падає листя. Падає повільно в дощ, і здається, ніби йде другий дощ, густіший і повільніший. Панові Савалю невесело. Він ходить від вікна до коминка і знову від коминка до вікна. В житті бувають часом похмурі дні. Віднині в його житті будуть тільки похмурі дні, йому ж бо шістдесят два роки! Він самотній, неодружений, коло нього ні душі. Як це сумно так умирати самотою, не зігрітому відданим серцем.

Він думає про своє життя, таке нудне, таке порожнє. Він згадує давнє минуле, минуле свого дитинства, домівку, домівку, коли були ще живі батьки, потім колеж, випуск, роки студіювання права в Парижі. Далі хворобу батька, його смерть.

Він повернувся додому, щоб жити з матір'ю. Жили удвох — молодий чоловік і стара жінка — тихо, спокійно, нічого більш не бажаючи. Умерла і вона. Яка це справді сумна річ — життя!

Він лишився сам. А тепер незабаром помре і він, коли прийде його черга. Він, він зникне,— і тоді всьому край. Не буде більше на землі пана Поля Саваля. Як це жахливо! Інші житимуть, любитимуться, сміятимуться. Так, вони розважатимуться, а його, його вже не буде. Чи не дивно це, що можна сміятись, розважатись, радіти під невблаганною загрозою смерті. Якби ж вона, та смерть, була тільки імовірною, ще можна було б на щось сподіватись, так ні, вона неминуча, як неминуча ніч після дня.

Коли б ще життя його було чимсь заповнено, коли б він щось робив, коли б у нього були цікаві пригоди, якась велика радість, різні втіхи. Де там? Нічого того не було. Він тільки й робив, що вставав, їв у призначені на це години і лягав спати. І так він дожив до шістдесяти двох років. Він навіть не одружився, як інші. Чому? Справді,

чому він не одружився? Він би міг одружитися, бо жив у достатку. Може, він пропустив якусь нагоду? Можливо, але такі нагоди треба самому створювати, а він був інертний, ось у чому річ. Інертність була його великим нещастям, його вадою, його пороком. Скільки людей гублять своє життя через оту інертність. Деяким людям важко навіть звестися з ліжка, ходити, зважитись на що-небудь, говорити, ставити й розв'язувати якісь проблеми.

Його навіть ніхто не кохав. Жодна жінка не заснула на грудях у нього, зачарована коханням. Він не зазнав чарівних моментів трепетного чекання, він не здригнувся від дотику руки коханої, він ніколи не відчув захвату всевладної пристрасті.

Яке б надлюдське щастя мало заповнити серце, коли уста вперше зіллються в поцілунку, коли обійми чотирьох рук, двох доведених одне одним до нестями істот творять єдине безмежно щасливе єство.

Пан Саваль, у халаті, сів, присунувши ноги до вогню. Певна річ, життя його загублено навіки. Але ж він кохав потай, болісно і, як усе, що б він не робив, інертно. Так, він кохав давню свою приятельку пані Сандр, дружину давнього товариша Сандра. Ах! Коли б він узнав її молоденькою дівчиною, але він зустрівся з нею надто пізно, вона вже була одружена. От їй він, безперечно, освідчився б. А як же він кохав її віддано, з самого першого дня!

Саваль пригадував, як він хвилювався щоразу, коли бачив її, з яким жалем він ішов від неї, ті ночі, коли не міг заснути, все думаючи про неї.

Вранці він прокидався вже не так закоханий, як увечері. Чому?

А яка ж вона була гарненька тоді, ніжна, білява, вся в кучерях, сміхотлива. Сандр не той чоловік, який був їй потрібний. Тепер їй п'ятдесят вісім років. Здається, вона щаслива. Ах! Коли б вона полюбила його тоді, коли б вона полюбила саме його, Савалья, він-бо так ревно кохав її, пані Сандр.

Коли б вона відчула тоді щось... Невже вона нічого не відчула, нічого не побачила, нічого ніколи не зрозуміла? Тоді що ж вона думала? Коли б він їй сказав, що б вона йому відповіла?

І Саваль ставив собі безліч питань. Він переживав знову своє життя, намагався поновити тисячі подробиць. Він

пригадував довгі вечори за грою в екарте у Сандра, коли дружина його була молода й така чарівна.

Пригадував усе, що вона йому говорила, інтонації її голосу, її безмовні усмішки, в яких таїлося стільки думок.

Пригадував довгі прогулянки, що їх вони відбували втрюх берегами Сени, їхні сніданки там, на траві, у неділю, адже Сандр був урядовцем супрефектури. Раптом йому пригадався один такий день, коли весь час після полудня він провів удвох з нею в тім гаю над річкою.

Вони рушили вранці, взявши з собою пакунки з харчем. Був погідний весняний день, один з тих днів, що сп'яняють у лісі весняному. Чудові пахоці навколо, все дихас щастям. Співи пташок ніби веселіші, а крильця їхні тріпочуть швидше.

Поїли на траві під плакучими вербами, край нагрітої сонцем води. Повітря було тепле, запашне, впивати його було так солодко! Як же добре було того дня!

Після сніданку Сандр заснув, простягшись горілиць.

«Найкращий сон у мосму житті»,— сказав він, коли прокинувся.

Пані Сандр узяла під руку Савалю, і вони пішли удвох понад річкою.

Вона спиралась на нього, сміялась, казала:

«Я сп'яніла, мій друже, зовсім сп'яніла!»

Він дивився на неї, весь тремтів, почував, що блідне, боявся, щоб його погляд не здався їй надто зухвалим, щоб не здригнулася рука і не зрадила його таємниці.

Вона сплела собі вінок з трави й білого латаття і спитала:

«Подобаюсь я вам така?»

Він не сказав нічого, не знаходячи слів їй у відповідь,— він волів би внасти перед нею на коліна. Тоді вона засміялась незадоволено і кинула йому просто в обличчя:

«Дурнику! Можна принаймні хоч щось сказати!»

Він трохи не заплакав, не годен здобутися на слово.

Тепер усе це пригадалося йому так ясно, як у той день! Чому вона йому сказала: «Дурнику! Можна принаймні хоч щось сказати!»

Він згадав, як ніжно вона спиралась на нього. Коли вони проходили під навислими вітами, він відчув вушко, її вушко, на своїй щоці — на своїй, і рвучко відступив, боячись, щоб вона не подумала, що то був з його боку навмисний дотик.

Коли він сказав їй: «Чи не час уже пам повернутись?» — вона кинула на нього якийсь дивний погляд. Справді, вона подивилась на нього якимось ніби здивовано.

Тоді він про це не подумав, а тепер от згадав.

«Як хочете, друже. Коли ви втомились, вернімось».

А він відповів на те:

«Я не втомився, але, може, Сандр уже прокинувся».

А вона сказала, знизавши плечима:

«Коли ви боїтесь, що мій чоловік прокинувся, то це інша річ, — вернімось».

Повертаючись назад, вона була мовчазна і вже не спиралась на його руку. Чому? Та він не замислився над цим «чому». Тепер йому здалося, ніби він угадав щось таке, чого ніколи не міг зрозуміти.

А що?..

Пан Саваль відчув, що червоніє, і підвівся схвильований, ніби почув, що пані Сандр тоді, коли він був на тридцять років молодший, каже йому: «Я вас кохаю».

Чи було ж це можливе? Цей сумнів увійшов йому в душу і мучив її. Невже ж це могло бути, щоб він не побачив, не вгадав.

О! Невже ж це правда, і він не догледів свого щастя, не впіймав його?

Він сказав собі: «Я хочу знати. Я не можу лишатися з цим сумнівом. Я хочу знати». І він нашвидку одягнувся, міркуючи: «Мені шістдесят два роки, їй п'ятдесят вісім, тепер я можу її спитати».

І вийшов.

Будинок Сандрів стояв по той бік вулиці, майже проти його будинку. Саваль підійшов, стукнув молотком, і молоденька покоївка відчинила двері.

Вона здивувалась, побачивши його так рапо:

— Це ви вже, пане Савалю? Щось трапилось?

Саваль відповів:

— Ні, серденько, але піді скажи своїй господині, що я хотів би поговорити з нею зараз.

— Але ж пані на кухні, варить на зиму конфітури з груш. Вона ще не одягнена.

— Гаразд, але скажи їй, що це в дуже важливій справі.

Покоївка пішла, а Саваль почав міряти вітальню великими нервовими кроками. Проте він зовсім не почував себе збештеженим. О! Він питає у неї так просто, як спитав би рецепт якоїсь страви. Адже йому шістдесят два роки.

Двері розчинились. Вона увійшла. Тепер це була огрядна, повновида жінка із дзвінким сміхом. Вона йшла, розкинувши руки, з закасаними рукавами, липкі від сиропу.

— Що з вами, друже, ви послабли?

— Ні, мій любий друже, але я хочу спитати у вас одну річ, дуже важливу для мене. Обіцяйте, що ви відповісте мені щиро.

Вона посміхнулася:

— Я завжди щира. Кажіть!

— Так от, я покохав вас з того самого дня, коли вперше побачив. Ви догадувались про це?

Вона відповіла сміючись, щось із колишніх інтонацій було в її сміху:

— Дурнику! Я прекрасно бачила це з першого дня.

Саваль затремтів:

• — Так ви знали про це? Тоді...— пробурмотів він.

І замовк.

Вона спитала:

— Тоді? Що?

Він почав знову:

— Тоді, що ви думали? Що... що... Що відповіли б ви мені?

Вона засміялась голосніше. Краплі сиропу стікали у неї з пальців і падали на паркет.

— Але ж ви мене ні про що не питали. Вже ж не мені було освідчуватись вам.

Він ступив до неї ближче.

— Скажіть мені... скажіть мені... Ви пригадуєте той день, коли Сандр після сніданку заснув на траві, там, де ми були разом аж до повернення?

Він почекав. Вона перестала сміятись і дивилась йому в вічі.

— Звісно, я пам'ятаю той день.

Він весь тремтів, кажучи далі:

— Так от, у той день, коли б був сміливіший, що б ви зробили?

Вона посміхнулася знову, як жінка, що ні за чим не жалкує, і відповіла щиро, в голосі у неї бриніли іскорки іронії:

— Я віддалася б.

Тоді, швидко повернувшись, вона побігла до своїх конфітур.

Саваль вийшов на вулицю, приголомшений, ніби його спіткало велике лихо. Пішов під дощем, усе вперед, спускаючись до річки, без думки про те, куди йде. Дійшовши річки, він повернув праворуч і пішов берегом далі. Саваль ішов довго, наче якась таємна сила гнала його. Він промок до рубця, з його намоклого капелюха, схожого на ганчірку, наче із стріхи, капала вода. А він усе йшов і йшов, поки опинився на тім місці, де вони снідали в той далекий день, спогад про який краяв йому серце.

Він сів під безлистим деревом і заплакав.

МІЙ ДЯДЬКО ЖЮЛЬ

Панові Анілю Бенувілеві *

Старий сивий жебрак попросив у нас милостиню. Мій товариш Жозеф Давранш дав йому сто су. Я здивувався. Він мені сказав:

— Цей нещасний нагадав мені одну історію, я тобі зараз її розповім. Спогад про неї весь час переслідує мене. Ось вона:

Моя родина, походженням з Гавра, була небагата. Якось зводили кінці з кіпцями. Батько працював, повертався пізно з контори і заробляв небагато. У мене було дві сестри.

Мати дуже страждала від наших скрутних обставин, і частенько у неї вихоплювалися прикрі слова, нехай завуальовано, якими вона гірко дорікала батькові.

Бідолаха робив тоді один жест, який мене глибоко смутив. Він проводив долонею по чолю, неначе витирав піт, і нічого не відповідав. Я відчував його болісну безпорадність. Заощаджували на всьому; відмовлялися від запрошення на обід, щоб не треба було кликати у відповідь гостей до себе. Харчі купували не які кращі, а які дешевші. Сестри самі шили собі сукні і довго обговорювали ціну якогось позументика, що коштував п'ятнадцять сантимів метр. Щодня ми їли м'ясний суп і варену яловичину, приправлену всілякими підлевами. Мєвляв, це корисно і поживно. Я волів би чогось іншого. Мені робили жахливі сцени за розірвані штанці і загублені гудзики.

Але щонеділі ми виходили на прогулянку до молу при повному параді. Мій батько, в сурдугі, в циліндрі й в рукавичках, вів під руку маму, причепурену так, як чепурять корабель, прикрашаючи прапорами у святковий день. Сестри завжди були готові першими і чекали сигналу до виходу. Але в останню хвилину щоразу виявлялася на сурдугі в батька забута пляма, і треба було якнайшвидше витерти її змоченою в бензині ганчіркою.

Батько в циліндрі і в одній жилетці чекав завершення операції, а короткозора матері, надівши окуляри і скинувши рукавички, щоб їх не поцувати, дуже поспішалася.

Потім урочисто рушали у дорогу. Перед вели сестри, взявшись під руку. Вони були на відданні, і треба було показати їх у місті. Я йшов ліворуч матері, батько — праворуч. Я пригадую пишний вигляд моїх батьків у ці недільні прогулянки, їхні зосереджені обличчя, статечну ходу. Вони виступали повагом, випроставшись, майже не згинаючи коліна, наче якоїсь надзвичайної ваги справа залежала від їхньої постави.

І щонеділі, дивлячись на великі судна, що поверталися з незнайомих і далеких країв, батько неодмінно повторював одні й ті самі слова:

— Га! А що, як на одному з них Жюль? Ото був би сюрприз!

Дядько Жюль, брат мого батька, що раніше був для родини страховищем, нині став єдиною її надією. Я змалку чув розповіді про дядька Жюля і так зріднився з думками про нього, що мені здавалось, я впізнав би його з першого погляду. Я знав усі подробиці його життя до дня від'їзду в Америку, хоч про цей час говорили пошепки.

Здається, він вів розпутне життя, тобто розтринькав якісь гроші, що, безперечно, є найбільшим злочином у бідній родині. У багатих — людину, що розважається, робить дурниці, називають, посміхаючись, гульвісою, у небагатих — молодий хлопець, який пустив за вітром заощадження батьків, стає шалапутом, пройдисвітом, негідником.

І ця відмінність цілком слушна, бо вага наших учинків визначається тільки їхніми наслідками.

Кінець кінцем дядько Жюль значно зменшив спадщину, на яку сподівався мій батько, розтративши свою частку до остяпшого су.

Його відправили в Америку, як тоді водилося, посадили на торгове судно, що йшло з Гавра у Нью-Йорк.

Опинившись там, дядько Жюль почав торгувати, не знаючим, і незабаром написав рідним, що він заробляє вже трохи грошей і сподівається відшкодувати батькові заповідяну йому втрату. Цей лист викликав у родині велике хвилювання. Жюль, який був нічогісінько не вартий, як то кажуть, не вартий і дірки з бублика, враз став людиною чесною, хлопцем з добрим серцем, справжнім Давраншем, бездоганним, як усі Давранші.

У другому листі, одержаному через два роки, говорилосьь:

«Мій любий Філіппе, я пишу тобі, щоб ти не турбувався за мене, я в доброму здоров'ї, і справи мої теж ідуть добре. Завтра я виїжджаю у довгу подорож до Південної Америки. Можливо, що кілька років я не даватиму тобі вістей про себе. Не тривожся, якщо я не писатиму тобі. Я повернусь до Гавра, коли забагатію. Сподіваюсь, що це не візьме так багато часу, і тоді ми, щасливі, житимемо вкупі».

Цей лист став паче евангелієм у нашій родині. Його перечитували при всякій нагоді, його показували кожному.

І справді, протягом десяти років дядько Жюль не давав про себе вістей, але сподівання мого батька зростали в міру того, як збігав час, мати теж частенько казала:

— Коли любий Жюль буде тут, стаповище наше зміниться. От хто зумів виборсатись!

І щонеділі, коли на обрії показувались великі пароплавні, викидаючи в небо клуби диму, батько повторював одну й ту саму фразу:

— Га! А що, як на одному з них Жюль! Ото був би сюрприз!

Його ждали так, начебто бачили, як він вимахує хусточкою і кричить:

— Агов! Філіппе!

Побудовано було тисячі проектів на це вже певне повернення: думалося навіть придбати невеличку дачку поблизу Егувіля. Я боюсь твердити, але гадаю, що батько міг уже розпочати якісь заходи у цій справі.

Старший моїй сестрі було тоді 28 років, молодшій — 26. Вони не виходили заміж, і це було великим горем для всіх. Нарешті з'явився претендент на руку молодшої. Урядовець, небагатий, але достойний. Я завжди був переконаний, що прочитаний якомсь увечері лист дядька Жюля поклав край усім ваганням молодого чоловіка і вплинув на його постанову.

Його прийняли дуже гаряче і поклали відразу після весілля відбути всією сім'єю невеличку подорож на Джерсі.

Джерсі — ідеал подорожі для небагатих людей. Це недалеко. Море перепливають пакеботом, і от ви вже в чужо-земній державі, бо цей острівець належить англійцям. Отже, француз за дві години плавби може бачити сусідній народ на його землі, спостерігати (не дуже, до речі, схваль-

ні), звичаї того острова, що над ним майорить британський прапор, як висловлюються прості люди.

Ця подорож на Джерсі заповнила всі наші думки, стала нашою невідступною мрією.

Нарешті вирушили. Я бачу все так, ніби то було вчора. Пароплав парує коло Гранвільської набережної, і батько заклопотано стежить, як вантажать три наші пакунки; занепокозна мати тримає за руку мою незаміжню сестру, яка після від'їзду молодшої зовсім розгубилась, мов те курча, що відбилось од виводу; а за нами молодята, вони завжди відставали так, що я раз у раз мусив оглядатись.

Пролунав свисток. І от ми на пароплаві. Покидаючи мол, він виходить у море, рівне, як зелений мармуровий стіл. Ми дивимось на береги, що ніби тікають від нас; ми щасливі й горді, як усі, хто подорожує нечасто.

Батько випнув живіт під сурдутом, зранку ретельно вичищеним, і поширює навколо дух бензину, що нагадував мені наші недільні прогулянки.

Раптом він побачив двох елегантних дам, яких двоє панів пригощали устрицями. Старий обдрипаний матрос може розтулював черепашки і подавав панам, а ті потім передавали їх дамам. Вони їли устриці делікатним способом: тримаючи черепашку над тонкою носовою хусточкою і витягуючи губи, щоб не заплямити сукні, вони легким, швидким рухом випивали рідину і викидали черепашки в море.

Батько, певно, був у захваті від цього такого вишуканого способу їсти устриці на пароплаві під час його руху.

Визнавши цей спосіб доброго витонченого смаку за найкращий, він підійшов до матері і сестер і спитав їх:

— Хочете, я почастую вас устрицями?

Мати вагалась, вона боялась зайвої витрати, а сестри погодились відразу. Мати сказала роздратованим тоном:

— Я боюсь, що це пошкодить моєму шлункові. Пригости тільки дітей, але небагато, дивись, щоб вони не похворіли.

Потім, повертаючись до мене, додала:

— Жозефові не треба, не варт розбещувати хлопців.

Отже, я лишився коло матері, почувавши себе несправедливо скривдженим, і стежив за батьком, який урочисто вів своїх дочок і зята до того старого матроса-голодранця.

Ті дві дами вже відійшли, і батько показував моїм сестрам, як треба з'їсти устриці, не проливши води; він па-

віть хотів показати, як це зробити, і взяв устрицю. Намагаючись наслідувати приклад дам, він враз вилив усю рідину на свій сурдут, і я почув, як мати пробурмотіла:

— Краще було б сидіти на місці.

Але раптом мені здалося, що батько дуже занепокоївся, він відступив на кілька кроків, пильно подивився на членів своєї сім'ї, що скупчилися навколо продавця устриць, і рвучко підійшов до нас.

— Дивна річ, як цей чоловік з устрицями скидається на Жюля.

Ошелешена мати спитала:

— На якого Жюля?

— Та... на мого брата. Якби я не знав, що він в Америці і йому так добре живеться, то подумав би, що це він.

Мати розгублено пробелькотіла:

— Ти збожеволів! Коли ти добре знаєш, що це не він, чавіщо казати такі дурниці!

Але батько наполягав:

— Підди-но глянь на нього, Кларісо, мені хотілося б, щоб ти пересвідчилась на власні очі.

Мати підвелась і пішла до дочок. Я теж дивився на матроса. Старий, брудний, весь у зморшках, він не відривав очей від роботи.

Мати повернулась. Я помітив, що вона тремтить.

Вона кинула похашцем батькові:

— Я думаю, що це він. Підди-но поспитай капітана. Будь особливо обережний, щоб цей негідник не впав нам на плечі.

Батько пішов до капітана, і я за ним. Мене поймав якийсь дивний неспокій.

Капітан, високий, худорлявий моряк з довгими бурцями, походжав по містку. Вигляд у нього був такий, ніби він командує експресом, що відбуває подорож до Індії.

Батько підійшов до нього церемонно і почав розпитувати про його службу, пересипаючи розмову компліментами: «Чим цікавий Джерсі? Яку продукцію дає він? Яке його населення? Які звичаї і поров мешканців? Який ґрунт там?» І так далі і так далі.

Можна було подумати, що мова йде принаймні про Сполучені Штати.

Потім розмова перейшла на судно «Експрес», на якому пливли, далі дійшли до екіпажу. Батько нарешті збентежено сказав:

— Мене зацікавив старий продавець устриць. Може, ви знаєте якісь подробиці з його життя?

Ця розмова почала вже дратувати капітана, і він сухо відповів:

— Це старий волоцюга француз. Торік я його підібрав в Америці. Тепер привіз на батьківщину. У нього, здається, є родичі в Гаврі, але він не хоче вертатись до них, бо випен їм гроші. Його звуть Жюль Дарманш, чи Дарванш, щось на такий штиб. Кажуть, в Америці якпийсь час він був багатий, а тепер самі бачите, до чого докотився.

Батько зблід, аж посинів на лиці, очі його блукали, і він вимовив хрипким голосом:

— Атож, атож! Це добре, це дуже добре, мене це не дивує... Я дуже вам вдячний, капітане.

І пішов від нього. Капітан здивовано дивився йому еслід.

Батько вернувся до матері такий розгублений, що вона сказала йому:

— Сідай, а то ще можуть щось помітити.

Він упав на лавку і, затиноючись, пробелькотів:

— Це він, це справді-таки він!

Потім запитав:

— Що ж маємо тепер робити?

— Треба покликати дітей. Жозеф знає все, хай він піде за ними. Особливо треба берегтись, щоб зять не помітив чогось.

Батько був до краю пригнічений. Він прошепотів:

— От лихо!

Мати, враз розлютувавшись, додала:

— У мене ніколи не було сумніву, що цей злодіяка нічого не робитиме і знову впаде нам на плечі. Наче можна було чогось сподіватися від когось з Давраншів.

І батько провів рукою по чолу, як завжди це робив на докори матері.

Вона вела далі:

— Дай гроші Жозефові, щоб він пішов заплатити за устриці. Ще б не вистачало, щоб цей жебрак пізнав нас. Який фурор справило б це на пароплаві! Ходім на той край, і зроби так, щоб ця людина не підійшла до нас.

Мати підвелась, і вони пішли геть, батько дав мені монету в сто су.

Здивовані сестри чекали на батька. Я сказав, що море

впливає на маму, і їй стало погано. І спитав продавця устриць:

— Скільки ми вам винні, добродію?

Мені кортіло сказати йому: «дядько».

Він відповів:

— Два франки п'ятдесят.

Я дав йому монету, і він повернув мені решту.

Я дивився на його руку, натружену матроську руку, всю у зморшках, дивився на його змучене обличчя, таке сумне, пригнічене, і казав собі:

«Це мій дядько, батьків брат».

Я дав йому десять су на чай.

— Хай вас бог благословить, юначе,— промовив він таким тоном, яким говорить старець, беручи милостиню.

Я подумав: «Певно, там, за океаном, йому доводилося жебрачити».

Сестри дивились на мене, вражені моєю щедрістю.

Коли я повертав батькові два франки, мати здивовано спитала:

— Невже устриці коштували три франки?.. Не може бути.

Я рішуче заявив:

— Я дав йому десять су на чай.

Мати аж підскочила:

— Чи ти з глузду з'їхав! Дати десять су цьому проїдисвітові!

Вона спинилась: батько очима показував їй на зятя.

Усі замовкли.

Перед нами на обрії наче виринала лілувата тінь. То був Джерсі.

Коли підійшли до набережної, в серці моєму прокинулося жагуче бажання побачити ще раз мого дядька Жюля, підійти до нього, сказати йому щось утішне, ласкаве.

Але тепер устриць уже ніхто не їв, і він зник, певне, зійшов униз, у брудний, смердючий трюм, де тулився цей бідолаха.

Ми повернулися пароплавом із Сен-Мало, щоб не зустрітися з ним.

Мати знемагала від неспокою.

Я ніколи більше не побачив мого дядька Жюля.

Отож, не дивуйся, коли часом побачиш, що я даю сто су жебракам.

У ДОРОЗИ

Гюставові Тудузові*

I

Коли поїзд рушив із Канн, у вагоні набралось повно людей. Всі були знайомі між собою, загальна розмова точилась не вгаваючи. Під'їхали до Тараскона, і хтось промовив:

— Оце тут трапляються вбивства.

І всі заговорили про таємничого невловимого вбивцю, що вже два роки як нападає на подорожніх і вбиває їх. Кожен висловлював свої здогадки й гадки; жіноцтво, тремтячи, дивилося крізь вікна в нічну темряву, пойняте страхом, що от-от у дверях вагона вирине голова лиходія. Пішли жахливі історії про лихі зустрічі, про поїздки в купе сам-на-сам з божевільним, про людей, які цілими годинами мали напроти себе невідому й непевну особу.

Кожен чоловік мав чим похвалитись, кожен хоч раз у житті за надзвичайних, чудних обставин злякав, на камінь обернув і врешті зв'язав злочинця, кожен появив тут дивовижну одвагу й мужність. У лікаря, що взимку звичайно жив на півдні Франції, теж було що розказати.

— Мені ніколи не доводилося, — мовив він, — випробувати себе в такій-от пригоді; але я знав жінку — одну з-між моїх пацієнток, тепер уже небіжку, — з котрою сталася найчудніша в світі річ, — річ вельми таємнича і зворушлива.

Була вона росіянка, графиня Марія Баранова, дуже високого роду і надзвичайної краси. Ви самі знаєте, які вони вродливі, оті росіянки, принаймні на наш смак, з їхніми витонченими рисами обличчя, з делікатними, ніжними устами, близько посадженими очима невловимого відтінку — сіро-блакитними, чи що, і зі своєю холодною, трохи суворою грацією! Щось є в них злого й вабливого, гордого й ніжного, солодкого й жорстокого, словом — неви-

мовний якийсь чар для француза. Зрештою, може, вся справа тут у відрубності національності й типу, що й змушує мене бачити в них багато такого, чого насправді й немає.

Графинин лікар чимало вже років як пересвідчився, що вона хвора на легені, і все переконував її поїхати на південь Франції; вона, проте, нізащо не хотіла розлучатися з Петербургом. Нарешті певної осені він побачив, що їй загрожує неминуха смерть, і сказав про це чоловікові. Той звелів дружині, не зволікаючи, рушити до Мантони.

Вона їхала в вагоні сама: слуги містилися в сусіднім відділі. Сидячи біля вікна, трохи засмучена, дивилась молода жінка, як перебігали їй перед очима поля та села, і гірко думала, що от вона самотня в світі, як билина, що всі її покинули, що нема в неї дітей, сливе немає й кривих. Чоловікова любов до неї давно вмерла, і от він її відслав тепер десь на край світу, і не подумавши товаришити їй у подорожі, як відсилають до лікарні хвору служницю.

На кожній станції прислужник її, Іван, заходив поспитати, чи не треба чого господині. Це був старий, відданий слуга, завжди ладний виконувати, що лише йому звелють.

Настала ніч. Поїзд мчався як тільки можна швидко. До краю знервована, графиня не могла заснути. Раптом їй спало на думку перелічити гроші, що дав чоловік на дорогу, в золотих французьких монетах. Вона розчипила невеличку торбинку, і на коліна їй ринув блискучий золотий потік.

Раптом їй війнуло в обличчя холодом. Здивована, вона підвела голову. Двері купе прочинились. Графиня Марія, злякавшись, похапцем накинула шаль на розкладені у неї на колінах гроші і застигла, чекаючи, що то буде. Так збігло кілька секунд і перед нею став невідомий чоловік, у вечірньому одязі, простоволосий, одна рука в нього була поранена. Зачинивши двері, він сів, блискаючи очима, глянув на свою сусідку, а тоді обмотав хустиною руку, звідки точилась кров.

Молода жінка відчувала, що от-от зомліє зо страху. Цей чоловік, запевне, бачив, як вона рахувала гроші,— він прийшов убити й пограбувати її.

А той пильно дивився на неї, важко дихаючи, з перекривленим обличчям, очевидно, готовий от-от кинути на неї,

Зненацька він сказав:

— Не бійтесь, пані!

Вона не відказала ні слова, не здатна розтулити уста. Серце її шалено билось, у вухах шуміло.

Він тоді знову:

— Я, пані, не злочинець.

Вона все мовчала, та од раптового її руху гроші з колін покотилися на килим, як котиться вода з ринви.

Незнайомий здивовано глянув на цей потік золота, а тоді враз нагнувся підіймати монети.

Вжахнувшись до краю, вона схопилася з місця — все її добро посипалось додолу — і підбігла до дверей, щоб вискочити з вагона. Він, одначе, збагнув, що вона хоче зробити, підбіг і силкома знову посадив на місце.

— Вислухайте мене, пані,— мовив він, придержуючи її за руки,— я не злочинець. І, як доказ тому, я позбираю зараз гроші, що ви розсипали, і поверну їх вам. Та я людина, рокована на смерть, і коли ви не допоможете мені переїхати по той бік кордону,— я загину. Більше нічого не можу вам сказати. За годину ми прибудемо на останню російську станцію; ще за двадцять хвилин минемо кордон імперії. Якщо ви не врятуєте мене,— ніщо вже мене не врятує. Проте вірте мені: я не вбивця, не злодій, я не вчинив нічого ганебного. Більше я не вільний сказати ні слова.

І, ставши навколішки, невідомий узявся вибирувати монети, що позакочувались під лавки. Коли маленька шкурятяна торбинка була знову повна, він мовчки повернув її своїй сусідці і сів у найдальшому від неї кутку вагона.

Обоє сиділи нерухомо. Вона, ще стурбована, не говорила ні слова, поволі, проте, заспокоюючись. Щодо нього, то він застиг, закаменів. Блідий, нерухомий, дивлячись просто перед себе, він нагадував мерця. Інколи вона раптово поглядала на нього і зараз же одводила очі. Несподіваний її сусід був чоловік років так на тридцять, гарний на вроду. З усього бачити було, що це людина шляхетного походження.

Поїзд мчав у темряві, роздираючи її часом своїми пронизливими зойками, іноді притишував ходу, а там знову ливув, як перше. Аж ось він, по кількох свистках, зупинився.

До вагона увійшов Іван — чи не треба чого господині?

Графиня Марія, ще стурбована, глянула допитливо кілька разів на чудного сусіда і твердо промовила, перемагаючи мимовільне тремтіння в голосі:

— Іване, ти маєш вернутися до графа. Ти мені вже не потрібний.

Вражений слуга широко розплющив очі і пробурмотів:

— Але ж, пані...

Вона перебила:

— Так, так, ти не поїдеш зо мною, роздумалась. Я хочу, щоб ти зостався в Росії. На ось тобі грошей на дорогу — і дай мені свою шапку та пальто.

Старий слуга, навиклий покійно виконувати щонайдивніші бажання своїх панів, улягати найчуднішим примхам, мовчки скинув з себе шапку та пальто і зі сльозами на очах вийшов.

Поїзд рушив знов, наближаючись до кордону.

Тоді графиня Марія звернулась до свого подорожнього товариша:

— Ці-от речі для вас, добродію. Тепер ви Іван, мій слуга. Одна лише умова: ніколи зо мною не говорити — чи то щоб подякувати, чи з іншої якої причини, однаково.

Незнайомий мовчки вклонився.

Невдовзі спинилися знову, і до вагона ввійшли урядовці перевіряти пасажирів. Графиня подала їм документи і, показуючи на чоловіка в кутку вагона, промовила:

— То мій слуга Іван. Ось маєте його паспорт.

Поїзд пішов далі.

Цілу ніч вони були тільки вдвох у вагоні — і ні слова за весь час не промовили.

Вранці, уже на якійсь німецькій станції, невідомий вийшов. Спинившись у дверях, він сказав:

— Пробачте, пані, що я ламаю свою обіцянку. Я позбавив вас слуги, отже, повинен би стати на його місце... Чи не треба вам чого?

Вона зимно відповіла:

— Коли ласка, покличте мені покоївку.

Він вийшов — і незабаром зник.

Виходячи на деяких станціях до буфету, вона щоразу помічала, що він здалека пильно на неї дивиться. Так прибули вони до Мантони.

Доктор яку хвилину помовчав, а тоді повів далі:

— Якось, коли я приймав у себе в кабінеті пацієнтів, увійшов якийсь високий чоловік і промовив:

— Докторе, я до вас розпитати, як здоров'я графині Марії Баранової. Я з приятелів її чоловіка, дарма що вона мене не знає.

Я відповів:

— Вона безнадійна. Їй не вернутись уже до Росії.

Тоді той чоловік раптом заридав, а потім підвівся і виїшов, хитаючись, як п'яний.

Того ж таки вечора я сказав графині, що якийсь чужинець заходив до мене довідатись, як вона мається. Зворушена графиня розповіла мені історію, котру ви оце допіру чули, а тоді додала:

— Я не знаю зовсім цього чоловіка, але він ходить за мною як тінь, я стрічаю його щоразу, коли тільки вийду на вулицю. Він чудно якось дивиться на мене, проте ніколи ні слова не говорить.

Подумавши трохи, графиня додала:

— От і зараз, я певна, він у мене під вікнами.

Вставши з канапки, вона одслонила фіранки на вікні. Справді, той самий чоловік сидів на садовій лавці і дивився на вікна готелю. Помітивши нас, він устав і пішов не оглядаючись.

Отже, я був за свідка дивної й сумної речі — кохання двох не знайомих між собою істот.

Він любив її любов'ю врятованого від загину звірятка, любив без краю, віддано й вірно. Щодня заходив до мене й питався:

— Як там вона? — певний, що я догадуюсь, про кого саме мова, і гірко плакав, довідуючись, що дедалі графиня підупадає на здоров'я.

А вона казала мені:

— Я тільки раз говорила з отим дивним чоловіком, а мені здається, ніби знаю його вже років з двадцять.

Зустрічаючися з ним, вона відповідала на його уклін з поважним, чарівним усміхом. Вона була щаслива, я це бачив: хоч і покинута, хоч і на смерть рокова, відчувала ця жінка безмежне щастя від цього глибокого, повного шани, незрадного кохання, такого чистого й поетичного, від цієї безмежної відданості. Проте, додержуючи несхибно

своєї чудної постанови, вона нізащо не хотіла довідатись, хто він такий, заговорити з ним, відновити знайомство.

— Ні, ні,— казала вона,— це б зіпсувало нам усе. Ми мусимо залишитись одно одному невідомі.

Щодо чужинця, то з нього також був, очевидячки, якийсь допкіхот, бо він не робив жодних зусиль стати до неї ближче і твердо виконував чудернацьку обітницю, зложену колись у вагоні: ніколи з нею не розмовляти.

Не раз, хвора та нездужала, вставала вона зо своєї канапки, підходила до вікна і одслоняла фіранку — подивитись, чи є він там, на своєму звичайному місці. Побачивши його нерухому постать на садовій лавочці, графиня з усмішкою на устах верталася на канапку.

Умерла вона вранці о десятій. Я саме виходив з її готелю, як він, стурбований, підбіг до мене. Він знав уже сумну новину.

— Я хотів би її побачити... одну хвилину подивитись...— мовив він.

Я взяв його за руку і вернувся разом з ним до її кімнати.

Опинившись перед ліжком померлої, він припав до її руки безкінечним поцілунком,— потім вибіг як безумний.

Доктор знову замовк і далі додав:

— Оце, далєбі, найдивніща з пригод у дорозі, яку я тільки знаю. Чудні таки бувають безумці на світі.

Которась із присутніх жінок тихенько озвалась на те:

— Вони... оті двоє... не такі були безумні, як ви гадаєте... Вони були... вони були...— і урвала, зайшовшись плачем. Щоб заспокоїти її, заговорили про інше, і так ми й не дізналися, що саме мала вона сказати.

ТІТКА СОВАЖ

Жоржеві Пуше *

I

Я не був у Вірльоні років щось із п'ятнадцять. Цієї осені я приїхав туди пополювати до мого друга Серваля, що нарешті почав одбудовувати свій замок, зруйнований за пруссаків.

Я безмірно вподобав цей край. Є на світі такі милі закуточки — вони ніби пестять око. Їх любиш трохи не фізичною любов'ю. В нас, у людей, прив'язаних до землі, є знайомі ручаї, дерева, ставки, пагорки, що їх згадуємо з ніжністю й зворушенням, як радісні події. Буває навіть, що побачиш тільки один раз погідної днини якийсь перелісок, чи кручу, чи сад, обсипаний квітом, і наvertsаєшся до них думкою і зберігаєш їх у серці, як образ жінок в ясному й прозорому вбранні, що колись довелося весняного дня зустріти на вулиці і безперестань, нестримно бажати потім душею й тілом, ніби це саме щастя поминуло.

У Вірльоні я любив усю долину, вкриту гайками, перерізану струмками, що в'ються по землі, немов кроводайні жилки. Там ловили раків, вугрів і пестрюжок. Божественне щастя! Подекуди в них можна було викупатись, а у високій траві, що росте понад цими річечками, траплялося іноді набрести на крячок.

Я простував легко, як коза, поглядаючи на двох собак, що бігли поперед мене. Серваль, ідучи метрів за сто праворуч, обшукував поле люцерни. Я звернув у чагарник, що править за межу Содрського лісу, і побачив зруйновану халуничину.

І раптом мені пригадалась вона, якою я бачив її востаннє 1869 року, — чистенька, обвита виноградом, з курми біля ганку. Що є сумнішого за мертвий дім, який ще стоїть, зруйнований і зловісний!

Пригадалося мені також, що одного дуже втомливого дня жінка-господиня почастиувала мене в цій хижці шклян-

кою вина, а Серваль розповів мені тоді історію її мешканців.

Батька, старого браконьєра, забили жандарі. Син, котрого я бачив колись, високий сухорлявий парубок, також славився за несамовитого знищувача дичини, звали їх Соважами¹.

Хтозна, чи було це їхнє ім'я, чи прізвисько.

Я гукнув Серваля. Він поквапився до мене своїм звичайним журавлиним креском.

Запитав його:

— Що сталося з господарями хатки?

І ось що розповів він мені.

II

Коли оголошено війну, Соваж-молодший, якому було тоді тридцять три роки, пішов у військо, лишивши матір саму. Стару не дуже жаліли, бо відомо було, що в неї є грошенята.

Отже, вона лишилася сама в цій самотній хатці, далеко від села, на самому узліссі. Та кінець кінцем вона не дуже-то боялась, бо була тої самої породи, що й чоловік та син,— міцна баба, висока і коцава; мало коли сміялась, і з нею ніхто ніколи не жартував. Та проте селянки і небагато сміються. Це вже чоловіча справа — сміятись! А в жінок душа зажурена й замкнута, бо життя їхнє похмуре й безпросвітне. Мужчина хоч трохи звикає до галасливої веселості в шинку, а дружина його завше похмура, і вигляд у неї суворий. М'язи її лица не знають тих рухів, що потрібні до сміху.

Тітка Соваж жила і далі у своїй хатці, яку незабаром замело снігом. Раз на тиждень вона приходила на село купити хліба й м'яса і знову поверталась додому. Що тоді говорилося про вовків, вона носила за спиною рушницю сина, рушницю іржаву, з потертим ложем. Таки кумедно виглядала ця величезна, злегка зігнута баба, коли повільно брела снігами, а цівка рушниці стирчала з-за чорного очіпка, що вкривав голову і ховав від чужого ока сиві коси.

Та якось прийшли пруссаки. Їх розмістили в селі, залежно від заможності господарів. Стару Соваж мали за багатирку, і до неї поставили чотирьох німців.

¹ Sauvage — дикий (франц.).

То було четверо кремезних молодців, білотілі, з білими бородами і блакитними очима, вгодовані, незважаючи на тяготу переходів, і цілком тихомирні як для переможців. Оселившись у цієї немолодої вже жінки, вони багато прислужувалися їй, позбавляючи, наскільки могли, від зайвого клопоту й витрат. Уранці вони плескалися біля колодязя без мундирів, оголивши в різкому світлі морозного дня біло-рожеві тіла північан, тимчасом як тітка Соваж вешталась по двору, готуючи юшку. Потім вони прибирали і підмітали кухню, рубали дрова, оббирали картоплю, прали білизну — словом, поралися, як четверо добрих синів біля матері.

Але сама стара весь час думала тільки про свого, про худого чорпоокого легієця з карлючкуватим носом, з густими вусами, ніби чорним вінком, над верхньою губою. Щодня вона питала кожного з своїх постояльців:

— Не знаєте, куди запропастився французький полк, двадцять третій, піхотний? Там мій хлопець.

— Не знайт, совсім не знайт,— відповідали вони. І, розуміючи її скорботу й тривогу — бо ж у них удома теж лишилися матері,— вони годили їй у всьому. То й вона полюбила їх, одих чотирьох ворогів, бо селяни не мають тої патріотичної зненависті, що буває тільки серед вищих верств. Вони найбільше платять, бо бідні, їх виснажує кожен повий податок, їх убивають масами і вважають їх тільки за гарматне м'ясо, бо їх дуже багато; вони зазнають найстрашнішого лиха від війни, бо найкваліші й дуже мало опираються, тим-то, сумні самі, вони мало розуміють войовничий запал,— оте питання зневаженої честі й інших брехливих патріотичних крутійств, що протягом шести місяців виснажили дві нації; переможених і переможців.

Про німців тітка Соваж в околиці говорила: «От уже кому пощастило!»

І от, одного ранку, коли стара була сама вдома, вона побачила, що хтось іде полями до оселі. Скоро вона впізнала прибульця, був то сільський листоноша. Він дав їй листа; вона витягла з футляра окуляри, що зодягала їх, коли шила, і прочитала:

«Пані Соваж, оцим листом мушу сповістити вас про сумну новину. Сина вашого, Віктора, вбито вчора набоем, що, прямо сказати, розірвав його надвоє. Я стояв тут же, бо

весь час у поході ми були поруч і він ще раніш говорив мені, щоб я попередив вас, наколи з ним станеться нещастя.

Я взяв собі його годинника, щоб повернути вам, коли війна скінчиться.

Дружно вітаю вас,

Сезер Ріво,

солдат другої частини 23-го піхотного полку».

Лист був тритижневої давності.

Вона не плакала. Вона сиділа непорушно, така приголомшена, що не відчувала болю. Вона думала: «От і Віктора вбито». Потімestroху сльози забриніли їй на очах і сум огорнув серце. Одна по одній приходили їй страшні, болючі думки. Вона вже не пригорне ніколи свою дитину, свого легіня, ніколи. Жандарі вбили батька, пруссаки — спна... Його розірвало набоєм. І їй уявилася ця жахлива картина: голова відлітає, і очі розплющені, а вус він закусив, як завжди, коли сердився.

Куди ж поділи його тіло? Хоч би віддали їй дитину, як віддали колись чоловіка з кулею в чолі.

Але тут вона почула голоси. Це пруссаки повертались із села. Швиденько заховавши листа в кишеню, вона зустріла їх спокійно, і лице її було, як і звичайно, — очі вона встигла витерти.

Німці весело сміялись, бо принесли доброго кролика, безперечно, вкраденого, і на мигах показували старій, що можна буде смачненько попоїсти.

Вона відразу ж заходилась біля сніданку, але коли треба було вбити кролика, їй забракло відваги. А тим часом це ж було не вперше! Один із солдатів убив кролика, вдаривши кулаком між вухами.

Коли звір був мертвий, стара оббілувала його, але побачивши, як кров сочиться їй на руки, тепла кров, що поступово холола й згорталась, — вона затремтіла з голови до ніг. і їй усе ввижався її хлопець, розірваний надвое і теж закривавлений, як оця тварина, що ще стріпувалась.

Вона сіла за стіл вкупі із пруссаками, та проте не могла з'їсти й крихти. Вони зжерли кролика, не звертаючи на неї уваги. Вона мовчки дивилась на них зизом, плекаючи одну думку, але обличчя її було таке байдуже, що солдати нічого не помічали.

Раптом вона сказала:

— Вже місяць живемо ми в одному домі, а я навіть не знаю ваших імен.

Вони насилу зрозуміли, чого вона хотіла, і сказали свої імення. Та їй цього було замало, і вона попросила їх записати свої імення на папері разом із домашніми адресами, потім, окульбачивши великого носа окулярами, роздивилась це незнайоме писання; потім згорнула папірець і поклала його в кишеню, де лежав той лист з похоронною.

По сніданку вона сказала солдатам:

— Піду подбаю для вас.

І заходилась носити сіно на горище, де вони почували. Пруссаків здивувало таке піклування, та вона пояснила, що так буде тепліше, тоді вони стали допомагати їй і навалили сіна аж під солом'яний дах; у них отож вийшло щось подібне до кімнатки, вистеленої сіном, теплої й пахучої, де їм чудесно спатиметься.

За обідом один із них занепокоївся, помітивши, що тітка Соваж знову не їсть. Вона запевнила, що в неї кольки. Щоб зогрітись, вона розклала чималий вогонь, а четверо німців, як звикле, вилізли драбиною на горище.

Коли ляду було зачинено, стара відсунула драбину, потихеньку розчинила надвірні двері й наносила з подвір'я повну кухню соломи. Вона ходила по снігу боса й так тихо, що її не було чути. Часом вона прислухалась до нерівного й голосного хрепіння чотирьох солдатів.

Коли їй здалось, що вже все готове, вона вкинула в огонь один куль і, коли він розгорівся, розкидала його на іншій кулі, потім вибігла й стала дивитись.

Миттю страшне саяво освітіло всю середину хати, і зразу там запалахотіло вслетепське багаття, грандіозний горн — його полум'я било крізь вузькі вікна і падало сліпучими відблисками на сніг.

І тут з горища вирвався голосний крик, людське воляння й зойки, розпачливі вигуки болю й жаху. Далі стеля впала униз, вихор полум'я шугнув на горище, охопив солому на даху й величезним смолоскипом піднявся в небо; палала вся хата.

Вже нічого не було чути, тільки лопотіло полум'я, тріщали стіни й падали волоки. Раптом дах завалився, й од сліпучої спасті оселі посеред хмари диму знявся великий стовп іскор.

Освітлені вогнем білі поля виблискували, немов срібна, забарвлена в червоне скатертина.

Здала задзвонив дзвін.

Стара Соваж, озброєна все тою самою сиговою рушницею, стояла перед спаленою оселею, боячись, щоб хто з солдатів не врятувався.

Побачивши, що все скінчено, вона вкинула в жар рушницю. Почувся вибух.

Звідусіль бігли люди — селяни й пруссаки.

Стара сиділа на пні, спокійна й задоволена.

Німецький офіцер, що говорив по-французькому, немов француз, поспитав її:

— Де ваші постояльці?

Вона простягла кощаву руку до червоного пожарища й відповіла з притиском:

— Отам!

Всі збились докучи навколо неї. Пруссак поспитав:

— З чого сталась пожежа?

— Я підпалила, — промовила вона.

Їй не повірили, подумали, що вона збожеволіла з горя. Тоді вона розповіла слухачам усе як було, з початку до кінця, від похоронної і до останнього зойку людей, що згоріли разом з її хатою. Вона описала все, що почувала, все, що робила.

Скінчивши, вона вийняла з кишені два папірці і, надівши окуляри, щоб роздивитись їх при останніх відблисках вогню, промовила, показуючи на один з них:

— Оцей про смерть мого Віктора.

А показуючи другого, вона пояснила, хитнувши головою в бік червоної руїни:

— А це їхні ймення, щоб написати їм додому.

Вона спокійно передала білі аркушки офіцерові, що тримав її за плечі, й додала:

— Напишіть, як це сталося, і скажіть їхнім батькам, що зробила це я, Віктуара Сімона, на прізвисько Соваж. Не забудьте!

Офіцер викрикнув німецькою мовою команду. Стару схопили й поставили біля теплих іще стіпок її оселі. Потім двабадцять чоловік швидко вишикувалось проти неї на віддалі двадцяти метрів.

Вона не ворухнулась, вона зрозуміла, вона чекала.

Пролупала команда, й одразу гримнув випал, потім одиноко покотився залізнілий постріл.

Стара не впала. Вона присіла, немовби їй підкосило ноги.

Прусський офіцер підійшов до неї. Її майже перебило пави́л, а в скорченій руці вона тримала залитого кров'ю листа.

Мій друг Серваль додав:

— Отож, щоб помститись, німці зруйнували тоді замок у мосму маєтку.

А я думав про матерів чотирьох тих хлопців, спалених ступ, і про жорстоке геройство другої матері, розстріляної біля цих стін.

І я підняв маленький камінчик, ще чорний од вогню.

СЕСТРИ
РОЖДОМЪ

СЕСТРИ РОНДОЛІ

Жоржеві де Порто-Рішеві*

I

— Ні, — промовив П'єр Жувне, — я не знаю Італії, хоча двічі намагався у ній побувати, але щоразу зупинявся на кордоні, не маючи можливості рушити далі. Та все ж оці мої дві спроби залишили мені чарівне уявлення про звичай цієї прекрасної країни. Мені тільки й остається ознайомитися з містами, музеями та мистецькими шедеврами, що так засіяли ту землю. При першій же нагоді я таки відважуся стати на оту не приступну мені територію.

Ви не розумієте? Ну, то я поясню.

1874 року схотілося мені побачити Венецію, Флоренцію, Рим та Неаполь. Цей пристрасний потяг заповонив мене десь коло середини червня, саме тоді, як буйна запашисть весни вкладає до вашого серця палке бажання мандрувати й кохати.

Проте я зовсім не аматор мандрівок. Зміна місця, по-моєму, втомна та марна. Ночі на залізниці, сон у труському вагоні, біль у голові, закладість у руках і ногах, утомні пробудження в отій рухливій коробці, оте почуття лепу на тілі, ота летюча курява, що запорошує вам очі й волосся, вугляний дух, що наскрізь тебе проймає, гидотні обіди на протягах у залізничних буфетах — усе це, на мою думку, є мерзотний початок для зеселої подорожі.

За цим залізничним уступом нас чекає нудота готелю, величшого готелю, — там повно люду і разом з тим так порожньо; незнайома кімната гнітить душу, ліжко підозріле.

Мені моє власне ліжко важливіше над усе. Ліжко — то святоці життя. Йому віддаєш своє голе стомлене тіло, щоб воно його відсвіжило, заспокоїло снігово-білим накриттям, теплом пуховиків. Там там ми знаходимо пайсолодші часи нашого життя, часи кохання та сну. Ліжко святе. Його слід щиро поважати, шанувати, любити, як би те, що є найврисмішного, найліпшого для нас на цілій землі.

У готелі я не можу одвернути накриття на ліжку, щоб не здригнутись від огиди. Що робилося тут минулої ночі? Які гидкі, неохайні люди спали на цих матрасах? І мені встають перед очима всі оті страхіття, що їх здибаєш щодня,— горбані, тіла, вкриті струпом, брудні руки, не кажучи вже про ноги й усе інше. Я думаю про людей, що при зустрічі з ними так і б'є в ніс нудотний дух часпику та людського випоту. Я думаю про виродків, про шолудивих, про весь бруд та неохайність людську.

Усе це побувало отут, у цьому ліжку, де я маю спати. Серце мені завмирає, коли я лягаю в ньому.

А обіди по готелях, марудні, довгі обіди за табльдотом, у товаристві нестерпних і безглузких людей; а жахливі обіди за окремим столиком по ресторанах, як вам убого світить свічка, накрита абажуром!

А тоскні вечори в незнайомому місті! Чи знаєте ви щось сумовитіше за ніч, що насувається на чуже для вас місто? Ідеш просто вперед, а навкруги метушня, гамір і все це, як у сні ввижається вам. Поглядаєш на людей, яких доти ніколи не бачив і ніколи не побачиш знову; чуєш балачку про зовсім байдужі тобі речі, а до того ще й незрозумілою мовою. Маєш таке моторошне почуття, ніби десь загубився. Серце стискається, ноги слабнуть, душа нудьгує. Ходиш, наче тікаєш від чого, а все ходиш, щоб не вертати до готелю, бо там самотність налягає на тебе ще більше, бо там ти, зветься, у себе вдома, а те самісіньке «вдома», оплативши, може мати абихто, і кінець кінцем падаєш на стілець у якійсь ясно освітленій кав'ярні, а тут знову сухозлотиця та світло пригнічують усе в тисячу разів більше, ніж влучна сутінь. Сидячи перед заслиненим келихом, що його вам ставить метушливий кельнер, відчуваєш себе самотнім до такої міри, що вас охоплює щось подібне до божевілля, пильна потреба тікати безвісти, байдуже куди, щоб тільки не лишатися за цим мармуровим столиком під сліпучою люстрою. Зненацька починаєш розуміти, що ти насправді, і завжди, і всюди у світі самотній, і тільки знайоме оточення, тільки часте перебування пліч-о-пліч із своїми близькими дає ілюзію братерства між людьми. Але ж під такі години самотності, чорної відлюдності по далеких країнах, починаєш мислити широко, ясно та глибоко. Тоді маєш змогу охопити одним поглядом геть усе життя, і бачиш його уже не крізь рожеві окуляри віковичних надій, а поза

облудністю закоренілих звичок, без очікування завжди мрійного щастя.

Тільки далеко десь замандрувавши, розумієш добре, яке то все недалеке, обмежене та порожнє; тільки в шуканнях невідомого помічаєш, яке то все нікчемне та швидкоминуче; тільки ходячи світами, бачиш, до чого мала та однама-пінна наша планета.

Ох, похмурі вечірні прохідки без мети, незнайомими вулицями, я знаю їх! Я їх боюся більше всього.

А тому що мені нізащо в світі не хотілося їхати до Італії самому, я вирішив запрохати свого приятеля Поля Павільї.

Ви знаєте Поля. Для нього світ, життя — в одній жінці. Таких чоловіків є чимало. Життя видається йому поетичним, яскравим тільки в присутності жінки. Як наша планета не пустеля, то лиш завдячуючи їм, жінкам; сонце світить та гріє лише для того, щоб їх осяювати. Легко та приємно дихати повітрям, бо воно обвіває їхню шкіру і грається кучерями на їхніх скронях. Місяць чудовий тому, що змушує їх мріяти і надає коханням стільки ніжних чар. Словом, надихають і цікавлять Поля тільки жінки; до них звернені всі його думки, всі його поривання й надії.

Такого штибу людей поет так таврував:

Смішний для мене бард, що зорі споглядає,—
А жінка скрізь йому ввижається, мов сон.
В природі змісту він не бачить, як немає
У неї на плечах Лізети чи Нінон.

Усесвіт щоб для нас цікавий був і любий,
Працюють люди ці, не жалуючи рук:
Спідничка вішають на букові, на дубі,
І білі чепчики — серед зелених лук.

Природо вічная! Тебе не зрозуміє,
Хто в пущах, у борах самотини не зна,
Кому серед гаїв, у ненастанній мрії,
Під гомін верховіть ввижається вона¹.

Коли я заговорив з Полем про Італію, він спочатку рішуче відмовився кидати Париж, але я почав оповідати йому подорожні пригоди та про те, які італійки хороші коханки; я пообіцяв йому витончені насолоди в Неаполі, завдя-

¹ Вірші переклав Максим Рильський.

чуючи рекомендаційному листові до одного синьйора Мікеля Аморозо, а його сприяння дуже корисне мандрівникам; він пішов на це.

II

Якось у четвер увечері 26 червня сіли ми в експрес. О цій порі не їздиться на Південь; ми були у вагоні самі, а до того ще обидва в поганому гуморі, кидаючи Париж, жалкуючи Марлі та його свіжість, Сену, таку гарну, її тихі береги, чудові дні прогулянок човном, чудові вечори, коли ми куняли на березі, поки заходила піч.

Поль сів у свій куток і, як тільки поїзд рушив, заявив: — Як це нерозумно, їхати туди!

А що він уже не міг змінити свого рішення, я відповів: — Не треба було їхати.

Він нічого не промовив. Мене сміх душив, дивлячись на його лютий вираз. Він дуже скидався на вивірку. Кожен із нас має під своєю людською подобою риси якоїсь тварини, як прикмети своєї первісної породи. А скільки людей мають бульдожачу морду, цапину, кролячу, лисячу, конячу, волячу голову! Поль — то вивірка, що перетворилась на людину. Очі він мав, як і те звірятко, жваві, й волосся руде, носик гостренький, тільки мале, тонке, гнучке та рухливе, та й у всій постаті є якась подібність до цього звірятка. Подібність у жестах, рухах і поставі, наче відголосок колишнього існування.

Нарешті ми заснули обоє тим неспокойним залізничним сном, що переривається жахливими болісними корчами в руках та в'язах і раптовими зупинками потяга.

Прокинулись ми тоді, як потяг пробігав долиною Ропи. Незабаром крізь віконну порт'єру ми почули невпинне сюрчання коників, сюрчання, що здається голосом розпаленої землі, піснею Провансу; нам пахнуло в обличчя, в груди, в душу це веселе відчуття Півдня, пахощі спаленої сонцем землі цієї кам'янистої та ясної батьківщини розкарякуватого оливкового дерева з сіро-зеленим листом.

Потяг якось зупинився, і кондуктор, бігаючи вздовж вагонів, дзвінко вигукував: «Валанс», по-справжньому, місцевою говіркою, і це «Валанс», як раніше сюрчання коників, знову змусило нас усією істотою відчутти смак Провансу.

До самого Марселя пічого нового.

У Марселі ми пішли до буфету поснідати.

Коли ми повернулись до вагона, то там сиділа жінка. Поль кинув мені короткий веселий погляд: звиклим жестом підкрутив свої куценькі вуса та, розчепіривши п'ять пальців, підправив ними, як гребінцем, свою зачіску, що геть розкуйовдилася за ніч. Далі сів супроти незнайомки.

Щоразу, як мені доводиться стрічати нове обличчя, чи то десь у дорозі, чи в товаристві, я відчуваю потребу розгадати, яка душа, який розум, який характер заховано за цими рисами.

Це була молода жінка, зовсім молода й гарненька, дочка Півдня, це без сумніву. Вона мала чудові очі, розкішні чорні коси, хвилясті, злегка кучеряві, такі густі, могутні та довгі, що досить було глянути на них, щоб одразу відчутти на голові їхню вагу. Одягнена була чепурно, але з поганим південним смаком, отже, здавалась вона трохи вульгарною. Її правильне гарне обличчя не мало тієї грації, досконалості, тієї легкої витонченості, що притаманні від народження великопанським дітям і ніби одібрані в спадщину від прадідів шляхетнішої крові.

Вона носила обручки надто широкі для золотих, сережки в вухах були оздоблені надто великими самоцвітами, щоб бути діамантами; вся вона мала в собі щось, не знати що, мужицьке. Здавалось, ніби вона мусить надто голосно говорити та з першої-ліпшої нагоди репетувати, буйно жестикулюючи.

Потяг рушив.

Вона нерухомо сиділа на своєму місці, весь час пильно та похмуро дивлячись наперед себе, з насупленим роздратованим виглядом. На нас вона навіть не глянула.

Поль почав балакати зо мною, говорячи навмисне таке, щоб зробити ефект, — хизуючись своїм умінням провадити розмову, наче крамар, що викладає напоказ свій найліпший крам, щоб зацікавити покупця.

Але вона, здавалось, нічого й не чула.

— Тулон! Десять хвилин зупинки! Буфет! — закричав кондуктор.

Поль подав мені знак вийти і, як тільки ми вийшли на платформу, спитав:

— Скажи мені, хто вона може бути?

Я зачав сміятися:

— Сам не знаю. Мені це байдуже зовсім.

Він розпалився:

— Вона з біса хороша та свіжа, ота красуня! Які очі!

Але вигляд у неї незадоволений. Вона, певне, мала якісь неприємності, бо ні на що не звертає уваги.

Я муркнув:

— Марні твої зусилля.

Він розсердився:

— Я не роблю ніяких зусиль, мій любий; я бачу, що ця жінка дуже гарна, оце й усе. Як би до неї заговорити? А що ж їй казати? От порадь що-небудь. Ти не догадуєшся, хто вона така?

— Правду кажучи, ні. Либонь, отак собі якась акторка, що наздоганяє свою трупу після любовців.

Він мав ображений вигляд, так наче я сказав щось образливе йому самому, і відповів:

— В чім ти це вбачаєш? Навпаки, мені вона здається цілком порядною.

— Подивись на обручки, мій любий,— відповів я,— та на сережки, на її убрання. Я ніяк не здивуюся, як виявиться, що вона танцівниця або циркова гарцівниця, скорше всього вона, певне, танцівниця. У всій її подобі щось від естради.

Мої здогади рішуче йому не подобались:

— Вона надто молоденька, їй, певне, й двадцяти років немає.

— Але, мій друже, є безліч речей, що їх можна робити і до двадцяти років! Танці, декламація, не кажучи про щось інше, чим вона, можливо, тільки й займається.

— Експрес на Ніццу — Вентімлію, до вагонів! — крикнув кондуктор.

Треба було вертатись. Наша сусідка їла помаранчу. Її манери таки не були вишукані. Вона розстелила свою хусточку на колінах; а те, як вона здирала золотаву шкіру, відкривала рота, хапаючи губами скибочку, і випльовувала зернятка у вікно, виявляло простацькі звички-й жести.

Зараз вона здавалася ще сердитішою й нищила свою помаранчу неймовірно швидко, з лютим та кумедним виглядом.

Поль очей з неї не зводив, вишукуючи спосіб звернути її увагу та розворушити її цікавість. І зачав знову розмови зо мною, висловлюючи безліч вишуканих думок, панибрацько згадуючи в розмові прізвища славнозвісних людей. Вона не звертала ніякісінької уваги на його зусилля.

Проїхали Фрежюс, Сен-Рафаель. Потяг мчав тепер серед пишних садків, трояндовим раєм, через помаранчеві

та цитринові гайки, що одночасно квітли білими букетами й пишались золотими овочами, серед запахуцього царства квіток, уздовж чарівного узбережжя, що простягалось від Марселя до Генуї.

Саме в червні слід побувати в тій стороні, де по вузьких долинах, по схилах гір вільно та дико ростуть найкращі квіти. Весь час ви тільки й бачите троянди. Вони в'ються по мурах, розквітають на дахах, заповивають дерева, сяють межі листом — білі, червоні, жовті, дрібні або величезні, тонкі, в простих однотонних сукенках, або м'ясисті, в розкішному й важкому вбранні.

Могутній та невпинний їхній подих робить повітря густим, смачним та м'яким. А ще проникливіший аромат помаранчевого квіту наче підсолоджує повітря, що вдихаєш, перетворюючи його в ласощі до нюхання.

Високе узбережжя з темними скелями обполіскується тихим Середземним морем.

Літнє пекуче сонце огневою запоною спадає на гори, довгі піщані обмілиши та море, сине, густе й застигле. Потяг іде все далі, тунелями проскакує крізь гірські хребти, перебігає хвилястими пагорбами, летить краями круч, над самісінькою водою; і ніжний, ледве чутний дух солі, дух сохлих, морських рослин інколи змішується з сильним, буйним ароматом квіток.

Але Поль нічого не бачив, ні на що не дивився, нічого не відчував. Мандрівниця заповонила всю його увагу.

У Каннах, маючи ще щось мені сказати, він подав мені знак зійти.

Тільки ми вийшли з вагона, він узяв мене за руку.

— Знаєш, вона просто чарівна. Подивись на її очі. А коси, мій любий, я ніколи ще не бачив нічого подібного!

Я відповів:

— Знаєш що, або вже заспокойся, або вже атакуй її, як маєш таку охоту. Як на мене, то в неї не такий уже неприступний вигляд, хоча вона й видається великою злісницею.

— А ти не міг би до неї заговорити, га? Я от ніяк не зберусь. На початку я нерішучий до глупоти. Я ніколи не вмів пристати до жінки на вулиці. А ходжу слідом за нею, круг неї, наближаюся до неї і ніколи не відшукаю потрібних слів. Одного разу я таки відважився почати розмову. Я виразно бачив, що від мене чекають увертюри, треба було щось говорити, я й промимрив: «Як ся маєте, пані?» Вона розреготалася мені в самий ніс, і я втік.

Я обіцяв Полеві додати всіх моїх здібностей, щоб розпочати розмову, і, як тільки ми посідали на свої місця, я ввічливо звернувся до нашої сусідки:

— Чи вам, пані, тютюновий дим не заважає?

Вона відповіла:

— Non capisco ¹.

Вона була італійка! Мене душив шалений сміх. Поль не знав ані одного слова по-італійському, я мусив був служити йому за тлумача. Я взявся до своєї ролі і повторив, уже по-італійському:

— Я питаю вас, чи тютюновий дим не буде вас часом непокоїти?

Вона мені кипула з серцем:

— Che mi fa!

Вона навіть голови в мій бік не повернула, не поглянула на мене, і я завмер, зніяковівши, не знаючи, як приймати оце «що мені від того!» — чи це дозвіл, чи це заборона, чи це ознака байдужості, чи напроосто: «дайте мені спокій».

Я відважився знову:

— Пані, коли дух тютюну вас хоча трохи непокоїть...

Тоді вона промовила: «міса» ², але такою інтонацією, що означала точно: «Дайте мені спокій!» Усе-таки то був дозвіл, і я сказав Полю:

— Можеш палити.

Силкуючись зрозуміти, він збентежено дивився на мене, як дивляться, коли поруч із тобою розмовляють чужою, незрозумілою мовою, і запитав:

— Що ти їй сказав?

— Я її питав, чи можемо ми палити.

— Вона не знає французької мови?

— Жодного слова не тямить.

— Що ж вона відповіла?

— Що дозволяє нам робити все, що заманеться.

І я запалив цигарку.

Поль питав далі:

— Це все, що вона сказала?

— Мій друже, коли б ти полічив її слова, ти зауважив би, що вона вимовила їх усього шість, і межі них двоє виказували її нерозуміння французької мови. Лишаєть-

¹ Не розумію (*итал.*).

² Нітрохи (*итал.*).

ся ж чотири. Отже, чотирма словами ніяк не можна наговорити чогось багато.

Поль здавався нещасливим, розгубленим, збитим з пантелику.

Раптом італійка запитала мене, але все тим самим невдоволенням тоном, який, певне, їй взагалі був властивий:

— Вам не відомо, о котрій годині ми прибудемо до Генуї?

Я відповів:

— Увечері, пані, коло одинадцятої.

Потім, по хвилі мовчанки, я додав:

— Ми з приятелем так само їдемо до Генуї, і, може, вам потрібно щось у дорозі, вірте нам, ми щасливі будемо...

А що вона на це нічого не відповіла, то я казав далі:

— Ви їдете одна, і коли потребуватимете наших послуг...

Вона з таким притиском знову промовила «тіса», що я враз замовк.

Поль запитав:

— Що вона казала?

— Вона казала, що ти їй дуже сподобався.

Він був не в жартливому гуморі і сухо попрохав мене не кшити з нього. Тоді я переклав йому запит молоді пані й мою кавалерську пропозицію, так суворо відкинену.

Він дуже непокоївся та хвилювався, немов вивірка в клітці.

— Як би провідати, в яким готелі вона зупиниться, ми також пішли б туди. Спробуй якимось вивідати це від неї, пошукай нової okazji поговорити з нею.

А це справді не було таким легким, і я не знав, з чого зачати, хоч мені самому хотілося познайомитися з цією трудною особою.

Минули Ніццу, Монако, Ментону, і потяг зупинився на кордоні, щоб оглянути багаж.

Я жахаюсь зле вихованих людей, що снідають і обідають у вагоні, але сам пішов і накупив паку провізії, щоб роздражнити апетит нашої компаньйонки. Я певен був у тім, що ця дівчина в звичайних обставинах мусить бути доброзичливою. Непорозуміння з кимось її іритувало, а досить, дуже можливо, якогось жарту, досить якоїсь дрібнички, вгаданого бажання, одного якогось слова, пропозиції вперу, щоб розвеселити її, прихилити на наш бік і перемогти.

Поїхали далі. Нас усе було тільки троє у вагоні.

Я порозкладав харчі на канапі, порізав курча, чепурненько виклав шматочки шинки на папірці, потім розташував якнайближче до нашої сусідки десерт: суниці, вишні, сливи, пундики та цукерки.

Коли вона побачила, що ми беремося до їжі, то й собі витягла з мішечка шматок шоколаду і два рогульки і зачала їх гризти своїми чудовими гострими зубами, хрумкаючи хлібом та шоколадом.

Поль промовив до мене стиха:

— Її б пригостити.

— Я мав цей намір, мій любий, та початок не легкий.

Разом з тим сусідка інколи поглядала на нашу провізію, і я певен був, що вона, кінчивши з своїми двома рогалями, сита не буде. Я дав їй доїсти свій невигадливий обід, а потім промовив:

— Ви були б дуже ласкаві, пані, коли б дозволили запропонувати вам дещо з цих ягід.

Знову відповіла «тіса», та вже не таким сердитим голосом, як удень, а тому я настоював:

— То, може, дозволити трохи вина? Я помітив, що ви нічого не пили. Це вино з ваших країв, вино Італії, і ми самі зараз у вас, яко гості, отже, нам було б особливо приємно бачити, як гарні італійські вустоньки приймають гостинці сусідів-французів.

Вона похитала головою, легенько, уперто відмовляючись і водночас ладна згодитися, але ще раз промовила «тіса», але «тіса» майже ввічливо.

Я взяв маленьку пляшку, обплетену за італійським звичаєм соломкою, налив шклянку і попросив її.

— Прощу випийте,— казав я.— Це за наше щасливе прибуття до вашої батьківщини.

Вона взяла шклянку, не міняючи невдоволеного виразу обличчя, одним духом вихилила її, ніби знемагала на спрагу, потім повернула мені шклянку, не сказавши навіть спасибі.

Тоді я підсунув їй вишень:

— Прощу, пані, беріть. Ви ж бачите, що цим робите нам тільки приємність.

Вона огледіла з свого кутка всі розікладені поруч неї фрукти і промовила так швидко, що я ледве зрозумів:

— *A me non piacciono ne le ciliegie ne lesusine; amo soltanto le fragole.*

— Що вона каже? — відразу запитав Поль.

— Вона каже, що не любить ні вишень, ні сливок, а тільки суніці. .

Я поклав їй на коліна газету, повнісіньку лісових суніць. Вона взялася до них і почала швиденько їсти, беручи пучками ягідки і підкидаючи собі в рот, що розтулявся дуже кокетливо та мило.

Коли вона кінчила червону купку,— ми бачили, як та купка протягом кількох хвилин зменшувалася, танула і зовсім зникла під її меткими пальцями,— я запитав:

— Що я можу ще запропонувати вам?

— Мені хочеться трохи курчати,— відповіла вона.

І вона стеребила добру половину птиці, відриваючи чималі шматки, наче хижак. Потому вона відважилася попоїсти вишень, яких не любила, потім сливок, потім пундиків, а далі промовила: «Цього досить», — і уткнулася в свій куток.

Мене це починало дуже бавити, і я хотів, щоб вона й далі ще їла, і почав старанно припрохувати, говорити їй компліменти. Але вона раптом знову зробилася лютою і кинула мені «тіса», та таке сердите, що я не наважився більше заважати їй перетравлювати обід.

Я повернувся до свого приятеля:

— Голубе мій, мені здається, що ми з тобою, врешті, обидва разом лишилися в дурнях.

Наближалась ніч, тепла літня ніч, вона поволі налягала, вкриваючи своїми свіженькими тінями розпечену, розморену землю. То тут, то там, далеко на морі загоралися вогники на виступах та на верхів'ях скель, зірки теж почали займатися на темному обрії, і я інколи не міг їх відрізнити від маяків.

Пахопці помаранчевого цвіту дедалі ставали все розкішнішими: вони п'янили, як вино, і ми на повіі груди упилилися тим ароматом.

Щось ніжне, п'янке, чудове маяло в пахучім повітрі.

Раптом попід деревами, уздовж нашої дороги, у вечірній пітьмі я побачив щось подібне до зірчаного дощу. Сказати б, що то краплини світла літають, бігають, стрибають, пурхають межі листом, що то маленькі зірочки поспалили з неба, щоб побавитися трохи на землі. То були летючі світляки, жаринки-мушки, що витанцьовували в запашно-му повітрі якийсь чудний вогневий танок.

Один світляк якось утратив до нашого вагона і почав літати з краю в край, то ясно спалахуючи, то знову

загасаючи. Я запнув синю завіску на нашій лампі і стежив увесь час за фантастичною мушкою, що пурхала за примхою свого вогневого лету.

Раптом вона сіла на чорні коси нашої сусідки, що дримала в своєму куточку по обіді. Поль завмер в екстазі і пильно дивився на ту мінливу блискучу цяточку, що була живою прикрасою на чолі заснулої жінки.

Італійка прокинулась за чверть години перед одинадцятю, світляк усе ще сидів на її зачісці. Я сказав їй, бачачи, що вона поворухнулась:

— Ми під'їздимо вже до Генуї, пані.

Не відповідаючи мені нічого, вона сама до себе шепотіла, так наче її настирливо гнітила якась думка:

— Що ж мені тепер робити?

Далі раптом запитала мене:

— Хочете, я поїду з вами?

Я так здивувався, що навіть не зрозумів її.

— Як то з нами? Що ви хочете сказати?

Вона повторила дедалі сердитіше:

— Хочете, я поїду зараз із вами?

— Авжеж, але куди ви бажаєте їхати? Куди я мав би привезти вас?

Вона здвигнула плечима, геть байдужа:

— А куди вам хочеться! Мені все одно! — І двічі повторила: — *Che mi fa!*

— Але ж ми їдемо до готелю!

Вона промовила цілком недбайливим тоном:

— Гаразд! Їдьмо до готелю.

Я, повертаючись до Поля, сказав:

— Вона питається, чи ми хочемо, щоб вона поїхала з нами.

Люте здивування мого приятеля втішило мене. Він белькотів:

— З нами? Та куди ж? Ради чого ж? Яким способом?

— Я сам нічого не відаю. Вона тільки що зробила мені цю чудернацьку пропозицію та ще й найрізкішим тоном. Я їй відповів, що ми їдемо до готелю; вона коротко кинула мені: «Добре, їдьмо до готелю!» Вона, певне, не має ні шага. Що б там не було, а її манера знайомитися надзвичайно своєрідна.

Псль схвилювався, засмикався і заговорив тремтячим голосом:

— Авжеж, я згоден, скажи їй, що ми відвеземо її, куди їй тільки хочеться.

Потім, помовчавши, він кинув тривожним голосом:

— Одне тільки треба було б довідатись, з ким саме вона хоче їхати? З тобою чи зо мною?

Я повернувся до італійки, що, здавалося, навіть не прислухалася до нашої розмови, а знову поринула в свою глибоку байдужість, і промовив до неї:

— Пані, ми дуже раді забрати вас із собою. Лише мій приятель хоче знати, на чию руку, мою чи його, воліли б ви зіпертися?

Вона глянула на мене своїми великими чорними очима й відповіла якось здивовано:

— *Che mi fa!*

Я зачав їй поясняти:

— У вас в Італії, здається, того приятеля, що бере на себе обов'язок опікуватися жінкою, задовольняти всі її бажання, здійснювати всі її примхи, звать *patito*. Отже, кого з меж нас двох ви хотіли б мати собі за *patito*?

Не запинаючись, вона відповіла:

— Вас!

Я сказав, звертаючись до Поля:

— Мій друже, вона обрала мене, тобі не щастить.

Поль з лютим виглядом відрізав:

— Тим ліпше тобі.

Пізніше, подумавши кілька хвилин, він додав:

— Ти остаточно вирішив брати з собою цю повію? Вона зіпсує всю нашу подорож. Що ми будемо робити з цією жінкою, подібною, я навіть не знаю, до чого? Нас не пустять з нею до жодного порядного готелю.

Але саме тепер італійка почала мені здаватися куди кращою, ніж раніше, і я твердо вирішив, так, я вирішив забрати конче її з собою. Я навіть радів від цієї думки і відчував уже те легеньке тремтіння від очікування, що пробігає в наших жилах, передчуваючи ніч кохання.

Я відповів:

— Любий мій, ми ж бо погодились. Запізно щось міняти. Ти ж перший радив мені пристати.

Він буркнув:

— Як це безглуздо! Зрештою, роби, як знаєш.

Потяг дав гудок, затишився; приїхали.

Вийшовши з вагона, я простяг руку своїй новій подрузі. Вона легенько скочила на землю, і я запропонував їй руку,

що на неї вона сперлася з міною огиди. Ми швидко розшукали й забрали багаж і подалися до міста. Поль мовчки йшов нервовою ходою.

Я поспитав його:

— Де ми зупинимося? Мабуть, буде ніяково іти до «Міста Парижа» в товаристві жінки, особливо цієї італійки.

Поль хапливо промовив:

— Так, так, з італійкою, що подібна швидше до простої дівки, ніж до герцогині. А врешті, це ж мене ніяк не обходить. Роби, як знавш!

Я завагався. Я писав до «Міста Парижа», щоб для нас затримали покої... а тепер... я вже не знав, як його бути.

Двоє носіїв ішли позад нас із речами. Тоді я сказав:

— Тобі слід іти наперед. Ти скажеш там, що ми незабаром будемо. А між іншим даси зрозуміти господарю, що я в товаристві... приятельки, що ми хочемо мати цілком окреме помешкання для нас трьох, щоб нам не зустрічатися з іншими мандрівниками. Він зрозуміє, і нам усе буде ясно з його відповіді.

Поль бурчав:

— Дуже дякую, це доручення і ця роль мені не до смаку. Я сюди приїхав не для того, щоб турбуватися за твої апартаменти й утіхи.

Але я наполягав:

— Голубе, не сердься. Краще ж зупинитися в порядному готелі, ніж у поганому, і зовсім не так-то вже важко попрохати у господаря три окремі кімнати з їдальнею.

Я з притиском вимовив три, і це його перемогло.

Він подався наперед. Я бачив, як він зайшов великими дверима розкішного готелю, поки я стовбичив по другий бік вулиці, тримаючи попід руку свою мовчазну італійку, а двоє носіїв простували слідком за нами.

Поль нарешті вернувся, з обличчям не менш похмурим, ніж у моєї подруги.

— Зроблено,— промовив він,— нас приймають, та є тільки дві кімнати. Влаштувай далі сам, як зможеш.

Я пішов за ним, трохи соромлячись заходити до готелю в такій компанії.

Нам справді дали дві кімнати, розділені маленьким салоном. Я попрохав, щоб нам принесли холодну вечерю, а потім звернувся до італійки, трохи ніяково себе почуваючи:

— Ми змогли дістати тільки дві кімнати, вибирайте собі, пані, яка вам до вподоби.

Вона відповіла своїм відвічним: «*Che mi fa!*» Тоді я сам підняв з підлоги її малу скриньку, чорну звичайну дерев'яну скриньку, справжню скриньку покоївки, і заніс її до кімнати праворуч, яку я обрав для неї... для нас. На клаптиковій паперу, наліпленому на скриньці, було написано по-французькому: «*Панна Франческа Рондолі. Генуя*».

Я запитав:

— Ваше ймення Франческа?

Вона хитнула головою «так», не відповідаючи.

Я казав далі:

— Зараз ми повечеряємо, а тим часом ви, певне, захочете налагодити свій туалет?

Вона відповіла одним «*тіса*»,— словом, не менше частим в її устах, як і «*Che mi fa!*».

Я напосідався:

— Після подорожі залізницею так-бо приємно трохи почиститися.

Потім мені спало на думку, що, може, вона не має приладдя, потрібного жінці, бо мені здавалося, що вона перебуває в надзвичайно виїмкових обставинах, наче нещодавно мала неприємну якусь пригоду, тому й приніс свій песесер.

Я повитягував усі малі струменти чистоти, що тільки були в несесері: щіточку до нігтів, нову зубну щітку — бо я вожу їх завжди з собою цілий асортимент,— ножички, напилочки, губки. Я відкоркував слоїк одеколону, слоїк лавандової води з амброю і слоїк із *new town hay*, щоб дати їй вибір. Я розчинив своє пуделко з рижовою пудрою і маленьким легеньким пушничком. Я розвісив на глечичку з водою свого тонкого рушника та поклав непочатий брусок мила біля таза.

Вона стежила за моїми рухами своїми великими та сердитими очима, й не помітно було ні здивування, ні задоволення з усіх моїх клопотів.

— Ось тут усе, що може вам знадобитися,— промовив я,— як вечір буде готова, я вас сповіщу.

І вийшов до салону. Поль, заволодівши другою кімнатою, замкнувся в ній, і я самотній чекав на вечерю.

Льокай заходив, виходив, несучи тарілки, шклянки. Він поволі накрив стіл, далі, поставивши холодне курча, сповістив мене, що все злагоджено.

Я легенько постукав до дверей панни Рондолі. Вона гукнула:

— Заходьте.

Я зайшов. Мене вразив задушливий аромат косметики, важкий дух перукарні.

Італійка сиділа на своїй скриньці з виглядом незадоволеної мрійниці чи геть звільненої служниці. Я відразу побачив, що означає в неї *наладнати туалет*. Нерозгорнутий рушник висів на повнісінькому глеківі з водою. Мило нерухане й сухе лежало біля порожнього таза; натомісць можна було думати, що молода жінка випила принаймні половину слоївків з есенціями. Одеколон усе-таки вона помилувала; не хапало приблизно однієї третини в пляшчині, але вона винагородила себе неймовірною кількістю лавандової води з амброю та new town hay. Хмара рижової пудри, — непрозорий, білий туман, здавалося, ще колихався в повітрі, так вона напудрувала собі обличчя та шию. Щось подібне до снігу обсіпало її віії, брови, скроні; щоки було неймовірно нашмаровано пудрою, грубі шматки її трималися на всіх видолинках на обличчі: біля носа, в ямці підборіддя, в куточках очей.

А як устала, то повіяло таким дурмановим духом, що я почував близьку мігрень.

Посідали за стіл вечеряти. Поль був у паскудному гуморі.

Я тільки й витяг з нього кілька огудних слів, злісних уваг та неприємних компліментів.

Панна Франческа їла, як у прірву кидала. А тільки по-вечеряла, так відразу почала куняти на канапі. Я, стурбований, бачив, що наближається час нашого розташування по кімнатах. Тому й вирішив прискорити події і, сівши поруч італійки, з галантністю поцілував її в руку.

Вона, піврозплющивши свої стомлені очі, кинула на мене з-під вій сонний і все невдоволений погляд.

Я промовив до неї:

— Тому, що ми маємо тільки дві кімнати, ви дозволите мені піти до вашої?

Вона відповіла:

— Робіть, як знаєте. Мені все одно. *Che mi fa!*

Така байдужість мене вразила.

— То вам не буде неприємно, коли я буду з вами?

— Мені байдуже, робіть, як самі хочете.

— Може, маєте вже охоту спати?

— Так, мені вже хочеться, я така сонна.

Встала, позіхнула, простягла руку до Поля, він потис її люто, а я засвітив світло в нашій кімнаті.

Все ж я турбувався, непокоївся.

— Осьде,— промовив я до неї знову,— тут є все, що вам може бути потрібне.

І сам швиденько налив води з глека в таз і поклав рушника біля мила.

Потому я вернувся до Поля. Тільки я увійшов, він за-
явив:

— Ну, й хвойду ж ти приволік сюди!

Я, сміючись, відповів:

— Мій любий, не кажи, що виноград зелений.

Він підхопив, затаївши злість:

— Гляди, щоб він тобі не пошкодив, мій друже.

Я здригнувся, і мене охопив той болісний неспокій, що переслідує нас після підозрілих любовних пригод, неспокій, що псує нам чарівні зустрічі, несподівані пестощі, випадкові поцілушки. Але я, не кидаючи бравого вигляду, промовив:

— Та що ти, ця дівчина не повія.

Та він, мерзотник, уже піймав мене! Він помітив тінь сумнівного непокою на моєму обличчі:

— Але ж ти про неї нічого не знаєш? Ти просто дивний мені! Підхопив у вагоні італійку, що самотньо подорожує; вона тобі одверто, цинічно пропонує переспати з тобою ніч у першому-ліпшому готелі. Ти її приводиш. І запевняєш, що це не звичайнісінька повія! Ти себе переконуюєш, що тобі не погрожує така сама небезпека сьогодні увечері, якби ти, скажем, переспав ніч у ліжкові якоїсь... якоїсь жінки, хорої на віспу.

І він сміявся своїм злим та змушеним сміхом. Я сів, мене мучив страх. Що ж його робити? Адже він має рацію. В мені розпочалася страшенна боротьба mezi страхом і бажанням.

А він провадив далі:

— Роби, як тобі хочеться, я тебе застерігав; не нарікай тільки потім, не жалійся.

Тут я помітив у його очах таку іронічну веселість, таку насолоду від помсти; він так безчільно кпив собі з мене, що я далі не вагався. Я простягнув йому руку і промовив:

— На добраніч! Як на мене, мій любий, то перемога —

варта небезпеки! Де небезпек нема, то там тріумф без слави!

І рішучою ходою увійшов я до кімнати Франчески.

Я обмер, стоячи в дверях, вражений здивованням, захоплений. Вона вже спала, голісінька, на ліжку. Сон посів її раптом, тільки роздяглася; і спочивала вона в розкішній позі, величній позі тіціанівської жінки.

Здавалось, подолана втому, вона злягла на ліжкові, коли скидала панчохи,— вони лежали тут же, на простирадлі; потім вона задумалась про щось і, безперечно, про щось приємне, бо, не хотючи розвіяти мрій, злегенька заплющила очі та й заснула. Вишита по коміру нічна сорочка, придбана в крамниці готового одягу,— люксус для дебіютантки,— висіла на стільці.

Сама ж вона була чудова — молода, міцна і свіжа.

Що є кращого над заснула молоду жінку? Те тіло, якого всі контури такі м'які, всі вигини такі привабливі, всі ніжні горбочки так непокоять серце, неначе зумисне створене на те, щоб нерухомо спочивати в ліжкові. Та хвиляста лінія, що заокруглюється на станочку, підіймається по клубові, а потім іде легеньким та граційним схилом ноги, щоб кокетливо, нарешті, кінчитися на кінчиках пальців, вона, та лінія, яскраво виявляє свою вишукану чарівність тільки на білій постелі.

Я зачав уже забувати про всі розумні поради свого товариша, але зненацька, обернувшись до туалетного столика, побачив всі речі в тому самісінькому стані, як я їх був порозкладав; я так і сів, цілком збентежений, в муках вагання.

Мабуть, я довго так сидів, дуже довго, може, з годину, і все не міг відважитися ні на сміливий наступ, а ні на полохливу втечу. А втім, відступ було мені наказано, і випадало, чи просидіти цілісіньку ніч на стільці, чи й собі лягти в ліжко на свій ризик та небезпеку.

На спання тут чи там я не смів надіятися, голова мені палала, очі теж мали чимало роботи.

Я безупинно ходив і тремтів, як у лихоманці, місця собі не знаходячи, схвильований до краю. Потім я пішов на поступку: «Це мене ще ні до чого не змушує, як я ляжу. Мені буде, безперечно, вигідніше на матраці, ніж на стільці».

Я став повагом роздягатися, а потім, переступивши сонну, поклався носом до стіни, одвернувшись спиною до спокуси.

Отак нерухомо, довго, дуже довго ще лежав я без сну. Але раптом моя сусідка прокинулася. Розплющила здивовані і все ще невдоволені очі, далі, помітивши, що лежить цілком голісінька, підвелася, спокійно одягла нічну сорочку, та так спокійно, неначе мене там і близько не було.

Тоді... ну, тоді... я використав слушну нагоду, і це нітрошки її не збентежило. І вона знову заснула собі тихомирно, схиливши голову на праву свою руку.

А я поринув у роздум про те, яка та справді людськість нерозважлива, ненадійна. Нарешті і сам заснув.

Прокинулася вона рано, як жінка, звикла до ранішнього господарського порання. Встаючи, вона розбудила й мене, і я крізь приплющені вії почав стежити за нею.

Вона походжала сюди-туди, не хапливо, а наче здивовано, що нема їй нічого до роботи. Пізніше надумала-таки наблизитись до туалетного столика і випорожнила в одну хвилину все, що лишилося з парфумів по моїх слоїках. Скористалася і водою також, та, правду кажучи, дуже небагато.

Далі, як уже зовсім прибралася, сіла на свою скриньку, охопивши руками коліна, і в такій позі завмерла в задумі.

Я, вдаючи, що тільки зараз її помітив, промовив:

— Доброго ранку, Франческо.

Вона промимрила непривітно, як і минулого дня:

— Добридень.

Я запитав:

— Спалося добре?

Не відповідаючи, вона лише хитнула головою. Я зіскочив із ліжка і підійшов, щоб поцілувати її.

Вона підставила мені лице, як невдоволена дитина, якій проти її волі докучають пестощами. Тоді я ніжно обійняв її (вино ж було відкорковане, я був би чималий дурень, коли б не пив його далі), лагідно та потихеньку я торкнувся губами її великих сердитих очей, вона їх досадливо заплюшувала під моїми поцілунками, до її рожевих щічок, до її повних губок, вона їх одвертала.

Я запитав її:

— Ви, певне, не любите, як вас цілують?

Вона відповіла:

— Міса!

Я сів на скриньку поруч неї, просунувши свою руку попід її рукою:

— Міса! Міса! Міса! У відповідь на все. Тепер я не буду до вас звертатися інакше, як *панна Міка!*

Тоді вперше мені здалося, що її уста неначе посміхнулися, але то було всього на один мент і можливо, що я помилився.

— Як ви будете на все відповідати міса, то я не знати-му, чого мені триматися, щоб сподобатися вам. Отже, скажіть, сьогодні що ми робитимем?

Вона завагалась, ніби якесь бажання-майнуло було в її голові, а потім промовила байдужим тоном:

— Мені однаково, що захочете.

— Гаразд, панно Міко, ми візьмемо екіпаж і поїдемо прогулятися.

Вона буркнула:

— Як хочете.

Поль уже чекав на нас в салоні з нудною міною третьої особи в любовній пригоді. Я скорчив захоплену міну й потис йому руку з енергією, що свідчила про триумф.

Він спитав:

— Що маєш на думці робити?

— Ми спершу трохи походимо містом, а потім візьмемо екіпаж та поїдемо кудись на околицю.

Сніданок був мовчазний, потім рушили містом оглянути музеї.

Я тягав попід руку Франческу з одного палацу до другого. Ми побували в палаці Спінола, в палаці Дорія, в палаці Марчелло Дураццо, в Червоному палаці, в Білому палаці. Вона ні на що не дивилась і тільки зрідка зводила свої стомлені та байдужі очі на шедеври мистецтва. Поль лютився, ходячи слідком за нами, і стиха бурчав якісь ущипливі речі. Потім каталися екіпажем за містом, ми всі трое уперто мовчали.

А потім вернулися обідати.

Назавтра й позавтрьому було те саме.

Третього дня Поль сказав мені:

— Знаєш, я тебе покину, я не хочу лишатися тут три тижні і все дивитися на твої любовці з цією повією!

Я зацікавився від ніяковості, від сорому, бо, на диво мені самому, я надзвичайно прихилився до Франчески. Чоловік нетвердий, нерозумний, він захоплюється дурницею і відразу здається на ласку того, хто в стані роз'ятрити чи вдо-

вольнити йому похитливість. Я міцно тримався тієї дівчини, зовсім мені не відомої, такої завжди мовчазної і чимось невдоволеної. Мені вподобався її похмурий вигляд, надуті губи, сумовитий погляд; я полюбив її стомлені повільні рухи, її зневажливу піддатливість на пестоці і навіть байдужість її пестоців. Невидимий ланцюг, таємничий ланцюг тваринного кохання, прихована прихильність, що її зраджує ненадленне бажання, утримували мене коло тієї дівчини. Я оповів про це Полеві цілком відверто. Він назвав мене дурнем, а потім додав:

— Ну, то гаразд, забирай її з собою.

Вона рішуче відмовилася будь-куди з Генуї виїздити і не бажала пояснити, через що. Я благав, обіцяв, та все даремне.

І я лишився.

Поль заявив, що поїде сам. Він спакував свої речі — і так само зостався.

Минуло ще два тижні.

Франческа, завжди мовчазна, завжди чимсь невдоволеною, жила швидше біля мене, ніж зо мною, відповідаючи на всі мої запити, на всі бажання, на всі мої пропозиції віковичним своїм «*Che mi fa!*» або ж не менше відвічним «*mişa*».

Мій приятель, не перестаючи, лютився й далі. На всі його гнівливі вихватки я відповідав:

— Ти ж можеш їхати, як тобі тут надокучило. Я ж тебе не затримую.

Тоді він лаявся, дорікав мені і кричав:

— Куди ж тепер ти хочеш, щоб я їхав? Ми всього-навсього мали вільних три тижні, і ось два з них уже минуло! Хіба ж я маю змогу їхати далі? А потім, хіба я сам подався б до Венеції, Флоренції, Рима? Ти мені за це заплатиш і значно дорожче, ніж ти думаєш. З Парижа не запрошують людину, щоб потім замкнути її в генуезькому готелі з якоюсь розпусною італійкою!

Я спокійно йому відповідав:

— Коли так, то вертайся до Парижа.

І він репетував:

— Я так і зроблю, і не пізніше, як завтра!

Але назавтра він лишався, як і на вчора, і все лютився, все лаявся.

Нас уже всі знали по тих вулицях, якими ми ходили з рання до вечора, по тих вузеньких вулицях без тротуа-

рів, у тому місті, що нагадує собою величезний кам'яний лабіринт з пробитими в нім коритарами, подібними до підземелля. Ми швендяли по тамтешніх пасажах, де завжди панують сильні протяги, ходили завулками, стисненими такими височезними мурами, що майже не видно неба. Інколи здибалися нам французи, які, впізнаючи в пас компатріотів, дивувалися, що ми в товаристві якоїсь марудної і крикливо вбраної дівчини, чиї манери справді здавалися химерними, недоречними.

Вона ходила, спершись на мою руку і нічим не цікавлячись. Чому вона все ж лишалася зо мною, з нами, що, здавалося, давали їй так мало приємності? Звідки вона? Ким вона працює? Мала вона які плани, задуми? На що саме вона розраховувала? Може, вона жила авантурами, випадковими зустрічами? Марні були мої намагання зрозуміти її, розгадати, в'яснити собі. Що більше я її впізнавав, то більше вона видавалася мені загадковою, дивувала мене. Звичайно, вона не була розпусною професіоналкою кохання. Вона мені швидше нагадувала дочку незаможних батьків, яку спокусили, завезли і покинули тепер напризволяще. Але до чого ж вона думає дійти? Чого вона чекає? Бо вона зовсім не старалася скорити мене чи витягти з мене якусь користь.

Я спробував був її випитувати, заохотити розповісти мені про дитинство, про родину. Вона не відповідала. І я жив з нею, маючи вільне серце і невільне тіло, невтомно тримаючи в своїх обіймах цю похмуру і чудову самицю, спаровуючись із нею, наче тварина, взятий почуттям чи радше зачарований, подоланий якимись похитливими чарами, чарами молодості, здоров'я, могутності, що так і віяло від неї, від її чарівної шкіри, від пишних ліній тіла.

Так промайнув ще тиждень.

Надходив кінець моєму подорожуванню, бо на 11 липня я мав вернутись до Парижа. Поль тепер уже ввійшов майже в свою роль у цій пригоді, та все ж лаяв мене повсякчасно. Я ж видумував розваги, забавки, прогулянки для своєї коханки та приятеля: я просто із шкури пнувся.

Одного дня я запропонував їм екскурсію до Санта-Маргарета. Маленьке чудове містечко, все оповите садами, притулилося під скелями, що загналися далеко в море, аж до сільця Порто-Фіно. Ми йшли утрюх дорогою, що простяглася вздовж гори. Франческа раптом промовила до мене:

— Завтра я не зможу гуляти з вами. Я піду провідати своїх батьків.

І замовкла. Я не розпитував її, бо певен був, що вона нічого не відповість.

Підвелася вона другого дня справді дуже рано. А що я не вставав, то сіла мені в ноги і промовила соромливо, з досадою, вагаючись:

— Як я не повернуся до вечора, ви зайдете до мене?

Я відповів:

— Авжеж. А куди мені зайти?

Вона пояснила:

— Підете вулицею Віктора-Еммануїла, потім перейдете пасаж Фальконе та вуличку Сан-Рафаеля і зайдете в дім мебляного крамаря, а в дворі, в самому кінці, в будинку, що праворуч, ви запитаєте пані Рондолі. То там.

І вона пішла. Я був цим дуже здивований.

•Бачачи мене самого, здивований Поль запитав:

— А де ж Франческа?

Я йому оповів про все, що сталося.

Він скрикнув:

— Чудово, мій любий, викорисгаймо нагоду й тікаймо. Все одно нам уже пора. Два дні пізніше чи два дні раніше, це ж нічого не міняє. В дорогу, в дорогу; пакуй свої речі. В дорогу!

Я перечив:

— Е ні, мій любий, я не можу кинути отак дівчину, як пробув з нею коло трьох тижнів. Мені треба з нею попрощатися, умовити її взяти від мене децю; ні, я не поведуся супроти неї, як який паскудник.

Та він не хотів нічого й слухати, він мене все змушував, настирливо напосідався на мене. Однак я не піддавався.

Я нікуди з готелю не виходив того дня, все чекав на Франческу. Вона не вернулаь.

Увечері при обіді Поль тріумфував:

— Не ти її, а вона сама тебе кинула, мій голубе. Чудово, це надзвичайно чудово!

Признатися, мені було дивно і трохи досадно. Він одверто сміявся і кпив із мене.

— Спосіб не поганий, хоча й досить примітивний. «Зачекайте, я вернуся!» І ти довго ще будеш на неї чекати? Як знати? Можливо, ти будеш остільки наївний, що підеш її розшукувати за тією адресою. «Я до пані Рондолі, як

ваша ласка?» — «Це не тут, пане». Б'юсь об заклад, що ти маєш чимало охоту піти туди.

Я протестував:

— Зовсім ні, любий мій, я тебе запевняю, що як вона не вернеться завтра рано, то я поїду експресом о восьмій годині. Я зачекаю її двадцять чотири години. Цього досить, і моя совість буде спокійна.

Цілий вечір нудив я світом, сумував, трохи нервувався. Моє серце таки відчувало щось до неї. Спати ліг опівночі. Та майже не спав. На ногах я був уже о шостій. Розбудив Поля, спакував свої речі, а по двох годинах ми разом їхали до Франції.

III

На другий рік, об тій самій порі, я відчув, як ту лихоманку, поновне бажання одвідати Італію. І відразу ж вирішив їхати в цю подорож, бо для освіченої людини відвідати Флоренцію, Венецію та Рим таки доконечно. Це дає, окрім того, безліч тем для розмови в добірному товаристві і дозволяє вам висловлювати чимало артистичних банальностей, що завжди видаються дуже глибокими.

На цей раз я поїхав один і прибув до Генуї в той самий час, як і минулого року, але без жодних подорожніх пригод. Пішов до того самого готелю і випадково дістав ту самісіньку кімнату!

Тільки ліг я в те ліжко, як ось спогади про Франческу, що напередодні ще так невиразно витали в моїх думках, раптом напосіли на мене настирливо, уперто.

А чи знаєте ви той невиводний спогад про жінку, коли по багатьох роках вам трапляється знову бувати по тих місцях, де її любилося, де її малося колись?

Це одне з найсильніших і найважчих відчущань, яких я тільки колись зазнав. Так і здається, що ось-ось вона увійде, усміхнеться, обійме. Її образ не дається до рук, а разом з тим він виразно стоїть отут перед вами, потім зникає, щоб знову вернутись. Вона мордує вас, як кошмар, вона вас міцно тримає, наповнює собою ваше серце, хвилює ваші почуття своєю нереальною присутністю. Очі бачать її, її пахощі переслідують вас; на губах чути смак її поцілунків, а на тілі пестоці її тіла. Ви зараз самотній, і ви це знаєте, і неймовірно страждаєте від викликаного

вами ж фантому. І тяжкий сум, що картає вам душу, охоплює вас. Здається, що всі речі набирають похмурого вигляду, збуджують вам у душі, в серці жахливе почуття відлюдненості, самотності! Ніколи не вертайтеся до того міста, до того будинку, до тієї кімнати, до того лісу, саду, до тієї лавочки, де ви колись стискали в обіймах кохану жінку!

І, врешті, отак цілісіньку ніч мене непокоїли спогади про Франческу; поволі, поволі бажання побачити знову її заповонило мене, бажання спочатку невиразне, а далі все дужче, гостріше, пекучіше. І я вирішив лишитися на завтра в Генуї та відшукати її. А як не пощастить, то вечірнім потягом поїду.

Тільки настав ранок, я взявся за розшук. Я добре пам'ятав вказівки, які вона, кидаючи мене, давала. Вулиця Віктора-Еммануїла, пасаж Фальконе, вуличка Сан-Рафаеля, дім мебляра — в кінці двору будиночок праворуч.

Не без труднощів я знайшов дорогу і постукав у двері занехаяного флігеля. Одчипила мені дебела жінка, певно, надзвичайно гарна колись, а тепер надзвичайно брудна. Хоча була занадто товста, в рисах її обличчя збереглася якась величність. Її розпатлане волосся космами спадало на чоло, на плечі, і помітно було, як під широким, геть у брудних плямах хвартухом колихалося її жирне тіло. На шії було величезне золочене кільце, а на руках чудові філігранні генуезькі браслети.

Вона непривітно запитала:

— Що вам потрібно?

Я відповів:

— Чи не тут мешкає панна Франческа Рондолі?

— А що ви від неї хочете?

— Я мав приємність стрічатися з нею минулого року і тепер хотів би дуже побачити її знову.

Стара жінка пильно огледіла мене зневірливим оком.

— А скажіть, де ви її зустрічали?

— Там тут, у Генуї.

— А як звати вас?

Я на хвилину завагався, а потім назвав себе. Не встиг я ще добре вимовити своє ім'я, як італійка звела догори свої руки, так наче хотіла мене обійняти:

— О! То ви той француз; як я рада вас бачити! Яка я рада! Але скільки ви їй горя завдали, бідній дитині. Вона на вас місяць чекала, так, пане, цілий місяць. Першого

дня вона певна була того, що ви підете її шукати. Вона хотіла побачити, чи ви її любите! Коли б ви знали, як же вона плакала, коли зрозуміла, що ви вже не прийдете. Так, пане, вона виплакала всі свої сльози. Потім побувала в готелі. Ви вже поїхали. Тоді вона надіялася, що ви подорожуєте по Італії і будете ще вертатись через Геную, і, повернувшись, ви її шукатимете, бо ж вона сама не схотіла їхати з вами. І чекала, так, пане, чекала більше місяця; і як вона сумувала, бачили б ви, як сильно сумувала. Я її мати!

Правду кажучи, я був трохи вражений. Та все ж, опанувавши себе, я запитав її:

— А зараз вона тут?

— Ні, пане, вона зараз у Парижі, з одним артистом-маляром, славний хлопчина, і любить її, пане, любить її щирим великим коханням, і дає їй все, чого їй тільки забагнеться. Ось погляньте сюди, що вона мені присилає, своїй матері. Це ж гарно, чи не так?

І показувала мені, з суто південним захватом, грубі браслети на руках та важке кільце на шиї. А потім провадила далі:

— Я маю ще сережки з самоцвітами, шовкове убрання і перстеники; але я не ношу їх зрання, я їх одягаю рідко, тільки тоді, як убираю весь туалет. О, вона щаслива з ним, пане, дуже щаслива! Яка вона рада буде, коли я напишу їй, що ви приходили. Таж заходьте, пане, посидьте. Чимось почастую вас, заходьте.

Я відмовлявся — мені хотілося відразу ж їхати першим-ліпшим потягом. Але вона вже волокла мене за руку, примовляючи:

— Заходьте ж, пане, треба ж, щоб я могла їй написати, що ви таки були в нас.

Таким чином опинився я в невеличкій, досить темній кімнаті, де стояли стіл та кілька стільців.

А пані знов озвалася:

— О, вона зараз дуже щаслива. Коли ви стріли її на залізниці, вона мала велике горе. Її щирий друг покинув її в Марселі. І вона верталася сама, бідна дитина. А вас вона відразу полюбила, та все ж була ще трохи сумна, ну, ви ж розумієте. Тепер їй нічого не бракує; вона мені пише про все, що там робить. Його звать пан Бельмен. Кажуть, він там у вас великий маляр. Він здивав її тут, ідучи вулицею, так, пане, на вулиці стрівся з нею й полюбив її

відразу ж. Ви ж вип'єте шклянку сиропу? Він дуже добрий. А цього року ви зовсім самі?

Я відповів:

— Так, я зовсім сам.

Після повідомлення пані Рондолі моє перше розчарування розвіялось, і я відчував тепер усе більше й більше бажання зареготатися. Довелося випити шклянку сиропу.

Вона вела далі:

— Як же це ви зовсім самі? Ох, як мені досадно, що тут нема Франчески; вона б підтримала вам товариство, аж доки ви були б у нашому місті. Не весело гуляти зовсім самому; а вона теж шкодуватиме дуже.

Пізніше, коли я вже вставав, вона скрикнула:

— Коли б ви захотіли, то Карлота піде з вами; вона розкішно знає всі місця проходок. Це друга моя дочка, пане, друга.

Очевидячки, вона зрозуміла моє німе зчудовання, як згоду, і, кинувшись до дверей, гукнула в темряву невидимих сходів:

— Карлото! Карлото! Сходь швиденько, іди зараз сюди, моя люба дочко.

Я хотів був протестувати — вона мені не дала:

— Ні, ні, вона підтримає вам компанію; вона дуже смирна і далеко веселіша за ту; це мила дівчина, добра дівчина, я дуже її люблю.

Я почув, як сходами заляпали пантофлі, і з'явилася дівчина — висока, чорнява, струнка й гарна, але така ж розпатлана; під старою маминою сукнею я вгадував молоде, гнучке тіло.

— Це француз Франчески, той торішній, та ти ж добре знаєш. Він шукав її, зараз він зовсім сам, сердешний мосьє. Отож я йому сказала, що ти підеш з ним і підтримаєш йому товариство.

Карлота подивилась на мене своїми чудовими карими очима і прошепотіла, злегка посміхаючись:

— Якщо він хоче, то я радо.

Як би я міг відмовитись? Я виголосив:

— Авжеж!

Пані Рондолі підштовхнула її до дверей:

— Живенько іди вбирайся, та живенько; одягнеш свою блакитну сукню і капелюшок із квітами, поспішай же.

А доки її дочки з нами не було, вона мені викладала:

— Я маю ще двох, але менших. Як це дорого коштує, знаєте, виховувати чотирьох дітей! На щастя, старша зіп'ялася вже на власні ноги.

Потім вона мені оповідала про своє життя, про покійного чоловіка, що був урядовцем на залізниці, і про всі достоїнності своєї підстаршої дочки, Карлоти.

Увійшла й та, зодягнена під смак старшої в чудернацький яскравий стрій.

Мати оглядала її від голови до ніг, визнала все гаразд і промовила до нас:

— Тепер, мої дітки, ідіть.

Потім, уже звертаючись до дочки, додала:

— Пам'ятай, не вертайся увечері пізніше десятої, ти ж знаєш, що двері замикаються.

Карлота відповіла:

— Не турбуйся, мамо!

Вона взяла мою руку, і ось ми ідемо з нею вулицями точнісінько, як рік тому з її сестрою.

Я вернувся до готелю, щоб поснідати, а потім повіз нову приятельку до Санта-Маргарета, повторюючи свою останню прогулянку з Франческою.

Того вечора вона не вернулаь додому, пам'ятаючи, що двері напевно по десятій замкнено.

І протягом двох тижнів, що я мав до своїх послуг, я вивіз Карлоту по околицях Генуї. Вона не дозволила мені шкодувати за старшою сестрою.

А покинув я її всю в сльозах, ранком, як від'їздив, лишивши подарунок для неї і чотири браслети для матері.

Я лагоджуся якось цими днями знову відвідати Італію і все турбуюся, все трохи непокоюся, а все ж з надією думаю про те, що пані Рондолі ще ж має дві дочки.

ГОСПОДИНЯ

Докторові Барадюкові*

— Я мешкав тоді,— почав Жорж Кервелен,— у мебльованих кімнатах на вулиці Святих отців. Коли батьки мої поклали, що я маю вивчати право в Парижі, то кінця-краю не було їхнім нарадам, як мене там улаштувати. Наперед ухвалено висилати мені по дві з половиною тисячі франків на рік, але мою матір охопив страх, і вона сказала батькові:

— Коли він не знати як витрачатиме всі свої гроші, а не їстиме, як треба, то може збавити собі здоров'я. Ці люди на все здатні.

Намислили вони тоді підшукати для мене помешкання на всьому готовому, помешкання скромне, а вигідне, і виплачувати просто господареві щомісячно належну суму.

Досі я ні разу не виїздив із Кемпера. Мені жадалося всього, чого жадається в такому віці, я мав велику хіть жити весело й розмаїто.

Сусіди нарадили звернутися до землячки, пані Кергаран: вона брала до себе на пансіон. Батько написав листа до цієї шановної особи, вона відповіла,— і от якогось вечора я зі своєю валізою прибув до неї.

Пані Кергаран мала років, може, з сорок. Була вона огрядна, говорила таким голосом, як капітан на муштрі, і всі питання розв'язувала коротко й остаточно. Її вузьке помешкання з вузьким вікном на вулицю на кожному поверсі нагадувало щось, як сходи з вікон чи, ще краще, причілок дому, стиснутого, як сандвіч, поміж двома сусідніми будинками.

Хазяйка з наймичкою жила на другому поверсі; на третьому була кухня й їдальня; чотири пансіонери, бретонці, мешкали на четвертім і п'ятім; дві кімнати шостого були мої.

Чорні сходи, покручені, як коркотяг, вели до моєї мансарди.

І щодня безперестану пані Кергаран снувала по тій спіралі, командуючи в своєму житлі-скрині не згірше за капітана на кораблі. Десять разів поспіль забігала вона до кожної кімнати, до всього додивлялась, з усякого приводу кричала на всі заставки, стежила, чи добре заслані ліжка, чи як слід вичищено одіж, чи не треба кому чого. Словом, дбала за пожилеців, як мати, ще краще за матір.

Незабаром зазнайомився я з чотирма своїми сусідами. Двоє з них вивчали медицину, двоє студювали право, та всі корилися деспотичній господині. Вони боялися її, як злодій боїться сторожа.

Мене ж зразу пойняло прагнення до незалежності, бо я бунтар з природи. Пані Кергаран призначила всім вертатись не пізніше опівночі, а я ознаймив, що приходитиму, коли мені схочеться. Цеє почувши, вона підвела на мене свої ясні очі, а тоді:

— Це неподобна річ. Я не дозволяю, щоб Аннету будили серед ночі. Нема вам чого робити в місті після дванадцяті.

Та я наполягав:

— По закону, пані, ви повинні одчиняти мені, коли тільки прийду. Не впустите — я доведу про це поліції й переночую на ваш кошт у готелі, бо так стоїть у законі. Отже, ви повинні вибирати: одчиняти мені чи попроситися зі мною. Так або сяк. Як вам до вподоби.

Викладаючи свої умови, я сміявся їй просто у вічі. Вона спочатку остовпіла з подиву, а потім поспробувала дійти якоїсь угоди, але я не подався ні на четь. Поклали кінець кінцем, що я матиму окремого ключа, тільки так, щоб ані душа про це не знала.

Моя впертість вельми корисно вплинула на господиню: від того дня вона появляла до мене особливу прихильність: дбала про найменші дрібниці, годила в усьому мені і часом навіть допускалася несподіваної, хоча й не зовсім неприємної для мене ніжності. Інколи, під веселу руч, я її раптом цілував, аби зараз же дістати невіджалуваного потиличника. Коли вдавалось мені одхилитись від удару, рука її швидко, як куля, перелітала понаді мною. Я сміявся, як божевільний, і втікав, а вона навздогінці кричала:

— Ах ви ж поганцю! Начувайтесь!

Словом, ми стали з нею справжніми приятелями.

Та якось я познайомився на вулиці з одною дівчиною. Вона служила в якійсь крамниці.

Ви знаєте, що воно — оті маленькі любовні пригоди в Парижі. Певного дня, ідучи на лекції, ви здибуєте молоду особу, що походжає собі під руку з подругою перед початком роботи. Обмінюєтеся з нею поглядом і здригаєтесь нараз од особливого якогось почуття, що збуджують у нас декотрі жінки. Одна з найчарівніших у світі речей — в цій-от раптовій фізичній симпатії, що розквітає при випадковій зустрічі, в цій легкій ніжній спокусі, якій зразу улягаєш, зіткнувшись із істотою, створеною на те, аби подобатись вам і кохатися з вами. Надовго те кохання чи ні — байдуже. Така вже вона на вдачу, щоб відповідати потаємній жазі любощів. Відразу, тільки-но нагледівши це обличчя, уста, коси, усміх, вас поймає солодке, радісне замилування, і в серці прокидається ще невиразний ніжний потяг до незнайомої.

Здається, ніби от ви відповідаєте на її заклик потаємний, ніби ви знаєтеся з нею вже віддавна, бачили не раз, думки її відгадуєте.

Другого дня, о тій самій годині, проходите знову тією вулицею і стрічаєте її вдруге. Ще дві зустрічі, і ви вже й заговорили. Починається легковажний роман, такий же закономірний, як хвороба.

Наприкінці третього тижня ми з Еммою ввійшли в той період, по якому закохані мають упасти в гріх. Воно б і раніше сталося, коли б я знав, де знайти притулок. Милуванка моя жила в батьків і з дивовижною впертістю не згоджувалась переступити поріг мебльованих кімнат. Я вже й так і сяк мізкував, якого б то прибрати способу, на які хитрощі піднятись. Нарешті зважився на одчайдушний вчинок — привести її до себе ввечері, об одинадцятій, як буцім на філіжанку чаю. Пані Кергаран завжди лягала спати о десятій. Я міг тихенько, маючи ключа, пройти до своєї кімнати, нічиєї уваги не привернувши. За дві чи три години ми таким самим робом могли б вийти.

Емма пристала на мої запросини, дарма що змусила себе вмовляти.

Клопітний то мені випав день! Зовсім я не був спокійний, — боявся ускладнень, катастрофи, скандалу — невітського, нечуваного. Настав вечір. Я вийшов із дому, заглянув до шиночка і вихилив там для сміливості дві філіжанки кави та щось чотири чи п'ять чарок вина. Пройшовся потім по бульвару Сен-Мішель. Видзвонило десяту, далі десяту з половиною. Повільною ходою попростував

я на призначене для побачення місце. Вона чекала вже на мене. Ніжно взяла мене під руку, і ми рушили до мого житла. Що ближче надходили ми, то більший неспокій зростав у моїй душі. Я думав:

«Коли б тільки пані Кергаран уже спала!»

Двічі чи тричі дорогою промовив я Еммі:

— Головне, треба якнайтихше пройти сходами.

Вона в сміх:

— Та як же ви боїтесь, щоб вас не почувли!

— Ні, але я не хотів би розбудити тяжко хворого сусіду.

От і вулиця Святих отців. Мене поймає такий острах, як перед відвідинами зубного лікаря. По всіх вікнах темно. Сплять, безперечно. Я легше зітхаю. Обережно, наче злодій, одмикаю двері. Впускаю свою подругу, зачинаю — і навшпиньки, з затаєним віддихом іду по сходах, присвічуючи восковими запалками, не спіткнулась би моя супутниця.

Біля хазяйчиної кімнати серце мені б'ється, як не вискочить. Третій поверх, четвертий, п'ятий, нарешті шостий. Ми у мене. Перемога!

Проте я не насмілювався розмовляти голосно і навіть скинув, щоб не шуміти, черевики.

Чай, зготований на спиртівці, випили ми на краю комода. Потім я заповзвся до моєї гості дедалі наполегливіше, дедалі сміливіше і почав здійсмати, ніби жартома, то те, то те з її одежі. Вона поступалась і пручалась разом, ніяковіючи, зашарівшись, віддаляючи неминучу й чарівну хвилину.

На ній не було вже, далєбі, нічого, окрім короткої білої спіднички, аж раптом двері розчинились, і на порозі вросла пані Кергаран зі свічкою в руці, точнісінько в такому убранні, як Емма.

Я відскочив од любки і застиг на місці, приголомшений, дивлячись, як жінки оглядали одна одну. Що то буде, що то буде?

Господиня промовила так зневажливо, як я чув од неї вперше:

— Пане Кервелене, я не допущу, щоб у мене в домі бували повії.

Я промимрив:

— Дозвольте, пані Кергаран, це просто моя приятелька, вона зайшла до мене на філіжанку чаю.

Оглядна хазяйка моя на те:

— Щоб випити філіжанку чаю, не треба роздягатись до сорочки. Маєте зараз же вивести цю особу.

Бідолашна Емма тяжко плакала, закриваючи лице спідничкою. Спантеличений до краю, я не знав, на що зважитись. Господиня додала таким тоном, що годі було перечити:

— Поможіть панночці одягтись і проведіть її до дверей зараз же.

Справді-таки, нічого іншого мені не лишалось. Я підняв із долівки сукню, що лежала там, як прорвана повітряна куля, надів її дівчині через голову і взявся з невимовними труднощами якось застібати й припасовувати її. Дівчина помагала мені, плачучи без упину, обезуміла з сорому, поспішаючи, плутаючись, не здатна найти ні повороток, ані петельок потрібних; а пані Кергаран стояла над нами зі свічкою в руці, сувора та нерухома, як невблаганний суддя.

Емма хапалася божевільно, абияк накидала, зашпилювала й застібала на собі убрання, гнана шаленим бажанням утекти; не зав'язавши навіть черевиків, проскочила вона біля хазяйки і подалася сходами вниз. Я, в пантофлях, метнувся за нею, кричачи навздогін:

— Панночко! Стривайте, панночко!

Я почував, що доконче мусив би їй щось сказати, але нічого, ну от нічого не наверталось на язик. Наздогнав її аж унизу, біля надвірних дверей, хотів ухопити за руку,— та вона вирвалася, прошепотіла плачливо:

— Облиште мене... Не чіпайте...— І вибігла на вулицю, зачинивши за собою двері.

Я вернувся. Пані Кергаран стояла на другім поверсі, на помістку, і я брався вгору поволі, готовий до всього і всього сподіваючись.

Двері до хазяйчиної кімнати були відчинені, і вона сказала мені зайти, мовлячи суворим тоном:

— Я маю з вами поговорити, пане Кервелене.

Похнюпившись, я увійшов слідом за нею. Вона поставила свічку на кошинок, а тоді, склавши руки на могутніх грудях, зле прикритих тонкою нічною кохтиною:

— Так ось як ви, пане Кервелене! Ви маєте мій дім за публічний будинок.

Я тим часом упокорився:

— Та ні-бо, пані Кергаран. Не гнівайтесь, на бога, ви ж знаєте, що таке — молодий хлопець.

А вона на те:

— Я знаю лише, що не дозволю тут швендяти отим тварюкам. Ви чуєте? Я знаю, що примушу поважати мою господу і репутацію мого дому, чуєте-но? Я знаю...

Говорила вона принаймні хвилин яких двадцять, добираючи все нових та нових підстав для свого обурення, приголомшуючи мене нагадами про честь дому і гіркими допикаючи докорами.

А я (дивна це істота — людина!) замість усього того слухати, я дивився на неї. Ні слова вже я не чув, не тямив. У неї чудесні були перса — дужі, округлі, білі та пружні, може, завеликі трохи, та такі звабліві, аж ніби приском тебе обсіпало, на них дивлячись. Я б ніколи не думав, що під шерстяною своєю одежею ховає моя господиня такі принади. Роздязнена, вона здавалась мені на десять років молодшою. І от я відчув щось чудне... щось... ну, як би тут висловитись?.. Відчув, що схвилювався. Раптом до мене повернувся той самий настрій... що урвався чверть години тому в моїй кімнаті.

Позад неї, там, в алькові, набачив я її постіль. Була вона в неладі, пом'ята, на простиралі давалось побачити западину від тіла, що там недавнечко лежало. І я розумів, що в цьому ліжку має бути дуже догідно, дуже тепло — тепліше, ніж у якому іншому. Чому тепліше? Хто його знає, певне, через те розкішне тіло, котре мало там собі спочив.

Що є на світі знадливішого й любішого за зім'яту постіль. Вона мене, постіль тая, п'янила віддалік, тремтіння пристрасті навівала.

Вона все провадила своєї, але дедалі тихше, лагідніше. Тепер з неї був суворий, але сердечний та щирий друг, ладний уже подарувати провину.

Я пробурмотів:

— Але ж... але ж... пані Кергаран... але ж.

Вона змовкла, щоб послухати моєї відповіді, а я нагло обняв її, цілуючи, як зголоднілий до краю, збезумілий з жадоби чоловік.

Вона пручалась, одхиляла голову, проте не дуже гніваючись, і машинально повторювала звикле:

— От поганець... от поганець... пога...

Слово урвалося, бо я підняв її й поніс, міцно пригортаючи до себе. Іподі десь береться, маєте собі, нелюдська сила!

Натрапивши, зрештою, на край ліжка, разом з нею я впав на нього...

Справді, там було з біса догідно і з біса тепло.

За годину свічка догоріла. Господиня встала, засвітила нову, потім вернулась до мене і, простягаючи під ковдрою свою опуклу, дужу ногу, ласкавим, задоволеним, може, навіть і вдячним голосом промовила:

— От поганець! От поганець!

БАРИЛЬЦЕ

Адольфові Таверньє *

Хазяїн Шіко, епревільський шинкар, спинив свою бідку перед фермою тітки Маглуар. То був високий чоловічина сорока років, червоний і череватий; йшла поголоска, що він здатний на все лихе.

Він прив'язав коня до стовпа в воротах і ввійшов у двір. В нього були землі суміжно з садибою старої, і він уже давно накидав оком на її ґрунти. Разів із двадцять пробував він купити ділянку, але тітка Маглуар уперто відмовляла.

— Тут я родилась, тут і помру, — казала вона.

Він застав її коло дверей — вона чистила картоплю. У сімдесят два роки, суха, зморщена, зігнута, баба була невтомна, як молода дівчина. Шіко ляснув її дружньо по спині й присів біля неї на стілець.

— Ну, тітко, як здоров'ячко?

— Та, нічого, а ви як, хазяїне Проспер?

— Ех! Коли б не ревматизм, було б усе гаразд.

— Ну, то й добре.

І вона замовкла. Шіко дивився, як вона справлялася з роботою. Її покорчені, криві, тверді, як краб'ячі клешні, пальці, немов лещатами, хапали сірувату картоплину; вона спритно повертала її, знімаючи довгу стрічку лушпиння лезом ножа, що був у другій руці. Чисту жовту картоплину баба кидала у відро з водою. Троє відважних курок підходили по одній аж до її пелени, хапали лушпиння і прожогом тікали, несучи здобич у дзьобі.

Шіко, здавалось, ніяковів, вагався, маючи сказати щось, але слова не йшли йому з язика. Нарешті він звжився:

— Скажіть-но, тітко Маглуар...

— А що ви хотіли?

— Та оця ферма, ви все-таки не хочете мені її продати?

— От цього вже ні. І не думайте. Це вирішено, вирішено й не переіначиться.

— Бачте, я надумав таку угоду, щоб і вам, і мені було вигідно.

— А що таке?

— Та от. Ферму ви мені продасте, а вона все ж за вами залишиться. Розумієте? От послушайте моєї ради.

Стара перестала чистити городину, її жваві очі з-під змарнілих повік утупились у шинкаря.

Він провадив далі:

— Я зараз поясню. Я даю вам щомісяця сто п'ятдесят ф'ранків. Ви добре чуєте — щомісяця привожу вам аж сюди в своїй бідці тридцять екю по сто су. І більш нічого не міняється, ну нічогосінько; ви лишаєтесь на своїй фермі, вам нема до мене ніякого діла, ви мені нічого не винні. Тільки й вашої роботи, що брати з мене гроші. Це вам підходить?

Він дивився на неї весело й добродушно.

Стара недовірливо озирала його, роздумуючи, де саме тут пастка. Вона поспитала:

— Ну, мені вигідно, а для вас ця ферма так-таки нічого й не дає?

Він промовив:

— Не турбуйтеся про це. Житимете, скільки господь бог вам pomoже. Ви ж у себе вдома. Тільки заготуєте в нотаря папірець, що після вас ферма переходить мені. У вас нема ні дітей, ні небожів, ніщо вам не заважає. Ну як, підходить? Ви дбаєте про своє добро до кінця свого віку, а я щомісяця даю вам тридцять екю по сто су. Це дуже для вас вигідно.

Хоч стара все ще непокоїлась і дивувалась, але вже спокусі улягла. Вона промовила:

— Я не кажу «ні». Але я хочу про це розміркувати. Приїздіть на тому тижні, побалакаємо, і я дам вам відповідь.

І дядько Шіко поїхав, задоволений, як король, що допіру завоював цілу імперію.

Тітка Маглуар зосталася стурбована. Тої ночі вона не спала. Чотири дні трусилася її пропасниця вагання. Вона вчувала щось недобре в цій справі, але думка про тридцять екю, про це прекрасне, дзвінке срібло, що, немовби з неба, просиплеться в її фартух і для якого нічого не треба робити, — ця думка страшенно її спокуювала.

І от вона пішла до нотаря й розповіла свою справу. Він порадив їй згодитись на пропозицію Шіко, але правити з нього п'ятдесят еку по сто су, замість тридцяти, бо її ферма щонайменш коштує шістдесят тисяч франків.

— Якщо ви житимете ще п'ятнадцять років,— сказав нотар,— то й то він заплатить за неї тільки сорок п'ять тисяч франків.

У старої закалатало серце, коли вона почула про п'ятдесят еку за місяць, але вона малася насторожі, боячись усяких випадковостей, прихованих хитрощів, і до самого вечора розпитувала нотаря, не зважуючись піти. Нарешті звеліла заготовити папір і повернулась додому схвильована, немов випила кухликів чотири молодого сидру.

Коли Шіко приїхав по відповідь, вона примусила довго себе вмовляти, оголосивши, що вона не згодна, а тим часом її гриз страх, що він не згодиться на п'ятдесят монет по сто су. Та що він настоював, вона нарешті заявила свої вимоги.

Шинкар підскочив з досади й одмовився.

Тоді, щоб його переконати, вона почала висловлювати догадки, скільки вона може ще прожити.

— Я, напевно, не проживу більш, як п'ять-шість років. Тепер мені сімдесят три, а до того я ще й слаба. Якось вечором я була думала, що вже помираю. Так усе нутро й вивертало. До постелі я ледве дісталася.

Але Шіко не приставав на це.

— Ну, ну, стара хитрухо, ви ще міцна, як церковний дзвін. Ви житимете щонайменш до ста десяти років. Мене ви напевно поховаєте.

Цілий день минув у суперечці. Та що стара не піддавалась, шинкар, зрештою, погодився дати п'ятдесят еку.

Другого дня вони підписали угоду. І тітка Маглуар узяла десять еку на могорич.

Минуло три роки. Баба була міцна, як граб. Вона нітрохи не постаріла, і Шіко був у розпачі. Йому здавалося, що він цілу вічність платить їй ренту, що його обдурено, обікрадено й зруйновано. Інколи він приїздив одвідати стару фермерку, як ходять у липні в поле подивитись, чи колос уже стиглий на жнива. Тітка Маглуар зустрічала його з бісиками в очах. Вона нібито раділа, що утнула йому таку

штуку, і Шіко швидко залазив на свою бідку, бурмочучи крізь зуби:

— Ти таки не здихаєш, кощеїхо!

Він не знав, що робити. Йому кортіло задушити її. Він ненавидів її люто, похмурою ненавистю окраденого хлопа.

І він почав думати, що йому діяти.

Якось він приїхав до тітки Маглуар, радісно затираючи руки, як і того разу, коли запропонував угоду.

Кілька хвилин пробалакавши, він сказав:

— Скажіть, тітко, чом ви ніколи не зайдете до нас пообідати, як проїдете Енревілем. Люди вже гомонять; кажуть, що ми посварились, і це мені дуже прикро. Самі знаєте, платити вам не доведеться. Почастую обідом, я не скупий. Як тільки забажається, так і приходьте, не соромлячись, це мені буде тільки приємно.

Тітці Маглуар не треба було двічі повторювати, і через день, їдучи возом разом з наймитом Селестеном на базар, вона без церемоній поставила свого коня в стайню дядька Шіко й попросила обіцяний обід.

Шинкар зустрів її привітно, як шановного гостя, подав їй курча, кров'яну й ліверну ковбасу, баранину й капусту з салом. Але баба, здержлива ще з дитинства, майже нічого не їла, бо завжди споживала тільки трішки юшки та скоринку хліба, злегка намазану маслом.

Розчарований Шіко стояв на своєму. Пиля вона ще менше, а від кави зовсім одмовилась.

Він поспитав:

— Але ж чарочку ви вип'єте?

— Гаразд. Я не від того.

Він крикнув на весь шинок:

— Розалі, принеси горілки, найкращої, найміцнішої.

І служниця принесла довгу пляшку, прикрашену паперовим виноградним листом.

Шіко налив дві чарки.

— Покуштуйте, тітко; це знаменита річ.

Жінка почала пити потихеньку, маленькими ковтками, щоб довше посмакувати. Випивши, вона викавала й рештки й оголосила:

— Ну, ну, оце-то горілка!

Вона не договорила, як Шіко налив їй ще. Відмовлялись було вже пізно, вона смакувала другу чарку довго, як і першу.

Шинкар умовляв випити ще й по третій, та вона зріклась.

Він паполягав:

— Та, чуєте, це ж як молоко, я п'ю по десять, дванадцять чарок, і без завади. Вона йде непомітно. Ні в шлунку, ні в голові не лишається, сказати б, тоне в роті. Нема нічого кращого для здоров'я.

Бабі дуже кортіло випити, і вона піддалась, але півчарки лишила.

Тоді Шіко в пориві щедрості викрикнув:

— Ну, раз вона вам подобається, то я дам вам барильце, щоб показати, який я вам приятель.

Жінка не відмовилась і поїхала, трохи п'яненька.

Другого дня шинкар в'їхав у двір тітки Маглуар і витяг з коляски маленьке барильце з залізними обручами. Потім він захотів, щоб вона покуштувала й переконалась, що це та сама горілка. І коли вони випили по три чарки, він сказав, од'їжджаючи:

— І знаєте, як вона вийде, в мене є ще, ви не соромтесь, я не скупий. Що швидше вип'єте, то приємніше мені буде.

І виліз на свою бідку.

Навідався він знову через чотири дні. Стара сиділа перед дверима, збираючись різати хліб до юшки.

Шіко підійшов, привітався, нахилився аж до обличчя тітки Маглуар, щоб відчутти її дихання. Від неї тхнуло алкоголем. Тоді обличчя йому проясніло.

— Ви ж почастиєте мене чарочкою? — сказав він.

І вони двічі чи тричі цокнулися.

Але скоро пройшла поголоска, що тітка Маглуар пиячить на самоті. Її піднімали то в кухні, то в дворі, то на довколишніх шляхах і приносили додому, п'яну мов хлющ.

Шіко вже не їздив до неї, і коли йому говорили про селянку, він бурмотів з журливим виглядом:

— Це ж нещастя, за її віку мати таку звичку. Бо бачите, як старий, то вже сил бракує. Коли б не сталося лиха!

І, справді, з нею сталося лихо. Тої зими перед різдвом п'яна баба упала в сніг і померла.

І дядько Шіко, що дістав у спадщину її ферму, казав:

— Отака дурна! Якби вона не пиячила, то прожила б ще десять років.

ВІН?

Перові Декурселю *

Любий друже, то ти нічого не розумієш? Мене це не дивує. Ти гадаєш, що я збожеволів? Може, воно трохи й так, але ти помиляєшся щодо причини.

Так. Я женюсь. Маєш.

А тим часом думки мої й погляди не відмінились. Узаконене співжиття, на мою гадку, безглуздя. Я певен, що на десятъох жоначів вісім рогатих. Так їм і треба, зрештою, бо вони остільки дурпі, що зав'язали собі життя зрелися вільного кохання,— єдиної на світі веселої та хорошої речі,— приборкали крила забаганці, що вабить нас раз у раз до всіх жінок, і так далі, і так далі. Більш, ніж коли, я не здатний любити одну жінку, надто великий потяг чуючи до всіх інших. Я хотів би мати тисячу рук, тисячу уст, тисячу... темпераментів, щоб одночасно обіймати цілу юрбу цих чарівних і нікчемних істот.

І проте я женюся.

Додам іще, що зовсім не знаю майбутньої своєї дружини. Я її бачив лише чотири чи п'ять разів. Знаю, що вона мені не бридка; цього з мене на разі досить. Вона маленького зросту, білява й товстенька. Позавтрьому я палко захочу жінки високої, чорнявої й худой.

Вона небагата. Батьки її — люди з середнього кола. Це молода дівчина, яких багато в посполитих міщанських родин, дівчина якраз на порі, нічим особливим не видатна та й без вад особливих. Сьогодні про неї мовлять: «Панна Ляжоль дуже гарненька». А взавтра скажуть: «Яка гарненька пані Раймон». Словом, вона з того поріддя порядних дівчат, яких кожен «щасливий назвати своєю», доки не зрозуміє, що ладен будь-якій жінці дати перевагу над тою, що її обрав.

Навіщо ж я женюсь, питаєш ти?

Насилу відважусь тобі признатись у тому чудному й неподобному почутті, що мене до цього безуму спонукає.

Я беру жінку, щоб не бути самотнім.

Не знаю, як це висловити, як це з'ясувати тобі. Тобі стане мене жаль, ти з презирством дивитимешся на мене — такий невеселий мій стан духовний.

Я не хочу більше залишатися вночі сам. Хочу відчувати якусь істоту біля себе, обіч себе, істоту, що може розмовляти, сказати слово — байдуже, яке саме.

Я хочу мати змогу розбудити ту істоту; запитати її раптом про що-небудь, бодай про дурницю якусь, аби лише почути голос, упевнитись, що кімната моя не пуста, що в ній є жива душа, живий розум, аби побачити, засвітивши зненацька свічку, людське лице біля себе... бо я... я... (сором признатись) боюся залишатись на самоті.

О, ти мене все ще не розумієш!

Я не боюсь якоїсь небезпеки. Коли б увійшла до мене людина, я вбив би її, не здригнувшись. Я не боюсь привидів; я не вірю в надприродні сили. Не боюсь мерців, певний, що смерть — то остаточне і повне знищення!

Отже... Так, отже! Ну, я боюсь себе самого! Мене страхає самий страх; страх перед муками моєї душі, божевіллям огорненої, страх перед безмежно тяжким відчуттям незрозумілої тривоги.

Смійся, коли хочеш. Це щось жахливе, цього не вилікувати. Я боюся стін, меблів, звичайних речей хатнього вжитку, — вони раптом починають жити якимось живим життям. А над усе боюсь я безумної плутанини своїх думок, свого розуму, що тікає від мене, розпадається унівець під впливом таємничого й незрозумілого розпаду.

Спочатку мені охоплює душу і викликає тремтіння в тілі якийсь невизначний неспокій. Я оглядаюсь круг себе. Нічого! А я хотів би, щоб щось було! Що? Щось зрозуміле. Бо я боюсь тільки тому, що не розумію свого страху.

Я говорю — мене лякає мій голос. Ходжу — боюсь чогось невідомого, що причаїлося за дверима, за фіранкою, в шафі й під ліжком. А проте я добре знаю, там нема нічого.

Я обертаюсь раптово, боячись, що хтось стоїть у мене за спиною, і знаючи з певністю, що ніхто там не стоїть.

Я хвилююсь, ляк мій росте; і я замикаюсь у себе в кімнаті; лягаю в постіль, ховаюсь під ковдру; скрутившись там, зібгавшись у клубок, я в одчай заплющую очі і лежу так невідомо скільки часу з думкою, що на нічному сто-

лику і досі горить свічка і що треба б її погасити. І не зважаюсь.

Правда ж, це жахливий стан?

Колись мені нічого такого не бувало. Я вертався до себе спокійно. Походжав по хаті, і ніщо не потьмарювало ясності моєї душі. Коли б мені тоді хто сказав, на яку недугу безглузлого, незрозумілого страху захворю я, — я б підняв його на сміх; я вневнено одчиняв у темряві двері; не кваплячись, лягав спати, не запираючи кімнати, і ніколи не схоплювався вночі, щоб переконатись, чи як слід усе позамикане.

Це почалось торік, у дуже дивний спосіб.

Був вогкий осінній вечір. Коли, по обіді, служниця моя вийшла, я почав міркувати, до чого б мені взятись. Походив трохи по кімнаті. Нараз відчув якусь утому, якусь пригнобленість духовну, відчув, що не здатний до жодної роботи, до читання навіть. Дрібний дощ стікав по вікнах; я був сумний, увесь охоплений тим безпричинним сумом, коли людині хтосьна-чого хочеться плакати, коли вона прагне поготорити з ким-небудь, однаково з ким, аби лише скинути з себе тягар своєї думки.

Я почував себе самотнім. Помешкання моє видавалось мені порожнє, як ніколи. Безмірна, жахлива пустеля оточувала мене. Що було робити? Я сів. Тоді якесь нервове тремтіння пробігло мені по ногах. Я встав і знову почав ходити. Може бути, я мав невеличку лихоманку, бо руки, закладені за спину, як воно буває у людей, що походжають собі повагом, огнем горіли, я це помітив. Потім зненацька холодом сипнуло поза спиною. Думаючи, що, певне, потягло вогкістю з двору, я намислив розпалити огонь. Так я й зробив — уперше того року. Сів ізнову, споглядаючи полум'я. Та незабаром спало на ум, що треба кудись піти, розважитись, найти якогось приятеля.

Вийшов на вулицю. Зайшов до трьох товаришів, — і жодного не застав; потім подався на бульвар, гадаючи здибати там когось із своїх знайомих.

Скрізь було невесело. Мокрі тротуари блищали. Вогка прохолода, та прохолода, що ніби морозом людину обсипає, тяжка прохолода уїдливої мжички виповнювала вулиці, тьмарила і ніби втотою повивала світло ліхтарів.

Я ледве плентався, повторюючи собі: «Ні з ким мені сьогодні й словом перекинутися».

Заходив кілька разів до кав'ярень, що траплялись мені дорогою від Мадлен до передмістя Пуасоньєр. Сумні люди за столиками ніби не мали сили довечеряти вечерю.

Довго блукав я так вулицями й опівночі повернув додому. Я був зовсім спокійний, але дуже зморений. Придверник, що лягає спати ще перед одинадцятою годиною, відчипив мені, проти свого звичаю, зараз же, і я подумав: «Очевидячки, хтось із пожилців допіру вернувся».

Коли я виходжу із свого помешкання, то завжди двічі повертаю ключа в дверях. А цього разу двері були тількино причинені, і це мене вразило. Мені спало на думку, що, може, ввечері принесено які листи.

Увійшов. Огонь мій іще тлів і трохи навіть освітлював кімнату. Я взяв свічку, щоб запалити її коло того огню, коли, глянувши поперед себе, помітив, що в моїм фотелі сидить хтось до мене спиною і гріє собі ноги.

Я не злякався, ні! — ні крапельки не злякався. У голові майнув дуже правдоподібний здогад, що хтось із моїх приятелів завітав до мене. Придверниця, яку я попередив, що скоро вернуся, певне, дала йому ключа. Усі подробиці мого повороту виникли зараз же в пам'яті; і те, що мені відразу одчинено, і що двері були незаперті.

Мій приятель, — я бачив лише його волосся, — заснув, чекаючи на мене, біля огню, і я підійшов розбудить його. Я тепер бачив його зовсім ясно: права рука йому звисла; одна нога була закладена на другу; голова трохи похилена у лівий бік; либонь, він міцно спав: «Хто це такий?» — питав я сам себе. В кімнаті було, проте, зле видно. Я простяг руку, бажаючи торкнутися його за плече.

Рука вперлася в дерев'яну спинку фотеля! Там не було нікого!

Я відскочив назад так, наче смертельна якась небезпека постала передо мною.

Потім я обернувся, почувуючи, що хтось стоїть у мене за плечима; але зараз же мене охопило непереможне бажання оглянути іще раз крісло. І я стояв на місці, задихаючись, стративши тяму, ледве на ногах тримаючись.

Але я чоловік витриманий і незабаром опанував себе. Я подумав: «Це була просто галюцинація, та й годі». І почав міркувати про це явище. Під такі хвилини мисль обертається прудко.

Я мав галюцинацію,— це був факт безперечний. Та голова моя увесь час була ясною, я міркував послідовно й логічно. Отже, це сталося не від розумового розладнання. Лише очі ошукалися й ошукали думку. Це була одна з тих візій, які викликають у наївних душах віру в чудо. Випадкове нервово розладнання зорового апарату, може, просто собі приплив крові до очей, більш нічого.

Я запалив свічку. Нахилившись до огню, відчув, що дрижу,— і стрепенувся раптом, наче хтось доторкнувся ззаду до мене.

Очевидячки, я ще не заспокоївся. Пройшов кілька кроків по кімнаті: заговорив уголос. Заспівав щось тихенько.

Потім замкнув двері, двічі повернувши ключа, і хвилювання моє ніби трохи уцухло. Тепер принаймні ніхто не міг увійти.

Я сів знову і довго роздумував про цю пригоду; далі ліг і погасив світло.

Протягом кількох хвилин усе йшло гаразд. Я лежав горілиць досить спокійно. Потім відчув потребу оглянути кімнату і повернувся на бік.

У коминку жевріло лише дві чи три червоні жаринки, що освітлювали ніжки фотеля, і мені здалось, ніби хтось ізнову сидить там.

Я враз запалив сірника. Ні, то була помилка, ніхто там не сидів.

Одначе я встав і поставив фотель за ліжком.

Загасив знову світло і постарався заснути. Задрімав — і хвилин за п'ять побачив у сні, виразно як у дійсності, усю ту вечірню сцену. Прокинувся сам не свій і, освітивши знову покій, лежав і боявся вже й думати про сон.

Проте двічі я, проти волі, засипав на кілька хвиль. Двічі мені снилося те саме. Я гадав уже, що божеволію.

Настав ранок, до мене вернулося здоров'я, і я спокійно проспав до півдня.

Це кінчилось, кінчилось назавжди. У мене просто була лихоманка, чи кошмар, чи як там. Я був хворий, нарешті. Проте я видавався сам собі дуже нерозумний.

Того дня я був у чудовім настрої. Пообідав у ресторанчику; увечері одвідав театр і рушив додому. І от, по дорозі мене почав поймаєти дедалі більший неспокій. Я боявся побачити його знову — його. Не те, щоб я боявся його самого, боявся його присутності, в яку я й не вірив,— а

боявся пової омани зору, галюцинації, боявся жаху, що знову мене огорне.

Цілу годину блукав я вулицями; далі узвав сам себе дурнем і ввійшов до свого будинку. Я так задихався, що ледве міг ступати по сходах. Простояв більш як десять хвилин на помістку, перед дверима свого помешкання, потім, з раптовим припливом мужності, ветромив ключа в замок; кинувся вперед із свічкою в руках, штовхнув ногою двері і злякано глянув у бік коминька. Нічого.

Ох! Що за радість! Що за полегшення! Що за визволення. Я весело походжав по кімнаті. Проте не почувався зовсім добре, тіні по кутках мене тривожили.

Я спав зле, увесь час мене будили уявлені звуки. Але його я не бачив. Ні. Тому був кінець!

З того дня я боюсь лишатись уночі сам. Я відчуваю навкруги себе, біля себе мару. Вона мені не з'являлась більше. О ні! Та й байдуже, зрештою, бо я ж не вірю в того привида, я знаю, що він — ніщо!

А проте він мене турбує, бо я завжди про нього думаю. Звисла права рука, похилена ліворуч голова, як у сонної людини... А, до біса! Годі вже цього! Але що значить ця настирлива, ненастанна думка? Його ноги були при самому огні!

Він не виходить у мене з голови. Це нерозумно, але це так є. Хто він? Я знаю добре, що його не існує, нема на світі. Він живе тільки в моїй уяві, в моєму страхі, в моїй тривозі! Досить, досить!

Так, хоч як я себе переконаю, заспокоюю, але не можу залишатися сам удома, бо там — він. Я його більше не побачу, знаю це, всьому тому кінець. І все-таки він тут, у голові в мене. Він невидимий — дарма! Він причаївся за дверима, в шафі, під ліжком, по всіх темних кутках. Коли я одчиняю двері, чи шафу, або нагнуся з свічкою заглянути під ліжко і освітлюю всі темні закутки, — його нема; але я відчуваю його тоді в себе за плечима. Я обертаюсь; певний цілком, що не побачу його, ніколи не побачу. І все-таки він у мене за спиною.

Безглуздо, але страшно. І я тут зовсім, маєш собі, безсилий.

Та коли у мене в помешканні буде нас двоє, я знаю, я добре знаю, що він зникне! Бо він тут тому, що я сам, тільки тому, що я сам.

МІЙ ДЯДЬКО СОСТЕН

Полемі Жінності *

Мій дядько Состен був вільподум, що їх є сила на білому світі,— вільподум з недомислу. Отак саме люди зчаста бувають релігійні. Побачивши священика, він займався якимсь незрозумілим гнівом; він сварився йому кулаком, настановлював роги і поспішав непомітно торкнутися до чого-небудь залізного,— а то вже признака віри, віри в наврочливе око. Безглузді вірування треба або всі прийняти, або всі відкинути. Я теж вільподум, тобто повстаю проти всіх догм, вигаданих з остраху до смерті, а втім, я не відчүваю пепависті до церков, хоч які б вони там не були — католицькі, євангелійські, римські, протестантські, православні, грецькі, буддійські, єврейські чи мусульманські. Та ще й я приймаю і тлумачу всі догмати по-своєму. Церква — це данина невідомому. Що далі сягає людська думка, то все вужчає царина невідомого, то щораз більш занепадають вірування. Я б тільки заступив кадила телескопами та електричними машинами. Та й по всьому!

Ми з дядьком розходилися майже в усіх питаннях. Він був патріотом, я ж таким не був, бо, на мою думку, патріотизм — це теж якась релігія. Це — джерело всіх воєн.

Мій дядько був франкмасоном. А, як на мене, масони ще дурніші від старих святенниць. Таке моє переконання, за ним я стою. Та коли й треба вже мати якусь релігію, про мене, досить і старої.

А ці дурні тільки й роблять, що наслідують попів. Їм усього лиш за хрест править трикутник. У них свої церкви, що їх звать ложами, і сила силенна культів: тут і шотландський обряд, і французький ритуал, і обряд Великого Сходу,— безліч таких дурниць, що й боки порвеш од сміху.

Ну, а чого вони прагнуть? Взаємно допомагати, лоскочучи один одному долоні? Я не бачу тут нічого лихого. Вони перевели в життя християнську заповідь: «Помагай-

те одне одному». Єдина особливість тільки в лоскотанні. Але чи варто робити стільки церемоній, щоб дати якихось сто су злидареві. Ченці, для яких милостиня й поміч ближньому є обов'язком і ремеслом, пишуть на початку своїх послань три літери: J. M. Y. Масони ж ставлять три крапки після свого підпису. Виходить, один біс.

Дядя відказував мені:

— Ми ж висуваємо релігію проти релігії. З вільної думки куємо зброю, що нею буде вбито клерикалізм. Франкмасонство — це фортеця, куди збігаються всі ті, хто хоче повалити богів.

Я сперечаюсь:

— Але ж, мій дорогий дядечку (на думці ж казав: «Ах ти ж стара колода»), в цім, власне, я вас і дорікаю. Замість руйнувати, ви влаштовуєте конкуренцію: це лише знижує ціни, та й годі. А потім, коли б ви приймали до себе лише вільнодумів, я б ще зрозумів вас, але ж ви приймаєте хоч там кого. У вас є сила-силенна католиків, навіть їхнє вище духовництво. Пій Дев'ятий, поки не став папою, теж був у вас. Отже, коли ви називаєте складене таким способом товариство фортецею проти клерикалізму, то я вважаю за слабку оцю вашу фортецю!

Тоді дядько, прискаливши око, додав:

— Наша справжня діяльність, наші найнебезпечніші акції — в ділянці політики. Упевнено, невпинно ми підкопуємось під монархізм.

Я заходився реготати:

— Га! Та ви, бач, хитрі на голову! Скажіть мені, що масонство — це якась фабрика передвиборчих кампаній, і я з вами згоджусь; що це машина, щоб голосувати за кандидатів усіх відтінків, — я ніколи не заперечуватиму цього; що єдине його призначення — дурити бідолашний народ, гнати його цілими лавами до урн, як гонять в огонь солдатів, — і я пристану на вашу думку; скажіть, нарешті, що масонство корисне, навіть конче потрібне для всіх честолюбних політиканів, бо кожного свого члена настановлює на агента передвиборчої кампанії, — я й тут гукну: «Це ясно, як сонце!» Та коли ви запевнятимете, що масонство ніби підкопує монархізм, я сміюся вам у живі вічі.

Придивіться пильненько до такої широкої та таємничої демократичної асоціації, що за великого магістра мала

у Франції за часів імперії принца Наполеона, в Німеччині — принца крові, а в Росії — царевого брата; асоціації, що в ній беруть участь король Гумберт, принц Уельський та інші короновані голови цілого світу!

Тоді мій дядько шепотів на вухо:

— Твоя правда, але всі ці принци несподівано для себе стають у пригоді нашій же меті!

— А ви — їхній меті? Чи не так? І сам собі додав: «Ось дурні дуренні!»

А треба було бачити, як дядько Состен пригощав обідом якогось ф'ранкмасона.

Вони сходилися і простягали один одному руки з якимось таємничим виглядом; кожному ясно було, що вони обмінюються таємничими, багатозначними рукостисками. Коли я хотів розлютувати дядька, мені ставало тільки нагадати йому, що собаки знайомляться одне з одним на масонський штаб.

Потім дядько відводив свого приятеля до кутків, наче щоб оповісти йому щось дуже важливе; далі, сівши до столу навпроти себе, вони споглядали один одного, збігалися очима і, коли пили, презиралися таємничо і начебто безперестанку повторюючи: «Адже ми з тих!»

І тільки уявіть собі, що мільйони людей бавляться таким кривлянням! Як на мене, то краще бути езуїтом.

І от у нашому місті жив один езуїт, що його мій дядько Состен не міг терпіти. Щоразу, здибавши або лише здалека помітивши його, він мурмотав: «Ач, дармоїд!» Потім, узявши мене за руку, шепотів на вухо:

— Ось побачиш, накоїть мені лиха колись цей негідник. Чує моя душа.

Мій дядько казав правду. Ось як воно сталося з моєї саме провини.

Наближався великдень. Отже, моєму дядькові спало на думку влаштувати у чисту п'ятницю скромний обід, справжнісінький скромний обід. Я вмовляв його, скільки міг, і правив:

— Я їстиму скромне цього дня, як будь-якого іншого, але на самоті, удома. Ваш-бо вибрик дурниця. Ну, нащо він? Що воно вам заважає, коли хтось там не їсть м'яса, чи ж вам журитися?

Але мій дядько обстоював своєї. Він запросив трьох своїх приятелів до кращої ресторації міста; а що платив він, я теж не відмовився взяти участь у цій демонстрації.

О четвертій годині ми вже посідали на видноті в кав'ярні «Пенелопа», де бувало найбільш відвідувачів, і мій дядько Состен гучно оголосив меню замовленого обіду.

О шостій годині сіли до столу. О десятій обід усе ще тривав і ми випили вп'ятьох вісімнадцять пляшок доброго вина та ще чотири пляшки шампанського. Тоді мій дядько запропонував так звану «об'їздку єпархії». Кожен ставить перед собою в шереху шість чарок, наповнених різними лікерами, і треба встигнути видмухнути їх одна по одній, поки хто-небудь з товариства не злічить до двадцяти. Це було по-дурному, але мій дядько Состен вважав, що це «до шмиги».

Об одинадцятій годині він був п'яний, як квач. Довелося везти його коляскою, покласти в ліжко, і можна було заздалегідь передбачити, що його антиклерикальська демонстрація спричиниться до страшного розладнання шлунка.

Коли я вертався додому, теж захмелений, але тільки веселим хмелем, мене враз пройняла одна підступна думка, що цілком відповідала моїй скептичній вдачі.

Я припорядив краватку, набрався розпачливого вигляду і заходився шалено дзвонити до старого єзуїта. Він недочував, і тому примусив мене чекати. Але я так скажено гунав ногами в двері, стрясаючи увесь дім, що єзуїт висунувся врешті з вікна в своєму нічному ковпаку і запитав:

— Що сталося?

Я гукнув:

— Швидше, швидше, мій шановний панотче, відчиніть мені: один смертений благає про ваше святе заступництво!

Бідолашний простяка зараз же натяг штани і спустився вниз, навіть не вдягнувши рясни. Я розповів йому переривчастим голосом, що мого дядька-вільнодумця раптом поняло якесь тяжке нездужання, що змушує думати про дуже серйозну хворобу, що він геть боїться смерті і бажав побачити превелебного отця, поговорити з ним, вислухати від нього порад, ближче ознайомитися з християнським ученням, наблизитися до церкви і, безперечно, сповідатися та причаститися, щоб мирно переступити страшну межу.

І я додав наче з докором в голосі:

— Таке його бажання. Якщо від цього йому не покращає, то в усякім разі гірше не буде.

Старий єзуїт, аж трусячись від зворушення й захоплення, сказав мені:

— Почекайте мене хвилинку, моє дитятко, я йду.

Але я провадив:

— Пробачте, мій шановний панотче, я не піду з вами, бо мені не дозволяють переконання. Я навіть відмовився йти по вас; отже, я проситиму вас не говорити про мене, скажіть, що про хворобу мого дядька вам послане одкровення звиш.

Простяка згодився і широкою ходою подався дзвонити до мого дядька. Служниця, що ходила коло хворого, відчинила двері, і я побачив, як чорна ряса зникла в цій фортеці вільнодумства.

Я сховався під сусідніми дверима, вичікуючи на дальші події. Наколи б мій дядько почувався гаразд, він тяжко побив би єзуїта, але я знав, що він буде неспроможний навіть пальцем порушити. І я тішився вволю, питаючись, що за неймовірна сцена має статися зараз поміж цих двох ідейних супротивників. Як вони боротимуться! Чи буде лайка? Розгубленість? Яка в них зчиниться буча! І як розв'яжеться це становище без виходу, що трагічно ускладнене обуренням мого дядька?

Я реготав наодинці, аж беручись за боки; я повторював собі півголосом:

— Ото так кумедія, ото так кумедія!

Проте ставало холодно, і я здивувався, що єзуїт якось уже довго не виходить. «Вони розмовляють»,— подумав я.

Минула година, потім дві, потім три. Шановний панотець не виходив. Що таке там сталося? Чи не помер часом мій дядько, вражений його появою? Або ще бува, уколош-кав єзуїта. Чи врешті, вони пожерли один одного? Проте останній гадці я давав замало віри, бо дядько навряд чи міг був проковтнути хоч би ще шматочок.

Зайшов день. Непокоячись і проте не зважаючись і собі увійти в дім, я згадав, що саме навпроти дядька мешкає один з моїх приятелів. Я зайшов до нього і розповів йому пригоду, що його дуже здивувала й насмішила, і почав чатувати в нього при вікні.

О дев'ятій годині мене заступив мій приятель, і я трошки поспав. О другій годині я заступив його на чатах. Ми були надзвичайно збентежені.

О шостій годині єзуїт вийшов мирний та задоволений, і ми бачили, як він пеквапом подався геть.

Тоді я соромливо й боязко і собі подзвонив коло дверей дядька. Мені відчинила служниця. Я не одважився розпитувати її і ввійшов мовчки.

Дядько Состеп, блідий, знесилений, виснажений, нерухомо лежав на своїм ліжку, втупившись кудись тьмяним поглядом. До запони ліжка був пришпилений маленький образок.

Розладнання шлунка виразно відчувалося в кімнаті.

— Що ж це, дядечку,— сказав я,— ви лежите? Зле себе почуваете?

Він відповів розбитим голосом:

— О моє дитятко, я був тяжко слабий, я мало не помер.

— Як же це так, дядю?

— Не знаю, це якась дивина. Але найдивніше, що панотець езуїт,— він оце вийшов звідціль,— знаєш, достойний чоловік, котрого я стерплювати не міг,— з'явився навістити мене, бо одкровення мав про мою хворобу.

Я мало не приснув зі сміху.

— Та ну-бо?

— Так, він прийшов до мене. Він чув якийсь голос, що наказав йому встати й іти сюди, бо я мав умерти. Це одкровення.

Я удав, немов чхаю, щоб не розреготатися.

За хвилину я провадив обуреним тоном, дарма що весь займався ще бажанням реготати:

— І ви його прийняли, дядю? Ви, вільнодумець, масон? Ви не викинули його геть звідси?

Він, здавалося, збентежився і пробелькотів:

— Але ж послухай, це дивовижно, це перст божий! До того ж він заговорив про мого батька. Він-бо колись знав його.

— Вашого тата, дядю?

— Так, уяви собі, він знав мого батька.

— Але це ще не причина приймати езуїта.

— Згоден, але ж я був слабий, дуже слабий. І він з такою відданістю доглядав мене цілу ніч. Він поводився бездоганно. Він саме і врятував мене. Ці люди трошки, бач, розуміються на медицині.

— Ось воно як! Він доглядав вас цілу ніч. Але ж ви оце казали мені, він тільки що пішов.

— Цілком справедливо. Він виявив стільки уваги до мене, я запросив його поснідати. Поки я пив чай, він поїв тут же, на маленькому столику, біля мого ліжка.

— І... він оскоромився?

Дядька аж пересмикнуло, немов я зробив тільки-но якусь велику непристойність.

— Не жартуй, Гастоне,— сказав він,— бо є жарти цілком недоречні. Ця людина виявилася в даному випадку відданішою, ніж будь-який родич, і я вимагаю, щоб поважали його переконання.

Я аж остовпів, а все ж провадив далі:

— Добре, дядечку. А що ж ви робили після сніданку?

— Ми заграли партію в безик, потім він читав требник, я проглядав книжечку, що він мав при собі. До речі, зовсім не зле написана.

— Благочестивого змісту, дядю?

— І так, і ні, чи, певніше, ні, це історія їхньої місії в Центральній Африці. Радше, подорожник, що списує мандрівки та пригоди. Дуже добре діло роблять там оці люди.

Я починав розуміти, що жарт повернув на лихе. Я підвівся.

— Ну, будьте здорові, дядю, я бачу, що ви кидаєте ф'ранкмасонство задля релігії. Ви відступник.

Він знову трошки збентежився і промурмотів:

— Але ж релігія це теж нібито ф'ранкмасонство.

— Коли ж прийде знов ваш єзуїт? — запитав я.

Дядько пробелькотав:

— Я... я не знаю... мабуть, що завтра... не знаю напевне.

І я вийшов, геть приголомшений.

Зле ж скінчився мій жарт! Дядько цілком навернувся. Властиво, воно було б мені цілком байдуже. Чи то клерикал, чи то ф'ранкмасон — від цього ні тепло, ні холодно; але гірш за все те, що він оце склав духівницю, так, — склав духівницю, і в ній, щоб ви знали, позбавив мене спадщини, відписавши все панотцеві єзуїтові.

ХВОРОБА АНДРЕ

Едгарові Куртуа *

Будинок нотаря виходив чолом на майдан. Чудовий, гарно розпланований сад тягнувся позад будинку до самого, завжди відлюдного, пасажу Пік, від якого його відділяв високий мур.

Отут, аж на самім краю саду, дружина нотаря Моро уперше призначила побачення капітанові Соммерів, який вже довгий час упадав коло неї.

Її чоловік поїхав на вісім днів до Парижа. Отже, вона була вільна цілий тиждень. Капітан так просив її, благав такими ніжними словами; вона була переконана, що він так гаряче її кохає, а вона ж почувала себе такою самотньою, такою невизнаною, такою занедбаною серед отих нотаріальних контрактів, які тільки й укладав нотар, що дозволила собі віддати своє серце, не питаючи себе, чи не віддасть вона колись чогось більшого.

По кількох місяцях платонічного кохання, потисків руки, украдених похапцем за дверима поцілунків, капітан заявив, що коли він не матиме побачення, справжнього побачення в затишку під деревами, за відсутності чоловіка, він зараз же попросить переміщення і виїде з міста.

Матільда поступилася, вона пообіцяла.

І от тепер, щільно притулившись до стіни, вона чекала на нього. Серце колотилось, при кожному найменшому шурхоті вона здригалась.

Раптом вона почула, що хтось видирається на мур, і трохи не втекла. Що, як це не він? Що, як це злодій? Але ні, тихенько хтось кликав її: «Матільдо!» Вона відповіла: «Етьсне!» І на стежку з брязкотом шаблі сплигнув чоловік.

Це був він! який поцілунок!

Довго стояли вони обнявшись, стуливши уста. Коли це раптом почав накрапати дрібний дощик, краплини,

скочуючись з листка на листок, зашелестіли в темряві. Вона здригнулася, коли перша краплина впала їй на шию.

А він казав їй:

— Матільдо, кохана, мій друже, мій янголе, ходімо до вас. Уже північ, нам нема чого боятися. Я благаю, ходімо до вас.

Вона відповідала:

— Ні, коханий мій, я боюсь. Хто зна, що може статись! Але він тримав її в обіймах і шепотів на вухо:

— Служники ваші на четвертому поверсі, що виходить вікнами на майдац. Ваша кімната на другому виходить у сад. Ніхто не почує нас. Я кохаю вас, я хочу любити тебе вільно, усю тебе до останньої цяточки.

Він палко стискував її, цілуючи до нестями.

Вона ще відбивалась, боячись, соромлячись. Але він ухопив її за стан, підняв і поніс під дощем, що перейшов уже у зливу.

Двері були відчинені; вони побралися сходами навпомацки, і, як тільки увійшли до кімнати, вона замкнула двері на засувку, поки він запаливав сірник.

Вона безсило впала у крісло. Він став навколішки перед нею і поволі роздягав її, почавши з черевиків і панчіх, щоб цілувати її ноги.

Задихаючись, вона говорила:

— Ні, ні, Етьєне, я благаю вас, дайте мені лишитися чесною, я надто страждатиму потім, я не зможу цього вам подарувати. Це так огидно, так брутално. Хіба не можна любити одне одного тільки душею, Етьєне.

Із спритністю покоївки, квапливістю охопленого нетерпінням мужчини, не спиняючись ні на мить, він відпiniaв, розв'язував, відщібував, розшнуровував. І коли вона схотіла підвестись і втекти від його зухвалих домагань, вона несподівано вислизнула з сукні, спідниць і білизни і опинилась зовсім голою, як рука, виїнята з муфти.

Розгублена, кинулась вона в ліжко, щоб схватися під пологом. Але це було ненадійне сховище. Він пішов услід. Коли він уже міг схопити її, його шабля, відв'язана на швидку, з лунким брязкотом упала на паркет.

Тієї ж хвилини з сусідньої кімнати, двері якої не були зачинені, почувся спочатку жалібний, а далі пронизливий крик дитини. Вона пробурмотіла:

— Ой, ви збудили Андре; тепер він не зможе заснути.

Її синочкові було рік і три місяці, і він спав коло неї, щоб вона могла весь час наглядати за ним.

Капітан, шаленіючи від жаги, не слухав:

— Ну то що? Ну то що? Я кохаю тебе, ти моя, Матільдо!

Але вона, стривожена, перелякана, відбивалася:

— Ні, ні! ти чуєш, як він кричить, він розбудить мамку. Що, як вона прийде, що ми робитимемо тоді? Ми запастимо себе. Послухай, Етьєне, коли він уночі отак кричить, батько бере його, щоб заспокоїти, сюди в наше ліжко, і він одразу замовкає, нема іншого засобу. Дай мені його взяти, Етьєне...

Дитина аж надривалася, заходилася такими пронизливими зойками, що проходять крізь найгрубші стіни і чутні на вулиці, коли ідеш повз будинок.

Приголомшений капітан підвівся, і Матільда кинулась по хлопчика і принесла його в своє ліжко. Він замовк.

Етьєн сів верхи на стілець і скрутив цигарку. Не минуло й п'яти хвилин, як Андре вже спав. Мати прошепотіла:

— Тепер я віднесу його.

І пішла з надзвичайною обережністю покласти дитину в колиску.

Коли вона повернулася, капітан чекав на неї з розкритими обіймами.

Шаленіючи з жаги, він обняв її. І вона, переможена на решті, пригортаючи його до себе, белькотіла:

— Етьєне, Етьєне... любов моя, ох, якби ти знав, знав, як... як...

Андре закричав знову. Розлючений капітан вилаявся:

— Хай йому біс, негідникові! Чи замовчить він кінець кінцем, цей шмаркач!

Ні, він не замовкав, шмаркач, він заходився плачем.

Матільді здалося, що нагорі хтось рухається. Напевно, це йде годувальниця. Вона знову кинулася до колиски і принесла дитину в своє ліжко, і дитина враз замовкла.

Тричі поспіль її відносили в колиску. Тричі поспіль доводилося її брати знову.

Капітан Сомерів пішов за годину до світанку, лаючись на всі заставки.

Щоб заспокоїти його, Матільда пообіцяла прийняти його ще раз того самого вечора.

Він прийшов, як і напередодні, але ще нетерпеливіший, ще палкіший, розлютований чеканням.

Обережно поклавши шаблю на бильця крісла, скинувши чоботи, як злодій, він говорив так тихо, що Матільда його не чула. Нарешті він був щасливий, зовсім щасливий. Коли це хруснула якась меблина, а може, паркет, може, й саме ліжко. Стук був такий, наче зламалася якась підпорка, і відразу почувся, спочатку слабенький, а за ним над-ривний крик: Андре прокинувся.

Він скавучав, як лисиця. Безперечно, всі в господі прокинуться, коли він не вгамується.

Збентежена, засмучена, перелякана мати побігла й принесла дитину. Капітан не підвівся. Він скаженів. Потихесеньку він простяг руку, двома пальцями вхопив у дитини шматочок тільця — чи то на стегні, чи то на задку — і щипнув. Дитина відбивалася, кричала так, що аж за вухами ляцало. До краю роздратований, капітан почав щипати дедалі дужче й несамовитіше. Він швидко хапав шматочок шкіри, скручував її, щільно притискуючи, тоді кидав його і брав деінде, потім ще трохи далі й далі.

Андре аж заходився криком, як курча, яке ріжуть, або як собака, якого б'ють батогами. Уся в сльозах, мати цілувала його, голубила, намагалась заспокоїти, заглушити крик поцілунками. Але Андре посинів, наче у нього починалися конвульсії, він дригав своїми малесенькими ніжками й рученятами.

Капітан сказав лагідним тоном:

— Спробуйте віднести його в колиску, може, він заспокоїться.

Матільда з дитиною на руках пішла в другу кімнату.

Тільки Андре взяли з матиного ліжка, як він став менше кричати, а коли опинився в колисці, замовк, лише вряди-годи схлипуючи.

Кінець ночі пройшов спокійно, і капітан був щасливий.

Наступної ночі він прийшов знову і почав розмовляти голосніше. Андре прокинувся і запищав. Мати швиденько пішла за ним, але капітан щипав його так уміло, так жорстоко й довго, що хлопчисько знеміг, очі йому заковувались, на губах виступила піна.

Його знову поклали в колиску. Він враз заспокоївся.

Четвертої ночі він уже не просився в ліжко до матері.

Нотар повернувся в суботу ввечері, і посів своє місце в домівці і спальні.

Втомлений після подорожі, він ліг рано спати: тоді, повернувшись до звичного життя і виконавши, як людина

чесна й методична, все, що йому належало зробити, він здивувався:

— Диви! Андре не плаче сьогодні! Піди принеси його, Матільдо, мені так любо почувати його між нами обома.

Жінка враз підвелась і пішла забрати дитину, але, побачивши те ліжко, в якому раніше він так любив засипати, хлопчисько скривився і так люто загорланів, що довелося віднести його в колиску.

Пан Моро не міг оговтатись:

— Що то таке, в чому річ? Що з ним сьогодні? Чи він так хоче спати?

Дружина відповіла йому:

— Поки ти подорожував, він весь час так поведився. Я й разу не могла його взяти сюди.

Прокинувшись уранці, хлопчисько почав сміятися і гратись, розмахуючи рученятами.

Зворушений батько прибіг, поцілував своє дитя, підняв його і поніс у своїх обіймах, щоб віднести до подружнього ліжка.

Андре сміявся тим безтурботним сміхом малесеньких створінь, у яких ще не прокинулась думка. Але тут він побачив ліжко, в ньому свою матір: його личко скривилось, і несамовитий крик вихопився з його горла, він відбивався, ніби його катували.

Здивований батько пробуркотів: «З дитиною щось не гаразд» — і звичним рухом підняв сорочечку.

— Ох! — скрикнув він, вражений до краю. Лички, стегна, попереки, весь задок маленького були поцятковані синіми плямами, з монету завбільшки.

Пан Моро гукнув:

— Матільдо, дивись, який жах!

Розтривожена мати кинулась до дитини. Кожна пляма була наче перетята ліловою лінією синця. Ясна річ, це була якась дивовижна й страшна хвороба, початок мовби прокази, одного з тих дивних захворювань, коли шкіра робиться такою прищуватою, як у жаби, або лускатою, як у крокодила.

Розгублені батьки дивились одне на одного. Пан Моро скрикнув:

— Треба йти по лікаря.

Але Матільда, блідіша за мерця, пильно дивилась на свого синочка, поплямованого, як леопард. І раптом у неї

вихопився крик, необдуманий, шалений, ніби вона побачила когось, хто викликав до себе огиду, і кинула:

— О! негідник!..

Здивований пан Морю спитав:

— Га! Про кого ти говориш? Який негідник?

Вона почервоніла по саме волосся і пробелькотіла:

— Нічого... це... розумієш... я догадуюсь, це... не треба йти по лікаря... це безперечно ота негідниця-годувальниця щинала маленького, щоб він перестав кричати.

Розлючений нотар звелів покликати годувальницю і трохи не побив її. Вона вперто заперечувала, але її прогнали.

До муніципалітету послали заяву про її поведінку, і вона вже не змогла дістати десь роботу,

ПРОКЛЯТИЙ ХЛІБ

Присвячується Анрі Бреннові *

I

У дядька Тайя було три дочки: Ганна, найстарша, про яку вдома й не згадували, Роза, середуца, вісімнадцяти років, і Клара, наймолодша, ще підліток, якій щойно повернуло на п'ятнадцяту весну.

Дядько Тай, уже вдівець, був за старшого механіка на гудзиковій фабриці пана Лебрюмана. Це була людина чесна, дуже поважна, прямодушна й стримана — зразковий робітник. Мешкав він у Гаврі, на вулиці Ангуломській.

Коли Ганна, як кажуть, з плигу збилася, на старого найшов страшенний гнів; він погрожував убити облесника, молодого шелихвоста, що був за головного прикажчика у великій модній крамниці в тому ж місті. Та згодом пішли чутки, що мала дійшла до розуму і вкладає гроші до банку, що вона більш не волочиться й зараз зійшлася з людиною вже літньою, суддею комерційного трибуналу, паном Дюбуа, і батько заспокоївся.

Він навіть почав цікавитися її життям і розпитувався в її колишніх подруг, що навідували її; і коли йому розповіли, що вона має власні меблі, безліч кольорових вазок на коминках, картини на стінах, позолочені дзигарі та всюди килими, — вдоволена усмішка промайнула на його губах. Ось уже тридцять років працює він, щоб зібрати якихось нещасних п'ять чи шість тисяч франків! Донька — не в тім'я бита після цього!

І от одного ранку, Тушарів син, батько якого був бондар і мешкав у кінці їхньої вулиці, прийшов свататися до Рози, його середущої дочки. В старого забилося серце. Тушари були багаті й посідали гарне становище; йому таки щастило з його дівчатами.

Справу з весіллям погодили й вирішили справити його гучно в «Сент-Андресі», в ресторані тітки Жюза. Безперечно, це коштуватиме чимало, та де наше не пропадало, дідько його бери! Один раз не робить звички!

Та якось уранці, коли старий вернувся додому поснідати й уже сідав до столу з двома дочками, несподівано розчинилися двері й з'явилася Ганна. На ній було розкішне вбрання, блискучі персні й капелюх із пером. У всьому цьому вона була чарівна, як янгол. Вона кинулася на шию батькові, який не встиг навіть висловити свого здивування, потім з плачем упала в обійми своїх двох сестер, далі — сіла й, витираючи очі, попросила, щоб їй дали тарілку супу — попоїсти з ними разом. Дядько. Тай був зворушений і кілька разів усе повторював:

— Це добре, моя доню, добре, дуже добре.

Тоді вона розповіла, за чим прийшла. Вона не хоче, щоб Розине весілля справляли в ресторані «Сент-Андрес», ні в яким разі й ні за що не хоче. Весілля це відбудеться у неї й нічогосінько не коштуватиме батькові. Вона вже зробила в себе розпорядження, все залагоджено, все впорядковано; геть-чисто все вона бере на себе. Та й уже!

А старий усе повторював:

— Добре, дочко, це дуже добре.

Все ж таки сумнів найшов на нього. Чи ж погодяться Тушари? Роза, наречена, здивовано запитала:

— Та чому ж вони не погодяться? Не турбуйтеся; я це беру на себе; я сама поговорю з Філіппом.

І вона, дійсно, того ж самого дня поговорила з своїм нареченим, і Філіпп сказав, що це цілком підходить. Батько та мати Тушари також були дуже раді справити добрий обід на дурничку. Вони говорили:

— Все буде гаразд, бо ж пан Дюбуа купається в золоті.

Вони ще попросили дозволу запросити їхнього друга, панну Флоранс, куховарку мешканців з другого поверху. Ганна погодилася на все.

Весілля призначено на останній вівторок цього ж місяця.

II

Після формальностей у мерії та церковної церемонії весільна процесія рушила до Ганниного дому. Тайї од себе запросила свого брата в перших, добродія Совтанена, людину вже літню, з філософськими поглядами, церемонну та точну, від якої сподівалися спадщини, а також — стару тітку, пані Лямандуа.

Вирішено, що Совтанен піде в парі з Ганною. Їх спарували, як дві найповажніші і найодмітніші серед усіх особи.

Тільки-но наблизились до Ганниного дому, вона раптом залишила свого кавалера й побігла вперед, промовляючи: — Я покажуватиму вам дорогу.

Бігцем піднялася вона по сходах, а процесія всіх запрошених йшла за нею повільніше.

Одчинивши двері свого помешкання, Ганна стала набік, даючи дорогу всім гостям, що проходили повз неї, витріщаючи на всі боки очі й повертаючи голови, щоб роздивитись дивовижну розкіш.

Стіл було накрито в салоні, бо їдальня видалася замалою для цього. Посуд позичили в сусіди-ресторатора. Карафи, нові вина, виблискували під сонячним променем, що падав у вікно.

Дами пройшли в стальню, щоб покидати з себе шалі й капешохи, а Тушар-батько, стоячи в дверях, підморгнув на низьке та широке ліжко й подавав мужчинам на мигах потішні й добродушні знаки. Дядько Тай поважно, з інтимною гордістю розглядав розкішне умеблювання доччиних покоїв; ходив з капелюхом у руці із кімнати в кімнату, поглядом визначаючи ціну кожній речі й походжаючи, наче паламар у церкві.

Ганна снувала то сюди, то туди, бігала, давала розпорядження, поспішала з обідом. Врешті вона з'явилася на порозі невмебльованої їдальні й голосно сказала:

— Прощу всіх сюди на хвилинку!

Всі дванадцять запрошених гостей ринули туди й помітили дванадцять шклянок з мадерою, що кружалом стояли на одношійному столикові.

Роза з своїм чоловіком, обнявшись, уже цілувалися по кутках. Добродій Совтанен не спускав очей з Ганни, очевидно, під впливом того палкого сподівання, яке хвилює чоловіків, навіть старих та поганих, біля жінок вільної поведінки, ніби вони повинні з причини свого ремесла й обов'язків своєї професії давати щось від себе всім чоловікам.

Далі сіли до столу й почали їсти. Батьки зайняли один бік стола, а молодь — другий. Мати Тушар сиділа на почесному місці з правого боку, а молода — з лівого. Ганна клопотала про всіх і про кожного: доглядала за тим, щоб шклянками були завжди повні й тарілки не залишались порожні. Якесь почесливе замішання, якась положливість перед багатством помешкання, так само, як і урочистість сервірування паралізували гостей. Їли досить, їли смачно, але не розгулялися так, як то потребує весілля. Відчува-

лася надто незвична атмосфера — і це стримувало. Мати Тушар, що любила позабавлятися, спробувала оживити товариство, й, коли подали десерт, вона гукнула:

— Ану, Філіппе, заспівай нам якої.

Її син на їхньому кутку вважався за одного з найкращих у Гаврі співаків.

Молодий зараз же підвівся, усміхнувся їй, обернувшись увічливо й чемно до зовиці, почав підпукувати що-небудь поважне, гречне, що личило б до врочистості цього обіду.

Ганна з вдоволенним виглядом одкинулася на спинку свого крісла й приготувалася слухати. На всі обличчя наїшла уважність і якась невиразна усмішка.

— Проклятий хліб, — виголосив сльвун і, якимось так закругливши свою праву руку, що аж піднявся йому сурдут на шию, почав:

Благословенний хліб, що твердимі руками
Ми добувасмо з ощадної землі.
Той чесний, хто його приносить вечорами,
Щоб на родинному пократи столи.
Та є проклятий хліб: його чорти по світі
На те розсіяли, щоб смертних спокушати... (Дівці)
Остерігайтеся такого хліба, діти,
І рук не важтеся до нього простягати¹. (Дівці)

Всі, що сиділи за столом, шалено заплескали в долоні.

— Оце ловко, — сказав Тушар-батько.

Запрошена в гості кухарка вертіла в руці цілушку хліба й зворушено поглядала на неї. Совтанен пробурмотав: «Дуже добре!» А тітка Лямандуа уже витрала очі серветкою.

Молодий об'явив: «Другий куплет» — і почав його ще з більшою енергією:

Пошана вбогому, як він, од літ лехилий,
Зігнувся на шляху в одежі жебрака, —
Та сором і ганьба, як ледар, повний сили,
Від праці чесної в жебрацтво утіка.
Здоровим жебрати — це старість обкрадати,
З руки трудящої заробок виривати... (Дівці)
На хліб ледачого соромтесь зазіхати
І рук не важтеся до нього простягати. (Дівці)

Всі, навіть і двоє слуг, що стояли, прихилившись до стіпи, підхопили хором приспів. Фальшиві та пронизливі жіночі голоси збивали з тону низькі голоси чоловіків.

¹ Вірші переклав Максим Рильський.

Тітка й молода ридма ридали. Дядько Тай сякав носа з шумом трамбона, а Тушар-батько шалено вимахував аж до середини стола хлібом. З очей кухарки-подруги закапали німі сльози на цілушку, що її й досі вона крутила в руках.

Добродій Совтанен серед загального збудження заявив: — От здорові думки, а не якісь там скоромні жарти.

Ганна, теж схвильована, посилала поцілунки своїй сестрі і дружньо кивала їй на чоловіка, наче вітала її.

Молодий хлопець, сп'янілий від успіху, провадив далі:

Не слухай, дівчино, в малій своїй хатині
Речей спокусника, що обіцяє рай.
Для батька й матері ти щастя і святиня,
Тож голки вірної з руки не выпускай.
Коли твій батько вмре, ім'я твоє проклявши,—
Як зможеш в грішних ти розкошах утопачь? *(Дівчи)*
Безчестя хліб гіркий минайте, діти, завше,
І рук не важтеся до нього простягать. *(Дівчи)*

Лиш двоє служниць та Тушар-батько підхопили приспів. Ганна вся зблідла й опустила очі. Молодий збентежено поглядав кругом себе, не розуміючи, з чого сталося таке раптове охолодження. Кухарка враз випустила з рук свою цілушку, наче отрувну.

Щоб урятувати становище, добродій Совтанен поважно об'явив:

— Останній куплет — то вже занадто.

Дядько Тай, зчервонілий по вуха, сердито вилупив очі й поводив ними навколо себе.

Тоді Ганна, з очима, повними сліз, промовила до слуг хриплим голосом жінки, що вже плаче:

— Принесіть шампанського!

Вмить радість охопила гостей. Обличчя знову засяли. І тому, що батько Тушар, який нічогісінько не забачив, нічого не помітив і не зрозумів, усе ще розмахував своїм хлібом і, показуючи його гостям, сам співав:

І рук не важтеся до нього простягать,—

то всі-чисто весільні, наелектризовані одною появою пляшок із срібними головками, підхопили гучно хором:

І рук не важтеся до нього простягать.

СПРАВА ПАНІ ЛЮНО

Жоржеві Дювалю *

Мировий суддя, товстий чоловік, заплющивши одне око і ледве дивлячись другим, незадоволено слухає людей, що поприходили судитись. Іноді він бурмоче щось, із чого можна домислитись про його гадку, або тонким, як у дитини, голосом перебиває мову, ставлячи запитання.

Він допіру владнав справу — «Жолі проти Петіпа», котрий, обробляючи поле, незумисне зіпсував тому межу.

Відтак оголошує справу Іполіта Лякура, паламаря та залізника, проти пані Селести-Сезарини Люно, вдови Антиніма-Ізідора.

Іполіт Лякур має сорок п'ять років; високий, худий, довговолосий, з голеними, як у священнослужителя, вусами та бородою, він говорить поволі, тягучим та співучим голосом.

Пані Люно виглядає на сорок років. У неї атлетична статура, і її тіло скрізь випирає з вузької та тісної сукні. Над опуклими стегнами виступають уперед величні груди, рамена так само круглі та жирні. На товстій шії спочиває голова з різкими рисами обличчя, а в голосі, гучному, хоч і високому, чуються такі нотки, аж тремтять шибки та барабанні перетинки. Вона вагітна і виставляє свій живіт, здоровий, як гора.

Свідки обвинуваченого чекають на свою чергу.

Мировий суддя починає допит:

— Іполіт Лякур, у чому полягають ваші вимоги?

Позовник забирає слово:

— Бачите, діло таке, пане суддя мировий. Дев'ять тому місяців, десь коло дня святого Михайла, я дзвонив на вечерню, а до мене прийшла пані Люно і повела зо мною про своє безпліддя...

Мировий суддя. Прошу вас, кажіть ясніше.

Іполіт. Зараз поясню, пане суддя. Вона хотіла мати дитину і прохала моєї участі. Я не перечив, і вона пообіцяла мені сто франків. Ми про все умовились, усе зроблено,

а вона тепер зрікається обіцянки. Я вимагаю від неї перед вами свої гроші, пане суддя.

Мироний суддя. Я вас аж ніяк не розумію. Ви кажете, вона хотіла мати дитину? Як? Яку дитину? Дитину, щоб усиновити?

Іполіт. Ні, пане суддя, нову.

Мироний суддя. Що то має значити: нова?

Іполіт. Дитина, що мала б народитися від нас, коли б ми жили як чоловік та жінка.

Мироний суддя. Ви до краю мене дивуєте. Навіщо їй було робити вам таку химерну пропозицію?

Іполіт. Пане суддя, я й сам спершу не розумів цього і тому також трохи здивувався. А що не роблю нічого, не здаючи собі справи, то попрохав дати мені пояснення. Вона з'ясувала все.

Бачите, чоловік її, Антим-Ізідор, якого ви знали так само, як мене, за тиждень перед тим помер, і все майно мало перейти до його кривих. Розгнівавшись на те і не бажаючи нікому віддавати спадкові гроші, вона найшла собі якогось юриста, а той навчив її, що коли б у неї не пізніше як по десятих місяцях по смерті небіжчика Антима-Ізідора народилось дитя, то те дитя вважалось би за законне і давало б право на спадок.

Вона зараз же намислила, що їй робити, та й пішла до мене. Стріла мене, як я вже мав честь вам казати, біля церкви, і, знаючи, що я законний батько вісьмох дітей, дужих та здорових, з них старший тепер крамарює в Кані, в департаменті Кальвадос, і законно одружений з Вікторією-Елізабетою Рабу...

Мироний суддя. Це зайві подробиці. Верніться до своєї справи.

Іполіт. Гаразд, пане суддя. Отож вона й каже: «Як поталанить тобі, то матимеш від мене сто ф'ранків, скоро лікар засвідчить, що я завагітніла».

Я й узявся, пане суддя, чесно виконувати її бажання. Місяця за півтора чи там за два я побачив з радістю, що мені поталанило. Кажу тоді: «Давай сто ф'ранків», а вона затялась: «Не дам». Я вже не раз до неї й с'як і так, та не дістав ні шеляга. Та ще вона й налаяла мене: «Флібу-ст'єр,— каже,— імпотент!» А то ж неправда, досить лише глянути на неї.

Мироний суддя. Що маєте на це сказати, пані Люно?

Пані Люно. Я кажу, пане суддя, що цей чоловік — флібустьєр!

Мировий суддя. Які ви на це твердження можете подати докази?

Пані Люно (*розчервоніла, задихаючись, запикуючись*). Які докази? Які докази? Я маю не один доказ, маю багато доказів, що дитина не його. Ні, не його, пане суддя, присягаюсь пам'яттю свого небіжчика-чоловіка, що не його!

Мировий суддя. Чия ж вона, в такому разі?

Пані Люно (*задихаючись зі злості*). Чия? Я знаю, чия? Усіх, лихома! Гляньте, ось мої свідки, пане суддя; ось вони всі. Шестеро їх. Поспитайте їх, поспитайте. Вони скажуть.

Мировий суддя. Заспокойтесь, пані Люно, заспокойтесь і відповідайте розважно. Які ви маєте підстави гадати, ніби цей чоловік — не батько дитини, що ви носите?

Пані Люно. Які підстави? Маю їх сто на одну, сто, двісті, п'ятсот, десять тисяч, мільйон, і більше маю підстав. Уже пообіцявши йому тих сто ф'ранків, я дізналась, що він — рогатий, даруйте на слові, що він не має жодної своєї дитини, жоднісінької.

Іполіт Лякур (*спокійно*). Брехня!

Пані Люно (*роздратована*). Брехня! Брехня! Хтось тому повірить! Таж його жінка тягалась з усіма, з усіма, маєте собі! Ось мої свідки, пане мировий суддя. Считайте їх.

Іполіт Лякур (*зимно*). Брехня!

Пані Люно. Такої вріж! А руді — вони твої, скажеш?

Мировий суддя. Залишіть особисті образи, будь ласка, а то я змушений буду вжити суворих заходів.

Пані Люно. Ну, не звіряючись тоді на його здатність, я сказала собі, що, мовляв, два певніше буде, як один, і вдалася до Сезара Лешіка, — ось він, мій свідок. А він каже: «До ваших послуг, пані Люно» — та й допоміг мені, бо я ж не була вже певна, чи що вийде з Іполіта. Справа відома й іншим свідкам, що ними я хтіла себе гарантувати, мала б їх цілу сотню, якби хотіла, пане суддя.

Оцей-о високий, Люкас Шандельє його звати, присягався, що нерозумно б було заплатити сотню ф'ранків Іполітові Лякуру: адже він не зробив більше, ніж інші, які нічого за те не вимагали,

Іполіт. То не треба було мені тоді обіцяти. Я на те важив, пане суддя. Зо мною справа певна! Що сказав, те й зробив.

Пані Люно (*несамовито*). Сто ф'ранків! Сто ф'ранків! Сто ф'ранків за це, флібустьєре, сто ф'ранків! Ті он з мене нічого не хотіли. Глянь, он вони, шестеро. Розпитайте їх, пане суддя, вони скажуть правду, як було. (*До Іполіта*). Диви-но, флібустьєре, чи вони ж не вартніші за тебе. Їх шестеро. Я мала б їх сто, двісті, п'ятсот, аби захотіла, і дурно, флібустьєр!

Іполіт. Може, й сто тисяч!..

Пані Люно. Так, сто тисяч, коли б я захотіла...

Іполіт. Проте я виконав свій обов'язок... Наша умова від того не стратила сили.

Пані Люно (*б'є обіруч себе по животі*). Гарзд, доведи ж, що воно твоє, доведи, флібустьєре! Я не вірю тобі!

Іполіт (*спокійно*). Може, моє, може, й не моє. Однаково мені обіцяли сто ф'ранків. Воля ваша була звертатись ще й до інших. Це байдуже. Я міг би зробити те й сам.

Пані Люно. Неправда! Флібустьєр ти! Візьміть на допит моїх свідків, пане мировий суддя. Вони скажуть усю правду.

Мировий суддя викликає свідків. Їх шестеро, обличчя їм червоні, вони злякані, не знають, на яку ступити.

Мировий суддя. Люкасе Шандельє, чи маєте ви підстави гадати, що ви батько тій дитині, якою тяжка пані Люно?

Люкасе Шандельє. Так, пане.

Мировий суддя. Селестен-П'єре Сідуане, чи маєте ви підстави гадати, що ви батько тій дитині, якою тяжка пані Люно?

Селестен-П'єр Сідуан. Так, пане.

Такі самі відповіді дає й решта свідків.

Обміркувавши справу, суддя проголошує:

— «Маючи на оці, що Іполіт Лякур вважає себе за батька дитини, якої хотіла пані Люно, і Люкасе Шандельє та інші мають на те такі самі, коли не більші, підстави;

але ж маючи на оці, що пані Люно спершу звернулась до Іполіта Лякура, обіцяючи йому яко умовлену і погоджену нагороду сто ф'ранків;

Портрет Гі де Мопассана на емалі.
*Робота французького художника
Клавдіуса Поплена.*

Він і вона. Малюнок Гі де Мопассана.

Гультяй. Худ. Жео-Денюї.

Модистка. Художник Тулуз-Лотрек.

одначе маючи на оці й те, коли й не можна сумніватись у чесності замірів п. Лякура, то дозволено закинути, чи має він право брати на себе таке зобов'язання, будучи чоловіком жонатим, якому належить зберігати вірність до законної своєї дружини;

та маючи на оці й те, що і т. ін. і т. ін., пані Люно повинна сплатити панові Іполіту Лякуру двадцять п'ять франків за страчений час та за марний клопіт».

МУДРЕЦЬ

Баронові де Во *

Блеро був моїм другом з самого дитинства, між нами не було ніяких таємниць. Наш розум і серця єднала глибока дружба, братерська інтимність, повна довіра одного до одного. Він звіряв мені свої найпотаємніші думки, навіть ті докори сумління, в яких часом соромно признатися самому собі. Він розповідав мені про всі свої любовні пригоди, те саме робив і я.

Коли Блеро сказав мені, що він має одружитись, я сприйняв це як зраду. Я відчув, що прийшов кінець повній і сердечній приязні, яка єднала нас. Його дружина стала між нами. Інтимність ліжка між двома істотами, навіть коли вони перестають кохати одне одного, творить щось подібне до співучасті, до таємничої спілки. І чоловік і жінка, як двоє таємних спільників, уже нікому не довіряють. Проте цей такий інтимний союз, скріплений шлюбним поцілунком, враз гине у той день, коли жінка бере собі коханця.

Я пам'ятаю добре, ніби це було вчора, всі подробиці шлюбу Блеро. Я не схотів бути присутнім при підписанні шлюбного контракту, бо мені дуже не до смаку всі ці справи, — пішов тільки в мерю і до церкви.

Дружина його, якої я зовсім не знав, була висока білява дівчина, худорлява, гарненька, з блідим кольором обличчя, і все у неї було бліде: очі, волосся, руки. Вона ходила, злегка похитуючись, наче пливла у човні. Здавалось, що, йдучи, вона весь час робила повільні, граційні реверанси.

Блеро був, очевидно, дуже закоханий в неї. Він, не відриваючи очей, дивився на неї, я почував, що в ньому все тремтить від жагучого бажання мати цю жінку.

Через кілька днів я зайшов до нього. Він сказав мені:

— Ти не уявляєш собі, який я щасливий, я до нестями кохаю її. Взагалі вона... вона...

Він не скінчив фрази, приклав палець до уст і зробив рух, який означав: божественна, чарівна, втілення всього найкращого в світі й ще багато чого.

Я засміявся і спитав:

— Аж стільки?

Він відповів:

— Все, про що тільки можна мріяти.

Він познайомив нас. Вона була чарівна, проста, як годиться господині, і сказала мені, що її дім так само і мій. Але я почував, що Блеро вже не мій. Наша приязнь зникла остаточно. Нам нічого було сказати один одному.

Я пішов. Потім поїхав у довгу подорож на Схід. Повернувся через Росію, Німеччину, Швецію і Голландію, і в Парижі опинився тільки через півтора року.

На другий день по приїзді, прогулюючись бульварами, щоб подихати паризьким повітрям, я побачив перед собою дуже блідого, з запалими щоками чоловіка, що йшов до мене і так мало скидався на Блеро, як сухотний хворий може бути схожим на червонощокого, дужого дядька, в якого вже й черевце знати.

Я дивився на нього, вражений, занепокоєний, і питав себе: «Він чи ні?»

Він побачив мене, скрикнув і простяг мені руки. Я розкрив свої, і ми тут же, на бульварі, розцілувались.

Пройшовшись кілька разів од вулиці Друо до Водевіля і назад, ми збиралися вже розійтися, бо він, здавалось, дуже втомився від ходіння. Я сказав йому:

— У тебе вигляд нездорової людини. Ти хворий?

Він відповів:

— Так, трохи нездужаю.

У нього був вигляд людини, що не сьогодні — завтра помре. Хвиля гарячого, сердечного почуття до цього давнього і єдиного, такого дорогого друга, іншого я ніколи й не мав, піднялась у мене в серці.

Я стиснув його руки:

— Що з тобою? У тебе щось болить?

— Ні, трохи перевтомився. Це нічого.

— А що тобі каже лікар?

— Каже — недокрів'я і прописує мені залізо й сире м'ясо.

У голові в мене промайнула підозра. Я спитав:

— Ти щасливий?

— Так, дуже щасливий.

— Цілком щасливий?

— Цілком.

— А твоя дружина?

— Чарівна. Я кохаю її дужче, ніж будь-коли.

Але я помітив, що він почервонів. Мені здалося, що він збентежений і боїться нових запитань. Я схопив його за руку, завів до якоїсь кав'ярні, зовсім порожньої, силоміць посадив його і, дивлячись йому просто у вічі, сказав:

— Нумо, любий Рене, кажи правду.

Він пробурмотів:

— Та мені нема чого казати.

Я наполягав:

— Це неправда, ти хворий, безперечно, хворий на серце, і не зважувешся звірити комусь своєї таємниці. Якесь горе гнітить тебе. Але мені ти скажеш. Ну, я жду.

Він ще дужче почервонів, одвертаючи голову.

— Це безглуздо... але я, я...

Він замовк, а я почав знову:

— Кажи ж...

Тоді він промовив уривчасто, наче викидаючи з себе болючу думку, що її нікому ще не висловив:

— Так от... Моя дружина мене губить... От що.

Я не розумів:

— Ти з нею нещасливий? Вона мордує тебе день і ніч. Але як? Чим?

Він пробурмотів майже пошепки, наче признавався в якомусь злочині:

— Ні, я надто кохаю її.

Я розгубився від такого грубого звиряння. Мене розбирав сміх. Нарешті спромігся відповісти:

— Але мені здається, що ти... ти міг би кохати її менше.

Він знову дуже зблід. Нарешті він наважився говорити зо мною щиро, як бувало колись.

— Ні. Я не можу. І я гину. Я знаю це. Я вмираю. Я убиваю себе. І я боюсь. Бувають дні, як сьогоднішній, коли я хочу покинути її, відійти зовсім, поїхати кудись світ за очі, щоб тільки жити, жити довго. А потім, коли надходить вечір і я мимоволі вертаюсь додому, йду тихою дорогою, вкрай засмучений. Повільно піднімаюсь по сходах. Дзвоню. Вона вдома, сидить у кріслі. Вона мені каже: «Як ти пізно приходиш!» Я цілую її. Потім ми сідаємо обідати. Під час обіду я весь час думаю: «Після обіду піду і сяду в поїзд, поїду все одно куди». Але, коли ми повертаємось

до вітальні, я почуваю себе таким утомленим, що мені несила підвестись. Я лишаюсь. А потім, а потім... Я ніколи не можу встояти.

Я не міг не посміхнутися. Він побачив це і казав далі:

— Ти смієшся, а я запевняю тебе, що це жахливо.

— А чому ж,— спитав я,— ти не скажеш цього дружині! Якщо вона не справжній монстр, вона зрозуміє.

Він знизав плечима.

— О! тобі легко це говорити. Я не кажу їй про це, бо знаю її натуру. Хіба ти не чув, як іноді кажуть про деяких жінок: «Вона вже за третім чоловіком». Чув, безперечно, і сміявся, як оце зараз. А втім, це правда. Нічого тут не вдієш. Це не її провина і не моя. Вона така, бо такою її створила природа. У неї, мій любий, темперамент Мессаліни. Вона цього не знає, але я знаю це добре; тим гірше для мене. Вона чарівна, лагідна, ніжна, вважає цілком природними й помірними наші нестямні пестощі, що мене виснажують, убивають. У неї вигляд невинної пансіонерки. Вона і є така, бідна дитина.

О! щодня я ухвалюю остаточні постанови. Зрозумій же, що я вмираю. Але досить для мене одного погляду її очей, такого погляду, в якому я читаю жагуче бажання її уст, щоб я враз піддався, кажучи собі: «Це востаннє. Я більше не хочу цих згубних поцілунків». А далі, по тому, як я знов поступився, як оце сьогодні, я виходжу, йду, думаючи про смерть, кажучи собі: я загинув, всьому край.

Розум мій настільки пригнічений, настільки слабкий, що вчора я пішов на кладовище Пер Лашез. Дивився на ці могили, що простяглися в одну лінію, як доміно, й думав: «Скоро і я буду там». Я повернувся з твердим рішенням удати з себе хворого, втекти від неї. Я не зміг.

О! Ти цього не знаєш. Спитай якого-небудь курця, що труїть себе нікотином, чи може він кинути цю свою солодку і смертоносну водночас звичку. Він скаже тобі, що силкувався це зробити сотні разів, але нічого не досяг, і ще додасть: ну що ж, мені краще умерти від цього. Отак і зо мною. Коли потрапив у лабеті такої пристрасті або такого пороку, треба вкинутися в них до кінця.

Він підвівся і подав мені руку. Безмежне обурення охопило мене, сповнений ненависті гнів проти цієї жінки, проти жінки взагалі, цього несвідомого, чарівного, жахливого створіння. Він застебував дальто, щоб іти геть. І я кинув йому в обличчя:

— Та хай їй чорт! Віддай її краще коханцям, ніж отак губити себе!

Він знизав плечима, не відповідаючи нічого, і пішов.

З півроку я не зустрічав його. Щоранку я ждав, що дістану лист з повідомленням про час його похорону. Я хотів, щоб і ноги мосі не було в нього, віддаючись складному почуттю презирства до цієї жінки і до нього самого, гніву, обурення й тисячі інших чуттів.

Одного чудового весняного дня пополудні я прогулювався Єлісейськими Полями. Була тепла погода, та, яка ворушить у нас якусь таємну радість, запалює очі і вливає в нас нестримне щастя буття. Хтось плеснув мене по плечу. Я обернувся, це був він; це був він — чудесний, здоровий, рожевий, огрядний, з черевцем. Простягаючи мені обидві руки, сяючи з утіхи, він вигукнув:

— Нарешті ти тут, зраднику!

Я дивився на нього приголомшений.

— Так... я. Фу ти чорт! Вітаю тебе. Ти дуже змінився за ці півроку.— Він почервонів по саме волосся і, через силу сміючись, одказав:

— Живу, як умію.

Я пильно дивився на нього, і він зніяковів. Я вимовив!

— Так ти... ти видужав?

Він швидко почав говорити:

— Так, зовсім, спасибі!

Потім, змінюючи тон:

— Яке щастя знову знайти тебе, старий! Га! Тепер ми будемо знову бачитись і часто, сподіваюсь?

Але я не хотів залишати так справу, я хотів знати. Я спитав:

— Слухай, ти пам'ятаєш твоє звіряння мені півроку тому? Тоді... тоді... ти опираєшся тепер?

Він вимовив, затинаючись:

— Вважай, що я тобі нічого не казав, і дай мені спокій. Знай одне, що я тебе знайшов і більше не покину. Ходім до нас обідати.

Гаряче бажання побачити, як він живе, і зрозуміти, враз охопило мене, і я погодився.

Через дві години він вводив мене до себе.

Його дружина зустріла мене чудово. Її скромний, наївний, витончений вигляд чарував очі. Обличчя, шия, довгі тонкі руки вишуканої форми свідчили про тіло ніжне і благородне, тіло породисте. Вона ходила все так само, по-

хитуючись, як у човні; і за кожним кроком її коліна легенько згиналися.

Рене поцілував її в чоло по-братерському і спитав:

— Люсьєн ще не прийшов?

Вона відповіла спокійним дзвіпким голосом:

— Ні, мій друже. Ти ж знаєш, він завжди трохи запізнюється.

Почувся дзвоник. Високий брюнет із густими бурцями мав вигляд світського геркулеса. Нас познайомили.

Його звали Люсьєн Делабар.

Рене і він міцно поручкалися. Потім сіли до столу.

Обід був чудовий, дуже веселий. Рене, не вгаваючи, звертався до мене, щиро, сердечно, як у давні часи. Він раз у раз повторював:

— Знаєш, старий. А скажи, старий. Послухай, старий.

Потім несподівано скрикнув:

— Ти не уявляєш собі, яка це для мене радість, що я знайшов тебе. Мені здається, я народився удруге.

Я дивився на його дружину і на того, другого. Вони були бездоганно коректні. Хоч раз або два мені здалось, що вони швидко і боязко перезирнулись.

Як тільки скінчився обід, Рене сказав дружині:

— Моя люба, я знайшов П'єра і забираю його; ми підемо погомоніти, як колись, на бульварах, ти подаруєш нам цю парубоцьку витівку. Тим паче, що я тобі залишаю пана Делабара.

Жінка посміхнулась і сказала мені:

— Не затримуйте його надовго.

І от ми удвох попідруч на вулиці. Будь-що я хотів довідатись:

— Ну, що ж сталося, скажи мені...

Він рішуче обірвав мене буркотливим тоном, як людина, яку без потреби турбують, і відповів:

— А про це, старий? Дай мені спокій з твоїми запитаннями.— Потім додав півголосом, ніби казав самому собі, з виглядом людини, яка мудро розв'язала справу:— Це було б надто безглуздо так здохнути кінець кінцем.

Я не наполягав. Ми йшли швидко. Почали розмову. І раптом він прошепотів мені на вухо:

— Чи не заглянути нам до дівчаток, га?

Я щиро засміявся:

— Як хочеш. Ходімо, старий.

ПАРАСОЛЯ

Камілові Удіно *

Пані Орей була ошадна. Вона добре знала, чого вартий кожен шаг, і додержувалася цілої низки суворих правил нагромадження коштів. Її служниці, напевно, дуже важко було увірвати собі з базару якусь копійчину, а пан Орей лише на превелику силу здобував від неї кишенькових грошей. І хоч були вони бездітні й жили при достатку, а проте пані Орей зазнавала великого болю, розлучаючись з кожною монетою. Це в'ялило її серце, і щоразу, коли доводилося робити яку-небудь значну, дарма що потрібну, витрату, її всю ніч мучило безсоння.

Орей безперестану торочив своїй жінці:

— Не скупися, ми й так ніколи не проживаємо наших прибутків.

Вона ж відказувала:

— А раптом скоїться щось. Зайві гроші не завадять.

Ця дрібна, чистенька, моторна сорокалітня жінка зі зморшкуватим лицем була завжди в злому гуморі.

Її чоловік усе жалівся на ті нестатки, що через неї доводилось йому терпіти. Деякі з них надто були нестерпні, бо зачіпали його гонор.

Тільки з покори жінці, він служив далі начальником відділу у військовому міністерстві, щоб збільшувати і без того зайві прибутки.

І ось він два роки ходив у міністерство з тією самою підлатаною парасолею, що з неї глузували всі колеги. Кінець кінцем йому надокучили ці кешкування, і він почав вимагати в жінки нової парасолі. Вона далася на рекламу одної великої універсальної крамниці і купила парасолу за вісім франків п'ятдесят сантимів. Побачивши цю дешевинку, що тисячами розпродувано по всіх паризьких крамницях, службовці знову заходилися дражнити Орея, аж йому стало не до сили. Парасоля нікуди не годилася. За три місяці вона стала вже цілковитою покиддю, що веселила

все міністерство. Хтось склав навіть відповідну пісеньку, і її з ранку до вечора співали по всіх закамарках величєної кам'яниці.

Орей з одчаю звелів жінці придбати йому нову дощову парасолу, з тонкого шовку, за двадцять ффранків, принісши на доказ рахунка.

Вона купила парасолу за вісімнадцять ффранків і, червона з обурєння, попередила, подаючи її до рук чоловіка:

— Це тобі принаймні років на п'ять.

У канцелярії щасливий Орей став героєм дня.

Ввечері, коли він повернувся додому, жінка сказала, тривожно позирнувши на парасолу:

— Не треба б перетягувати гумкою, вона може протерти шовк. Дивись, бережи її. Бо тепер так скоро не куплю тобі нової.

Вона взяла її в руки, відщїбнула кільце, стрєпенула згортками і враз аж скам'яніла з хвилюваня: посередині парасолі їй впала на очі округла дірка, завбільшки, як сантимет. Парасоля була пропалена сигарою!

Вона промимрила:

— Що це таке?

Чоловік, навіть не зиркнувши на неї, спокійно мовив:

— Що там? Що сталося?

Тоді зі злості їй аж груди сперло, вона не могла вже говорити:

— Ти... ти... ти пропалив... сво... свою... парасолу. Та ти ж... ти збожеволів!.. Ти хочеш звести нас ні на що!

Тут він обернувся до неї, чуючи, як блідне на лиці:

— Що таке ти кажеш?

— Кажу, ти пропалив свою парасолу. Диви пак!..

І, кинувшись до нього, наче наміряючись побити його, вона пхнула йому під носа злощасну пропалину.

Перед таким лихом він цілком розгубився і замурамотів:

— Що ж це таке? Я не знаю! Я тут не винний, слово честі. І розуму собі не прибору, з чого могло таке статися.

Та вона вже гукала:

— Закладаюся, що ти там у своїй канцелярії нею бавився, виробляв усякі штуки, розгортав її з хвастощів.

— Та я ж раз тільки й розгорнув її щоб показати, яка вона гарна. От і по всьому. Божусь тобі.

Але вона аж затупотїла з гнїву й утала йому одну з тих подружніх сцен, що від них родинне огнище для мирного чоловіка стає страшніше за бойовисько, де свищуть кулі.

Вона посадила на дірку латку іншого кольору, одрізавши клаттик шовку від старої парасолі, і вранці пригнічений Орей рушив з полатаною парасолею. Він поставив її у шафу, намагаючись відігнати від себе прикрі спогади.

Проте ввечері не встиг він зайти, як жінка схопила в нього парасолю і розгорнула, щоб переконатися, чи вона ціла, і їй аж дух занявся, бачачи таке нещоправне лихо. Парасоля була продірявлена маленькими дірочками, очевидно пропалинами, ніби хтось витрусив на неї попіл із запаленої люльки. Отже, вона загинула, загинула без вороття!

З люті жінка не могла здобутися на слово і безмовно роздивлялась на парасолю. Чоловік, теж бачивши, що парасоля загинула, стояв приголомшений, вражений, пригнічений.

Потім вони шерезирнулися, потім він спустив погляд; потім вона кинула йому в живе лице знівечену парасолю і, знову добравши голосу в лютого пересердя, загукала на нього:

— Ах ти поганець, поганець! Та ти це навмисне зробив! Але ж ти мені за це приплатишся! Будеш зовсім без парасолі!

І знов зчинилася сцена. Аж по цілій годині невпинної хуртовини він спромігся зняти нарешті річ. Він присягнувся, що й сам не розуміє, з чого б воно могло статися, що це хтось зробив йому в незичливісті або з помсти.

Врятував його дзвоник. То прийшов його приятель, що мав у них обідати.

Пані Орей розповіла йому, що сталося. Щоб купити нову парасолю, годі й говорити, її чоловік залишиться без парасолі.

Приятель цілком слушно зауважив:

— Одначе, пані, в нього псуватиметься одежа, а вона коштує, безперечно, дорожче.

Усе ще розсаганіла жінка відказала:

— Тоді хай він ходить з тією парасолею, що з нею я ходжу на базар, а нової, шовкової, він більше від мене не одержить.

Але Орей обурився на саму таку думку:

— Тоді я піду краще у відставку! А з кухонною парасолею в міністерстві не покажуся.

Приятель порадив:

— Віддайте її обіннути заново, це вийде дріб'язок.

Роздратована пані Орей замурилася:

— Щоб обіпнути її, треба віддати ф'ранків вісім. Вісім та вісімнадцять — це вже двадцять шість! Двадцять шість ф'ранків за саму парасолю, та це ж треба не при розумі бути, це ж треба збожеволіти!

Приятелеві, людині незаможній, сяйнула одна думка:

— Стягніть за неї гроші з товариства, де застраховано ваше майно. Страхові компанії платять за речі, що потерпіли від вогню тоді, як лихо скоїлося в помешканні.

Учувиши цю пораду, пані Орей відразу ж заспокоїлася; з хвилину поміркувавши, вона звернулася до свого чоловіка:

— Завтра дорогою до міністерства ти завітаєш до контори «Материнська допомога», хай засвідчать стан парасолі й виплатять страхову премію.

Та пан Орей аж підскочив.

— Анізащо в світі я на це не наважуся! Хай гинуть ці вісімнадцять ф'ранків, та й по всьому! Ми не помремо з цього..

І другого дня він пішов із тростиною. На щастя, була година.

Зоставшися вдома сама, пані Орей ніяк не могла втішитися з втрати вісімнадцяти ф'ранків. Перед нею на обідньому столі лежала парасоля. Вона ходила все навкруг і не могла нічого придумати.

Страхове товариство не сходило їй з думки, але вона теж не наважувалась йти туди, щоб брати там на себе влузливі погляди службовців, до яких їй довелося би вдаватися; бо на людях вона ставала дуже боязка, червоніючи без ніякої причини і бешкетачись, скоро їй треба було знімати річ із незнайомими.

Проте втрата вісімнадцяти ф'ранків завдала їй гострого жалю. Вона не хотіла була за них і згадувати, та спомин про цю втрату раз у раз мучив її лютим стражданням. Однак, що ж його робити? Минали години, а вона все ж ні на що не зважувалась. Аж ось, немов той боягуз, що враз кидається проти небезпеки, вона раптом ухвалила:

— Піду; що буде те й буде!

Але спершу слід було надати парасолі такого вигляду, щоб нещасний випадок був очевидний і претензія мала підстави. Вона взяла на коминку сирники і прошалила велику, завбільшки з долоню дірку між слицями, а те, що лишилось од шовку, вона обережно згорнула, скріпила гумовою биндочкою, потім наділа шаль і канелюха і

швидкою ходою рушила на вулицю Ріволі, де містилося страхове товариство.

Але кроки її втишувались в міру того, як вона наближалася до мети. Що, власне, має вона сказати? Що буде?

Вона дивилася на домові номери. Їй зоставалося перейти двадцять вісім будинків. Чудово! Ще є час поміркувати! І вона йшла чимраз тихшою ходою. Раптом вона здригнулася. Ось двері, на них золотими літерами виблискує: «Товариство страхування від пожеж «Материнська допомога». Ось вже воно! На хвилинку вона спинилася, почувавши в собі якийсь неспокій та сором, потім подалася далі, вернулася, подалася далі, ще раз, знову вернулася.

Кінець кінцем вона сказала собі: «Треба все ж зайти. Чим швидше, тим краще».

А втім, заходячи в будинок, вона відчула, як колотиться їй серце.

Вона попала в простору кімнату з віконцями круг стін, у кожному віконці видніла голова схованого за перегородкою службовця.

З'явився якийсь добродій з паперами. Вона спинилася і запитала тихеньким, боязким голоском:

— Вибачте, пане, чи не могли б ви сказати мені, куди саме треба вдатися по страхові виплати за спалені речі.

Він відповів дзвінким голосом:

— Другий поверх, ліворуч. Бюро нещасних випадків.

Ці слова збентежили її ще гірш; їй заманулося втекти геть, нічого не казати, поступитися цими вісімнадцятьма франками. Але згадка про цю суму знову трошки підбадьорила її, і, тяжко дихаючи й зупиняючись на кожній сходинці, вона піднялася нагору.

На другому поверсі вона побачила двері, постукала.

Тоненький голос гукнув:

— Увійдіть!

Увійшовши, вона опинилася в якійсь великій кімнаті, де стояли троє поважних добродіїв з орденами і розмовляли.

— Що ви бажаєте, пані? — спитав один із них.

Але вона, вже не добираючи слів, забелькотала:

— Я прийшла... Я прийшла, з приводу нещасного... випадку.

Добродій увічливо вказав їй на крісло.

— Посидьте трошки, будь ласка; за хвилину я буду до ваших послуг.

І, повернувшись до бесідників, він провадив розмову:

— Товариство, панове, не має собі за обов'язок сплачувати вам більш, як чотириста тисяч ф'ранків. Ми не можемо визнати ваші претензії на сто тисяч, що їх правите від нас додатково. До того ж оцінка...

— Досить, пане,— перетяв його один із бесідників,— справу розв'яже суд. А нам тільки й лишається податися звідси.

І, манірно вклонившись декілька разів, вони вийшли з кімнати.

О, якби вона тільки могла набратися духу, щоб і собі податися з тими двома, вона б втекла, покинувши все чисто! Та хіба ж була вона на це спроможна! Добродій вже повернувся до неї, і, вклоняючись, спитав:

— Чим можу служити пані?

— Я прийшла з приводу... з приводу цього ось,— зани-наючись, насилу вимовила вона.

Директор із щирим подивом подивився на річ, що вона до нього простягала. Тремтячою рукою вона намагалася відщібнути гумове кільце. Здобувшиися цього після деяких зусиль, вона знепацька розгорнула кістяк обдертої парасолі.

Спочутливим тоном добродій промовив:

— Авжеж, вона постраждала добряче...

Вона несміливо пояснила:

— Вона коштувала мені двадцять ф'ранків.

— Та невже? — здивувався її співрозмовник.— Аж ось скільки!

— Так, це була прегарна парасоля. Я хотіла б, щоб ви засвідчили, в якому вона стані.

— Бачу, бачу, добре бачу. Проте я не розумію, чому це може мене обходити.

Вона стривожилася. А що, як за дрібні хатні речі в товаристві страхування не виплачують?

Проте вона сказала:

— Але ж вона згоріла...

Добродій їй не заперечував:

— Я це бачу гаразд.

Вона сиділа, роззявивши рота, не знаючи, що його казати; потім, раптом зрозумівши свою забутливість, вона хватко промовила:

— Я пані Орей. Ми застраховані в товаристві «Материнська допомога». Я прийшла прохати вас про відшкодування цієї втрати.— І вона поквапилася додати, побоюючись

рішучої відмови: — Я тільки прошу, щоб ви наказали обіпнути її.

— Але ж... пані,— заявив, зніяковівши, директор,— ми ж не торгуємо парасолями. Взяти на себе таку напругу ми не можемо.

Маленька жінка відчувала, як знов повертає до неї рішучість. Отже, треба боротися. І вона боротиметься. Вона вже не боялася.

— Я прошу тільки виплатити мені вартість поправки,— сказала вона.— Лагодити парасолю я віддам сама.

Добродій здавався збентежений.

— Справді, пані, це пусте. Від нас ніколи не вимагали, щоб ми відшкодували такі мізерні втрати. Зрозумійте, що ми не можемо платити страхові премії за хусточки, рукавички, щітки, приношені черевики, за всі отакі дрібнички, що повсякдень наражаються на небезпеку бути спаленими.

Вона почервоніла, вона почувала, як їй хапає за серце.

— Але у нас, пане, у грудні минулого року зайнялось якось у димарі, і ми зазнали збитків найменше на п'ятсот ф'ранків; але мій чоловік нічого не вимагав від товариства, отже, було б цілком справедливо сплатити тепер за мою парасолю.

Догадавшись, що йому кажуть неправду, директор з усміхом відповів:

— Але ж признайтеся, пані, дуже дивно, що пан Орей нічого не вимагав за пошкодження майна на п'ятсот ф'ранків, а подає тепер претензію за лагодження парасолі на п'ять або шість ф'ранків.

Та вона, не змішавшись, відказала:

— Пробачте, пане, але збиток на п'ятсот ф'ранків стосується кишені пана Орея, збиток же на вісімнадцять ф'ранків стосується кишені пані Орей, що не є те саме.

Аж побачивши, що йому не спекатися її і що він лише змарнує свій робочий час, директор поступливо спитав її:

— Ну, кажіть же мені тоді, будь ласка, як воно в вас сталося?

Вона зрозуміла, що перемогла, і взялася розповідати:

— Бачите, пане, у мене в передпокою стоїть бронзова підставка на парасолі та тростини. Якось, повернувшись додому, я встромила туди оцю парасолю. А треба вам сказати, що якраз над підставкою обладнано полицьку на свічки й сірники. Отож я простягаю руку й беру собі чотири

сірники. Чиркнула один, та він не запалюється. Чиркнула другого, він займається, але зараз же гасне. Тоді я беру третього сірника, але й він гасне.

— Виходить, акцизна бандероля вишна? — перетяв її директор, бажаючи вкинути дотепне слівце.

Вона не зрозуміла і провадила далі:

— Цілком можлива річ. Усе ж четвертий сірник зайнявся, і я таки засвітила свічку; тоді я пішла лягати спати до себе в кімнату. Але за чверть години мені здалося, нібито тхне чимсь паленим. А я завжди боялася пожежі. О, якби у нас сталася колись пожежа,— то це вже не з моєї провини. У мене тільки це й на думці, особливо після того як зайнялося в димарі, я вже вам про це казала. Отже, я схоплююся з ліжка, йду, шукаю, нишпорию, немов той вловчий собака, нюшкую по всіх кутках і кінець кінцем помічаю, що це жевріє моя парасоля. Напевно, туди попав сірник. Ви бачите, що з нею сталося...

Директор скривився.

— Як же ви оцінюєте ваш збиток? — спитав він.

Але вона німувала, не зважуючись назвати цифри. Потім, бажаючи виказати широку вдачу, сказала:

— Віддайте полагодити її самі. Я цілком здаюся на вас.

Та він відмовився:

— Ні, пані, я не можу. Кажіть мені, скільки ви правите.

— Та... мені здається... що... Стривайте, папе, я ж не хочу з вас наживатися... краще ми зробимо отак: я занесу свою парасолю до якого-небудь майстра, що обігне її гарним, міцним шовком, а вам принесу рахунок. Це вас задовольняє?

— Цілком, пані. Згода! Ось вам ордер у касу, де вам сплатять витрату.

І він простяг якогось папірця. Пані Орей схопила його, і, дякуючи директорові, вийшла з кімнати, кваллячись швидше вибратися геть, щоб той не міг ще часом передумати.

Тепер вона весело йшла вулицею, шукаючи добру майстерню парасоль. Зауваживши таку багату з вигляду крамницю, вона ввійшла туди і сказала впевненим голосом:

— Обіпніть оцю парасолю шовком найкращим, що у вас тільки знайдеться. Ціпа мене не обходить.

ЗАСУВ

Раулеві Деренові*

Перед обідниками стояли чотири чарки, налиті до половини,— звичайний знак, що гості повні вже по саме нікуди. Балакали, уже не слухаючи відповіді, і ніхто не зважав на те, що діється круг нього; голоси ставали гучніші, рухи вільніші, очі розгорілися.

Це був обід паничів, завзятих старих паничів: років уже з двадцять, як вони взяли собі за звичай уряджувати певного дня такий товариський обід, найменувавши його: «Целібат». Було їх тоді чотирнадцять чоловік, що твердо наважились ніколи не женитись. Тепер лишилось чотири: троє померло, інші семеро одружились.

Ці от чотири цупко держалися: вони якомога пильніше дотримували правил, усталених під час заснування цієї втішної спілки. Побравшись за руки, заприсягалися вони зводити всіх жінок, яких тільки можна, переважно жінок своїх друзів, а надто — жінок своїх друзів щонайінтимніших. Отже, як которий із компанії кидав її, щоб звити своє родинне кубельце, то поспішав остаточно розсваритися з своїми давніми товаришами.

Всі вони, окрім того, повинні були на кожному черговому обіді один перед одним сповідатися, розказувати з усіма подробицями, точними датами та іменами про останні свої пригоди любовні. Звідси зробилась раз у раз уживана серед них примовка: «Брехати, як безшлюбник».

Вони мали собі за заповідь повне презирство до жінок, котрих називали «тваринним знаряддям насолоди». Щохвилини цитували вони Шопенгауера, свого божка; вимагали, щоб відновлено було гареми та середньовічні башти, і сказали вишити на убрусові, за котрим відбувалися обіди «Целібату», стародавнє прислів'я: «Mulier — perperuus infans»¹, а над ним слова із Альфреда де Вінї: «...Жінка — дитина слаба, стократно нечиста».

¹ «Жінка — одвічне дитя» (лат.).

Власне, зневажаючи жінок, вони тільки й думки мали, що про них, тільки й жили, що для них, усі свої сили і всі свої бажання лише їм віддавали.

Ті з-поміж них, що поженилися, звали їх старими джигунами, висміювали їх і водночас боялися.

Товариські сповіді на обідах «Целібату» годилося починати за шампаном.

Цього дня у старих — бо вони вже такі літні були тепер, і що більше старілися, то докладніше розповідали одне одному про свої дивовижні перемоги — здавалося, кінця-краю не буде їхнім приповідкам. За останній місяць кожен із них зводив принаймні одну жінку на день; та яких жінок! Наймолодших, найкращого роду, найбагатших, найвродливіших!

Коли всі замовкли, один, той власне, що перший забрав був собі слово, а потім мусив вислухати решту, підвівся.

— Тепер, коли ми скінчили вихвалитись,— промовив він,— я хочу вам розказати не про останню свою, а про першу пригоду, тобто першу пригоду в моєму житті, перший гріх (бо це-таки гріх) у жіночих обіймах. О! Я не збираюся вам розповідати про... як би тут висловитись... про перший свій досвід,— зовсім ні. Перша перескочена канава (вживаю того слова фігурально) не має в собі нічого цікавого. Буває вона звичайно брудна, і підводишся звідти трохи заболочений, стративши ще одну гарну ілюзію, з якимось несмаком, з болем та смутком. Реальність кохання, коли вперше з нею зіткнутись, викликає деяку огиду; мріялось про щось зовсім інше — ніжніше, чистіше. У вас залишається таке бридке враження, ніби ви випадково взяли були за якусь липку, смоляну річ і не маєте води помити руки. Треть скільки хочете, воно зостається.

Еге, та як же добре, як скоро людина до того звекає! Може, воно так і треба. Проте... проте, я особисто завжди жалкував, чому не міг бути за порадника творцеві під ту хвилю, як він заходився коло цієї справи. Що саме вигадав би я тоді, паправду не знаю, але влаштував би все якимось інакше. Пошукав би відмінної якоїсь комбінації, пристойнішої та поетичнішої,— так, поетичнішої. Як на мене, господь милосердний виявив тут надто багато... натуралізму. Цій вигадці його бракує поезії. Та менше з тим. Я хочу вам розповісти про першу світську жінку, котру я спокусив. Пробачте, не так висловився: про першу

світську жінку, що мене спокусила. Бо на початку завжди буває так, що не ми беремо, а беруть нас. То вже потім... та й потім те саме.

Це була приятелька моєї матері, але все ще особа вельми приваблива. Ці істоти, коли залишаються чеснотливі, то хіба через свій нерозум, а як закохаються, то геть усяку тямую тратять. Обвинувачують нас, буцімто ми їх зводимо! Чи ж не так! Повірити їм, то погоню завжди починає не мисливець, а заєць. Щоправда, вони вдають святих та божих, але годі тому вірити. Вони непомітно роблять з нами, що тільки хочуть, а потім ще кажуть, буцімто ми їх зазнасти, збезчестили, зганьбили і як там ще...

Та, про котру мова мовиться, мала, безперечно, шалене бажання, щоб я її збезчестив. Їй було літ так із тридцять п'ять, я тоді ледве ввійшов у двадцять другий рік. Я так само мало думав про те, щоб її звести, як і про те, щоб зробитися трапістом. Отже, якогось дня, коли я був у неї з візитою і здивовано приглядався до її вбрання — вранішній пеньюар, досить-таки відкритий, так що його можна б порівняти до церковних дверей, відчинених на службу, — вона взяла мене за руку, стисла її, ну, знаєте, як у такі хвилини стискають, і з напівздавленим зітханням, одним із таких зітхань, які йдуть десь із глибини ества, сказала мені:

— Не дивіться на мене так, дитя моє!

Я почервонів, як буряк, і звичайно, став ще боязкіший, ніж завжди. Мені дуже хотілось утекти, та вона держала мене за руку, міцно держала. Потім поклала ту руку собі на груди, добре-таки вгодовані, і промовила:

— Послухайте, як б'ється в мене серце.

Справді, воно билося. Я вже збагнув, до чого воно йдеться, але не знав, з якого краю зайти, як почати. Відтоді я перемінився.

Отже, я стояв нерухомо, одна моя рука лежала на товстій підшивці її серця, а в другій я держав бриля і дивився на неї з ніяковим, безглуздим, переляканим усміхом, — аж вона раптом випросталась і скрикнула сердито:

— Та що це ви, добродію, ви непристойні й зле виховані!

Я швиденько відхопив свою руку, перестав усміхатись, попросив вибачити, підвівся і вийшов безтямний, сам не свій.

Але мене вже зловлено, я почав мріяти про неї. Вона видавалась мені знадлива, чарівна; я уявляв, що люблю її, завжди любив, я поклав бути заповзятливим, одважним до краю.

Коли я зустрів її знову, вона до мене потаємки усміхнулась. О, та ледве помітна усмішка, як вона мене схвилювала! І стиск руки був довгий, промовистий.

З цього дня я нібито почав залицятися до неї. Принаймні вона запевняла потім, що я її спокусив, знадив, збезчестив по-макіавелівському підступно, з величезною вмілістю та досвідченістю, ідучи до своєї мети уперто, як математик, і хитруючи, як апаш.

Одна лише річ мене вельми турбувала. Де саме мав я дійти свого тріумфу? Я жив у себе в сім'ї, а сім'я моя щодо цього була непохибно-сувора. А щоб зайти під ручку з жінкою серед божого дня до готелю, на те мені бракувало сміливості. Я не знав, до кого вдатись за порадою.

Та моя приятелька, теревенячи якось зо мною про се, про те, запевнила мене, що кожен молодий чоловік повинен мати опрічну кімнату десь у місті. Ми жили в Парижі. Це твердження було для мене, як промінь у темряві. Я найшов кімнату, і вона прийшла до мене.

Вона прийшла туди якось удень, у листопаді. Я хотів, щоб та візита відбулася трохи десь пізніше, і вельми непокоївся: в моїй кімнаті не топилося. А не топилося тому, що, скоро, було, запалиш, із коминка йде дим. Саме напередодні я дорікав за це хазяїнові, старому комерсантові, і той обіцяв мені ближчими днями зайти з пічником, оглянути добре, що там треба полагодити.

Скоро вона ввійшла, я оповістив:

— У мене нема огню, бо коминок димить...

Вона, як і не слухаючи того, промовила тихо:

— Дарма, у мене є...

А далі, побачивши здивоване моє обличчя, спинилась і геть зніяковіла, потім заговорила знову:

— Я вже й сама не знаю, що кажу... я обезуміла... я трачу тяму... Що це я чиню, господи!.. Навіщо прийшла я сюди, нещасна! О! Який сором! Який сором!

І впала, ридаючи, до мене в обійми.

Я повірив тому каяття і заприсягся, що не зганьблю її честі. Тоді вона впала мені в ноги і застогнала:

— Чи ж ти не бачиш, що я тебе кохаю, що ти полонив мене, звів з ума!

Тут я подумав, що приспіла слухна пора для наступу. Але вона затремтіла, скочила з місця, кинулась ховатись у шафу, кричачи:

— О, не дивіться на мене, не дивіться! Мені так соромно! Серед дня! Коли б ти не бачив мене, якби ми були в темряві, вночі, удвох... Подумай! Яка мрія!.. О! Це денне світло!

Я підбіг до вікна, зачинив віконниці, опустил фіранки, завісив своїм пальто щілинку, де таки пробивався сонячний парусок; потім, витягнувши вперед руки, щоб не спіткнутися на стілець — а серце мені от-от ледве не вискочило, — я взявся шукати її — і найшов.

Почалась тоді нова мандрівка — удвох, навпомацки, зі злитими устами, — до того кутка в кімнаті, де був мій альков. Ми йшли не простою дорогою, певна річ, бо я натрапив спершу на коминок, далі на комоду, і тільки тоді ми опинились, де треба.

Тут я забув про все на світі в шаленому екстазі. Це була хвилинка безумства, жаги, насолоди нелюдської; потім чарівна знемога охопила нас, і ми заснули, обнявшись.

Я бачив якийсь сон, і от раптом уві сні причулось мені, ніби хтось мене гукає, гукає до помочі; потім щось сильно мене вдарило — і я розплющив очі.

О! Вечірнє сонце, — червоне, величне, — вільно собі освітлювало мою кімнату крізь навстіж одчинене вікно і, здавалося, розглядало нас із небосхилу, освітлювало сяєвом апофеози моє гріховне ложе та жінку на ньому, що, стративши тяму, стогнала, корчилась, крутилась, руками й ногами намагаючись захопити край ковдри, запони, чого-небудь врешті... А серед кімнати стояли, вирячивши очі, вражені, мій господар у сурдуті, а обіч його придверник та пічник, чорний як мара.

Я схопився, осатанілий, ладний задушити хазяїна, і крикнув:

— Що ви тут робите, сто сот чортів!

Пічник зайшовся таким сміхом, аж годі й думати його спинити, впустив додолу шматок бляхи, що мав у руці. Придверник наче збожеволів. А хазяїн мимрив сам не свій:

— Але ж, пане... ми прийшли... з приводу коминка... коминка...

Я заревів:

— Геть звідси к бісовій матері!

Тоді він ввічливо, до краю засоромлений, зняв бриля і, задкуючи з кімнати, пробурмотів:

— Даруйте мені, пане, вибачте, я не зайшов би, коли б знав, що потурбую вас. Придверник запевнив мене, що ви вийшли. Вибачте.

— І вони вийшли.

Відтоді, майте собі, я ніколи не затуляю вікон, але завжди беру двері на засув.

ЗУСТРІЧ

Едуардові Роду *

Це був випадок, чистісінький випадок. Барон д'Етрай утомився, бувши весь час на ногах, а що всі княгинині апартаменти цього святкового вечора були відчищені, то він зайшов до опочивальні, що здавалася сливе темна після яскраво освітлених салонів. Там не було ні душі.

Він шукав, де б задрімати, певний, що жінка його не захоче вертатись додому раніше як удосвіта. Ще ставши на порозі, побачив він широке блакитне, мальоване золотими квітами ліжко, яке стояло посеред просторої кімнати, ніби саркофаг, де поховано любов; княгиня-бо була вже не молода. За ліжком велика світляна пляма давала враження озера, що видніється крізь вікно. Це було дзеркало, величезне, таємниче, задраповане темною запоною, яка не раз уже над ним і підіймалася, і опускалася; дзеркало ніби поглядало на ліжко співучасницьким оком. Здавалося, мало воно свої спомини, свої жалі, як ті замки, де блукають привиди, і на рівній, порожній поверхні його ввижалися нишні лінії голого жіночого тіла та ніжні сплетіння рук в обіймах.

Барон зупинився, усміхаючись, трохи зворушений, на порозі притулку кохання. Та раптом у свічаді щось майнуло, начеб і справді перед ним з'явилося видиво. Чоловік і жінка, що сиділи на низькій канапці в темному закутку, підвелися. Блискуче скло, одбиваючи їхні постаті, віддало прощальний поцілунок.

Барон упізнав свою жінку та маркіза де Сервіньє. Він повернувся і вийшов, як людина дужа, що вміє над собою панувати: він чекав далі світ ранку, щоб забрати баронесу; та спати вже йому не хотілось.

Залишившись з дружиною сам на сам, він сказав:

— Пані, я бачив вас у кімнаті в княгині де Рейн. Нема чого пояснювати більше. Не люблю ні докорів, ні сварок, ні смішних ситуацій. Спробуйте того всього уникнути

і розлучитись без галасу. Повірені влаштують усі ваші справи, згідно з моїми розпорядженнями. Вам буде воля жити на свій смак, нарізно від мене, але попереджаю вас: маєте моє ім'я, а тому, коли зчиниться скандал, підуть якісь пересуди, я змушений буду вдатись до суворих заходів.

Вона хотіла щось на те відповісти, але він, не бажаючи нічого слухати, вклонився і пішов до себе.

Ця пригода радше здивувала й засмутила його, ніж зробила нещасним. Він палко кохав її в перші дні їхнього шлюбу. Та пристрасть поволі охолола, і тепер у нього раз у раз бували скороминущі зальоти — то в театрі, то серед світських паній, — хоча залишався й певний потяг до баронеси.

Вона була молоденька, відсила двадцяти чотирьох років, білява й худа, дуже худа. Паризька лялечка — тошенька, розбещена, елегантна, кокетна, досить гостра на язик, більше чарівна, ніж уродлива. Він казав одверто своєму братові про неї:

— Жінка моя принадна, зваблива, але... вона нічого по собі не лишає. Вона схожа на келих шампану, де нема нічого, окрім шумовиння. Допивши до дна, відчуваєш смак, але хочеться пити.

Він ходив по кімнаті вздовж і впоперек, схвильований, думаючи про тисячу різних речей. Іноді його охоплювала лють і виникало дике бажання скрутити в'язи маркізові чи дати йому поличника в клубі. Та зараз же надходила думка, що це — кецький тон, що в таким разі сміялися б із нього, а не з суперника, і що в цих поривах більше ображеної амбіції, як пораненого серця. Ліг у постіль, але не міг заснути.

По кількох днях у Парижі почули, що барон та баронеса д'Етрай розлучилися по-доброму, не припавши одно одному до мислі. Ніхто нічого лихого не подумав, не було ні поговору, ні здивування жодного.

Проте барон, щоб уникнути прикрих для себе зустрічей, мацдрував цілий рік, далі прожив наступне літо на теплих водах, восени полював, на ту вже зиму вернувся до Парижа. Своєї жінки не бачив він ні разу.

Про неї нічого злого не говорили. Очевидячки, вона дбала принаймні за пристойність. Йому лише цього треба було.

Знудившись, він подався знову в мандри, потім поїхав реставрувати свій замок Вілебоск — на те пішло два роки, — далі приймав у себе друзів — п'ятнадцять місяців; нарешті, стомлений від цих розваг, вернув до свого опрічного будинку на Лільській вулиці. На той час минуло якраз шість літ, одколи він розлучився з дружиною.

Було йому тепер сорок п'ять років; волосся вже густенько посивіло, виросло черевце; і на обличчі давалося бачити меланхолію, властиву людям, що були вродливі, зазнали на своєму віку кохання, але все те їм відпливає в минуле.

За місяць після його повороту до Парижа він застудився, виходячи з клубу, і дістав кашлю. Лікар звелів йому їхати доживати зиму в Ніцці.

Він вирушив туди якось у понеділок увечері, експресом.

Спізнившись, барон прибув на поїзд, як той уже от-от мав відійти, і сів на вільному місці в одному з купе; у глибині того купе влаштувався вже якийсь пасажир, так закутаний у хутра та завивала, аж не можна було зразу визначити, чи чоловік то, чи жінка. Крім довгої купки, нічого не було видно. Коли барон переконався, що нічого про свого сусіда не дізнається, він почав лагодитися на ніч, надів свою подорожню шапочку, вкрився ковдрою й заснув.

Прокинувся він аж удосвіта і зараз же поглянув на свого супутника. Той ні разу за ніч не поворухнувся і, здавалося, спав досі міцним сном.

Пан д'Етрай скористувався з цього, щоб зробити свій вранішній туалет, причесати волосся та бороду, вернути свіжість обличчю, яке так прикро міняється від сну, коли людина дійшла певного віку.

Великий поет сказав: «Коли ми молоді, нам ранок — пишне свято!»

Коли ми молоді, то прокидаємося в чарівній радості: свіжа шкіра, очі сяють, волосся блищить.

А коли старіємось, то година пробудження — тяжка година. Очі мутні, щоки набрякли й розчервонілі, уста напухлі, поплутане волосся та скуйовджена борода — все це надає обличчю виразу старості, втоми, кінця.

Барон розчинив свій мандрівницький несесер, причесав вуса й бороду і почав чекати.

Поїзд свиснув, зупинився. Сусіда поворухнувся. Безперечно, він уже не спав. Потім поїзд рушив далі. Скисний сонячний промінь заглянув до вагона і впав просто на баронового супутника. Той поворухнувся знову, кивнув кіль-

ка разів головою, як курча, що вилуплюється з яйця, і спокійно показав своє обличчя.

Це була молода білява жінка, свіжа, вродлива й повненька. Вона підвелась і сіла.

Вражений барон дивився на неї. Він сам не знав, чи вірити своїм очам. Ладен був запрягтись, що це... що це його дружина, але... але зовсім не та, що була!.. Вона потовстішала, потовстішала так само, як і він, але на користь для себе!

Вона споглядала його байдуже і, здавалося, не впізнаючи, хто перед нею, а далі спокійно визволилась із-під верхнього одягу, що в нього була завинена.

В ній була спокійна сміливість жінки, зовсім певної себе: знала добре, що від сну прокидається цілковито свіжа й прекрасна.

Барон тратив розум.

Чи справді це його дружина? Чи інша якась особа, схожа на ту, як сестра? Шість років не бачившись, він міг і помилитись.

Вона позіхнула. Він пізнав її жест. Але сусідка знову повернулась до нього і глянула спокійним, байдужим, невиразним поглядом, а тоді одвела очі й стала дивитись у вікно.

Сам не свій, барон ладен був крізь землю провалитись. Він боязко, підстерігаючи, стежив за нею.

До лиха, це ж таки його жінка! Яка ще тут могла бути непевність? Хто інший у світі має такого от носочка? Спомини напливли на нього хвилиєю, спомини про пестоші, про дрібні таємниці її тіла, про родимку на стегні, а другу на спині насупроти першої. Скільки разів він їх цілував! Його поійняло враз колишне сп'яніння, він ніби відчув запах її тіла, пригадав усміх, з яким вона обвивала йому круг шиї свої руки, солодкі інтонації голосу, всі оті пустотливі милощі.

Та як же вона відмінилася, покращала! Це була вона й не вона... Тепер він бачив у ній більше дозрілості, більше закінченості, більше жіночності! Сильніше вабила до себе, ніж перше, безмежно вабила й спокушала!

Отже, ця чужа жінка, незнайома, випадково зустрінена в вагоні, належала йому по закону. Досить було йому сказати: я хочу!

Колись він спав у неї в обіймах, жив, оточений її коханцям. Тепер зустрів таку, аж ледве міг упізнати. Це була

інша жінка, і в той же час це була вона: інша, бо переродилася, сформувалася, виросла, відколи він її кинув; але й та сама, яку він мав; проте в неї змінилися манери, риси набрали більшої довершеності, усмішка не така пустотлива, а жести поважні. Це були дві жіночі істоти в одній, знадливість невідомого і спокусливість пригадуваного. Це було щось чудне, дивне, безумно привабливе, щось як любовна таємниця, солодка й загадкова. Це була його дружина в новому образі, в новій плоті, котрої ніколи ще не дотикались його уста.

І він подумав, що справді шість років зовсім переінакшують людину. Залишаються тільки загальні риси, з яких можна нас упізнати, та й вони інколи зникають.

Кров, волосся, шкіра — все відроджується, все оновлюється. І коли довго не бачив людину, зустрінеш кінець кінцем зовсім не ту істоту, хоч і тим самим іменем вона називається.

Так само може перемінитись і серце, і думки, і за сорок літ життя ми, завдяки тим повільним, ненастанним змінам, можемо бути в подібі чотирьох чи п'яти істот, зовсім нових і відрубних.

Він міркував, глибоко схвильований, і раптом йому пригадався той вечір, як він застав її в княгининій опочивальні. Та гнів не збурився в ньому. Перед ним тепер була зовсім інша жінка, а не та худенька, маленька лялечка.

Що було йому чинити? Як заговорити до неї? Що сказати їй? Впізнала вона його чи ні?

Поїзд зупинився знову. Він підвівся, уклонивсь і промовив:

— Берто, чи вам нічого не треба? Я міг би принести...

Вона оглянула його з голови до ніг і відказала без ніякого здивування чи то ніяковості, без злості, байдуже й просто:

— Ні, не треба нічого, спасибі.

Барон зліз на перон і трохи пройшовся, щоб якось розважитись, отямитись після поразки. Що мав зробити тепер? Сісти до іншого вагона? Це схоже було б, ніби він утік. Узяти тон люб'язного послужливого кавалера? Скидалось би, наче він просить вибачення. Заговорити, як пан, володар? Ні, це було б брутально, та й не мав він уже, да-лебі, на те права.

Він вернувся й сів на своєму місці.

Вона також, поки його не було, швиденько опорядила свій туалет. Розляглася тепер вигідно в фотелі, безстрашна та осяйна.

Барон повернувся до неї й мовив:

— Люба Берто, чудний випадок звів нас за шість літ по-розлуці, що сталася без гніву й сварки; чого ж нам дивитися, ворогуючи одне на одного? Ми тут зосталися сам на сам? Тим гірше, або тим краще. Я звідси не вийду. То чи не ліпше б нам було розмовляти, як... як... друзі, доки не скінчиться наша подорож?

Вона відповіла спокійно:

— Як хочете.

Тоді він урвав, не знаючи, що казати далі. Потім, набравшись сміливості, підійшов до неї, сів на ближчій фотелі і промовив галантно:

— Бачу, що треба до вас залицятись. Зрештою, це дуже приємно, бо ви чарівні. Не можете уявити собі, як ви багато виграли за ці шість літ. Мені не доводилось бачити жінки, котра б так зачарувала, як ви, коли виглянули зі свого хутра. Далєбі, я не повірив би, що можна так відмінитись.

А вона, не повертаючи голови, не дивлячись на нього:

— Про вас я того не скажу, бо ви вельми споганіли.

Він зніяковів, зашарівся, а потім з веселим усміхом мовив:

— Ви жорстокі.

Баронеса обернулася до нього:

— Чому? Я констатую. Ви ж не маєте заміру освідчитись мені в коханні, правда? Отже, вам зовсім байдуже, чи здається ви мені вродливі, чи ні. Проте бачу, що ця тема вас дратує. Поговорімо про щось інше. Що ви поробляли, відколи я вас не бачила?

Стративши тяму, він пробурмотів:

— Я? Подорожував, полював... постарівся, як бачите. А ви?

Вона на те незмушено:

— Я дбала за пристойність, така ж була ваша воля.

Брутальне слово набігло йому на язик. Проте він стримався і поцілував руку дружині:

— Дякую вам за це.

Вона здивувалась. Як умів цей чоловік панувати над собою! Він таки сильний.

Барон повів далі:

— Ви вволили перше моє бажання, дозвольте тепер попросити, щоб відтепер у розмові нашої не було ніякої прикрості.

Вона зневажливо махнула рукою:

— Прикрості? Яка ж тут прикрість? Ви зовсім тепер чужа для мене людина. Я стараюся лише пожвавити бачу лачку, що якось не в'яжеться.

Барон усе дивився на неї: незважаючи на її безжальність, у ньому дедалі росло дике бажання оволодіти нею, бажання непоборне, бажання людини, що має на те силу й право.

Вона, знаючи, що робить йому боляче, запитала жорстоко:

— Котрий вам тепер рік? Я думала, ви молодші.

Він зблід:

— Мені сорок п'ять.

І додав:

— Я забув спитати вас, як там княгиня де Рейн. Ви й тепер бачитеся з нею?

Вона глянула на нього ненависно:

— Так, бачусь. Вона мається добре,— спасибі.

І вони сиділи поруч, кожне зі стурбованим серцем, з розлютованою душею. Раптом він промовив:

— Люба Берто, я передумав. Ви — моя дружина, і я бажаю, щоб ви вернулись під мою стелю. Бачу, що ви погарнішали і характер ваш покращав. Беру, отже, вас ізпову до себе. Я ваш муж, це моє право.

Остовпіла, вражена, дивилась вона баронові в вічі, намагаючись прочитати його думку. Лице його було зимне, непроникливе і рішуче.

— Мені дуже шкода,— відповіла вона,— але маю певні зобов'язання.

Він усміхнувся.

— Тим гірш для вас. Право дає мені силу. Я скористаю з нього.

Під'їздили до Марселя. Поїзд засвистів, притишуючи ходу. Баронеса встала, згорнула спокійно свої завивала і обернулася до чоловіка:

— Любий Реймоне, не повертайте на зле побачення, що я підготувала. Я хотіла мати засторогу, ідучи за вашими порадами, щоб не боятись ні вас, ані поговору людського, коли що трапиться. Ви до Ніцци, правда?

— Я туди, куди ви.

— Ні, ні. Вислухайте мене, і я обіцяю, що ви дасте мені спокій. Зараз на пероні ви побачите княгиню де Рейн і графиню Анрію, що чекають мене зі своїми чоловіками. Я хотіла, аби вони побачили нас укупі, вас і мене, і знали, що ми перебули ніч удвох у цьому купе. Не бійтесь. Дами ці розкажуть про цей випадок скрізь, бо він же вельми їх здивує.

Я допіру сказала вам, що, йдучи за вашими порадами, дбала про пристойність. До решти справа не торкалась, правда ж? Так ось, щоб не порушувати пристойності, я й улаштувала нашу зустріч. Ви наказали мені уникати будь-якого скандалу. Я й уникаю його, любий, бо боюсь... боюсь...

Почекала, аж поїзд остаточно спинився, і коли гурт¹ приятелів підійшов до дверей купе та розчинив їх, докінчила:

— Боюсь, що я вагітна.

Княгиня простягла руки обняти її. Баронеса промовила до неї, показуючи на враженого, остовпілого барона:

— Не впізнаєте Реймона? Таки справді він перемінився. Він згодився товаришувати мені, щоб я не подорожувала сама. Ми інколи мандруємо так-от разом, як добрі приятелі, що не можуть жити завжди разом. Зараз ми, зрештою, прощаємось. Буде вже з мене його.

Простягнула руку, він ту руку машинально потиснув. Потім вона сплигнула на перон до своїх приятелів.

Барон швидко зачинив двері, надто схвильований, щоб вимовити слово чи на щось зважитись. До нього долетів жінчин голос та сміх її товариства.

Більше він її не бачив.

Правду вона йому сказала чи ні? Не дізнався про те ніколи.

САМОГУБСТВО

Жоржеві Лезранові *

Не минає дня, щоб в якійсь газеті, у відділі пригод, не можна було вичитати щось таке-от:

«Вночі проти четверга мешканців будинку ч. 40 по такій-то вулиці збудило два постріли, що пролунали поспіль. Гук ішов від помешкання д. Х... Виламали двері; пожилець лежав долі, підпливаючи кров'ю; ще тримав у руці револьвера, яким вкоротив собі віку.

Добродій Х., віком на п'ятдесят сім років, був досить заможний, мав усе потрібне для щасливого життя. Ніхто не знає, що привело його до цього сумного вчинку».

Яке горе незглибне, які муки в серці, прихована розпач, які рани пекучі спонукають до самогубства отих щасливих людей? Дошуковуються, уявляють собі любовні драми, догадуються про непорядки з грішми, а що не можуть викрити нічого певного, заносять такі смерті під рубрику: «Тасм-ниця».

В одного такого «загадкового самогубця» знайшли на столі листа, що й попався нам до рук, писав він його останньої ночі, набивши вже револьвера.

Цікавий лист, на нашу думку. В ньому не говориться ні про одну з тих катастроф, які вбачають звичайно за таким розпачливим учинком; та він розповідає, як помалу засмоктують людину дрібниці, фатальне безладдя самотнього життя, коли зникають усі мрії, всі сподіванки; з'ясовує причини отих трагічних учинків, що їх тільки особи нервові та чутливі можуть зрозуміти.

Ось він, той лист:

«Зараз північ. Дописавши цього листа, я вб'ю себе. Чому ж то так? Спробую розказати, не для тих, хто читатиме оці рядки, а для себе самого, щоб зміцнити в собі одвагу, бо вона щохвилини спадає на силі, щоб переконати себе остаточно в неминучій тепер доконечності цього акту — його можна було б хіба тільки одкласти.

Виховували мене батьки, простосерді люди, що всьому діймали віри. І я вірив так само, як і вони.

Мрії мої збереглися в мене надовго. Останнє лахміття ще тільки тепер дорвалося.

Вже кілька літ щось дивне робиться зо мною. Всі життєві події, що колись, мов зорі, сяяли в мене перед очима, тепер злиняли неначе. Реальна, брутальна дійсність зазирнула мені в вічі. Зрозумівши справжній зміст кохання, я відчув до нього огиду; гидкі навіть мені стали поетичні, чулі його форми.

Граються нами споконвіку, відновлюючись щоразу, ілюзії, безглузді й чарівні.

З літами, я вже був скорився перед нікчемністю життєвих явищ, перед марністю зусиль, аж сьогодні ввечері, по обіді, над тими руїнами заблисло передо мною нове світло.

Був я колись-то веселий! Усе мене чарувало: жінки, що проходили повз мене, вигляд вулиць, місцевість, де я мешкав; цікавився я навіть кромь своєї одежі. Та, маючи щоразу одно перед очима, я парешті стомився, знудився, як то буває з тим глядачем, котрий ходить щовечора на ту саму виставу.

Щодня, тридцять цілих літ, встаю я з ліжка об тій самій годині; тридцять літ об тій самій годині їм у тім самім ресторані ті самі потрави, що подають мені хіба тільки різні слуги.

Пробував я мандрувати. Злякала мене самотність, що відчувається в незнайомій місцевості. Я почував себе таким занедбаним, таким маленьким, що дуже скоро рушив назад, додому.

Але вдома незмінний вигляд моїх меблів, які тридцять літ вистояли на тому самому місці, зужиті фотелі, які я пам'ятаю ще новими, запах мого помешкання (бо кожне помешкання набирає з часом свого, особливого запаху), все те щовечора сповшовало мене огидою до моїх звичок, безмежною тугою спадало мені на серце.

Усе те саме й те саме, безпереч, до найнікчемніших дрібниць. Так само вкладаю ключа в замок, вертаючись додому, беру сірники завше з одного місця, кидаю перший погляд на свою кімнату, коли сірник розгориться,— з того всього виникає в мене бажання вискочити з вікна, покласти край тій одноманітності, від якої ми ніколи не можемо врятуватись.

Відчуваю щодня, як голюся, безмірпу хіть перетяти собі горло; а моє обличчя, з милом на щоках, те саме завше, яке я ба́чу знову й знову в маленькому люстрі, не раз доводило мене до смутку, до сліз.

Я не можу навіть побути з людьми, що колись із ними радо зустрічався, остільки вони мені відомі, остільки я знаю наперед, що вони мені казатимуть, що я їм одказуватиму, до такої міри придивився я до готових зразків незмінної їхньої думки, до напрямку, яким ідуть їхні міркування. Кожен мозок — то немовби цирк, де без кінця бігає по колі бідний поневолений кінь. Хоч яких би ми вживали зусиль, викрутів, скоків,— їм покладено межу, вони стоять перед нами суцільним бар'єром: ні раптових виступів, ні виходу в певідоме. Треба повертати, завше повертати на ті самі думки, на ті самі радощі, ті самі жарти, ті самі звички, ті самі переконання, на ту саму гидоту.

Сьогодні ввечері був страшенний туман. Він оповив бульвар, де тьмяно блимали газові ріжки, нагадуючи чадну свічку. Важчий, ніж звичайно, тягар зліг мені на плечі. Шлунок мій, певне, кепсько травив.

Бо добре травлення, то все в житті. То ж воно дає натхнення артистові, любовний запал молоді, ясну думку філософові, радість життя всьому світові, воно нарешті дозволяє багато їсти (а це ж тільки й щастя!). Хворий шлунок спричиняється до скептицизму, неймовірності, зраджує темні думки та бажання смерті. Я помічав це дуже часто. Я, може, й не вбив би себе, коли б мій шлунок сьогодні добре був перетравив їжу.

Сівши на фотелі, де я сідаю щодня, тридцять літ, я найперше оглянувся кругом себе, і взяв мене за серце такий невимовний жаль, аж думав, що збожеволію.

Почав тоді добирати способу, як би втекти від самого себе. Кожна робота страхала мене ще більше, як неробство. Надумався нарешті впорядкувати свої папери.

Давно вже я збирався вичистити свої шухлядки; бо тридцять літ кидав я туди жужмом листи та рахунки, і безладдя в тій мішанині часто мені завдавало клопоту. Та находити па мене така втома, моральна й фізична, коли тільки задумаю довести щось до порядку, аж я ніколи до цього часу не міг наважитись узятися до тієї осоружної праці.

Отож, сівши за стіл до писання, повисовував я шухлядки, маючи на думці перебрати старі свої папери, знищити більшу частину.

Зразу я тільки дивився безтямно на ті купи пожовклого паперу, а потім витяг одного листочка.

О! Не приторкайтесь ніколи до вашого столу, кладовиська давнього листування, не приторкайтеся, коли дороге вам життя! А як відчините випадком шухляду, хапайте обіруч звідтіля листи, заплющуйте очі, щоб не вчитати з них жодного слова, щоб не впізнати хоч одного-єдиного забутого писання, бо кине воно вас за одним махом у безкрає море спогадів; хапайте, кидайте в огонь ті смертельні папери; а коли вони спопеліють, розітріть їх на дрібний порошок, щоб і око не могло добачить... інакше ви загинете... як і я загинув годину по тому!..

Ех! Перші листи, що я перечитав, не зацікавили мене зовсім. До того ж були вони недавні, від живих людей, яких я ще досить часто зустрічаю та які мене мало обходять. Аж тут, побачивши один конверт, я затремтів. Чиясь рука великими, розгонистими літерами вивела там мое прізвище; і раптом сльози навернулись мені на очі. То писав мій пайдорожчий приятель, товариш з молодих літ, той, кому я звірявся зо своїми мріями; і він так виразно з'явився передо мною, посміхаючись лагідно, мов дитина, простягаючи до мене руки, що холод пройняв мене аж до кісток. Так, так, мертві вертаються — я ж бо його бачив! Наша пам'ять містить у собі світ, досконаліший за всесвіт: бо вона вертає життя тим, хто вже не існує!

Руки в мене тремтіли, очі застеляв туман; я перечитував його слова, і так плакало бідне моє серце, так стислося воно від нестерпного болю, що я почав стогнати, буцімто мені викручували руки й ноги.

Тоді я пройшов назад усім своїм життям, от як проходять річкою, шукаючи її початку. Згадав людей, про яких я забув так давно, що вже й не знав, як вони звуться. Жили тільки в мені їхні постаті. В материних листах я знову побачив старих наших слуг, побачив, який мав вигляд наш дід, згадав маленькі, незначні подробиці, до яких так горнеться дитячий розум.

Так, я побачив раптом усі старі материні вбрання, різного крою, зважаючи на моду, якої вона додержувалась, зачіски, що вона час од часу зміняла. Найбільше ввижалася мені мати в шовковій, з старовинним гаптуванням сукні; і згадав я слова, що вона якось, маючи на собі ту сукню, сказала до мене:

«Роберте, дитино моя, коли ти не триматимешся рівно, то будеш горбатий цілий свій вік».

Потім, заглянувши в другу шухляду, я побачив раптом перед собою свої пам'ятки про кохання: бальового черевичка, розірвану хустку, підв'язку навіть, волосся, засушені квітки. І, згадавши про ніжні романи з мого життя, яких героїні, з сивим уже волоссям, живуть і тепер, я вдався в гірку тугу за тим, що минуло навік. О чола молодії, де кучерявиться золоте волосся, ручки, що тебе голублять, очі, що промовляють, серця, що тріпочуться в грудях, посмішка, уста, що обіцяють обійми... І перший поцілунок... той безкінечний поцілунок, коли сплющуються очі, зникають усі думки від безмежного щастя, від близького злиття!

Ухопивши в обидві руки ті пам'ятки про давні пестоці, я почав їх голубити, милувати, мов шалений, і в моїй розбитій споминами душі впливало кожне розставання; і тернів я муку, лютішу за всі торттури, що їх придумала для пекла людська фантазія.

Лишився останній лист. Писав я, а проказував мені, п'ятдесят літ тому, мій учитель писання. Ось він:

«Укохана моя мамуню!

Мені сьогодні сповнилось сім літ. Я вже не малий і, користуючись з цієї нагоди, дякую тобі за те, що ти дала мені життя.

Твій маленький синочок, що кохає тебе без міри,

Робер».

Годі. Я дійшов до джерела і раптом обернувся, щоб поглянути на кінець мого життя. І побачив огидну, самотню старість, близьку вже недолугість; і все скінчилося, все, усе! І нікого нема коло мене!

Револьвер тут, на столі... Набиваю... Не перечитуйте ніколи старих своїх листів».

Отак багато людей заподіює собі смерть, і марна та праця шукати в їхньому житті великого якогось лиха.

ОРДЕН

Усі люди народжуються з яким-небудь нахилом, покликанням або хоч бажанням, що збуджується в них, скоро вони почнуть говорити або думати.

Пан Сакреман змалку тільки й мав на думці, що дістати ордена. В дитинстві він носив цинового хреста Почесного легіону, як інші діти носять військову кепку, і, було, десь на вулиці гордо йшов під руку з матір'ю, випинаючи вузькі груди, прикрашені червоною стьождкою і металевим орденом.

Закіпчивши скромну науку, він невдало пробував був скласти іспити на бакаляра і, не знаючи, що робити далі, одружився з гарною дівчиною, бо мав статки.

Вони жили в Парижі, як живуть багаті буржуа, обертаючись у своєму колі, але з певним добором, пишаючись знайомством з одним депутатом, що міг стати за міністра, і приятелюючи з двома начальниками відділів.

Але думка, що запала Сакреманові в голову ще за перших днів його життя, не кидала його, і він повсякчас страждав, що так і не домігся права оздобити груди маленькою червоною стьождкою.

Його вражало до живого серця, коли десь на бульварі він здибав людей з орденами. Він скося поглядав на них із заздрісним роздратуванням. Іноді в довгі години пообіднього дозвілля, він брався їх підраховувати. Він казав собі: «Ану-бо, скільки стріну я од церкви Мадлен до вулиці Друо».

І він ішов собі поволі, приглядаючись до костюмів, уже здалека відрізняючи звиклим оком маленьку червону п'ятку. І щоразу наприкінці прогулянки кількість орденів вражала його.

«Вісім офіцерів і сімнадцять кавалерів! Аж ось скільки! Та це ж лише з дурного розуму, отак роздавати хрести

першому-ліпшому. Цікаво, чи стріну я стільки ж поворотьма».

І він ішов назад тихою ходою, впадаючи в розпач, коли вулична тиснява заважала його підрахункам і він міг когонебудь пропустити. Він знав квартали, де кавалери орденів найчастіше здибались. Їх аж роїлося в Пале-Роялі, на авеню Опері їх було менше, ніж на вулиці Миру: лівому боку бульвара вони віддавали перевагу перед правим.

Вони мали, очевидячки, свої улюблені кав'ярні, театри. Щоразу, як Сакреман зауважував групу старих сивоволосих добродіїв, що, спинившись посеред пішоходу, заважали рухові, він казав собі: «Ото офіцери ордена Почесного легіону!» І йому кортіло вклонитися їм.

Офіцери (він це часто помічав) мають іншу поставу, ніж звичайні кавалери. Одразу видно, що їхня громадська вага більша, вплив ширший.

Але часом Сакреман аж сатанів із гніву на всіх нагороджених і ненавидів їх ненавистю соціаліста.

Тоді ордені дратували його, як дратують голодного бідаря ласощі, виставлені в вітрині гастрономічної крамниці, і, вернувшись додому, він голосно заявляв:

— Коли ж нарешті ми позбавимось цього мерзенного уряду?

— Що тобі таке сьогодні? — здивовано питала жінка.

— А те, — відповідав він, — що я обурений на кривду, я її бачу скрізь. Ах, яку рацію мали комунари!

Проте по обіді він знов ішов з дому помилуватися на вітрини з орденами. Він споглядав усі ці відзнаки різноманітної форми і барви. Він хотів би володіти геть усіма ними і на урочистих прилюдних зборах, десь у величезній залі, повній люду, повній захопленої юрби, іти на чолі кортежу, виблискуючи грудьми, вздовж і впоперек низками орденів, виступати поважно, з шапокляком під рукою, сяючи, мов якесь світило серед здивованого шепотіння, серед шанобливого гомону.

А втім, як на лихо, заслуг до нагороди він не мав.

«Орден Почесного легіону, — міркував він, — не так-то легко дістати людині, що не виконує будь-яких громадських обов'язків. Чи не вшанують мене відзнакою за народну освіту?»

Але він не знав, як до цього взятися. Коли він звернувся за порадою до жінки, та дуже здивувалася:

— За народну освіту? Що ж ти зробив такого?

Він спалахнув:

— Але второпай собі! Я-бо оце й обмірковую, що б таке зробити. Ти часом буваєш якась безголова.

Вона всміхнулася:

— Звісно, ти маєш рацію. Але ж я також не знаю.

Та йому запала була в голову одна гадка:

— А чи не побалакати тобі з депутатом Роселеном? Він може дати добру пораду. Мені самому, розумієш, якось ніяково зняти з ним про це мову. Надто це делікатна, надто складна справа. А тобі запитати цілком доречно...

Пані Сакреман уволила його просьбу. Роселен обіцяв поговорити з міністром. Сакреман докучав йому нагадуванням. Кінець кінцем депутат відповів йому, що треба подати прохання і перелічити в нім свої вчені ступені.

Свої ступені?.. От тобі й маєш? Але ж він не був навіть бакаляром.

Одначе треба ж було з чогось почати, і Сакреман заохотив писати брошуру під назвою: «Про право народу на освіту». Але вбогість думки перешкодила йому завершити працю.

Тоді він став шукати тем легших і брався по черзі то до одної, то до другої. Перша була: «Наочне навчання дітей». Він вимагав, щоб у бідацьких кварталах було засновано щось ніби як несплатні театри для дітей. Батьки приводили б їх туди ще з малого-мальства, і там, за допомогою чародійного ліхтаря, їм викладалося б початки з усіх чисто царин людського знання. Так можна було б пройти справжній курс навчання. Зір освічував би мізок, і образи відбивалися б у пам'яті, мовляв, роблячи науку наочною.

Хіба є що простіше, як навчити таким чином всесвітньої історії, географії, природничої науки, ботаніки, зоології, анатомії тощо?

Надрукувавши цю розвідку, він порозсилав її по одному примірнику кожному депутатові, по десяти — кожному міністрові, п'ятдесят — президентові республіки, по десяти — в редакції паризьких газет, по п'яти — редакції газет провінційних.

Потім він зняв ще питання про вуличні бібліотечки, вимагаючи від уряду, щоб вулицями розвозили книжки в маленьких візках, як розвозять помаранчі. Кожний мешканець, заплативши за абонемент одне су, мав би право прочитувати по десять томів щомісяця.

«Нарід, — писав Сакреман, — прагне лише розваг. Сам він не йде до знання, нехай же знання прийде до нього тощо».

Його праці не наробили шелесту. Проте він подав прохання. Йому відповіли, що взято до відому і з його працями знайомляться. Він був певний успіху, став чекати, але відповіді не було.

Тоді він вирішив поклопотати сам. Він прохав аудієнції в міністра народної освіти, і його прийнято одним з секретарів, зовсім ще молодим, але статечним і поважним, котрий, наче граючи на піаніно, натискував ряди білих кнопок і викликав кур'єрів, служників, молодших урядовців. Він запевнив прохача, що справа його розглядається, і порадив йому провадити далі свої видатні роботи.

І пан Сакреман знов заходився писати.

Депутат Роселен, здавалося, тепер зацікавився його успіхами і навіть давав йому багато доладних практичних порад. Він-бо й сам був нагороджений орденом, хоч ніхто не знав, за які заслуги.

Він указав Сакреманові нові теми для розвідок, увів його до вчених з товариств, що працювали коло надто темних наукових питань, сподіваючись доскочити шани, і навіть протегував йому в міністерстві.

Отже, прийшовши якось до свого приятеля поспідати (останніми місяцями Роселен частенько снідав і обідав у них), він, стискаючи Сакреманові руку, пошепки сказав йому:

— Я допіру добував для вас великої ласки. Комітет історичних розвідок припоручає вам одну справу. Треба провести пошуки по різних бібліотеках Франції.

Сакреман з хвилювання не міг уже ані їсти, ані пити. По тижні він від'їхав.

Він їздив із міста до міста, вивчаючи каталоги, копаючись по горищах, завалених старими, вкритими порохом томами, стягаючи на себе зненависть бібліотекарів.

Але якось увечері, коли він був у Руані, йому захотілось одвідати жінку — він не бачився з нею уже тиждень, — він сів на дев'ятигодинний поїзд, розраховуючи опівночі добитись додому.

Він мав свого ключа. Він увійшов безгучно, увесь тремтячи з радощів, уявляючи щасливий подив дружини. Двері до спальні замкнено — яка шкода! Він гукнув:

— Жанно, це я!

Вона, очевидно, тяжко злякалася, бо він учув, як вона сплигнула з ліжка і розмовляла з собою немов уві сні. Потім пробігла до своєї вбиральні, грюкнула дверми і забігала босоніж туди й сюди по кімнаті, соваючи меблі так, що дзеленькотіли скляні дверцята шаф. Нарешті вона спитала:

— То це ти, Олександрє?

— Авжеж я,— відповів він,— відчини мені.

Двері розчинилися, й жінка кинулася йому на груди, лепечучи:

— О, як я злякалась! Яка несподіванка! Яка радість!

Він почав роздягатися з властивою йому акуратністю і взяв був із стільця своє пальто, щоб почепити його в передпокої. І враз аж остовпів з подиву. В петельці була червона стьожка!

— Це... це...— промимрив він,— це пальто з орденом!

Жінка кинулась до нього, обіруч схопивши пальто, і гукнула:

— Ні, ти помиляєшся... дай мені його.

Але він ухопився за рукав і повторював, як несамотивий:

— Що воно так?.. Чому це?.. Поясни мені... Чиє це пальто?.. Воно не моє, бо на нім орден Почесного легіону.

Вона ж, стараючись видерти в нього пальто, розгублено бубоніла:

— Послухай... послухай... дай його мені... Я не можу тобі сказати... це секрет... послухай!

Але він сердився й полотнів:

— Я хочу знати, як тут опинилося це пальто. Воно-бо не моє.

Тоді вона гукнула йому в саме обличчя:

— Гаразд, мовчи тільки, присягнися мені... Отож... тебе нагороджено!

З хвилювання він випустив пальто й упав у крісло:

— Мене... ти кажеш... мене... нагороджено.

— Так... це секрет... великий секрет...

Замкнувши в шафу цей одяг, славою овіяний, вона підійшла до свого чоловіка, тремтяча й зблідла.

— Так,— повела вона далі,— це нове пальто, що я його замовила для тебе. Але я присягнулася нічого тобі не казати. Це буде офіційно оголошено за місяць або півтора. Тобі треба закінчити свої пошуки. Ти не повинен цього

знати, аж поки не вернешся. То пан Роселен намігся цього для тебе...

Приголомшений Сакреман белькотав:

— Роселен... Орден... Він мені добув ордена... він... я... я... га!...

Він був навіть примушений випити шклянку води.

На підлозі білів клаптик паперу, що випав із кишені пальта. Сакреман підняв його — це була візитова картка. Він прочитав: «Роселен, депутат».

— Ось бачиш, — сказала жінка.

Тоді він із радощів аж зайшовся слізьми.

А по тижні в «Офіційній газеті» оголошено, що пана Сакремана за його особливі заслуги нагороджується званням кавалера Почесного легіону.

ШАЛІ

Жанові Бєро *

* Адмірал де ла Валле, що, здавалось, дрімав у кріслі, раптом промовив своїм старечим голосом:

— У мене була невелика любовна пригода, зовсім незвичайна. Якщо ви хочете, я розповім вам її.

І, не ворухнувшись у своєму широкому кріслі, він почав говорити, зберігаючи на губах свою зморшку-усмішку, вольтерівську усмішку, за яку його всі вважали скептиком.

I

Мені було тоді тридцять років, я був лейтенантом морської служби, коли мені доручили провести одне астрономічне спостереження в Центральній Індії. Англійський уряд забезпечив мене усіма засобами для успішного завершення цієї справи, і незабаром я, в супроводі кількох чоловік, опинився в глибині цього незрівнянного в своїй країні, подиву гідного, чудесного краю.

Щоб описати цю подорож, потрібно було б двадцять томів. Я проїздив невимовно прекрасними місцями, мене приймали принци надлюдської вроди, що жили в нечуваній пишноті; протягом двох місяців я почував себе так, ніби я, герой поеми, пересуваюсь на спині казкового слона у феєричному царстві. У фантастичних лісах я виявляв химерні руїни. Подекуди мені траплялись дивовижні будівлі, тонкі й вирізьблені, як коштовні прикраси, легкі, як мереживо, й величезні, як гори, такі казкові, божественні монументи, такі граціозні, що в їхні форми можна було закохатись як у жінку, зазнати насолоди фізичної й чуттєвої, дивлячись на них. Отож, як каже пан Віктор Гюго, я йшов, марячи наяву.

Нарешті я досяг мети своєї подорожі, міста Ганхари, що було колись одним з найквітучіших міст Центральної

Індії, а нині занепало. Правителем його був дуже багатий, владний, несамовитий, щедрий і жорстокий, цивілізований і варвар, привітний і кровожерливий, як жінка, привабливий і люто нещадний.

Місто розташоване в глибині долини край невеликого озера; його оточують численні пагоди, купаючи свої стіни в його воді.

Здалека місто здається білою плямою, але коли підходиш до нього, потроху вимальовуються — округлі, шпильчасті й стрілчасті, легкі й стрункі покрівлі вигадливих індуських будівель.

Щось за годину їзди до головної брами я зустрів розкішно вбраного, в супроводі почту, слона, що його посилав на мою честь правитель.

Я хотів мати трохи часу, щоб одягти своє найкраще вбрання, але нетерпіння раджі завадило мені це зробити. Він бажав спочатку познайомитись, довідатись, чи можу я його чим-небудь потішити, а там видно буде.

Мене ввели між щерегами бронзових, як статуї, в блискучому одязі солдатів у велику, оточену галереями залу, де стояли чоловіки в яскравому вбранні, що мінилося, наче зірками, коштовним камінням.

Я побачив на лавці, схожій на наші садові, без спинки, вкритій, проте, чудовим килимом, щось осяйне, наче там сиділо сонце, це був раджа, що чекав на мене в убранні жовтогарячої канаркової барви. На ньому було від десяти до п'ятнадцяти мільйонів діамантів, а на чолі його виблискувала славнозвісна зірка Делі, що здавна належала іменитій династії Паріхара де Мундоре, нащадком якої був мій господар.

Це був молодик, років двадцяти д'яти; здавалося, в його жилах текла негрська кров, хоч він належав до найчистішої індуської раси. На його вилицюватому обличчі були великі, широко розсунуті, нерухомі й не дуже виразні очі, товсті губи, кучерява борода, в мимовільній усмішці він часто показував свої блискучі й гострі зуби.

Він підвівся, пішов до мене, потиснув мені руку на англійський лад і посадив мене край себе на таку високу лаву, що мої ноги ледве сягали підлоги. Було дуже на пій незручно.

І враз він запросив на завтра полювати на тигра. Лови й різні змагання були його єдиним заняттям,— він не розумів, що можна робити щось інше. Очевидно, він був пере-

копаний, що я прибув з такого далека, аби тільки трохи розважити його і супроводити в тих забавах.

Він був мені дуже потрібний, і я старався похваляти його смаки. Вельми задоволений з моєї поведінки, він побажав негайно показати мені змагання борців і потяг мене на середину палацу, де влаштовано щось подібне до арени.

З його наказу з'явилося двоє голих, кольору міді, чоловіків, озброєних сталевими кігтями. Вони враз кинулись один на одного, намагаючись уразити цією гострою зброєю, що вкривала їхню темну шкіру довгими кривавими порізами.

Це тривало довго. Тіла вже стали суцільними ранами, а борці все скородили й скородили один одному шкіру цими страхітливими граблями з гострими кінцями. В одного з них була розсічена щока, у другого вухо розірване на три шматки.

А принц дивився на них з жорстокію, шаленою радістю. Він тремтів від щастя, буркотів щось від задоволення і не свідомо паслідував жестами всі рухи борців, безугавно вигукуючи:

— Бий! Та бий же!

Один з борців знепритомнів, довелося винести його з червоної від крові арени, а раджа глибоко зітхнув з досади й жалю, що все скінчилось.

Потім він повернувся до мене, бажаючи знати мою думку. Я був до краю обурений, але гаряче висловив моє задоволення. Він звелів проводити мене в Куш Махал (Палац розваг), де я мав жити.

Я пройшов несласанно прекрасними садами, які тільки там можна побачити, і дістався до своєї резиденції.

Цей палац — справжня перлипа, — розташований на самому краю царського парку, занурював з одного боку свої мури у воду священного озера Віару. Всі його фасади були оперезані чудово оздобленими колонадами. На кожному ріжку височіли легенькі вежки, високі й низькі, поодиноці й сполучені по двоє; різні висотою і формою, вони скидались на живі квіти, що їх викохала неповторної краси східна архітектура. Всі вони завершувались химерними дашками, схожими на кокетливі зачіски.

Посередині здіймалася могутня баня, з тонесенькою й ажурною дзвіничкою, округла і трохи здовжена, вона нагадувала витесані з мармуру жіночі груди, звернені до неба.

Весь цей монумент з низу до верху був покритий скульптурою, тими витонченими арабесками, що чарують очі; нерухомі процесії граційних постатей своїми позами й жестами розповідали в камені про звичаї Індії.

Освітлені крізь вікна з мережаними аркадами покої виходили в сад. По мармуровій підлозі були вимощені оніксом, агатом, ляпіс-лазур'ю чудесні букети.

Ледве я встиг закінчити свій туалет, як царедворець Харібадада, спеціально уповноважений бути посередником між мною і принцем, доповів, що принц іде з візитом до мене.

І передо мною появився шафрановий раджа, знову потиснув мені руку і завів розмову про тисячі речей, раз у раз питаючи моєї думки, на що мені дуже важко було відповідати. Потім він схотів показати мені руїни древнього палацу на тому краю саду.

Це був справжній кам'яний ліс, де жило багато великих мавп. Коли ми підійшли, самці почали видиратися на стіни, корчити жахливі гримаси, а самиці, забравши в руки своїх дитинчат, тікали, показуючи нам свій голий зад. Принц реготав, як шалений, щипав мене в плече, щоб виявити своє задоволення; потім примостився серед уламків каменю, тимчасом як навколо нас, посідавши навпочіпки на самому верху стін, почепившись за всі виступи, ціле скопище звірів з білими бурцями висовувало нам язик і сварилося кулаками.

Натішившись досхочу цим видовиськом, жовтий повелитель поважно рушив, тримаючи мене весь час коло себе, щасливий тим, що в перший день мого приїзду вже показав мені такі речі; він нагадав мені, що наступного ранку на мою честь призначено велике полювання на тигра.

Я був на цьому полюванні, і на другому, і на третьому, і на десятому, двадцятому. Тут полювали по черзі на всіх звірів, яких годує ця країна: на пантеру, ведмедя, слона, антилопу, гіпопотама, крокодила — хіба я знаю; на половину тварин, що тільки є на світі. Я був виснажений, мені надокучило дивитись, як летиться кров, я втомився від цих одноманітних розваг. Кінець кінцем запал принца ущух, і, на мою настійну просьбу, він дав мені якийсь час для роботи. Тепер він задовольнявся тим, що засипав мене подарунками. Він прислав мені дорогоцінності, розкішні тканини, дресированих тварин, і все те Харібадада підно-

сив мені начебто з великою шанобливістю, немов я був саме сонце, дарма що в душі він мене зневажав.

Щодня ціла процесія служників приносила мені на тарелях під накривками порції кожної страви з царського столу. Щодня треба було бути присутнім на якійсь новій розвазі, на якомусь новому дивертисменті, впорядженому для мене, — танцях баядерок, виступах жонглерів, парадах, на всьому, що міг вигадати гостинний, але надокучний раджа, щоб показати мені свою країну в усій її чарівності й пишноті.

Як тільки я хоч ненадовго залишався сам, я працював або йшов подивитися на мавп, що їхнє товариство було для мене куди приємніше, ніж принцове.

Якось увечері, повертаючись після такої прогулянки, я зустрів коло дверей мого палацу Харібададу, він урочисто, в якихось таємничих висловах, доповів мені, що в моїй кімнаті мене чекає подарунок володаря, і додав, що його господар просить мене пробачити, що той досі не запропонував мені того, чого мені бракувало.

Після цієї малозрозумілої промови посланець уклонився і зник.

Я ввійшов і побачив, що вздовж стіни пліч-о-пліч вишикувалися за зростом, нерухомі, шість маленьких дівчат, схожих на корюк, нанизаних на рожен. Найстарший могло бути вісім, найменший шість років.

Спочатку я не зрозумів, чому в мене опинився цей пансіон, потім я розгадав делікатну увагу принца: він дарував мені гарем. З надмірної чемності він вибрав наймолодших. У цій країні — що зеленіший плід, то більше його цінують.

Я стояв перед ними ні в сїх ні в тих, збентежений, присоромлений, перед цими крихітками, що дивилися на мене своїми великими, серйозними очима, здавалось, вони знали, чого я можу від них вимагати.

Я не знав, що їм казати. Мені хотілося їх відіслати, але подарунків суверена не повертають. Це було б смертельною образою. Треба було їх залишити, влаштувати у себе цю зграйку малят. Вони стояли нерухомо, пильно дивились на мене, силкуючись прочитати в моїх очах мою думку, чекаючи моїх наказів. О! проклятий подарунок! Який це був тягар для мене! Нарешті, почувуючи, що стаю смішним, я спитав у найбільшої:

— Як тебе звати?

Вона відповіла:

— Шалі.

Ця дівчинка з її довгими і строгими лініями обличчя, з дуже ніжною, ледь-ледь жовтавою, як слонова кістка, шкірою, нагадувала статуетку і була невимовно гарна.

Тоді я спитав, щоб побачити, що вона мені відповість, а може, щоб її збентежити:

— Чому ти тут?

Вона сказала ніжним гармонійним голосом:

— Я прийшла, щоб виконати те, чого тобі хочеться вимагати від мене, мій пане.

Дівчинка була підготовлена.

Я поставив те саме питання найменшій, і та чітко, ще тоншим голоском, промовила:

— Я тут для того, чого ти схочеш від мене, мій пане.

У цієї, дуже гарненької дівчинки, був вигляд маленького мишеняти. Я взяв її на руки і поцілував. Усі інші зробили такий рух, ніби хотіли вийти, думаючи, певно, що я уже зробив вибір; але я звелів їм залишитися, сів по-індуському і їм сказав сісти кружка коло мене і почав розповідати казку про чарівних духів — я досить добре умів їхньої мови.

Вони слухали дуже уважно, здригались на жахливі подробиці; тремтіли від страху, розмахуючи рученятами. Сердешні, вони вже забули, навіщо їх привели сюди.

Скінчивши казку, я покликав свого довіреного служника Лачмана і наказав йому принести солодоців, конфітур і тістечок, яких вони з'їли стільки, що можна було захворіти; вирішивши нарешті, що пригода ця просто кумедна, я влаштував забавки для моїх жінок.

Одна з них мала неабиякий успіх. Я робив міст, розставляючи ноги, і дівчата пробігали під ним, наймолодша вела перед, а останньою була найбільша, котра все трохи штовхала мене, бо завжди не дуже нахилялась. Це викликало у них вибухи оглушливого сміху, їх молоді голоси дзвеніли під низьким склепінням мого пишного палацу, збуджували його, населяли дитячими веселощами, наповнювали життям.

Потім я подбав про влаштування їм дортуара, де мали спати мої безневинні наложниці. Нарешті я замкнув їх під наглядом чотирьох присланих від принца служниць, які мали ходити коло моїх маленьких султанок.

Протягом тижня я мав справжню втіху, удаючи з себе

тата цих ляльок. Ми чудово бавились у схованки, у ката і мишку, у квача, і вони були щасливі, маючи таку насолоду, бо я щодня показував їм усе нові, не знайомі їм цікаві ігри.

Моє помешкання нагадувало тепер школу. Мої маленькі друзі, вбрані у шовкові, гаптовані золотом і сріблом тканини, бігали як звірятка-люди по довгих галереях і спокійних залах, куди крізь невеликі арки ледве просмикувалося денне світло.

Далі, сам не знаю, як це сталось, одного вечора та, що назвалася Шалі й схожа була на статуетку з давньої словової кістки, стала насправді моєю дружиною.

„ Це було чарівне створіннячко, ніжне, соромливе й веселе, що скоро покохало мене всім своїм гарячим серцем, і я кохав дивним чином, соромлячись, вагаючись, стримуючись, докоряючи собі, ніби з якимсь страхом перед європейським правосуддям і, проте, з пристрасною, чуттєвою ніжністю. Я любив її, як батько, і пестив, як мужчина.

Даруйте мені, шаповці папії, я зайшов трохи далеко.

Всі інші бавилися далі в палаці, подібні до купки малесеньких кошенят.

Шалі не відходила від мене й на хвилину, хіба що коли я йшов до принца.

Ми бавили разом чудові години в руїнах старого палацу серед мавп, що стали нашими друзями.

Вона лягала мені на коліна і лежала нерушна; якісь думки снувалися в її голівці сфінкса, а може, вона й нічого не думала, але зберігала цю прегарну й чарівну, успадковану від цього шляхетного народу мрійників, позу, позу священних статуй.

Я приносив на великій мідній тарелі пиріжки й овочі, мавпи-самиці потроху наближались до нас, а за ними боязкісні їхні малятка. Потім вони сідали кружка коло нас, не зважаючи підійти ближче, чекаючи, поки я почну роздавати ласощі.

Тоді, мало не щоразу, один найсміливіший з самців підходив до мене і простягав руку, як жебрак; я клав йому шматок, і він ішов однести його своїй самиці. Всі інші знімали страшенний галас, крики ревноців і гніву, я міг вгамувати цей жахливий гармидер, тільки кинувши кожній її пайку.

Мені дуже подобалось бувати в руїнах, і я схотів принести туди мої інструменти до роботи. Але, побачивши

мідь блискучих точних приладів, мавпи розбігались навсібіч з несамовитими зойками, взявши, очевидно, їх за смертоносне знаряддя. Часто я проводив вечори вкупі з Шалі на одній з зовнішніх галерей, що виходили на озеро Віхара; не розмовляючи, ми дивились на блискучий місяць, що плинув у глибині неба і кидав своє тремтливе сяйво на воду, а там, на другому березі, низка малесеньких пагод скидалась на граціозні грибки, що вирости з води. Я брав у руки серйозну голівку моєї коханки і довго й повільно цілував її гладеньке чоло, її великі очі, сповнені таємниці цієї прадавньої і казкової країни, і її уста, що розтулялися під моїми пестощами. Я зазнавав тоді якогось невимірного, захопливого і передусім поетичного почуття, що в цій дівчинці я маю цілу расу, цю прегарну, таємничу расу, з якої, здається, вийшли всі інші.

А принц і досі засипав мене подарунками, якось він прислав мені зовсім не сподівану річ, що викликала у Шалі палке захоплення. А насправді це була шабатурка, звичайна шабатурка, вкрита наклеєними на неї дрібними черепашками. У Франції вона коштувала б найбільше сорок су. Але тут ця дрібничка була неоціненна. Мабуть, вона вперше появилась у раджі.

Я поставив її на якусь меблину і залишив там, сміючись з того, що цій базарній дрібничці надано такої великої ваги.

Але Шалі не могла надивитися на неї, намилуватися, сповнена поваги й захвату. Час від часу вона питала мене: «Ти дозволиш мені приторкнутись до неї?» І коли я дозволяв, вона піднімала віко, закривала надзвичайно обережно, дуже піжно проводила своїми тоненькими пальчиками по черепашках, здавалось, що цей дотик давав їй радісну насолоду, яка проймала її серце.

Тим часом я завершив свою роботу, і мені треба було повертатись. Довго я не міг зважитися на це, тепер мене затримувала моя ніжність до мого маленького друга. Нарешті я мусив їхати.

Зажурений принц впорядив лови, нові змагання борців, але по двох тижнях цих розваг я заявив, що не можу більше лишатись, і він відпустив мене.

Прощання з Шалі краяло мені серце. Вона плакала, притулившись до мене, поклавши голівку мені на груди, вся здригаючись від ридання. Я не знав, що мені робити, щоб заспокоїти її, мої поцілунки не допомагали.

Раптом у голові у мене промайнула думка, я підвівся, пішов узяти шабатурку з черепашками і вклав її в руки Шалі.

— Це тобі. Вона твоя.

І я побачив, що вона посміхнулась. Усе її личко засяяло тою внутрішньою радістю, коли несподівано здійснюються нездійсненні мрії.

І вона палко мене поцілувала.

І все-таки в останню хвилину прощання вона гірко плакала.

Я роздав батьківські поцілунки і пиріжки решті моїх дружин і поїхав.

II

Минуло два роки. Моя служба у флоті привела мене знову в Бомбей. З непередбачених обставин мене залишили там для нового завдання, зважаючи на те, що мені був знайомий цей край і я знав його мову.

Я закінчив свою роботу, як тільки міг пшвидко. В моєму розпорядженні було ще три місяці, і я надумав відвідати мого приятеля принца в Ганхарі і мою любу маленьку жіночку Шалі, яка, напевно, дуже змінилась.

При зустрічі зо мною раджа Маддан виявив несамовиту радість. Він наказав убити перед очима в мене трьох гладіаторів і не відпускав від себе ні на хвилину в перший день мого приїзду.

Нарешті, звільнившись від нього, я звелів покликати Харібададу^а, поставивши йому кілька запитань, щоб не викликати в нього підозри, спитав:

— Чи не знаєш ти, що сталось з маленькою Шалі, яку мені подарував раджа?

На обличчі Харібадади проступили досада і смуток, і він відповів мені, дуже збентежений:

— Краще не говорити про неї.

— А чому ж? Вона була така люба жіночка.

— Вона пішла нечесним шляхом, пане.

— Як-то, Шалі? Що з нею сталось? Де вона?

— Я хочу сказати, що вона недобре скінчила.

— Недобре скінчила? Вона вмерла?

— Так, пане. Вона зробила поганий вчинок.

Я був страшенно схвилюваний, я почував, як б'ється моє серце, як жаль стискає мені груди.

Я почав знову:

— Поганий вчинок? Що ж вона зробила? Що з нею сталося?

Харібадада, геть збентежений, прошепотів:

— Краще б ви мене не питали.

— Ні, я хочу знати.

— Вона вкрала.

— Як-то? Шалі? У кого вона вкрала?

— У вас, пане.

— У мене? Яким чином?

— У день вашого від'їзду вона взяла шабатурку, яку подарував вам принц. Її знайшли в її руках.

— Яку шабатурку?

— Шабатурку з черепашками.

— Але ж ту шабатурку я їй подарував!

Індус звів на мене здумілі очі і відповів:

— Так, вона присягалася всіма священними клятвами, що ви її подарували їй. Але їй не повірили. Адже ніхто не міг повірити, щоб можна було віддати рабині подарунок принца, і раджа наказав її покарати.

— Як покарати? Що з нею зробили?

— Її зав'язали в мішок, пане, і кинули в озеро з цього вікна, з вікна тієї кімнати, де ми оце з вами стоїмо і де вона украла шабатурку.

Я відчув, що мене проймає нестерпний біль, якого я не звідав ніколи в житті, і я подав знак Харібададі, знак вийти, щоб він не бачив моїх сліз.

Я провів ніч на галереї, що виходила на озеро, на тій галереї, де я стільки разів тримав на своїх колінах бідну дитинку.

І думав про те, що кістяк спотвореного її чарівного тільця лежить там підмною в грубому мішку з ряднини, зав'язаному шворкою, там, на дні цієї чорної води, на яку ми колись дивились разом.

Я виїхав того ж дня, не зважаючи на просьбу і побивання раджі.

А тепер мені здається, що, крім Шалі, я ніколи не кохав іншої жінки.

MEMORIAM

Життя, — таке коротке, таке довге, — іноді стає нестерпне. Воно розсотується, день у день однакове, і наприкінці його — смерть. Несила ні зупинити життя, ані змінити, ані збагатити. І часто нас охоплює гнівне обурення проти немочі наших зусиль. Що ми б не чинили, ми помремо! І в що ми б не вірили, як би ми не думали, до чого б не прагнули, — ми помремо. І здається, ніби помреш завтра, нічого більше не звідавши, тільки перейнявшись відразу до всього, що знаєш. І тебе пригнічує відчуття «довічної мізерії світу», безпорадності й одноманітності людських учинків.

Підведуся, походжу туди-сюди по кімнаті, зіпруся на підвіконня. Люди навпроти — батько, мати, четверо дітей — снідають, як снідали вчора, як снідатимуть завтра. Ще три роки тому з ними була бабуся. Тепер її вже немає. Батько дуже змінився відтоді, як ми стали сусідами. Він цього не помічає; він здається задоволеним; він здається щасливим. Недоумок!

Вони говорять за якийсь шлюб, за чиюсь смерть, потім за те, що подане на снідання курча — м'якеньке, а їхня служниця — нечесна. Вони турбуються про тисячу речей, непотрібних і безглуздох. Недоумки!

На самий вигляд їхнього помешкання, де вони живуть від вісімнадцяти років, серце в мене скипає гнівом і сповнюється огиди. Ось воно, життя! Чотири стіни, двоє дверей, вікно, ліжка, стільці, стіл — та й усе! В'язниця, в'язниця! Кожне житло перетворюється на в'язницю, коли в ньому мешкають довго.

О, тікати, бігти світ за очі! Тікати від спізнаних місць, від людей, від тих самих рухів у ті ж самі години й, головне, від одних і тих самих думок!

Коли тобі все набридло, набридло так, що хоч плач з ранку до вечора й несила навіть підвестися, аби випити

шклянку води, набридли обличчя друзів, які надто часто наворачтаються на очі й вже починають дратуваги, набридли осоружні, добросерді сусіди, звичні щоденні речі, твій дім, твоя вулиця, твоя служниця, котра входить запитати: «Що подати панові на обід?»—і виходить, незугарно підкидаючи підборами за кожним кроком задрипаний поділок засмалцьованої спідниці; коли набрид твій надто вірний пес, ті самі плями на шпалерах, незмінні години їжі, сон у тому ж самому ліжку й щодня повторювані однакові вчинки; коли ти набрид сам собі — набрид власний голос, усе те, що ти повсякчас робиш, вузьке коло твоїх думок, твій відбиток у дзеркалі й гримаса, яку ти кривиш, коли голишся чи зачісуєшся,— тоді треба тікати й впірнути в нове міпливе життя.

Мандрівка — це наче двері, крізь них уступаєш, покидаючи знайому дійсність, у дійсність незнану, що скидається на сон.

Вокзал! Порт! От поїзд, він свистить і вивергає перший струмінь пари! От великий пароплав, що поволі суне вздовж молу, черево його важко дише з нетерплячки,— він прагне туди, за обрій, до невідомих країн! Хто може дивитися на це й не здригатися від заздрощів, не відчути, як у серці прокидається тремтливе бажання надовго податись у мандри?

Люди звичайно мріють про якусь улюблену країну, один про Швецію, інший про Індію, цей — про Грецію, той — про Японію. Мене ж вабить до Африки, вабить якась владна потреба, туга за незнаною Пустелею, немов передчуття народжуваної пристрасті.

Я виїхав з Парижа 6 липня 1881 року. Я хотів побачити цю країну, де панують сонце й пісок, у розпалі гарячого літа, в тяжку спеку, в сліпучій люті світла.

Усі пам'ятають чудовий уривок з вірша великого поета Леконта де Ліля:*

Цар літа, полудень, спадає на рівнини,
Як срібні скатерті синіючих висот.
Німує все. Горить повітря і не плипе,
На землю ліг тягар палаючих дрімот¹.

Цей полудень у пустелі, полудень, розпростертий над непорушним безмежним піщаним морем, і змусив мене по-

¹ Переклад М. Зерова.

кинути квітучі береги Сени, оспівані пані Дезульєр,* прохолодні вранішні купелі й зелений затінок гаїв, щоб попрямувати крізь розпечене відлюддя пустель.

Ще інша обставина надавала Алжіру в цей час особливої привабливості. Невловимий Бу-Амама* провадив тоді ту фантастичну війну, що з її приводу говорили, писали й робили стільки дурниць. Запевняли також, що мусульманське населення готує загальне повстання, що воно наважилося на останнє зусилля, й зараз же після рамадану війна вибухне однотайно по всьому Алжіру. Було надзвичайно цікаво побачити арабів саме в цей час, спробувати збагнути їхню душу — те, що анітрохи не обходило колонізаторів.

„Флобер казав часом: «Можна собі змалювати пустелю, піраміди, сфінкса, перш ніж їх побачити; але годі уявити собі голову турецького голільника, що сидить навпочіпки на порозі своєї домівки».

Чи не буде ще цікавіше — дізнатися, що відбувається у цій голові?

МОРЕ

Марсель тріпоче під веселим сонцем літньої днини. Він немов сміється, і разом з ним — його просторі, оздоблені прапорцями кав'ярні, коні в солом'яних бриликах, як на маскарадї, і весь галасливий заклопотаний люд. Здається, місто напідпитку — так голосно й співуче лунає на вулицях його говірка, з притиском, неначе виклик.

Десь-інде марселець кумедний, калічачи французьку мову, він нагадує чужоземця; але в Марселі, де всі марсельці вкупі, їхня мова видається такою пересадою, що обертається на блазенський жарт. Усі, геть усі говорять так, це вже занадто!

Марсель пітніє на сонці, як гарна дівка — некукібниця, що тхне, гультяйка, часником та бозна-чим іще. Від нього одгонить невимовним духом того харчу, що ним живляться негри, турки, греки, італійці, мальтійці, іспанці, англійці, корсіканці й самі марсельці, сердеги, — всякий, хто лежить, сидить, перевертається з боку на бік і викачується на набережжі.

У гавані Жольет важкі пароплави, повернені носом до війстя з порту, стоять під парою, рясніючи людьми, котрі вантажать на них паки і крам.

Один серед пароплавів, «Абд-ель-Кадер»*, раптом починає ревти, бо ж свистіти тепер заборонено, й натомість лунає щось ніби звирячий крик, жахливий зойк, який вихоплюється з димучої утроби страховища.

Великий пароплав покидає причал, поволі пропливає між своїми, ще непорушними братами, виходить з порту, і, тільки-но капітан вигукує у рупор наказ, що сягає до самісіньких глибин судна: «Рушай!» — воно одразу вихоплюється вперед і лине у чисте море, залишаючи по собі довгу борозну, в той час як береги тікають назад, а Марсель поринає за обрій.

На судні — обідній час. Людей обмаль. До Африки не їдуть у липні. Край столу — полковник, інженер, лікар, двоє алжирських міщухів з дружинами.

Розмова точиться навколо країни, куди ми їдемо, адміністративного уряду, якого вона потребує.

Полковник палко обстоює воєнного губернатора, розповідає про військову тактику в умовах пустелі й зазначає, що армії телеграф ні до чого, він навіть небезпечний. Цей штаб-офіцер зазнав, напевно, з вини телеграфу якоїсь службової прикrostі.

Інженер хотів би приручити колонію головному інспекторові шляхів, який будував би канали, греблі, дороги тощо.

Капітан судна дотепно зауважує, що моряк придався б найкраще, бо Алжир приступний лише з моря.

Обидва міщухи вказують на кричущі помилки губернатора; всі сміються, дивуючись, як можна бути таким педотепою.

По тому всі знову сходять на палубу. Навколо саме лише море, спокійне море, без жодної брижки, позолочене місячним сяйвом. Важке судно, здається, ледь торкає водну гладінь, за кормою нуртує довгий струмінь, де розшумована вода скидається на вогняну рідину.

Над нами розіслалось синювато-чорне небо, всіяне зорями, які вряди-годи застилає величезна китиця диму з суднового димаря, і ліхтарик на вершечку щогли видається великою зіркою, що красує поміж інших. Чутно тільки гарчання гвинта в надрах пароплава. Які чарівні ці лагідні вечірні години на палубі плавучого судна!

Назавтра ви цілий день віддаєтесь своїм думкам, лежачи під тентом, океан оточує вас звідусіль. Потім знову заходить ніч і наступає день. Спати доводиться у вузькій каюті, на канапці, що нагадує труну. О четвертій ранку ви вже підхоплюєтесь.

Яке пробудження! Довга смуга узбережжя, а далі, просто перед вами, біла пляма, що весь час зростає, — Алжир!

АЛЖІР

Чарівне, несподіване видиво, що захоплює дух! Алжир перевершив мої сподівання. Яке гарне це біле, наче сніг, місто в сліпучому світлі! Вздовж порту простяглася величезна тераса, підтримувана зграбними аркадами. Понад нею здіймаються великі європейські готелі й французький квартал, а ще вище розкинулось на уступах арабське місто — плутане скупчення чудернацьких білих хатинок; між ними пролягли вулички, схожі на ясні підземні переходи. Горішній поверх підтримує низка паль, фарбованих на біле; дахи сходяться. Видно стрімкі спуски в замешканими, таємничі сходи, що ведуть до схожих на нори осель, де роються арабські родини. Проходить закутана покривалом статечна жінка, її голі до кісточок ноги — малопривабливі, чорні від пилу, що прилип до спітнілої шкіри.

Місто, коли дивитися на нього з височини молу, тішить око. З захватом споглядаєш блискучий водоспад будиноків, що, наздоганяючи один одного, скочуються з гірської верховини аж до самісінького моря. Здається, то піняться морський потік, і піна в ньому — до божевілля біла; подеколи вона немов густішає в своєму клетоті, — то сліпуча мечеть яскріє на сонці.

Повсюди коमाються якийсь дивний люд. Незліченні голдранці, чи то в самій сорочці, чи в одежині, зшитій з двох скатертин, немовби церковна риза, або в мішку з дірками на голову та руки, босі, з голими литками ходять туди-сюди, лаються й б'ються між собою, вошиві, обдерті, закаляні покидьками, з пахом звіриши.

Тартарен сказав би, що від них відгонить «терком» (турком), і тут відгонить терком повсюди.

Та ще — тут шмигляє безліч чорношкірих малюків, мішанців кабілів, арабів, негрів та білих, справжній мурашник чистильників взуття, настирливих, наче мухи; меткі, зухвалі, зіпсуті з трьох років і хитрі, як мавпи, вони лають

вас по-арабському й повсякчас переслідують своїм французьким «*sié mosieu*». Вони кажуть вам «ти», і до них звертаються на «ти». А втім, тут усі тикають один на одного. Візник, що його ви зупиняєте на вулиці, питає вас: «Куди тебе одвезти?» Хай це візьмуть собі до уваги паризькі візники — їх тут перевершили у панібратстві.

Саме в день мого прибуття я став свідком дрібної, немов неважливої сценки, що, проте, підсумовувала майже всю історію Алжіру і його колонізації.

Коли я сидів перед кав'ярнею, якийсь чорношкірий підліток силою захопив мої ноги й заходився завзято, аж люто, чистити мені черевики. По тому він з чверть години натирав шкіру й надав їй справді дзеркального блиску; я тикнув йому два су. Він промовив: «*теці, mosieu*», але не підвівся з місця. Він так само нерухомо сидів навпочіпки біля моїх ніг і лише поводив очима, немов причинний. Я йому сказав: «Ти б уже йшов собі, хлопче». Він не відповів, навіть не поворухнувся, тоді раптом, притиснувши до себе обома руками скриньку з ваксою, вдарився бігти щосили. Я запримітив, як дужий негр щось років шістнадцяти вистромився з-за дверей, де він ховався, й кинувся за моїм чистильником. Він миттю наздогнав малого, дав йому ляща, обшукав його, видер два су і, поклавши їх до кишені, пішов собі спокійнісінько, сміючись, — а пограбований бідолаха одчайдушно волав на все горло.

Я був обурений. Сусіда за столом, африканський офіцер, мій приятель, мовив:

— Та годі вам, тут таку ієрархію давно заведено. Поки вони не досить дужі, щоб відбирати су в інших, вони чистять черевики. Та тільки відчують себе в силі ошукувати менших, вони вже не хочуть працювати. Вони чатують на чистильників і грабують їх.

Потім мій співрозмовник додав, посміхаючись:

— Тут майже всі чинять так само.

Європейський квартал Алжіра, прегарний здалеку, зблизька має вигляд нового міста, що вирросло в підсонні, зовсім йому не підходящому. Коли висідаєш на берег, в око впадає напис: «Алжирський скетінг-ринг»; і вже з перших кроків тебе проймає і бентежить відчуття, що в цій країні поступ застосовано невдало, що запроваджена тут цивілізація брутальна, недоладна, кепсько принатурена до місцевих звичаїв, тутешнього неба й до людей. Скорше ми самі виглядаємо варварами серед цих варварів, щоправда, грубих, але

вони тут у себе вдома, де створили протягом віків свої звичаї, суті яких, здається, ми досі ще не збагнули.

Наполеону III якось трапилося сказати розумне слово (можливо, підказане кимсь із міністрів): «Алжіру потрібні не завойовники, а фундатори». Але ми й досі — брутальні, незграбні завойовники, залюблені в свої викінчені ідеї, силою прищеплювані звичаї; наші паризькі будинки, наш побут неприємно вражають у цім краї, як тяжкі огріхи проти мистецтва, мудрості й здорового глузду. Все, що ми робимо, скидається на якесь безглуздя, на виклик цій країні, не так її корінній людності, як самій землі.

По кількох днях мого прибуття я спостерігав святкування просто неба в Мустафі. Це були точнісінько гульбощі в Нейї *. Такі самі рундуки з пряниками, тир, лотереї, ляльковий театр, вправи на ножах, віщунки, жінки-риби, крамарчуки, що витанцьовують з продавницями справжнісіньку кадрили, начебто в Бюльє *, у той час, як по той бік огорожі, куди пускали за гроші, на широкому піщаному плацу, де відбувалась військова муштра, сотні арабів нерухомо лежали під місячним сяйвом у своєму білому лахмітті й зосереджено прислухались до танцювальних приспівок, під котрі французи шкварили свої хвацькі танки.

ПРОВІНЦІЯ ОРАН

Щоб дістатися з Алжіру до Орана залізницею, потрібний один день. Спочатку ідемо через родючу, тінисту, густо заселену долину Мітіджа. Саме її показують прибульцєві, щоб він упевнився в процвітанні нашої колонії. Звісно, Мітіджа й Кабілія — чудові країни. Але нині в Кабілії на квадратний кілометр припадає більше мешканців, ніж у Па-де-Кале; незабаром те саме буде і в Мітіджі.

Що тут іще хочуть колонізувати? Але до цього питання я повернуся далі.

Поїзд котиться, біжить уперед; зникають оброблені поля; тепер земля тут оголена й червона, справжня африканська земля. Небесна баня ширшає, чиста й палюча. Ми ідемо величезною долиною Шеліф, затиснутою між похмурими; сірими, обпаленими горами, — ані жодного тобі деревця, ані травички. Вряди-годи лінія пагорбів знижується, переривається, немов щоб ліпше показати жахливу вбогість ґрунту, спустошеного сонцем. Навкруг простягаються неосяжні рівні простори, обмежені вдалині майже не видимою смугою горбів, що губиться в імлистому мареві. А там, на диких скелястих бескидах, плямляться де-не-де великі білі цятки, круглі, наче яйця, знесені велетенськими птахами. Це зведені на славу аллаха маленькі мечеті марабутів.*

Серед жовтої безмежної рівнини зрідка попадаються купи дерев; люди навколо них, високі на зріст, засмагли європейці, стоять і дивляться, як біжить повз них поїзд; а поблизу — невеличкі, схожі на печериці намети, відкіля виходять солдати — бородані. Це сільськогосподарський присілок, його пильнує сторожовий загін.

По тому на просторах неродючої курної рівнини, так далеко, що ледве можна розгледіти, виникає ніби димок, легенька хмарка; вона, здається, біжить по поверхні й здіймається в небо. То вершник зриває своїм конем

дрібнесенький гарячий пил. Кожна така хмарка на рівнині означає людину; її ясний, майже непомітний бурнус врешті навчається розрізняти.

Подекуди трапляються поселення тубільців. Їх насилу вгледити, ці дуари на березі вислого струмка, де діти попадають кілька кіз, овець або корів (слово «пасти» скидається тут на справжнє глузування). Намети з брунатного полотна, оточені засушеним чагарником, зливаються з одноманітним кольором землі. На залізничному насипу — чорношкіра людина з голими, жилавими без литок ногами, загорнута в білувате канцур'я, поважно споглядає чавунного звіра, що мчить перед її очима.

Оддалік юрба кочовиків у дорозі. Валка суне, залишаючи позад себе хмару куряви. Жінки й діти сидять на ослах або на маленьких конячках, кілька вершників надзвичайно шляхетної постави повагом їдуть попереду.

І так усюди. Вряди-годи, на зупинках поїзда, видно європейське село: кілька домочків, схожих на будипочки Нантера або Рюея, навколо обпалені дерева, і на одному з них трибарвні прапори з нагоди 14 липня; біля дверей статечний жандарм, достоту, як жандарм у Рюеї чи Нантері*.

Спека нестерпна. До металевих речей, навіть у вагоні, не можна доторкнутися. Водою з пляшок обпікаєш рота. Повітря, що рине крізь дверцята, жахтить, мов з печі. На вокзалі в Орлеанвілі термометр показує в затінку сорок дев'ять ступенів!

Обідньої пори прибуваємо до Орана. Оран — справжнє іспанське торговельне місто, скорше іспанське, ніж французьке, мало цікаве. На вулицях зустрічаються прегарні дівчата, чорноокі, з матовою, мов слонівка, шкірою й блискучими зубами. За ясної години, кажуть, можна розгледіти на обрії береги Іспанії, їхньої батьківщини.

Ледь ступиш ногою на цю африканську землю, як тебе охоплює дивний потяг — прямувати все далі, на південь.

Отож, узявши квиток до Саїди, я сів у поїзд вузькоколійної залізниці, що видиралась до високих плато. Навколо цього міста никає з своїми вершниками невлотимий Бу-Амама.

За кілька годин дороги ми дістались до перших уступів Атласу. Поїзд дереться угору, ледь посуваючись, важко дихає, звивається по схилах оголених узгір'їв, проходить повз величезне озеро, створене трьома річками, що їх упорює в трьох долинах славетна загата Хабра.

Велетенський мур, п'ятсот метрів завдовжки, стримує над неосяжною рівниною чотирнадцять мільйонів кубометрів води. (Ця загата завалилась наступного року, потопивши кількасот людей, сплюндрувавши цілу країну. Трапилось це саме під час збирання в національному масштабі коштів задля угорців чи іспанців, що потерпіли від поводі. Але ніхто не подумав про біду французів).

Потім ми їдемо крізь ущелини між двома горами з такою червоною голою поверхнею, немов їх нещодавно спустошила пожежа; ми обминаємо гірські шпилі, біжимо вздовж схилів, часом робимо десятикілометровий гак, щоб обійти перепони, тоді повним ходом прямуємо по рівнині, але все ще трохи зигзагувато, начебто за звичкою.

Вагони малесенькі, паротяг завбільшки такий, як на міській залізниці. Інколи здається, наче він геть виснажився — харчить, стогне, лютує, плентається так помалу, що поряд з ним можна йти пішки, — і раптом знову скажено мчить.

Увесь цей край перодючий, безрадісний. Сонце, володар Африки, ненажерливий і жорстокий винищувач, пожег тіло цих долин, залишивши саме тільки каміння та червоний пил, де ніщо не росте.

Саїда! Це невеличке місто, зведене на французький штаб, здається, заселяють самі генерали. Їх тут принаймні десять чи дванадцять, і вони повсякчас між собою радяться. Так і кортить гукнути:

— Геперале, де сьогодні Бу-Амама?

Цивільний люд не відчуває жодної поваги до військової уніформи.

Місцевий готель залишає багато чого бажати. В кімнаті, побілованій вапном, уможуюсь на солом'яному матраці. Жарота нестерпна. Стуляю повіки, намагаючись заснути. Та де там!

Розчинене вікно виходить на маленький двір. Чутно, як брешуть собаки. Вони далеко, дуже далеко, і гавкають переривчасто, немов перегукуючись.

Але незабаром вони наближаються, підходять; вони вже тут, під будинками, у виноградниках, на вулицях. Вони тут, п'ятсот, а може, й тисяча зголоднілих розлючених псів, що стерегли на високих полонинах іспанські табори. Коли їхніх господарів убито, чи вони кудись подалися, собаки, охлялі з голоду, стали блукати; знемагаючи, згодом вони натрапили на місто й облягли його, наче вороже військо.

Вдень вони сплять у ярах, попід скелями, у видолинках, та лишень поночі, вони наводнюють Саїду, шукаючи харчу.

Припізнілий перехожий простує з револьвером у руці, а за ним біжать слідом і обнюхують його двадцятеро чи тридцятеро жовтих собак, схожих на лисиць.

Цієї ночі вони гавкають довго, страшно, аж можна здуріти. Згодом озиваються інші голоси — пронизливий вереск: то з'явилися шакали. Іноді чутно лише один голос, дужчий і відмінний від інших, — то гієна, що удає собаче скавчання, аби приманити собаку й пожерти.

Ця жахлива крикнява триває аж до ранку.

До французької окупації Саїду захищала маленька фортеця, зведена Абд-ель-Кадером.

Нове місто лежить в улоговині, його обступають лісі горби. Вузька річка, що її, здається, можна перескочити, зрошує навколишні поля, де росте пишний виноград.

На півдні сусідні гори стоять наче мур, це останні уступи, що ведуть до високого плато.

Ліворуч підноситься вогненно-червона скеля метрів п'ятдесят заввишки, на її вершині решітки зруйнованих кам'яниць. Це все, що залишилось від Саїди Абд-ель-Кадера. Коли дивитись здалеку, здається, ніби скеля щільно прилягає до гірського кряжу, але, здершись на її верховину, ви німієте з подиву й захвату. Глибокий рівчак, виточений між прямовисними стінами, відмежовує старовинну твердиню еміра від сусіднього схилу. Цей схил увесь із пурпурового каменя, поораний то тут, то там ярками, куди стікають води зимових дощів. Днищем рову між олеандровими гайками тече річка. Коли дивитися з гори, видається, що то східний килим, простелений у коридорі. Квітчастий обрус немов суцільний, лишень де-не-де його порушують плями зеленого листя.

Сходять у цю долину стежкою, придатною хіба що для кіз.

Річечка отам унизу — Уед-Саїда (як на наш погляд — просто ручай) — струмить крізь каміння під густим квітучим чагарником, рине зі скель, піниться, клекоче, дзюркотить. Вода тепла, майже гаряча. Велетенські краби дивовижно швидко бігають берегом, угледівши мене, піднімають клешні догори. Великі зелені ящірки ховаються в листі. Подеколи між камінцями прослизав гадюка.

Яр потроху звужується, наче ось-ось зійде нанівсьць. Щось голосно зашаруділо в мене над головою — я здригнувся. Це сполоханий зненацька орел знявся зі свого гнізда в блакитне небо, він злітає повільними й дужими помахами таких широких крил, що, здається, вони торкаються протилежних боків ущелини.

За годину потрапляєш на дорогу, що, піднімаючись курним схилом, веде до Аїн-ель-Хаджар.

Поперед мене плентає жінка, стара згорблена жінка в чорній спідниці й білому очіпку, з кошиком у лівій руці і з великим червоним дощовим парасолем в іншій, замість парасольки від сонця. Жінка тут! Селянка в цій похмурій країні, де натрапиш хіба що на високу струнку мурилку з блискучою шкірою, пістряво убрану в жовті, червоні чи сині тканини, від якої одгонить духом людської плоти, здатним викликати нудоту і в найстійкіших.

Знеможена старенька сідає у пилюку, задихаючись од жахливої спеки. Лице її поборознене незліченими дрібними зморшками, немов пожмакана шматина; на її обличчі втома, пригнічення, безнадія.

Я заговорив до неї. Це була ельзаска, по війні * її переселили з чотирма синами до цієї безрадісної країни. Вона спитала мене:

— Ви приїхали відтіль?

Це «відтіль» стиснуло мені серце.

— Так.

І вона заплакала. По тому стара розповіла мені свою немудру історію.

Ім обіцяли землю. Вони приїхали, — мати з дітьми. Троє синів померло тут, не витримавши вбивчого підсоння. Залишився четвертий син, також хворий. На їхніх полях, дарма що чималих, нічого не родило, бо не було ані краплини води. Стара все казала: «Це наче присок, пане, гарячий присок. Тут не викохаєш ані качана капусти, жодного качана, жодного качана», — провадячи про цю капусту, що втілювала, мабуть, для неї усе земне щастя.

Мені ніколи не доводилось бачити нічого скорботнішого за цю стареньку з Ельзасу, закинуту долею на цю вогненну землю, де не родить навіть капуста.

Як часто згадувала, напевно, бідолашна бабуся рідний втрачений край, зелений край своєї молодості!

Прощаючись зі мною, вона спитала:

— Ви не чули — даватимуть землю в Тунісі? Кажуть, вона там добра. Все ж таки буде краще, ніж тутечки. І там, може, я б доглянула мого хлопця.

Усі наші поселенці по той бік Телля могли б сказати майже те саме.

Одне бажання володіє мною повсякчас: їхати все далі й далі. А що в країні точиться війна *, подорожувати сам-один я не зважувався. Та ось випала нагода: поїзд з провіантом йшов до військових частин, що стояли табором вздовж шотів.

Цього дня дмухав сироко. Зранку знявся південний вітер і душив землю повільним, важким, згубним подихом.

О сьомій невеличкий поїзд вирушив у дорогу, везучи два піхотних загони з їхніми офіцерами, три вагони-цистерни з водою та інженерів залізничної компанії, бо вже понад три тижні жодний поїзд не доходив до краю залізничної колії, можливо, й пошкодженої арабами.

Паротяг «Гіена» з гуркотом рушає і мчить праворуч, до гори, пеначе наміряючись увігнатися в неї. Потім раптом круто завертає й заглиблюється у вузьку долину, робить круга й знову виринає на п'ятдесят метрів вище того місця, де щойно біг. Він знову в'ється, креслить закрути один над другим, піднімаючись вгору кривульками, немов розмотує довгу стьожку, що веде до вершини.

Ось величезні будівлі й фабричні димарі, щось наче маленьке покинуте місто. Це чудові заводи Французько-Алжирської компанії. Тут, до вишищення іспанців, обробляли альфу. Це місце зветься Аїн-аль-Хаджар.

Ми все ще піднімаємось. Паровичок сопе, харчить, уповільнює ходу, зупиняється. Тричі він силкується знову рушити і тричі залишається на місці, безпорадний. Він відкочується назад, щоб узяти розгін, але знову, знесилений, застигає посеред надто крутого схилу.

Тоді офіцери наказують солдатам висісти, й ті, урозпорошки вздовж вагонів, беруться їх підштовхувати. Ми знову ідемо, але повільно, ходою людини. Навколо сміються, жартують; піхотинці кепкують з паровоза. Нарешті ми на увзвишші.

Машиніст, вихилившись усім тілом, пильно розглядає шлях, де нас можуть перейняти; а ми вдивляємось дуже уважно в обрій, насторожуючись щоразу, коли смужечка куряви вдалині вказує на вершника, котрого ще не видно. Ми масмо при собі рушниці й револьвери.

Іноді шакал пробіжить попереду або шугне вгору велетенський шуліка, покинувши майже весь пошматований верблюдячий кістяк; карфагенські курочки, дуже схожі на куріпок, ховаються за купами карликових пальм.

На маленькій станції Тафрауа стоять два піхотних загони. Тут повбивано багато іспанців.

У Кральфаллах поспіхом укріплюється чота зуавів, споруджуючи собі захисток із рейок, брусся, телеграфних стовпів, паків альфи — з усього, що потрапляє на очі.

Ми тут снідаємо. Трійко офіцерів — капітан, лейтенант і сублейтенант, — молоді й веселі, частують нас кавою.

Поїзд знову рушає. Він нескінченно довго біжить безмежною рівниною, схожою через альфові чагарі на спокійне море. Сироко, кидаючи нам в обличчя розпечене повітря пустелі, стає нестерпне; подеколи на виднокрузі бовваніють якісь невиразні обриси. Ввижається то озеро, то острівець або скелі у воді: це міраж. На схилі — обпалене каміння й людські кістки: прах якогось іспанця. А далі знову рештки верблюдів, пошматовані шуліками.

Перетинаємо ліс. Але який ліс! Піщаний океан, де зрідка стирчать купки ялівцю, схожі на салатну розсаду в якомусь велетенському городі. А далі — жодної зеленої рослини; сама лише альфа — особливий зеленасто-блакитний комиш, що росте круглими кущами й вкриває всю землю, аж поки сягає око.

Інколи здається, що бачиш вершника вдалині. Але він кудись зникає; можливо, це тільки зорова омапа.

Прибуваємо до Уед-Фалета, що лежить серед похмурої пустки. Я висідаю й пішки простую ще далі на південь з двома супутниками. В задушливій спекоті ми видираємось на певеличкий пагорб. Сироко пашить вогнем, одразу висушує піт на обличчі, тільки-но він виступає, обпалює губи, очі, горло. Під кожним каменем причаївся скорпіон.

Навколо перухомого поїзда, що здалеку скидається на величезну чорну звірину, простягнуту на висхлій землі, солдати павантажують візки, надіслані з сусіднього табору.

Потім вони йдуть геть, повільно й важко ступаючи у куряві, під палючим сонцем. Ще довго-довго видно, як вони йдуть туди, ліворуч, а потім усе зникає, крім сірої хмари, що вони здійсмають позад себе.

Біля поїзда ми залишаємося тепер ушістьох. Ні до чого не можна доторкнутися, все обпалює. Мідні частини в ваго-

нах немов розпечені до жару. Чути зойк — то хтось діткнувся рукою до крицевої зброї.

Кілька днів тому плем'я резайна, що приєдналось до повстанців, перейшло через цей шот*, — ми до нього так і не дістались: час минув, і ми змушені були повернутися. Під час переходу крізь висхле болото була така спека, що мандрівне плем'я втратило всіх своїх віслюків, — вони сконали від спраги, — і шістнадцятеро дітей, що померли на руках у матерів.

Паровоз свистить. Ми покидаємо Уед-Фалет. Дивна пригода воєнного часу уславила це місто по всій країні.

Тут стояла колона солдатів, її захищав підрозділ 15-го лінійного полку.

Якось уночі двійко вершників-тубільців прибули до аванпостів після десятигодинного перегону верхи, везучи з собою терміновий наказ командувача з Саїди. Як заведено, вони дають знак смолоскипом, щоб їх упізнали. Вартовий, рекрут із Франції, який не знав місцевих звичаїв і службових правил Південної компанії та не був попереджений своїми офіцерами, пальнув у кур'єрів. Проте бідолахи просуваються вперед; на посту хапають зброю; люди займають позиції, і починається жахлива стрілянина. Вистоявши під пострілами, — їх було не менше 150, — араби врешті відступають; в одного з них куля застрягла в плечі. Наступного дня вони повернулись до генерального штабу й привезли назад термінові денеші.

БУ-АМАМА

Дуже хитромудрий був би той, хто спромігся б сказати, навіть тепер, хто такий Бу-Амама. Цей невловимий жартівник, збивши з пантелику нашу африканську армію, зник так остаточно, що постав сумнів, чи існував він узагалі.

Гідні довіри офіцери, що начебто знали Бу-Амаму, змальовували мені його по-своєму; але інші, також сумлінні люди, певні, що бачили цього чоловіка, характеризували його зовсім не так.

У кожному разі, цей зайдисвіт був тільки привідця нечисленної зграї, що повстала, безперечно, через голодування. Ці люди заходили в бійку, тільки щоб спустошувати комори або грабувати поїзди. Здавалось, спонукали їх до цього ані зненависть, ані релігійний фанатизм, а самі лише злидні. За нашої колоніальної системи, яка руйнує арабів, безнастанно їх плюндрує, немилосердно їх переслідусь й залишає їх конати з голоду, ми побачимо ще й не такі повстання.

За інший привід цієї війни, можливо, стали іспанці, що посіли на узвишсях альфові поля.

У цьому океані альфи, на похмурих зеленавих просторах, немов застиглих під розпеченим небом, жило ціле плем'я, орди зухвалих смаглявих людей, пройдисвітів, що їх злидні або інші причини спонукали покинути рідний край.

Дикіші й небезпечніші, ніж араби, відірвані від усього світу, далекі від міст, будь-яких законів, від влади, вони чинили так, як чинили їхні пращури на нових землях; до тубільців вони ставилися брутально, були кровожерні й жорстокі.

Мстилися араби люто.

Ось у кількох словах видимий привід до повстання.

Двоє марабутів в одному з південних племен одверто закликали до заколоту. Туди послали лейтенанта Вейнбренера, доручивши йому арештувати каїда * цього племені. Охороняти французького офіцера відрядили чотирьох солдатів. Його вбито.

Покарати вбивців зобов'язали полковника Інноценті й надали йому, на підсилок, саїдського агу.

Відтак у дорозі гум * саїдського аги зустрів загони з племені трафі, теж надіслані в розпорядження полковника Інноценті. Між двома племенами спалахнула сварка. Трафі зрадили й перекинулись на бік Бу-Амами. Саме тут і сталося те діло при Шелалі, що про нього розповідали сто разів. Після грабунку його військового обозу полковник Інноценті,— громадська думка поставилася до нього дуже поблажливо,— подався спішним маршем до Крейде-ра, щоб поповнити свою колону, і залишив дорогу вільну для ворога. Той цим і скористався.

Занотуємо цікавий факт. Того самого дня офіційні депеші водночас сповіщали про перебування Бу-Амами в двох місцях, віддалених один від одного на півтора ста кілометрів.

Цей ватажок, скориставшись наданою йому цілковитою свободою, пройшов на дванадцять кілометрів далі Жерівіля й убив дорогою бригадира Бренжара, надісланого лише з кількома чоловіками в повсталу країну палагодити телеграфний зв'язок. По тому Бу-Амама повернувся на Північ.

Потім він пройшов через землі племен хасасен і харарі, напевно, наказав їм повбивати геть усіх іспанців, що ті позабаром і вчинили.

Врешті він прибув до Аїн-Кетіфи, а ще через два дні отаборився в Хасі-Тірсіні, всього за двадцять два кілометри від Саїди.

Військова влада кінець кінцем стурбувалася і десятого червня ввечері попередила Франко-Алжирське товариство, що, вважаючи на непевний стан у країні, слід відкликати всіх своїх агентів. Цілісіньку піч поїзду котили аж до кінцевої зупинки лінії, але за кілька годин неможливо було забрати всі контори, розкидані на площі, що сягала до півтора ста кілометрів. І на світанку одинадцятого червня почалася різанина.

Вчинили її насамперед два племені — хасасени й харари, вони тяжко ненавиділи іспанців, котрі жили на їхніх землях.

Однак, щоб не давати приводу до повстання, ці племена не покарано, хоч вони вирізали близько трьохсот чоловіків, жінок і дітей. Арабських вершників, захоплених з речами вбитих, з одягом іспанських жінок під сідлом, відпущено на волю, немовби через брак доказів злочину.

Отож увечері 10 червня Бу-Амама стояв табором у Хасі-Тірсіні, за двадцять два кілометри від Саїди. А тої ж самої години генерал Серез телеграфував губернаторові, що бунтівливий ватажок намагається пройти на південь.

У наступні дні хоробрий марабут пограбував селища Тафрауа й Кральфаллах, навантаживши добуток на всіх своїх верблюдів, захопивши на багато мільйонів харчів і різного краму.

Він знову повернувся до Хасі-Тірсіна, щоб поновити склад своїх загонів, потім розділив надвоє своє військо. Одна частина попрямувала до Аїн-Кетіфі. Там її зупинив і пограбував гум Шарауї (колона Брюнетьєра).

Друга частина, під орудою самого Бу-Амами, опинилась затиснута між колоною генерала Детрі, що стояла в Ель-Майя, і колоною Маларе, розташованою поблизу Крейдера в Ксар-ель-Креліфі. Належало пройти між ними, а це була нелегка справа. Тоді Бу-Амама послав кільканадцятьоро своїх вершників до табору генерала Детрі, який кинувся усією колоною їх переслідувати далеко за шот, аж до Аїн-Сфісіфі, перекопаний, що вистежує самого марабута. Хитрощі досягли мети. Шлях був вільний. Назавтра, коли генерал виступив, верховода повстанців посів його табір. Це було чотирнадцятого червня. Полковник Маларе теж, замість стерегти Крейдерський прохід, отаборився побіля Ксар-ель-Креліфі, на чотири кілометри далі од нього.

Бу-Амама негайно відрядив дужий загін вершників пройти маршем повз полковника, а той тільки гримнув услід їм шість разів з гармати, чим і вславився. А в цей час галка навантажених верблюдів спокійно минула шот поблизу Крейдера, в єдиному місці, де перехід був приступний. Відтіль марабут мав перекинути ці припаси на схованку до муграрів, своїх одноплемінників, за чотиреста кілометрів південніше від Жерівіля.

Відкіля, спитають мене, такі точні відомості? Звідусіль. Їх заперечуватимуть, звичайно, одні особи в певному місці, інші в іншому. Я нічого не можу стверджувати, бо усього-но зібрав пояснення, що видались мені найімовірніші. А втім, в Алжирі взагалі неможливо дістати будь-яку

довідку, що робиться чи що сталося за три кілометри від того місця, де ви перебуваєте. Що ж до воєнних новин, то протягом усієї війни їх доставчав, здавалось, якийсь злий жартівник. Одного й того самого дня Бу-Амаму виявляли в шістьох різних місцях шість корпусних командирів, упевнених, що вони його захопили. Коли б до всіх офіційних телеграм додати ще повідомлення агентств, склалася б надзвичайно кумедна збірка. Деякі телеграми — їхня неімовірність одразу впадала в око — були, щоправда, затримані в Алжирських поштових відділах.

Дотепна карикатура, зроблена одним колоністом, досить слушно, як на мене, з'ясовує становище. На ній старий дебелий генерал, вусатий, у басаманах, спантеличено роздивляється голий, горбкуватий неозорий край — цієї пустелі й меж не проглянеш — і белькоче: «Вони там! Десь отам!» Далі, звертаючись до нерухомого ад'ютанта за його плечима, він владно наказує: «Телеграфуйте урядові, що ворог передо мною і що я починаю його переслідувати».

Єдині хоч трохи певні відомості, що їх можна було одержати, надходили від іспанських полонених, котрі повтікали від Бу-Амами. Я мав нагоду розмовляти за допомогою перекладача з одним поміж цих людей, і ось що він мені розповів.

Його звали Блас Рохо Пелісайре. Десятого червня ввечері він разом з товаришами супроводили валку з сімох возів, коли раптом натрапили дорогою на якісь потрошені візки і позабиваних погоничів між колесами. Один ще був живий. Вони заходилися його рятувати, і саме в цей час їх захопив загін арабів. Іспанці мали тільки одну рушницю; вони здалися, однак їх усіх замордували, окрім Блас Рохо, помилуваного вочевидь за молодість і вроду. Араби, як відомо, не байдужі до чоловічої краси. Його допровадили до табору, де перебували інші полонені. Опівночі одного бранця вбили ні за віщо, з доброго дива. Це був «машиніст» (один з тих, кому доручали доглядати гальма у візках), на ймення Домінго.

Назавтра, одинадцятого, Блас дізнався, що вночі вбито ще декілька полонених. То був день великого побою. Вони залишались на тому ж самому місці; ввечері арабські вершники привели двох жінок і дитину.

Дванадцятого — табір згорнувся, й вони йшли цілісінький день.

Ввечері тринадцятого — отаборились у Дайят-Кереб.

Чотирнадцятого знову рушили в напрямі до Ксар-Креліфи. Саме цього дня тэчився бій з полковником Маларе. Полонений гарматних пострілів не чув. Це дає наздогад, що Бу-Амама відрядив поперед ффранцузького експедиційного корпусу лишень частину своїх вершників, а обоз з військовими здобитками, де був і Блас, прямував через шот на кілька кілометрів далі, цілком безпечно.

Цілий тиждень ішли зигзагуватою дорогою. Добувшись до Тіс-Мулена, гуми, між якими почався розбрат, роз'єднались і кожен повів за собою своїх полонених.

Бу-Амама доброзичливо трактував полонених, надто жінок — їх він звелів одвести до окремого намету й там вартувати.

Одна поміж них, вродлива вісімнадцятирічна дівчина, поєдналася в дорозі з ватажком племені трафі — той погрожував убити її, як вона відмовиться. Але марабут не хотів освятити їхній зв'язок.

Бласа Рохо залишили для послуг коло Бу-Амами, та його, проте, він так і не уздрів. Бачив лишень його сипа, що провадив військо. Був то високий худорлявий хлопець, на взір так років тридцяти, чорнявий, блідий, з великими очима й маленькою борідкою.

Він мав двійко рудих коней, з них один, ффранцузької породи, належав, як кажуть, майорові Жане.

Полонений нічого не знав про діло біля Крейдера.

Блас Рохо заховався десь в околицях Бас-Яли, однак, не знаючи країни, мусив іти висхлими річищами й аж по трьох днях і ночах дістався Мархума. Бу-Амама мав з собою п'ятсот вершників і триста піхотинців, та ще й валку верблюдів, — перевозити здобич.

Протягом двох тижнів після різанини поїзди сновигали безперестанку вдень і вночі куценькою залізницею, прокладеною через шоти, підбираючи бідолашних покалічених іспанців і високих гарних дівчат, голих, згвалтованих і закривавлених. Військова влада, як одностайно свідчили всі мешканці краю, могла б одвернути цю різанину, виявивши хоч трохи завбачливості. Та вона так і не спромоглась упратися із жменькою заколотників. У чому ж причина цієї безпорадності нашої досконалої зброї проти арабських дубців і мушкетів? Доскіпатися до цього й розтлумачити поліпшімо іншим.

Так чи інакше, але араби мають перед нами одну перевагу, що проти неї ми марно силкуємось боротися. Вони —

діти своєї країни. Живлячись кількома фігами й дрібною борошна, не зазнаючи втому в цьому підсонні, що геть виснажує людей Півночі, повсякчас верхи на конях, невибагливих, як і вони, і так само нечутливих до спеки, вони долають за день сто або й сто тридцять кілометрів. Їх не обтяжує ні вантаж, ні обоз, ані харчові припаси, що тягнуться за нами, вони рухаються неймовірно швидко, прослизають між двома колонами, які стали табором, щоб налетіти й пограбувати селище, певне своєї безпеки, і зникають, не полишивши й найменшого сліду, а по тому зненацька повертаються — коли всі гадають, що вони десь дуже далеко.

В європейській війні, як би спритно не пересувалася армія, годі їй пройти непомітно. Численний вантаж неминуче уповільнює її рух і повсякчас виявляє обрану дорогу. Арабський загін, навпаки, полишає по собі позначок не більше як пташина зграя. Ці мандрівні верхівці в'ються навколо нас, швидкі й стрімкі, наче ластівки.

Коли араби самі нападають, їх можна перемогти, і майже завжди вони зазнають поразки, незважаючи на їхню хоробрість. Але переслідувати їх неможливо; ніколи не щастить їх наздогнати, як вони тікають. Гим-то вони вперто уникають зустрічі в бою і воліють звичайно допікати нашим військам короткими наскоками. Вони навально атакують, не стишуючи шаленого гону своїх сухоредрих коней, налітаючи, немов вихор з курави і розмаяних білих плащів. Вони мчать учвал і палять зі своїх довгих карбованих рушниць, потім раптово круто завертають і зникають так само, як і з'явилися, залишаючи на землі позаду себе то тут, то там, білий клубок, що борсається, — він упав, наче поранений птах з закривавленими крильми.

ПРОВІНЦІЯ АЛЖІР

Французи, корінні мешканці Алжіра, не знають у своїй рідній країні нічого, крім... рівнини Мітіджі. Вони спокійно живуть в одному з найчарівніших міст світу, проголошуючи, що над арабами годі врядувати, їх лише можна або винищити, або вигнати в пустелю.

А втім, вони бачили серед арабів тільки волоцюг з Півдня, що рояться на вулицях. У кав'ярні говорять про Лагуат, Бу-Сааду, Саїду так, наче ці місцевості десь на краєчку світу. Щоб офіцер знав ці три провінції,— таке трапляється лише зрідка. Він живе майже завжди в тому самому колі, поки повернеться до Франції.

Буде справедливо, проте, додати, що чимдалі, то все важче подорожувати на Півдні, якщо наважитися вийти за межі уторованих шляхів. Подорож можлива лишень за підтримкою й сприянням військової влади. Коменданти прикордонних округ мають себе за справжнісіньких усеволодних правителів; і кожна зайшла людина, що насмілилась би ступити на їхню землю, завжди ризикує набратися всякого лиха... від арабів. Самітнього мандрівника негайно затримують қаїди, відпроводять під вартою до найближчого офіцера й одведуть у супроводі двох снагі на цивільну територію.

А втім, коли ви маєте хоч будь-які рекомендації, офіцери з бюро арабських справ зустрінуть вас так люб'язно, як тільки можна собі уявити. Живучи на відлюдді, далеко від усякого сусідства, вони приймають мандрівника якнайгостинніше; живучи на відлюдді, вони багато читають, вони освічені, начитані, і розмова для них — насолода; живучи на відлюдді в цій безкрай смутній стороні з неозорими обр'ямами, вони навчаються мислити, як ті, хто працює на самоті.

Подавшись у подорож упереджений, як усі французи, проти цих бюро, я повернувся, склавши собі про них цілком іншу думку.

Саме завдячуючи декільком поміж цих офіцерів, я зміг відбутися чималу виправу осторонь битих шляхів, мандруючи від одного племені до іншого.

Рамадан щойно розпочався. В колонії неспокійно, — боються загального повстання по тому, як мине цей магометанський піст.

Рамадан триває тридцять днів. Під час його перебігу жодний слуга Магомета не повинен їсти, пити ані курити від тої вранішньої години, коли сонце сходить, аж до тієї, коли око вже не зможе одрізнити білу нитку від червоної. Цей твердий припис не завжди виконують достеменно, і звичайно видно не одну цигарку, що засвічується, ледь вогняне світило зникне за видноколом, раніше, ніж очі стануть неспроможні відрізнити червоний колір нитки від чорного.

Окрім цього поспіху, жодний араб не порушує суворих законів посту, цілковитої повстримливості. Чоловіки, жінки, хлопчики після п'ятнадцятирічного віку, дівчатка на порі, тобто від одинадцяти до тринадцяти літ, цілісінький день не п'ють і не їдять. Не їсти — то дарма, але утримуватися від пиття в таку нестерпну спеку — то справжні тортури. Піст не допускає жодних пільг. Щоправда, ніхто й не наслідиться їх вимагати; навіть повії, улад-наїль, що роєм рояться в усіх арабських центрах і великих оазах, додержують пости, як і марабути, може, ще й суворіше за них. І ті поміж арабів, що їх мають за освічених, котрі начебто подежчас схильні пристати на наші звичаї, поділяти наші переконання, сприяти нашій справі, раптом, тількино починається рамадан, знову обертаються на диких фанатиків, ревних, аж очманілих.

Неважко зрозуміти, до якого надмірного збудження призводить цих обмежених упертих людей пильнування такого суворого релігійного обряду. Цілісінький день ці бідолахи, що їм безнастанно ріже в порожньому шлунку, думають свою думу, споглядаючи, як переможці — румі* — перед очима в них їдять, п'ють і палять цигарки. І вони кажуть собі, що коли вбити такого румі під час рамадану, то потрапиш прямисінько на небо, що нашому пануванню надходить край, — адже марабути раз у раз провіщають, що нас усіх покидають у море ударами їхніх дубців.

Саме протягом рамадану особливо завзято діють айсава — ковтачі скорпіонів, жеруни гадюк, релігійні блазні; вони, можливо, єдині, та ще нечисленні чужовіри й деякі представники шляхетних родин, не виявляють невгамовної лобожності.

Такі винятки трапляються дуже зрідка. Я міг би здатися лише на один.

Виряджаючись з округи Богар на південь у двадцятиденний похід, один офіцер попросив трьох снагі, що йому товаришили; не додержувати рамадану, бо від людей, виснажених постом, годі щось вимагати. Двоє солдатів одмовились, а третій відповів:

— Пане лейтенанте, я не додержую рамадану. Я не марабут, я шляхетського роду.

Справді, він належав до великого шатра — був нащадок найстарішої і найславетнішої родини в пустелі.

Дивний звичай існує тут від окупації, аж надто сміховинний, коли помислити про жахливі наслідки, що їх рамадан може мати для нас. На початку, коли треба було миритися з переможеними і за найкращий спосіб їм догодити визнано шанування їхньої релігії, урадили, що французька гармата сповіщатиме про години повздержливості під час священної пори посту. Отож уранці, тільки-но крайнеба зарожевіє на зорі, гарматний постріл подає гасло починати піст, і щовечора, хвилин за двадцять після заходу сонця, по всіх містах, усіх фортах, усіх військових таборах розлягається другий постріл — за ним запалюють тисячі цигарок, вихиляють тисячі глечиків з водою і по всьому Алжирському краю щедро подають страву кус-кус.

Мені повелося якось потрапити до великої алжирської мечеті на релігійну відправу, що озпаменовує початок рамадану.

Це була звичайна будівля з побіленими стінами, з грубим килимом на підлозі. Араби увіходять квапливо, тримаючи взуття в руках. Вони пикуються в довгі, досить-таки віддалені між собою рівні ряди, правильніші за солдатські лави під час учення. Взуття вони кладуть на землю перед себе, разом з іншим дріб'язком, що мають його в руках; вони стоять нерухомо, наче статуї, повернувшись лицем до маленької каплички, що вказує напрям, де лежить Мекка.

У цій капличці править службу муфтії*. Голос його, тонкий, старечий, монотонний, схожий на овече мекання,

тягне щось наче сумний наспів, — раз почувши, його ніколи не забудеш. Інтонація подеколи змінюється, і тоді араби одним ритмічним швидким порухом мовчки падають долілиць, торкаючись чолом землі, і лежать отак, уклякнувши, кілька секунд, тоді підводяться без жодного шелесту, нічим не приглушивши ні на мить неголосний тремтливий спів муфтія. Отже, всі присутні безперестанку падають навколішки і випростуються навдивовижу швидко, безгучно й ритмічно. Тут ви не почувете, щоб шаруділи стільцями, кашляли, шепотіли, як у католицьких церквах. Ви відчуваєте — первісна віра витає над цими людьми, сповнює їх, кидає ниць і знову підводить, немов паяців; це мовчазна й тиранічна віра, що владарює над їхнім тілом, сковує обличчя й стискує серце. Незбагненне почуття пошани і якісь жалощі охоплюють вас, коли ви дивитесь на цих виснажених фанатиків; черевце аж ніяк не заважає їм гнучко вклонятися до землі, і вони моляться механічно і штивно, нагадуючи пруських солдатів на муштрі.

Стіни білі, килими на підлозі червоні; постаті людей білі, червоні або сині чи інших кольорів, залежно від примхи їхнього святкового вбрання, але всі загорнуті в широкі покривала, мають горду поставу. Тьмяне світло ллється з люстр їм на голову й плечі.

Гурт марабутів розмістився на помості й відповідає муфтієві на тих самих високих нотах. І так триває без кінця.

Касбу треба відвідувати ввечері під час рамадану. Найменням «касба», що означає «фортеця», врешті тепер пазивають ціле арабське місто. А що вдень посять і сплять, то їдять і живуть уночі. Тоді на тісних вуличках, стрімких, наче гірські стежки, покручених і вузьких, немов прориті звіриною хідники, що безнастанно завертають, перехрещуються, зливаються, і таких таємничих, що мимоволі тут розмовляєш стиха, з'являються юрби з *Тисячі й одної ночі*. Тут дістаєш саме таке враження, подорожуючи країною, що про неї розповідала султанша Шехерезада. Ось низькі двері, грубі, наче мури в'язниці, майстерно оббиті залізом; он жінки в покривалах; там, у глибині напівпрочинених подвір'ячків, майнули на мить чиїсь обличчя, от долинали невизначні звуки з середини цих осель, замкнених, немов скрині з потайною засувкою. На порогах попростягалися чоловіки, їдять і п'ють. Часом люди лежать купами, захаращуючи увесь вузький прохід. Доводиться пересту-

пати через голі литки, торкатися чийхось рук, шукати місця, де б поставити ногу серед кучугур білих тканин на землі, відкіля стирчать голови, руки й ноги.

Євреї не зачиняють своїх лігов, що правлять їм за крамнички; таємні будинки розпусти, сповнені галасу, такі численні, що кожні п'ять хвилин надibuеш їх два чи три.

В арабських кав'ярнях низки чоловіків, тиснучись один до одного, сидять, підобгавши ноги, попід стіною на ослонах або, частенько, просто на долівці і п'ють каву з малесеньких кухликів. Сидять мовчазні й нерухомі, тримаючи в руках кухоль, підносячи його зрідка до рота повільним рухом, вони вмостилися так щільно, що там, де б нам було затісно вдесятьох, їм вистачає місця двадцятьом.

А фанатики, незворушно-спокійні, никають туди-сюди серед цих мирних аматорів кави, провіщаючи повстання, проголошуючи кінець поневолення.

Подейкують, що перші прикмети великих заколотів виявляються завжди в ксарі (арабське селище) Бухарі. Воно лежить на шляху до Лагуата. Завітаймо туди.

Коли дивишся на Атлаське плато з безмежної рівнини Мігіджі, то бачиш величезну тріщину, що розтинає гору в південному напрямі. Наче хтось розрубав її сокирою навпіл. Ця розколина зветься Міжгір'я Шіффа. Крізь неї пролягає шлях на Медеа, Бухарі й Лагуат.

Увіходимо в гірську ущелину; посуваємося берегом мілкуватої річечки Шіффа, заглиблюємось у вузьке міжгір'я, дике, поросле лісом.

Куди не глянеш — джерела. Дерева видираються стрімкими кручами, чіпляються повсюди, наче йдуть у наступ.

Міжгір'я чимдалі вужчає. Сторчові скелі загрозливо насуваються звідусіль; небо поміж гірськими вершинами світить блакитною стьожкою. Та ось зненацька, за крутим поворотом, показується над самісіньким байраком маленька корчма. Це корчма *Мавпячий струмок*.

Перед війстям у водоймі співає вода; вона струмить, спадає, насичує свіжістю цей куточок, нагадуючи затишні швейцарські долини. Відпочиваємо, дримаємо в холодку: раптом над головою ворухнуться гілка, підводимось, — і мавпи прудко тікають, у гущавині листя починаються стрибки, скоки, переверти, крики.

Мавпи є величезні й малесенькі, їх сотні, може, й тисячі. Вони густо заселяють ліс, тут їх повно-повнісінько, аж кишить. Деякі поміж них, що їх уніймали корчмарі,

ласкаві й тихі. Одна, молодесенька, зловлена минулого тижня, ще трохи дика.

Коли ви сидите нерухомо, вони наближаються, оглядають вас, стежать за вами. Можна сказати, що мандрівник — то велика розвага для мави, мешканців цієї долини. Однак трапляється, що в деякі дні їх не видно й жодної.

За корчмою *Мавнячий струмок* тіщина ще вужчає; та раптом ліворуч — два великих водоспади, що ринуть мало не з вершечка гори, два прозорих потоки, дві срібні стрічки. Коли б ви знали, як це любо — вздріти водоспади на цій африканській землі! Довго-довго йдемо вгору. Міжгір'я вже тепер не таке глибоке, ліс рідшає. Сходимо вище, гора мало-помалу оголюється. Тепер тут скрізь луки. А коли досягасш вершечка, натрапляєш на дуби, верби, берести — дерева наших країв. На ніч зупиняємось у Медеа, невеличкому білому місті, достоту — провінційне містечко у Франції.

За Медеа знову повсюди перед очима спустошення, заподіяні лютим сонцем. Щоправда, ми переходимо ліс, але ліс убогий, обрідний, вилисілий, де раз у раз виступає спалена поверхня землі, і вона незабаром буде остаточно переможена. А далі — нічого живого навколо нас.

Ліворуч од мене розгортається долина, неродюча, червона, без однісінької бадилки; вона тягнеться вдалину, схожа на кадуб з піском. Та ось раптом її перетинає, поволі, величезна тінь. Вона суне з одного кінця долини до другого — рухлива пляма на оголеній землі. Вона достеменна і єдина жителька цього похмурого й мертвого місця. Здається, тінь панує над ним, немов таємничий і лиховісний дух.

Я звів очі догори й побачив, як відлітає на нерухомих розпростертих крилах великий пожирач падла, довготелесий шуліка, що кружляє над своїми володіннями під іншим володарем цього краю і його вбивцею — під сонцем, жорстоким сонцем.

Коли спускатися до Бухрарі, перед вами, скільки сягає око, відкривається безмежна долина Шеліфа. Це — ббогість в усій своїй бридоті, жовта вбогість землі. Вона по-встає у лахмітті, наче старий нужденний араб, ця долина, перерізана брудним коритом безводної річки, яку геть до дна випив небесний вогонь. Він, що заступає тут повітря, заливає обрій, цього разу все спустошив, усе пожер, усе обернув на пил, усе спалив.

Щось торкається вашого чола: деінде це був би вітер, тут — це вогонь. Щось плаває там, над скелястими гребнями: деінде це був би туман, але тут це вогонь чи скорше видима оком спекота. Якби земля не вигоріла б уже дощенту, ця чудна пара нагадувала б димок, що здіймається від живої плоті, присмаленої розпеченим залізом. І все навколо має дивний колір, сліпучий і водночас оксамитовий, колір гарячого піску, до якого домішується фіялковий відблиск, що його кидає розтоплене небо.

На цій курній землі комахи не живуть, хіба що зрідка великі мурахи. Тисячі маленьких істот, що їх стільки роється в нас, не можуть існувати в цьому розпеченому горні. В деякі надто гарячі дні мухи гинуть, як на півночі, коли завертає холоднеча. Курей тут розводять на превелику силу. Нещасні птахи никають з відкритим дзьобом, розчепреними крилами, жалюгідні й смішні заразом.

Відтак уже три роки, як усихають останні джерела. І всемогутнє сонце немов пишається з своєї звитяги.

А втім, ось кілька дерев, кілька миршавих дерев. Це Богар — праворуч, на вершині запорошеного горба.

Ліворуч, у скелястому заломі, увінчуючи пагорок, вивишається на тлі неба велике селище, що ледь одрізняється від ґрунту, — настільки воно перебрало його одноманітні барви. Це ксар Бухрарі.

Попід вкритою пилом стіжкуватою горою, де розкинулось це чимале арабське селище, ховається у її заглибинах кілька будиночків; вони створюють змішану громаду.

Ксар Бухрарі — одне з найважливіших поміж арабськими селищами в Алжирі. Воно лежить саме на південному пограниччі, неподалік від Телля, між європеїзованими теренами й великою пустелею. Ця позиція надає селищу Бухрарі виняткової політичної ваги, бо обертає його нібито на сполучну ланку між арабами Прибережжя й арабами Сахари. Ось чому тут завжди відчувався пульс усіх заколотів. Саме сюди надходять накази, саме відсіль вони розповсюджуються. Найвіддаленіші племена посилають своїх людей дізнатися, що діється в Бухрарі. За ним стежать в Алжирі пильним оком од краю і до краю.

Сама лишень французька адміністрація анітрохи не заклопотана тим, що замишляють у Бухрарі. Вона збила там повноправну громаду на зразок французьких громад, керуваних мером, старим заспанним селянином, за допомогою польового сторожа. Увіходять і виходять, хто хоче. Араби,

прибулі хтозна-звідки, можуть тинятися по всіх усядах, ставати до розмови, каламутити людей, скільки їм заманеться, без жодної завади.

За двісті чи триста метрів од ксара, біля підгір'я, розташувалася змішана громада, на чолі з цивільним управителем, що має найширші права над цією незалюдненою місцевістю, де майже непотрібно й пильнувати. Отже, він не може втручатися в те, що перебуває під орудою мера, свого сусіди.

На горі навпроти, в Богарі, мешкає командувач військової округи. В його руках найдійовіші й найважливіші заходи, але їх не застосовують до ксара, повноправної громади. Адже ксар заселяють самі лиш араби. До цього небезпечного осередку ставляться з пошаною, а за околицями стежать дуже пильно. Намагаються вилікувати вияви хвороби, забуваючи про її причину.

До чого ж це призводить? Військовий командувач і громадський управитель домовляються між собою і організують без відома мера щось на кшталт таємної поліції — вона сповідає їх нишком про всі довколишні події.

Чи ж не дивно, що цей арабський центр, визнаний усіма за вельми небезпечний, багато вільніший, ніж перше-ліпше французьке місто, тоді як жодний француз без підтримки впливових осіб не може ступити й пересуватися у військовій зоні південних округ?

У змішаній громаді є готель. Я перебув там ніч, ніч у парні. Здавалось, повітря спалене вогнем останнього дня світу. Воно було непорушне, немов закоцюбло від спеки.

З першими променями зорі я підвівся. Зійшло сонце, знівсіліле в своєму вогненому завзятті. Перед моїм розчиненим вікном, звідки видно німотний, вже гарячий обрій, стояв маленький розпряжений диліжанс. На жовтій табличці напис: «Кур'єр Півдня».

Кур'єр Півдня! Отже, в цьому жахливому місяці серпні їдуть ще південніше! Південь! Яке коротке палюче слово! Південь! Вогонь! Там, на півночі, про теплі країни кажуть: «Полудневі краї». Тут кажуть: «Південь»!

Я вдивлявся в це таке коротке слово, і воно мені видавалось дивним, ніби я ніколи його не бачив. Я наче відкривав у ньому захований зміст. Бо ж найзнайоміші слова, як і обличчя, що їх повсякчас бачиш, мають тасмне значення, яке пізнаєш раптом, одного дня, невідомо чому.

Південь! Пустеля, кочовики; незвідані землі, а далі негри, цілий невідомий світ, щось наче початок усесвіту! Південь! Яке значуще робиться це слово на межі Сахари!

Після полудня я пішов оглянути ксар. Бухрарі перше селище, де можна зустріти улад-наїль. Ви дивом здивуєтесь, уздрівши цих куртизанок пустелі.

На багатолюдних вулицях повно арабів, вони лежать на порогах просто на дорозі, сидять навпочіпки, перемовляючись упівголоса або дрімаючи. Їхнє біле одіння має повсюди і, здається, немов підсилює одноманітну білість будинків. Жодної плями, усе навкруг біле; та ось раптом виростає на дверях жінка з високою зачіскою, мабуть, чи не ассирійського походження, прикрашеною великою золотою діадемою.

Жінка вбрана в довгу яскраво-червону сукню. На руках і ногах блискучі обручки; обличчя має правильні риси і татуйоване голубими зірками.

Потім з'являються й інші, багато-багато інших жінок з такими самими зачісками: чотирикутна гора, з-під неї, закриваючи вуха, спадають грубі коси; підібрані на потилиці, вони знову ховаються в цупкій гуштині волосся. Арабські жінки повсякчас носять діадеми, іноді дуже коштовні. Їхні груди потопають у намисті, медалях, важких оздобах; на двох кручених срібних ланцюжках звисає нижче живота великий прозорчастий вигадливо вирізьблений замок з того ж самого металу; ключ до нього гойдається на кінці іншого ланцюжка.

Деякі з цих жінок носять тільки вузькі обручки. Це початківки. Інші, давні, мають іноді на собі коштовних речей вартістю до десяти чи п'ятнадцяти тисяч франків. В однієї поміж них я бачив намисто двадцятифранкових монет у вісім разків. Таким робом вони зберігають свій статок, свої тяжко зароблені заощадження. Обручки на їхніх ногах — з суцільного срібла й неймовірно важкі. Щоправда, як тільки вони зберуть на двісті чи триста франків срібних монет, то віддають їх перетопити ювелірові-мозабіту, котрий повертає монети у вигляді карбованих перснів, символічних замків, ланцюжків або широких обручок. Діадеми, що їх носять ці жінки на голові, одержано в такий самий спосіб.

Їхні величні зачіски, хитромудре плетиво з покручених кіс, вимагають майже цілого дня праці й неймовірно багацько олії. Отож, зачісуються вони тільки раз на місяць

і надзвичайно дбають про те, щоб не пошкодити часом, у їхніх любовцях, цю високу вигадливу споруду з волосся, що невдовзі починає смердіти.

Коли ви хочете побачити, як танцюють куртизанки, приходьте ввечері до мавританської кав'ярні.

У селищі тиша. Білі постаті лежать, простягшись попід будинками. Жарка ніч поцяткована зірками, і ці африканські зірки сяють світлом, досі мені не знаним світлом вогняних діамантів, мерехтливим, животрепетним, жалким.

Раптом за рогом вулиці вас приголомшує гамір, дика бурхлива музика, уривчасте калатання в бубни, над ним розлягається пронизливий, безперервний, запаморочний, оглушливий і зловісний вереск флейти, що її сповнює своїм невтомним диханням здоровенний парубійко з ебеновою шкірою, господар кав'ярні.

Перед дверима купа бурнусів — юрба арабів, які заглядають туди з вулиці, не увіходячи, і під світлом, що падає зсередини, обертаються на широку осяйну рухливу пляму.

У кав'ярні з низькою стелею сидять у ряд на дошках вздовж білих стін нерухомі білі фігури. А долі, навпочіпках, у полум'яних прикрасах, у блискучих самоцвітах, з татуйованими обличчями і в високих зачісках з діадемами, схожі на єгипетські барельєфи, застигли в чеканні уладнаїль.

Ми вступаємо до кав'ярні. Ніхто не рухається. Тоді, щоб нас посадити, арабів, як звикле, хапають, штовхають, скидають з лави; вони байдуже відходять. Інші посуваються — дати їм місце.

На естраді чотири музики з тамбуринами, немов у якомусь надпориві, несамовито б'ють по натягненій шкірі; а господар, високий негр, велично походить туди-сюди і завзято дме в свою скажену флейту, не вгаваючи, без перепочинку хоч на одну мить.

Аж ось двійко уладнаїль підводяться, стають у найдалших кінцях вільного простору між лавами і починають танцювати. Їхній танок — повільна хода, ритм її відзначають удари п'ятки, змушуючи дзвеніти обручки на погах. За кожним ударом усе тіло нахиляється, немов шкутильгаючи; руки, піднесені й простягнені на рівні очей, щоразу, коли жінка випростується, поволі повертаються, в безнасташному трепетанні поволі здригаються пальці. Облич-

чя, дещо повернене вбік, суворе, байдуже, застигле, на диво незворушне, немов обличчя сфінкса, а зизуватий погляд невпинно стежить за руками, наче заворожений їхньою плавною грою, що раз у раз переривається раптовим здриганням пальців.

Так жінки йдуть одна одній назустріч. Ось вони зійшлися, їхні руки зіткнулися, їх немов обсипає дроз. Вони одхиляються всім станом назад, спадаючи з голови аж до ніг, тягнуться за ними по підлозі довге мереживне покривало. Вони торкаються одна одної, вигинаються назад, наче в солодкій знеможі, чарівним рухом закоханих голубок. Широке покривало тріпочеться, немов крило. Тоді, раптом вишроставшись, знову прибравши незворушного вигляду, вони розходяться, і кожна простує далі аж до ряду глядачів своєю повільною колихливою ходою.

Аж ніяк не всі з них гарні: але геть усі надзвичайно своєрідні, і вже ніщо не подібне до цих арабів навпочіпках, між якими проходять спокійною чіткою ступою жінки, вбрані в золото й шарлатові тканини.

Іноді вони дещо змінюють рухи свого тацю.

Колись ці повії виходили тільки з одного племені — улад-наїль. Таким ладом вони збивали собі посаг і, зібравши чималенькі грошенята, повертались додому, щоб вийти заміж. У рідному племені їх поважали не менше за інших жінок; такий був звичай. Тепер, хоч і повелося, що саме дівчата з племені улад-наїль багатіють у цей спосіб, інші племена теж постачають куртизанок до арабських центрів.

Власник кав'ярні, де вони себе показують і пропонують, завжди — якийсь негр. Угледівши, що до нього заходять чужоземці, комерсант клеїть собі на лоба срібну п'ятифранкову монету, що невідомо яким побитом держиться на шкірі, і походжає помешканням, люто дмути в свою дику флейту та раз у раз указуючи відвідувачеві на цю прикрасу — монету, — мовляв, плати мені саме стільки.

Ті серед улад-наїль, що належать до «великого шатра», виявляють до гостей щедрість і гречність, згідно з їхнім походженням. Досить замилуватися на хвилину пухнастим килимом, що править за ліжку, як слуга шляхетної куртизанки приносить випадковому коханцеві уподобану річ, ледве той ступить на поріг свого дому.

Як і французькі повії, вони мають своїх ласкавців, що існують коштом їхньої праці. Часом уранці знаходять одну

з них в якомусь рівчаку: горло в неї перерізане вдаром ножа, всі коштовності здерто. Той, кого вона любила, зник, наче здимів, і його вже ніколи не побачать.

Приміщення, де вони приймають гостей, — вузька кімната з глиняними стінами. В оазах замість стелі — накиданий купами комиш, де роїться сила скорпіонів. Ліжка — килими, покладені один на одний.

Коли багаті араби чи французи бажають улаштувати бучну оргію, вони наймають на всю ніч аж до світанку маврїтанську лазню разом із слугами. Вони бенкетують у парнях, а канапи, призначені до відпочинку, використовують, як їм заманеться.

Питання звичаїв павертає мене до дразливої теми.

Наші поняття, наші звичаї й інстинкти настільки відрізняються від усього, з чим стикаєшся по цих краях, що ми ледь насмілюємось говорити між собою про порок, так широко тут розповсюджений. У місцевих європейців він уже не викликає зневаги. Врешті замість обурюватися — над ним сміються. Це надто делікатне питання, та його не можна замовчати, коли хочеш розповісти про арабське життя, зрозуміти своєрідний характер цього народу.

Тут раз у раз натрапляєш на те протиприродне кохання між істотами однієї статі, що до нього привертав Сократ, друг Алквіада.

Історія подає нам приклади цієї дивної і нечистої пристрасті. В неї вдавався Цезар, вона мала повсякчас широкий вжиток у римлян і греків, Анрі III запровадив її у Франції, і в ній підозрювали багатьох великих людей. Однак ці приклади — лише винятки, тим помітніші, що вони трапляються зрідка. Але в Афріці ця ненормальна любов увійшла так глибоко в повсякденний побут, що араби вважають її начебто за таку ж природну, як і звичайну любов.

Відкіля це знатурення інстинкту? Певно, від багатьох причин. Та, що насамперед впадає в око, — брак жінок, загарбаних багатіями, володарями чотирьох шлюбних жінок і стількох наложниць, скільки вони в силі прогодувати. Можливо також, що гаряче підсоння, збуджуючи почуттєвість, приглушило в цих людей несамовитого темпераменту шляхетність, тонкощі, духовну чистоту, котрі нас убезпечують від мерзенних навичок і стосунків.

Можливо, врешті, ми тут патрапляємо на щось пібіто звичаєву традицію Содома, якусь порочну спадковість, вла-

стиву цьому напівдикому кочовому племені, майже позбавленим культури, — він залишається й дотепер таким, як у біблійні часи.

Чи зважусь я навести кілька випадків, що трапились недавно і дуже добре характеризують силу цієї пристрасті в арабів?

У Хаммама, на початку його збагачення, між служниками лазні був хлопчик — негр із Алжіра. Перебувши деякий час у Парижі, цей юнак повернувся до Африки. Відтак одного ранку знаходять у казармі двох забитих солдатів; розслідуванням дуже швидко встановлено, що вбивця — колишній служник Хаммама, він одним ударом забив двох своїх коханців. Довідавшись про інтимний зв'язок між цими двома, що взнали один одного через нього, у нападі ревності до обох він обох і зарізав.

Такі випадки трапляються досить часто.

Ось ще інша драматична пригода.

Один молодий араб, що палежав до «великого шатра», вславився на всю округу своїми любовними походінками, та ще й безчесно конкурував з улад-наїль.

Брати дорікали йому не раз не за розпусту, а за те, що він брав гроші. А що він не міняв своїх навичок, йому дали тиждень на роздум — відмовитися від свого гендлярства. Та він не взяв до уваги це попередження.

Дев'ятого дня вранці його знайшли мертвого на арабському цвинтарі — задушеного, без одяжі, з завиненою головою. Йому відкрили обличчя й побачили на чолі монету, втиснену в шкіру лютим ударом підбора, і на цій монеті маленький чорний камінь.

А ось поруч з драмою і комедія.

Один офіцер — спагі — марно шукав собі ординарця. Солдати, які йому траплялися, усі були кепсько зодягнені, брудні нечупари, аж ніяк не придатні на таку службу. Якось ранком заходить до нього араб — кіннотник, дуже вродливий, тямущий, ще й мав зграбу поставу. Лейтенант узяв його на спробунок. Це була просто знахідка: працьовитий охайний хлопець, небалакучий, завжди уважний і спритний. Тиждень усе йшло гаразд. Наступного дня вранці, повертаючись додому після щоденної прогулянки, лейтенант помітив перед своїми дверима старого спагі, що чистив його чоботи. Лейтенант пройшов у присіння, там замітав підлогу іншим спагі. Третій у кімнаті застилав ліжко. Здалеку, зі стайні, долинав спів четвертого спагі.

Справжній же ординарець, молодий Мохаммед, лежачи на килимі, палив цигарки.

Вкрай здивований, лейтенант покликав одного з цих несподіваних заступників свого ординарця й спитав, вказуючи на його товаришів:

— До біса, що ви всі тут робите?

Араб негайно пояснив:

— Пане лейтенанте, нас послав сюди тубільний лейтенант.

Справді, кожний французький офіцер має, відповідно, тубільного офіцера, який йому підлягає.

— О, тубільний лейтенант! А павіщо?

Солдат відповів:

— Пане лейтенанте, він нам сказав: «Ідіть до лейтенанта й виконайте всю роботу за Мохаммеда. Мохаммед не повинен працювати, бо ж він — жінка лейтенанта».

Ця витончена упередливість коштувала тубільному офіцерові двох місяців арешту.

Як глибоко ця розпуста загніздилася в побут арабів, доводить те, що кожного полоненого, який трапив їм до рук, вони негайно використовують для своєї насолоди. Коли їх чимало, бідолаха може сконати від цих сласних тортур. Коли судді засвідчують будь-яке вбивство, вони, частенько буває, встаювлюють також, що тіло згвалтовано вбивцею після смерті.

Трапляються й інші випадки, вже падто звичайні й такі огидні, що я не можу тут про них говорити.

Спускаючись якомсь увечері від Бухрарі, коли сонце вже було на схилку, я помітив трьох улад-наїль — двох у червоному й одну в синьому, — вони стояли серед гурту чоловіків, що сиділи на східний кшталт або лежали на землі. Жінки скидалися на дикунські божества, піднесені над пародом, що простелився ниць.

Очі всіх було звернено на форт Богар, у далечінь, туди, де здіймався високий горб, на протилежний спад курної долини. Нерухомі й зосереджені, вони немов очікували якоїсь незвичайної події. Кожний тримав у руці ще не запалену, допіру скручену цигарку.

Раптом над фортецею знявся білий димок, і тої ж миті всі цигарки опинилися у роті, а земля здригнулась від приглушеного далекого гуркоту. Це французька гармата звістувала переможеному народові кінець щоденного посту.

ЗАР'ЄШ

Якось уранці я снідав у форті Богар у капітана з Бюро в арабських справах, найупередливішого і найздібнішого поміж офіцерів, що будь-коли служили на Півдні, як казали обізнані люди; говорили про службове доручення, що його мали виконати в найближчий час два молодих лейтенанти. Треба було об'їхати чималий терен по округах Богар, Джельфа й Бу-Саада, щоб визначити пункти, де є вода. Повсякчас боялись загального повстання після рамадану й хотіли підготувати похід експедиційної колони крізь землі племен, що заселяли цю частину краю.

Досі не існує жодної точної мапи цієї місцевості. Є лише стислі топографічні креслення, начеркані офіцерами, що проїжджають тут вряди-годи, приблизні позначення джерел та колодязів, нотатки, надряпані так-сяк на краєчку сідла, й малюнки, зроблені на око, швидкопоруч, без будь-яких приладів.

Я негайно попросив дозволу приєднатися до маленького загону. Мені дали його надзвичайно люб'язно.

За два дні ми вирушили.

Була третя година ранку, коли спагі прийшов мене розбудити й постукав у двері злиденного заїзду в Бухрарі.

Я відчинив, і переді мною стала людина в червоній вишитій чорним куртці, в широких з брижами штанях, що сягали до колін, де починались кармазинові шкіряні панчохи — такі звичайно бачиш на вершниках з пустелі. Араб був середній на зріст. Його закандзюблений ніс був розтягтий шабельним ударом, а ніздря з лівого боку геть уся розпанахана під рубцем. Він звався Бу-Абдалах.

— Папе, твій кінь уже готовий, — сказав він.

Я спитав:

— Лейтенант уже прибув?

— Зараз приїхати, — відповів він.

Незабаром у темній голій долині знявся віддалений

шум; потім показалися їй проминули якісь тіні й постаті. Я розпізнав лишень чудернацькі неквапливі силуети трьох верблюдів, навантажених валізами, похідними мішками й деякими речами, що ми їх брали з собою в двадцятиденну подорож по цих відлюдних місцях, ледь знайомих навіть офіцерам.

Невдовзі з того ж боку від Богара почувся гін навскач кількох верхівців, і двійко лейтенантів, що їхали у відрядження, з'явилися в супроводі ще одного спагі й арабського вершника на ймення Деліс, що походив з «великого шатра», з славнозвісної тубільної родини.

Не делячись, я скочив на коня, і ми вирушили в дорогу.

Була ще ніч, суцільна, тиха, ніби незворушна. Деякий час ми їхали вгору, на північ, просуваючись долиною Шеліфі, і відтак повернули праворуч у виярок, саме тоді, коли зайнявся день.

У цьому краї смерку не буває ані ранком, ані ввечері. Тут і поготів не побачиш майже ніколи тих прегарних плавучих хмарок, забарвлених багрянцем, з порізаними берегами кривавих чи пломенистих, що розцвічують у нас на півночі крайнебо в годину, коли сонце сходить, і тоді, коли сонце заходить.

Тут розливається спершу якесь дуже хистке світло, що чимдалі зростає, поширюється й за одну мить затоплює всю просторінь навколо. Потім раптово, з-за гребеня гори або пад краєм безмежної рівнини, впливає сонце, одразу таке, яке воно стоїть серед неба, а не зрум'яніле, немов ще заспане, коли воно сходить у нашій млистій стороні.

Але незвичайніше над усе для вранішньої зорі в пустелі — це тиша.

Чому не знайомий у нас перший дозірний пташиний крик, коли тільки починає бліднути небо, а потім інший, що відповідає йому з сусіднього дерева, і, нарешті, безугавний гамір, різноголосся свисту, щебету, високих нот і відлеглого протяжного співу когутів — це галасливе пробудження живих істот, цей веселий гомін у листі?

А тут — нічого. Величезне сонце сходить над спустошеною землею і, здається, оглядає її хазяйським оком, ніби хоче переконатися, чи не заціліло чогось живого. Жодного крику тварини, хіба що часом коняче іржання, жодного живого руху, хіба що — коли стоїмо табором побіля колодязя — довге, повільне, німотне пересування худоби на водій.

Одразу ж починається немилосердна спекота. Зверх фланелевого каптура й білого шолома ми вдягаємо величезний *медоль* — солом'яний бриль з неймовірно широкими крисами.

Ми їдемо поволі долиною. Скільки сягає око, все навкруг голе, жовто-сірого кольору, розпечене й величне. Подеколи в глибині улоговини, де мутніють рештки застоюної води у висхлих річищах, маленькою яскравою плямою вирізняється купка зеленого комишу; подеколи в якійсь гірській ущелині два чи три дерева вказують, що джерело десь поблизу. Отож ми ще не добулись до виснаженого спрагою краю, що його мали незабаром перейти.

Їхали узвозом нескінченно довго. До нашої долини прилягали інші маленькі видолинки. І що ближче до полудня, тим більше обрії губились у легкому серпанку спеки, за випарами розпашілої землі, які повивали далину у блакитні, рожеві й білуваті барви; всі ці відтінки були ледь помітні й видавались такими лагідними, ніжними, безкінечно чарівливими поруч із сліпучим сявом навколишнього краєвиду.

Врешті ми дістались до гірського гребеня; каїд Ель-Ахедар-бен-Яхія, в котрого ми мали зупинитися, їхав нам назустріч у супроводі кількох вершників. Це араб славнозвісної крові, син бах-агі Яхія-бен-Аїса на прізвисько «Бахага — дерев'яна нога».

Він нас припровадив до табору, розташованого поблизу струмка, під чотирма величезними деревами, що їхнє підніжжя безнастанно обполіскувалося водою; то була єдина на всьому виднокрузі зелена пляма між каменястими оголеними кручами, які простягались навколо аж до обрїю.

Нас зараз же почастували сніданком; до нього, через заборону рамадану, каїд і не доторкнувся. Але щоб пильнувати, чи не бракуватиме нам чого, він уместився навпроти нас, поруч свого брата Ель-Хауес-бен-Яхія, каїда племені улан-алан-бершіє. До нас підійшов хлопчик років дванадцяти, дещо тендітний, але повний гордої й чарівної грації, — його я помітив ще серед улад-наїль у мавританській кав'ярні в Бухарі.

Мене вразили чепурний сліпучо-білий одяг цього тоненького арабського юнака, його шляхетна постава й та шана, що її всі, здавалось, йому свідчили. Я здивувався, що йому дозволяють, у такому віці, скрізь блукати й водитися з куртизанками, і мені відповіли:

— Це наймолодший син бах-аги. Він ходить туди вивчати життя й знайомитися з жінками.

Як далеко ми тут від наших французьких звичаїв!

Хлопчик мене пізнав і, повагом підійшовши, простяг мені руку. А що дітей його віку ще не приневолюють постити, він сів коло нас й узявся тонкими худорлявими пальчиками дерти смажену баранину на дрібні шматочки. Мені здалося, ніби його старші брати, два каїди, що, мабуть, мали близько сорока років, жартували з мандрівки хлопця в ксар, питаючи, відкіля в нього шовковий шарф на шиї, може, це подарунок якоїсь жінки?

Цього дня холодок під деревами дозволив нам відпочити опівдні. Я прокинувся, коли вже вечоріло, і зійшов на суцідній горбок, щоб оглянути видноколо.

Багряне сонце на жовтогарячому небі вже заковчувалось за обрій. Повсюди, з півночі до півдня і зі сходу до заходу, гірські пасма, що виструнчились ген-ген перед моїми очима, були рожеві, яскравого, наче крила фламінго, рожевого кольору. Цей рожевий колір був такий дивний, такий неймовірний, що, здавалось, бачиш оперову феєрію, щось дуже штучне, вигадане, протиприродне та водночас напрочуд прекрасне.

Наступного дня ми знову сходимо на рівнину протилежним гірським схилом, на неозору рівнину — її ледь переїдеш за три дні, хоч ланцюг Джебель-Гада, що облямовує її з того кінця, чітко видніється вдалині просто нас.

Ми їдемо похмурим піщаним плесом, чи скорше земляною курявою, або крізь океан рунистої альфи, що стримить з землі то тут, то там і змушує коней раз у раз накидати круга.

Африканські рівнини незвичайні.

Вони видаються голими й пласкими, наче паркет, а насправді вони, навпаки, безнастанно брижуться, немов море після бурі. Здалеку воно здається спокійним, бо поверхня його — гладесенька, в той час як воно здіймається довгими повільними валами. Ці піщані хвилі майже непомітні; ані на мить з нашого зору не зникають гори на обрії, але за два кілометри од вас, за рівнобіжним піщаним буруном, може сховатися ціле військо, і ви його не помітите.

Саме тому так важко переслідувати Бу-Амаму на порослих альфою плато південного Орану.

Щоранку на зорі вирушаєш у дорогу через ці нескінченні похмурі простори; щовечора зустріваш кільках верш-

ників, загорнутих у біле, що відводять нас до залатаного намету, застеленого всередині килимами. Цілий день ми їмо одне й те саме. Зрідка розмовляємо, потім знову спимо, а вранці знову підводимось.

І якби ж ви знали, як далеко, далеко почувавш себе від дійсності, від життя, від усього на світі під тим невеличким низеньким наметом, де крізь дірки видно зорі, а з-під підкасаних країв — безмежну неродючу піщану пустелю.

Вона-одноманітна, завжди та сама — спалена й мертва, ця земля; проте тут нічого не бажаєш, ні до чого не прагнеш.

Цей спокійний краєвид, що випромінює світло й скорботу, вдовольняє зір і думку, сповнює почуття й мрії, бо він викінчений, безоглядний й уявити його іншим неможливо. Навіть обрідна рослинність тут ображає око, як щось жорстке, фальшиве, недоречне.

Кожної днини, о певній порі, те саме видовище: вогонь, що жере все навкруг; якщо сонце зайшло, місяць сходить натомість над цим безмежним відлюддям. Але мало-помалу, з кожним днем дужче, мовчазна пустеля заповняє вас, опановує ваші думки, так як гаряче сонце спалює вам шкіру; і в вас зроджується бажання стати кочовиком, як оці люди, що міняють край, але ніколи не міняють батьківщини, блукаючи серед цих незорих просторів, завжди схожих між собою.

Щодня офіцер, керівник загону, відряджає вперед найбільшого вершника попередити каїда, щоб той зміг розшукати в своєму племені харч для його людей і копей. Цей звичай, що відповідає у Франції військовому постою в міських мешканців, стає чимдалі обтяжливішим для найбільших племен у тому вигляді, як його застосовують.

Що сказати «араб», що «зłodій» — однаковісінько, винятків немає. Ось так відбувається тут діло: каїд звертається до ватажка якогось роду й вимагає од його людей виконати цей відбуток.

Щоб увільнити себе від таких податків і ваготи, той звичайно відкупляється. Каїд кладе хапанку до кишені й звертається до іншого ватажка, що відкараскується таким самим робом. Та врешті хтось поміж них мусить скоритися.

Коли каїд має ворога, одбуток припадає саме йому, і той поводитьсь з простими арабами точнісінько так, як і каїд з шейхами.

Ось яким чином податок, що не повинен перевищувати

двадцяти-тридцяти ф'ранків на кожне плем'я, звичайно коштує йому чотириста-п'ятсот ф'ранків.

Змінити це поки що неможливо через силу причин — розводитись тут про них було б надто забарно.

Наближаючись до табору, ми звичайно помічаємо ще здалека групу вершників, що їдуть нам назустріч. Один прямує сам, попереду. Їдуть ступою або клусом. Потім, зне-нацька, пускаються учвал, таким скаженим гоном, що наші коні на півночі не витримали б його й двох хвилин. Так летіти можуть тільки перегонові коні — здається, ніби мчить поїзд-експрес. Але араб сидить у сідлі майже випро-ставшись, поли білої одежі мають у повітрі: раптовим рвучким рухом він зупиняє коня, що зразу осідає на всі ноги. Араб одним стрибком зіскакує на землю й, шанобли-во підступаючи до офіцера, цілує його в руку.

Хоч би які були звання араба, його походження, влада, статок, він майже завжди цілує в руку офіцерів, коли їх зустрічає.

По тому каїд знову сідає на коня й веде прибулих до намету, що його наказав для них приготувати. Звичайно уявляють собі, наче арабські намети — білі, аж сяють на сонці. Але вони, навпаки, брудного брунатного кольору, з жовтими пасмугами. Тканина на цих наметах — з верб-людячої й козячої вовни — дуже цупка й дубувата на ви-гляд. Шатрс їхнє доволі низеньке, в ньому ледь можна стояти випроставшись, й разом з тим широке, просторе. Його припнуто до кілля, завжди нерівного, всі крайки по-закасувані, і тому повітря вільно повіває низом.

Невважаючи на таку завбачливість, у цих оселях із тка-нини спека вдень нестерпна; але вночі тут гарнесенько, спати на пухнастих розкішних килимах з Джебель-Амур просто чудово, хоч у них роєм роються кузьки.

Килими — то єдина розкіш багатих арабів. Їх стелять один на другий, складають цілими кучами; ставляться до них надзвичайно дбайливо — ступають по килиму, завжди перед тим роззувшись, немов увіходячи до мечеті.

Щойно гості посідають чи скорше попростягаються долі, каїд наказує подати каву. Ця кава — чарівний напій, сама насолода. А втім, спосіб її виготовлення простий. Замість молоти, зерно товчуть, а тоді додають чималу кількість амбри, заливають окропом і ставлять на вогонь, щоб заки-піло.

Нема нічого кумеднішого над арабський посуд. Ось вас

частує багатий каїд, його шатро оздоблене коштовними тканинами, розкішними подушками, чудовими килимами; а потім вам подають на старій бляшаній таці чотири вищерблені, тріснуті бридкі філіжанки, немов придбані в якійсь поганенькій крамниці десь на обабілках паризьких бульварів. Тут можна побачити розмаїті кухлики, англійську порцеляну, підробку під японську, дешевий крейльський посуд*, усе неподобне й неоковирне, що виробляють з пайгрубішого фаянсу в будь-яких частинах світу.

Каву приносять у щербатому горщику з-під цілющого зілля, або в солдатському казанку, чи в якомусь незбагненному олив'яному кав'янику, побганому, погнутому, немов покаліченому.

Народ цей чудернацький, дитинний, досі ще первобутній, як за часів повстання людського роду. Він іде по землі і ні до чого на ній не привертається, ніде не осідає міцно. Замість хати в нього канцур'я на палях, він не має жодної речі з тих, що без них ми, здається, не в силі жити. Ані ліжка, ані ковдри, ні столів, ні стільців, жодних таких потрібних дрібничок, що дають у житті затишок. Немає меблів, аби зберігати статок, жодного промислу, ніякого мистецтва чи будь-яких навичок. Араби ледь спроможні зшити докупи дві козячі шкури на воду, і в усіх обставинах вони діють так примітивно, що просто дивом дивуєшся.

Вони не здатні навіть полагодити свого намету, що його розірвав вітер; руда тканина вся в дірках, крізь них дощ ллє, скільки йому заманеться. Вони наче не виявляють потягу ані до рідної землі, ані до життя, ці мандрівні вершники, і зазначають місце, де поховано їхніх мерців, лишень великим каменем, підібраним десь на сусідній горі. Їхній цвинтар скидається на поле, де завалився колись європейський будинок.

Негри мають хижки, лапландці — свої землянки, ескімоси — чуми, найдикіші поміж дикунів мають якесь житло, видовбане в землі чи зведене на її поверхні, вони міцно тримаються матінки землі. Араби проходять нею завжди в мандрах, не відчуваючи ані прихилля, ані будь-якої ніжності до тієї землі, що її ми собі підкорюємо, робимо її родючою і ревно кохаємо всім серцем; нездатні до нашої праці, байдужі до всього, про що ми піклуємось повсякчас, вони вганяють на своїх конях, немов завжди поспішають кудись, куди вони ніколи не доїдуть. Їхні звичаї й досі

первісні. Наша цивілізація ледь торкається їх мимохідь, анітрохи не зачіпаючи.

Вони п'ють просто з козячого міху, але чужинцям подають воду в якнаймовірнішому посуді, зібраному з усіх усюд. Чого тут тільки немає — від залізних каструль до погнутого жбанця. Коли б їм пощастило захопити під час наскоку паризький циліндр, вони б його напевно зберегли і подали б у ньому води першому ж генералові, котрий подорожував би їхніми землями.

В арабській кухні знайдеться всього чотири чи п'ять страв. Чергування цих страв завжди однакове.

Спочатку подають ягня, засмажене на огнищі. Його приносить якийсь араб на плечі, напштрикнуте на жердину, що править за рожеп; вигляд цього облупленого ягняти, що гоїдається в повітрі, викликає в уяві якусь середньовічну страту. Увечері, чітко вимальовуючись на тлі багряного неба, ця туша разом з суворим, загорненим у біле чоловіком, що її несе, справляють враження чогось зловісного й блазепського.

Ягня кладуть у пліскуватий, сплетений з альфи кошик, їдці сидять довкола нього кружка, на турецький кшталт. Виделки тут невідомі; м'ясо рвуть на шматки просто руками або відрізають невеличким тубільним ножом з роговою колодкою. Підсмажена, рум'яна від вогню хрумкашкірка — то найвишуканіше частування. Її роздирають на довгі пасмужки й жують, запиваючи завжди каламутною водою, або верблюдячим молоком з водою навпіл, або, врешті, кислим молоком, що перебродило в козячому міху, надавши йому присмаку муската. Це абиякеньке питво араби звуть «лебен».

Після першої страви подають у мисці або в цебрику, а часом в якомусь прадавньому казанку, щось наче юшку з локшиною. Основа цієї посорбиці — жовтявий сік із домішкою стручкового перця, де плавають сухі розтовчені морелі й фіги.

Не раджу ласунам куштувати цієї шерби.

Якщо каїд, котрий вас пригощає, доволі гостинний, він велить потому подати хаміс: це страва знаменита. Можливо, декому буде приємно познайомитися з її рецептом.

Готують її з курятини або з баранини. М'ясо ріжуть на дрібні шматочки й підсмажують у маслі на вогні. Потім обливають м'ясо гарячою водою і зливають цю юшку. Як на мене, зручніше було б ужити на цю страву легкий бульйон,

заздалегідь приготовлений. Далі кладуть щедро червоної перчиці, щіпку стручкового перцю й трохи звичайної паприки, солі, цибулі, фіги та сухі абрикоси й тушкують це все, аж поки городина й плоди стануть зовсім м'які; тоді підливу виливають у м'ясо. Виходить чудова страва.

Наприкінці обіду звичайно подають національну страву кус-кус або кускусу. Араби готують її з маленьких кульок, завбільшки як шротинки, скачуючи їх руками з тіста. Ці галушки варять якимсь особливим способом і поливають спеціально виготовленим бульйоном. Рецепт я замовчую, щоб мене не звинуватили в розмовах тільки про кухню.

Інколи частують ще медовими листковими пиріжками, дуже смачними.

Щоразу, коли ви піднімаєте келих, каїд, господар, каже: «Saa!» (тобто: за ваше здоров'я!). Йому треба відповісти: «Allah y selmeck!» — рівнозначне нашому: «Хай вас бог благословить!» Під час обіду ці вітання можна почути разів десять.

Щовечора, близько четвертої години пополудні, ми розташовуємося на відпочинок під новим наметом чи то під горою, чи то серед безмежної рівнини.

Але чутка про наше прибуття вже поширилась серед племені, і вдалині, з усіх боків, на неродючих полях, на горбах з'являються білі цяточки, наближаючись до нас. Це араби, вони поспішають побачити офіцера й звернутися до нього зі своїми скаргами. Майже всі на конях, дехто пішки; чимало на маленьких віслучках. Вони сидять верхи біля самого хвоста тварини, що біжить підтюпцем, їхні довгі голі ноги волочаться по землі з обох боків.

Щойно скочивши на землю, вони підходять і сідають навпочіпки круг шатра; закликавши нерухомо в цій поставі й втупивши очі в одну цятку, вони очікують. Нарешті каїд подає їм знак, і скаржники підступають по одному. Бо кожний офіцер у дорозі чинить суд, мов представник верховної влади.

Їхні скарги неймовірні, бо немає в світі іншого такого сварливого, пронозуватого, крутійського й мстивого народу, як араби. На те, щоб дошукатися правди, щоб віддати належне,— годі й сподіватися. Кожна сторона веде з собою силу-силенну кривоприсяжників, що свідчаються своїми батьками-небіжчиками, й стверджують під присягою найзухвалішу брехню.

Ось кілька прикладів:

Каді * (хабарництво мусульманських урядовців стало приповісткою) кличе до себе якого-небудь араба й пропонує йому таке:

— Ти даси мені двадцять п'ять дуру * й приведеш семеро свідків, котрі доведуть на папері, переді мною, що Ікс винен тобі сімдесят п'ять дуру. Ти їх матимеш.

Той араб скликає свідків, які клянуться й підписуються. Тоді каді кличе до себе Ікса і каже йому:

— Ти даси мені п'ятдесят дуру й приведеш дев'ятеро свідків, вони підтвердять, що Б (перший араб) винен тобі сто двадцять п'ять дуру. Я примушу тобі їх дати.

Другий араб приходиться зі свідками.

По тому каді кличе до себе першого араба й на підставі аж семи письмових свідчень змушує другого араба дати йому сімдесят п'ять дуру. Але той вимагає в свою чергу, і, спираючись на підтвердження його дев'яти свідків, каді велить першому арабові віддати сто двадцять п'ять дуру.

Пайка урядовця, отже, дорівнює семидесяти п'яти дуру (375 франків), що він їх здер з обох своїх жертв.

Це достеменний факт.

Однак араби майже ніколи не звертаються до судді-француза, бо ж йому не можна підплатити, тоді як каді за гроші зробить усе, що завгодно.

До того ж вони відчувають непереборну відразу до прискіпливих форм нашого судочинства. Вони жахаються кожної писемної процедури, бо їх охоплює безтямний забобонний страх перед папером, що на ньому можна накреслити ім'я бога або чародійні згубні письмена.

На початку французького панування, коли мусульманам траплялось знаходити будь-який клаптик паперу, вони поборжно підносили його до вуст й закопували в землю або застромлювали в якусь щпару в стіні чи стовбурі дерева. А що цей звичай призводив таки частенько до неприємних несподіванок, то магометани дуже швидко його відкинулись.

Ось ще приклад арабського шахрайства.

Поблизу Богара в одному племені сталося вбивство. Підозрюють якогось араба, але доказів бракує. На той час жив поміж цими людьми бідний зайшлий чоловік з сусіднього племені, що мав тут якісь грошові справи. Хтось під присягою звинуватив його в убивстві. Інший свідок підтверджує, потому ще інший. Назбиралося аж дев'яносто

чоловік, що дали достеменні свідчення. Чужинця засудили до смертної кари й відтяли йому голову. Невдовзі з'ясовано його цілковиту безневинність. Араби хтіли позбутися небажаного їм чужинця й запобігти тому, щоб зганьблено людину зі свого племені. Тільки й того!

Позови тривають роками, та через брехливі твердження свідків виявити правду неможливо. Тому вдаються до найпростішого засобу: позивачів і свідків запроторюють у тюрму. За кілька місяців їх звільняють, і, звичайно, вони заспокоюються отак на рік. По тому все починається знову.

В племені улад-алан, що ми його відвідали дорогою, один позов тягнеться вже три роки, і справа досі ще залишається нез'ясована. Час од часу обох позивачів ненадовго за вдають під колодку, а потім вони починають те саме.

Зрештою, араби все життя обкрадають один одного, обдурюють і вбивають. Але вони якнайдбайливіше приховують від нас усі діла, де пахне порохом.

У племені улад-мохтар до нас підходить високий на зріст чоловік і проситься на лікування до французького шпиталю. Офіцер розпитує про його хворобу. Тоді араб розгортає свою одежину, і ми бачимо там, де печінка, страшну заданену вже роз'ятрену рану. Попрохавши пораненого повернутися, ми вгледіли іншу виразку на спині, проти першої, а навкруг неї — пухлину, завбільшки з дитячу голову. Коли її натискували, з неї виходили скалочки кісток. Цього чоловіка, очевидно, поранено пострілом з рушниці; куля, влучивши в груди, вийшла через спину, розтрощивши два чи три ребра. Але він палко це заперечував, запевняв і присягався, що хвороба його — «діло боже».

А втім, у цій країні з сухим повітрям жодні рани ніколи не бувають небезпечні. Тут не знають процесів запалення, загнивання, спричинених мікробами, ці мікроскопічні істоти живуть лишень у вологому підсонні. Рани тут завжди загоюються, звісно, як постріл не вбиває одразу або не пошкоджено якийсь важливий орган.

Наступного дня ми прибули до каїда Абд-ель-Кадербель-Хута. Він вибився з простих арабів. Плем'я, що ним він мудро керує, не таке непогамовне, як інші, і не таке сутяжницьке. Можливо, варт дошукатися причини цього відносного спокою.

Джерела в цьому краї струмлять лишень на південних, незаселених схилах Джебель-Гаду, а тому, природно, воду

для всього племені постачають громадські водоймища. Отож тут ніхто не наважиться відвертати джерела, що здебільша й викликає чвари й розбрат на всьому Півдні.

Тут ще один араб удався до нас із проханням узяти його до французького шпиталю. Коли спитали, на що він хворіє, він закасов поли «гандура» й показав свої ноги. Вони рясніли синіми плямами, були такі м'які, кволі, лемішкуваті, наче перезрілий овоч, а тіло таке драглисте, що встромлений палець пірнав немов у тісто, надовго залишаючи маленьку ямку. Одним словом, цей горопаха мав усі ознаки найжахливіших пранців. Коли ж його попитали, відкіля взялася в нього ця педуга, він підніс руку й заприсягся своїми пращурами, що це «боже діло».

Справді ж бо, арабський бог чинить дуже дивні діла.

Вислухавши геть усі скарги, ми силкуємося трохи заснути під наметом у жахливій спекоті. Згодом надходить ніч; вечеряємо. Глибока тиша спадає на спалену землю. Далеко в дуарах починають заводити собаки, їм відповідають шакали.

Лягасмо на килимах просто неба, поцяткованого зірками, вони сяють так мерехтливо, що здаються вологими, й тоді пов'язується довга-довга розмова. На думку наворачтаються спогади, лагідні, чіткі, що так легко розповідаються в ці теплі осяйні ночі.

Навколо офіцерського намету скрізь на землі попростягалися араби; оподаль, рівною низкою, стоять спутані коні, й кожного вартує людина.

Коні не повинні лягати під час відпочинку, вони завжди на ногах, бо кінь начальника не може втомитися. Коли кінь хоче лягти на землю, араб зразу ж змушує його звестися.

Ніч насувається щільніше. Ми вмощуємося на грубих вовняних килимах і часом, раптово прокинувшись, бачимо навкруг себе білі постаті, що сплять на оголеній землі, схожі на мерців у саванах.

Одного разу, по десятигодинному перегоні розпеченою курявою, коли ми добулися до привалу біля колодязя з каламутною солонуватою водою, що видалася нам, проте, найсмачнішою в світі, лейтенант несподівано смикнув мене саме тоді, як я зібрався відпочити під наметом, і спитав, указуючи на південний край обрію:

— Ви там нічого не бачите?

Я придивився й відповів:

— Так, бачу маленьку попелясту хмарку.

Лейтенант посміхнувся:

— Гаразд, сидіть отут і не спускайте з ока цю хмаринку.

— Навіщо? — спитав я, геть здивований.

Мій супутник відповів:

— Коли я не помиляюсь, до нас наближається піщаний ураган.

Було близько чотирьох годин пополудні, і спеота в наметі ще трималась на сорока восьми ступенях. Повітря, здавалось, дрімало під скісним нестерпним сонячним промінням. Жодного подуву, жодного шарудіння, тільки чути, як хрумкають овес наші стриножені коні і стиха шепочуться араби, що кроків за сто далі готували для нас обід.

Здавалось, однак, ніби навколо нас гусніє якась інша спека, що лине з неба, важча, задушливіша, і забиває дух, немов десь поруч розгоряється велика пожежа. Це не були раптові, палючі, дужі подуви, вогняні пестощі, що віщують близьке сироко, але таємниче розжарювання геть усього, що нас оточувало, аж до останніх атомів.

Я стежив за хмарою, що швидко росла, але нічим не відрізнялась від звичайної. Вона стала тепер брунатно-брудного кольору й піднялась високо в небо. Потім вона почала ширшати, як громові хмари в нас на Півночі. По правді кажучи, я не бачив тут нічого прикметного. Нарешті хмара заступила весь південний небокруг. Її спід став непроглядно-чорний, мідяно-червоний вершечок видавався прозорим.

Галаслива метушня за моїми плечима змусила мене обернутися. Араби затуляли війстя нашого намету, привалювали на крайки важкі каменюки. Усі бігали, гукали один одного, хапалися, квапливо й стурбовано, як то буває у військовому стані під час ворожого нападу.

Мені раптом здалося, що денне світло мерхне. Я глянув на сонце. Воно повилося в жовтий серпанок і обернулось на бліду круглу пляму, вона хутко тьмяніла.

І тут я уздрів дивовижне видиво. Все крайнебо на півдні зникло, хмаряна запона, піднявшись аж до zenіту, насувалася на нас, поглинаючи все, щомиті звужуючи поле зору, затоплюючи все навколо.

Несамохіть я відступив до намету. І саме вчасно. Ураган — наче велетенський жовтий мур — уже наліг на нас. Він наближався з швидкістю поїзда, що мчить повним ходом, і зненацька закрутив нас у скаженому піщаному wirі,

в пекучому буревії дріблессенького земляного пилу, що за-
сліплював, шурхотів, загрожував задушити.

Наш намет, що його держали важкі каменюки, шарнав-
ся, немов вітрило, але витримав. А гірше укріплений на-
мет наших спагі тріпотів кілька секунд під широкими бри-
жами, що їх здіймав вітер на тканині, тоді раптом його
вирвало з землі, він знявся й тої ж миті щез у мороці ле-
тучої пилюки, що нас огортала.

За десять кроків нічого не було видно в цій піщаній
пільмі. Ми дихали піском, пісок пили, пісок їли. Він заси-
пав очі, припорошував волосся, просочувався за комір, по-
трапляв у рукава і в черевики.

Так тривало цілісіньку піч. Нас палила нестерпна спра-
га. Але в воді, молоці, у каві було повно піску, що хрумтів
на зубах. Смажене ягня було ним поперчепе; кус-кус,
здавалось, зварений з самого лише дрібного круглого
ріння, борошно на хліб стало розтовченим на порох ка-
менем.

До нас завітав великий скорпіон. Така погода до вподоби
цим істотам, і всі вони вилазять тоді із своїх шпар. Соба-
ки з сусіднього дуара цієї ночі не заводили.

Уранці всьому настав край; і сонце, могутній тиран Аф-
рики, пишно зійшло на ясному видноколі.

Вирушили дещо запізно, бо піщана повідь не дала нам
гаразд відпочити.

Перед нами здіймався-ланцюг Джебель-Гаду, — його ми
мали перейти. Праворуч виднілось міжгір'я. Ми попряму-
вали вздовж кряжа, досягли ущелини й заглибились
в гори. Тут ми натрапили на зарості альфи, жахливої аль-
фи. І раптом мені видалось, що я розпізнав майже стертий
слід дороги, відбиток колії. Я аж зупинився, геть зачудова-
ний. Дорога? Тут? Що за дивина? Та мені розповіли, в чім
річ. У колишнього каїда цього племені запаморочилась го-
лова від розкішного життя європейців — мешканців Алжі-
ра, і він забажав і собі того ж у своїй пустелі — придбати
карету. Та щоб їздити в кареті, потрібна дорога. Отож цей
вигадливий державець залучив на кільканадцять місяців
усіх своїх підданців-арабів до спорудження дороги. Ці бі-
долахи, працюючи без заступів, без лопат і будь-яких ін-
струментів, копали землю здебільша голіруч, одначе спро-
моглись прокласти кілька кілометрів шляху. Цього було
досить їхньому господареві, що дістав собі утіху — прогу-
люватися Сахарою у дивовижному повозі з місцевими кра-

сунями, по них він одряджав до Джельфі свого улюбленця, шістнадцятилітнього арабського юнака.

Треба бачити цей обшарпаний, зсушений, голий край, знати арабів, їх поважну статечність, щоб зрозуміти, наскільки кумедний був цей розпусник з головою хижого птаха, цей джінджик пустелі, що возив босих повій у кареті з нетесаного дерева, з неоднаковими колесами, котрою правував його любчик. Це хизування під тропічним небом, ця розпуста серед Сахари, одним словом, цей блиск у самому серці Африки видались мені надзвичайно сміховинними.

Наш загін цього ранку побільшав. Крім каїда і його синів, з нами їхало двоє вершників-тубільців і ще старий худорлявий чоловік, що мав гостреньку борідку, закандзублений ніс, лице, мов щурячий писок, облесні манери, похилу спину й брехливі очі. Це також був каїд, колишній каїд того ж таки племені, усунений через хабарництво. Він повинен був стати нам назавтра за проводиря, бо ту дорогу мало знали навіть самі араби.

Тим часом ми мало-помалу дісталися до кінця узгір'я. Стрімкий бескид застував нам видноколо. Та ледь ми його обминули, я опинився перед несподіванкою, либонь, пайдужчою за всю мою подорож.

Перед нами стелилася широка рівнина, а за нею — озеро, безмежне озеро, що сяяло на сонці, засліплюючи очі; я не бачив його краю, він губився ліворуч за овидом, а східний його берег лежав майже переді мною. Озеро в цих місцях, у глибині Сахари? Озеро, а мені ж ніхто й слова про нього не мовив, жодний мандрівник його не вказав? Чи ж я не збожеволів?

Я повернувся до лейтенанта:

— Що це за озеро? — спитав я його.

Він засміявся й відповів:

— Та це ж не вода, це сіль. Геть усі помиляються, бо ж справді, омана просто дивовижна. Це соляне озеро Себкара, його називають тут Зар'еш (Зар'еш — Шергі), воно має завдовжки щось п'ятдесят — шістдесят кілометрів, і двадцять, тридцять або сорок кілометрів завширшки, як де. Звичайно, цифри приблизні; цю місцевість перетинають зрідка й дуже швидко, як от ми тепер. Соляні озера (їх два, інше лежить ген-там на заході) дали назву всій країні, що

її звуть Зар'еш. Починаючи від Бу-Саада, рівнина зветься вже Ходпа, за йменням соляного озера біля Мсіли.

Я дивився вражений і зачарований на велетенську соляну скатертину, що вилискувала під палючим сонцем пустелі. Вся рівна кришталева поверхня блищала, наче величезне свічадо, немов криця; запалені очі неспроможні були дивитися на сяєво цього химерного озера, хоч воно й лежало від нас за двадцять кілометрів,— цьому важко було йняти віри, таким близьким воно мені видавалося.

Ми спустились схилом по той бік Джебель-Гаду й підишли до укріпленого занедбаного тепер поста, так званого «Поста біля джерела» (Бордж-ель-Хаммам), де мали отаборитись, бо ж цей перегін був проти звичайного дуже короткій.

Будівля зі стрільницями, споруджена ще на початку завоювання, аби підкорити цю країну, якби вибухнуло повстання, та щоб залишити тут загін солдатів у певній безпеці, нині зовсім занепала. А втім, фортечний мур ще досить міцний і декілька покоїв збереглося в придатному для житла стані.

Як і раніше, до нас аж до вечора йшли плетениці арабів, щоб викладати офіцерові свої нескінченні заплутані справи чи вигадані скарги, аби лишень поговорити з французьким начальником.

Навколо нас весь час тинялась якась божевільна жінка, що невідомо відкіля тут узялася і хто зна, як животіла в цій відлюдній глушині. Виходячи, ми щоразу натрапляли на неї, зіщулену в чудернацьких позах, майже голу, відворотну.

Схильні до поетизації мандрівники багато говорять про пошану арабів до божевільних. Та ось як вони їх шанують: божевільних убивають самі ж родичі. У цьому нам зізнавалися багато хто з каїдів, що їх ми наполегливо розпитували; деякі серед цих позбавлених розуму бідолах, буває, й поробляться святими через свою недоумкуватість. Але такі випадки бувають не тільки в Африці. Звичайно ж родина прагне звільнитися від божевільного. А що життя племен, завдяки системі тубільних управителів, залишається для нас захованим світом, ми здебільша навіть і гадки не маємо про такі зникнення.

Удень я недовго був у дорозі, тому частину ночі писав. Близько одинадцятої години, коли несила було далі тер-

піти задуху, я вийшов, щоб простелити килим біля дверей та виспатися просто неба.

Повний місяць заливав простір осяйним світлом, наче глянував усе, чого торкалось його проміння. Гори, жовті і під сонцем, жовтий пісок, жовті обрії здавались ще жовтішими од пестливого шафранового сяйва нічного світила.

А там, переді мною, Зар'єш, безкрає озеро з закам'янілої солі, здавалось розпеченим до білого жару. Воно неначе випромінювало химерне фосфоричне світло, що гоїдалось над ним, як чарівливий світлосяйний серпанок; це було щось таке казкове, таке ласкаве, таке принадне для очей і мислі, що я понад годину милувався на цю красу, неспроможний стулити повіки. А скрізь навколо мене білі бурнуси послуних арабів також сяяли під пестощами місячних променів, скидаючись на величезні пластівці лапатого снігу.

На світанку ми вирушили. Рівнина, що вела до Себкри, злегка похила, рясніла заростями миршавої поруділої альфи. Старий араб зі шчурячим обличчям поїхав попереду, ми швидкою ходою подались за ним.

Що ближче ми підходили, то омана дужчала. Та невже ж це не озеро, величезне озеро? В широчінь, ліворуч од нас, воно поїняло увесь простір між двома горами, тобто від тридцяти до сорока кілометрів. Ми пішли навпростець до його краю, бо хотіли перетнути озеро в найвужчому місці.

По той бік Зар'єшу я розгледів щось наче золотаво-жовтий пагорбок чи скорше стягу, що відмежовувала його од гори. Ліворуч від нас ця смуга тяглась аж до обрію рівнобіжно білій соляній крайці. Праворуч, де стелилася безмежна гола рівнина, затиснута між двома горами, цю жовту смугу було видно, скільки сягало око. Лейтенант сказав мені:

— Це дюни. Оця піщана стяга має завдовжки понад двісті кілометрів, а широта її дуже мінлива. Завтра ми її перетнемо.

Грунт ставав якийсь дивний, брався селітряною шкорупою, її розбивали кінські копита. Показалася трава, очерет; відчувалось, що десь поблизу розіслалась на землі водяна гладінь. Ця затиснута поміж гірськими пасмами рівнина, що випивала вологу чотирьох річок (вони час від часу пересихали) і живилася навальними зимовими зливами, могла б обернутися на величезне болото, якби наперекір усьому пекельне сонце не висушувало її поверхню.

Подекуди в улоговинах попадалися калабатини солонуватої води; і перед нами знімались болотяні кулики, хутко кружляючи, як то їм властиво, в повітрі.

Раптом ми опинилися на березі Себкри і пустились по цьому висхлому океану.

Все біліло навкруг нас, ми бачили тільки повиту серпанком, мерехтливу, сріблясто-сніжну білість. І навіть просуваючись по цій кришталевій поверхні, припорошеній соляним, схожим на дрібний сніжок, пилом, де загрузали ноги коней, неначе в крихкій кризі, нас усе ще не покидало дивне враження, що перед нашими очима — водяний покрив.

Тільки одне безпомильно вказувало досвідченому окові, що цей простір не вкрито водою: обрій. Звичайно грань, що розмежовує воду й небо, досить відчутна, вода завжди дещо темніша, ніж небо. Правда, іноді все немов переплутується: море набирає кольору й тьмяності голубої хмарки, що тане й зливається з блідою блакиттю небесного безмежжя. Але досить хвилину пильно вдивитися, й завжди розгледити роздільну смугу, хоч яка вона пепомітна й затьмарена. Але тут нічого не було видно. Обрій повився білою млою, ніби молочною парою, невимовно ніжною; ми то шукали десь у просторі землі пограниччя, то наче знаходили його набагато нижче, посеред соляного моря — над ним плавали ці незвичайні білуваті хмари.

Поки ми посувалися над Зар'ешом, то розрізняли чітко відстані й форми; та скоро опинилися внизу, втратили певність у тому, що бачили; ми потрапили у владу химерної фантазмагорії міражу.

Часом крайнебо, здавалось, відходило од нас кудись далеко-далеко; і раптом серед закам'янілого озера — щойно одноманітного, голого, плаского, мов дзеркало, — ми помічали величезні чудернацькі бескиди, надміру високий комиш, острівці з крутими берегами. Потім, чим швидше ми посувалися вперед, ці чудні видива раптово зникали, немов театральні декорації, а на місці скелястого громаддя валялись лишень дрібні камінці. Комиш, коли ми підходили ближче, обертався на суху травичку в два цілі заввишки, що неймовірно збільшилась через цей дивний оптичний обман; круті береги ставали невеличкими горбками соляної шкорури, а далекий, як нам видавалось, кілометрів за тридцять, обрій, понявся за сто метрів од нас завісою тремтливої мли, що її безжальне сонце пустелі випаровувало з розпеченого соляного ложа.

Так тривало щось із годину, аж поки ми дісталися до того берега.

Спочатку ми потрапили на невелику, поорану ярками галлявину, так само вкриту скориною сухої глини з домішкою селітри. Ми сходили вгору ледь відчутним схилом; навколо показалася трава, за нею комиш, а далі — дрібні блакитні квіточки, наче польові незабудки, на високій, тоненькій, як ниточка, стеблинці й такі запашні, що наповнювали своїм духом усе навкруг. Я поринув у ці чарівні пахощі, немов у свіжу кушіль; ми глибоко вдихали їх, і груди, здавалось, ширшали, п'ючи цей солодкий трунок.

Врешті ми запримітили рядок тополь, потім густий очерет і купи дерев, за ними — наші намети, розкинуті на межі пісків, що їх нерівна горбкувата поверхня, подеколи заввишки вісім-десять метрів, здималася рухливими хвилями.

Спека ставала нестерпна, підсилювана, безперечно, відсвічуванням Себкри. В наметах — мов у парні, годі було тут усидіти. І, скочивши з коней, ми одразу подались шукати холодку під деревами. Спочатку треба було перетяти очеретяну стіну. Я вів перед і раптом пішов у танець, аж вигукуючи з радощів: я вгледів виноградні лози, абрикосові, гранатові дерева, смоковниці, всіяні плодами, низку садів, колись квітучих, а нині засипаних піском. Власником цих садів був джельфський ага. Отже, сніданок без смаженої баранини! Яке щастя! Без кус-куса! Яка насолода! Виноград! Смокви! Абрикоси! Все це ще не цілком достигло, та дарма — то був справжній бенкет, і декому з нас, либонь, трохи завадило. Щодо води, то вона не справдила наших сподівань: рідка грязюка, де роїлись личинки. Її зовсім не пили.

Я прокинувся зненацька від дотику чогось холодного й аж підскочив: величезна жаба пирснула мені в лице цівкою води. В цих краях треба матися на бачності, й спати отак між рідкими заростями — нерозважливо, а надто коли поруч піски, де повно-повнісінько лефи, так званої рогатої гадюки; укус її смертельний і діє миттю. Агонія здебільша не триває й години. А втім, ця гадюка дуже лінива й небезпечна лишень тоді, коли випадком наступиш на неї або ляжеш десь поблизу. Якщо вона трапиться на дорозі, то навіть можна, маючи деякий досвід і діючи обережно, взяти її руками, швидко схопивши позад вуха.

Я ж від такого досліду відмовився.

Цей маленький жахливий плаз живе також і в заростях альфи, попід камінням, скрізь, де знаходить собі захисток. Коли вперше лягаєш на землю, ця гадюка вам не спливає з думки, але з часом ви вже про неї не згадуєте. Що ж до скорпіонів, то ними нехтують. До них там звикають так само, як у нас до павуків. Якщо скорпіона помічали біля нашого шатра, його обкладали кружка сухою травою і тоді її підпалювали. Знавіснівши, свідомий своєї загибелі, він загинає хвоста над головою і сам заподіює собі смертельний укол. Принаймні мене запевняли, що він себе вбиває, а я бачив, як він гине в полум'ї.

Ось яка пригода випала мені, коли я вперше побачив рогату гадюку.

Якось по обіді, як ми переїздили крізь неозору, порослу альфою рівнину, мій кінь почав непокоїтися. Він нахилив голову долі, пирхав, зупинявся, обнюхував кожний кущик. Признаюся, з мене дуже кепський вершник, від цих раптових зупинок я не тільки щоразу тикався черевом на величезну луку арабського сідла, але й боявся геть утратити рівновагу. Мій супутник, лейтенант, реготав од щирого серця. Раптом кінь скакнув убік, підскочив і став роздивлятися щось на землі, чого я не міг бачити, вперто відмовляючись зрушити з місця. Передбачаючи якесь лихо, я зволів зійти з коня й дошукатися, чого він перелякався. Переді мною був миршавий кущик альфи. На всяк випадок я вдарив по ньому палицею; несподівано з-під куща вибігла маленька гадючка й зникла в сусідніх заростях.

Була то лефа.

Ввечері того самого дня на скелястій голій рівнині мій кінь знову схарпудився. Я скочив на землю, певний, що й тепер побачу лефу. Але я нічого не знайшов. Коли я зворушив камінь, з-за нього вибіг великий, ясно-жовтий, як буває пісок, цибатий і надзвичайно прудкий павук, що зник під скелею рашіше, ніж я встиг його зловити. Спагі, що підійшов до мене, назвав цього павука «вітровим скорпіоном», — ймення, що образно вказувало на прудкість. Очевидячки, то був тарантул.

Якось уночі, коли я вже заснув, щось крижане доторкнулось до мого обличчя. Вжахнувшись, я скочив, але пісок, намет, усе навколо тонуло в темряві, я розрізняв лишень великі білі плями — поснулих біля нас арабів. Невже мене вкусила рогата гадюка, проповзаючи поблизу? Чи ж то був скорпіон? Відкіля цей холодний дотик до мого облич-

чя? Вельми стурбований, я засвітив ліхтаря; шукаючи очима долі, я вже націлився ногою, щоб ударити ворога, та раптом уздрів страховинну жабу, одну з тих дивовижних білих жаб, що ведуться в пустелі, з роздутим черевом, розчепіреними лапами, вона дивилась на мене. Очевидячки, бридка тварина, прямуючи своєю звичайною дорогою, потрапила на мене й діткнулась мого обличчя.

Щоб помститися, я присилював її викурити цигарку. Од цього вона невдовзі подохла. Ось як це робиться. Силою розтуляють жабі її вузьку пащу, встромлюють кінець згорнутого тонкого паперу, куди насипано тютюну, і підпалюють з другого кінця. Жаба, задихаючись, пихкає, чимдужче намагаючись звільнитися од цього знаряддя тортур, і, хоч не-хоч, вона змушена вдихнути дим. Тоді вона знову починає пихкати, надимаючись, дуже смішно сопучи; їй доводиться курити аж до самого кінця, хіба що зглянутья на неї. Вона гине звичайно від задухи, роздута, мов куля.

Як особливий спорт, властивий тільки Сахарі, тут часто показують чужоземцям бій лефі з вараном.

Хто поміж нас не спостерігав на півдні Франції маленьких безхвостих ящірок, що плигають уздовж старих мурів? І кожному неодмінно спадає на думку, в чім таємниця, чому вона без хвоста? Та ось одного дня, читаючи в за-тінку огорожі, ви раптом бачите, як зі шпари виліз вуж і миттю кинувся на миле невинне створіння, що гріється на камені. Ящірка тікає, але вуж прудкіший, він хапає її за хвоста, довгого рухливого хвоста, і половина його залишається в гострих зубах ворога, а покалічена тваринка щезає в якійсь щілині.

Отож варан, той земноводний крокодил, про якого є згадка в Геродота, відміна великої ящірки, що ведеться в Сахарі, мститья за свою породу страшій лефі.

Битва між цими тваринами аж надто цікава. Звичайно вона відбувається в старій скриньці з-під мила. Туди кладуть варана, що зараз же починає неймовірно швидко метатися, силкуючись утекти; та щойно в скриню витрусуть з торби гадюку, він застигає, нерухомий. Лишень його око хутко-хутко бігає. Потім він робить кілька метких рухів, наче прослизає назустріч ворогові, і знов очікує. Лефа й собі розглядає ящірку, чує небезпеку й готується до бою; потім ураз кидається на ворога. Але той уже далеко, мчить, мов стріла, майже невидимий у своєму гоні. Тепер настає його черга: зненацька кинувшись назад, він нападає

дивовижно швидко. Лефа повертається й розтуляє маленьку пащу, готуючись знищити його своїм смертоносним укусом. Але ворог, діткнувшись гадюки, уже промчав в інший куток скрині і, недосяжний, знову дивиться відтіль на лефу.

Так триває чверть години, двадцять хвилин, інколи довше. Лефа, розлютована, роздратована, плазує до варана, а той безперестану вислизає, такий спритний, що за ним і оком не встигнути, знову повертається, кружляє, зупиняється, знову тікає, виснажуючи сили свого оскаженілого ворога. Тоді, зпенацька, вибравши хвилину, він прожогом кидається на гадюку, і бачиш лише, як вона здригається в корчах, схоплена міцною трикутною щелепою варана позаду вух, саме за те місце, де беруть її араби.

Спостерігаючи боротьбу цих маленьких тварин на дніщі скрині з-під мила, згадуєш коріду в величних цирках, у Іспанії. Однак багато небезпечніше було б роздратовати цих найнікчемніших бійців, ніж наразитися на ревучу лють величезної тварини, озброєної гострими рогами.

У Сахарі частенько можна побачити страхітливу на вигляд гадюку, довжиною понад метр і завтовшки як мізинок. В околицях Бу-Саади цей анітрохи не шкідливий плазун викликає в арабів якийсь забобонний страх. За їхніми словами, ця гадюка проходить, наче куля, крізь найтвердіше тіло й ніщо не в силі зупинити її, коли вона стрибне, забачивши будь-яку блискучу річ. Один араб розповідав мені, що така гадюка пронизала його брата та ще й погнула в нього стремено. Очевидячки, в цього чоловіка простісінько влучила куля саме тої миті, коли він уздрів гадюку.

В околицях Лагуата та змія, навпаки, не навіює жодного страху, й навіть діти беруть її руками.

Думки про цих мешканців пустелі децю заважали мені спати під очеретом Райан-Шергі. Почувши шарудіння, я щоразу підхоплювався.

День згасав; я розбудив моїх супутників, щоб піти прогулятися в дюнах і пошукати там лефу чи будь-яку піскову рибу.

Тварина, що її звать піськовою рибою, а араби називають *dwb* (вимовляється «доб») — інший різновид великої ящірки, вона живе в пісках, вигрібаючи собі там нору; кажуть, її м'ясо досить смачне. Ми частенько нападали на її слід, але побачити її не щастило. У пісках знаходять іще малесеньку комаху, що має своєрідні звичаї: мурашиний лев. Він вигрібає лійкувату ямку, трохи ширшу за монету в сто

су і відповідної глибини, й влаштовує на дні ямки засідку. Як тільки будь-яке створіння — павук, комашинка тощо — підновзає до крутих вінців його нірки, він закидає його піском, приголомшує, засліплює, і воно скочується сторчка на дно ямки. Тоді хапає його й пожирає.

Мурашиний лев став нам цього дня за найбільшу розвагу. Увечері, як звикле, подали смаженого барана, кускус і кисле молоко. Тепер під час обіду я частенько згадував англійську кав'ярню.

По тому ми полягали на килими перед наметами, бо через задуху ми не могли сидіти всередині. І ми тут спостерігали дивне сусідство двох явищ; попереду нас одне, інше — позаду: рухливих, наче розбурхане море, пісків і гладенької, немов спокійне море, соляної поверхні.

Наступного дня ми перейшли крізь дюни. Здавалось, це океан, що в розпалі бурі обернувся на пил, німотне бурхання величезних нерухомих хвиль з жовтого піску. Вони високі, як пагорби, ці перівні неоднакові хвилі, що здіймаються точнісінько, немов розлучені водяні вали, але вищі за пих і міняться муаром. І на це розлучене море, мовчазне й нерухоме, лє своє прямовисне безжальне полум'я ненажерливе південне сонце.

Треба видиратися на ці вали з золотого попелу, скочуватися іншим схилом, знову видиратися, видиратися без кінця, не маючи ані відпочинку, ані затінку. Кони хриплять, загрузаючи по коліна в пісок, ковзаються, спускаючись протилежним схилом цих дивовижних гір.

Ми вже не розмовляємо, знеможені спекою, зсушені й спрагли, як ця спалена пустеля.

Кажуть, іноді серед цих піщаних горбів людей вражас незбагненне явище, що його араби вважають за певну прикмету близької смерті.

Деся біля вас, бозна-де, б'є барабан, таємничий барабан дюн. Він б'є чітко, то тремтливо, то затихаючи, то зупиняючись, то знову починаючи свій фантастичний гуркіт.

Ніхто, здається, не знає причини цього дивовижного шуму. Звичайно це складають на карб відлуння, що підсилює, множить, неймовірно збільшує через хвилюватість дюн шурхіт гнаних вітром піщинок, — вони б'ються об зарості висхлої трави; справді, це явище завжди спостерігають поблизу невисоких спалених сонцем рослин, цуцих, наче пергамен.

Отже, цей барабан не що інше, як слухова омана.

Щойно покинувши дюни, ми зобачили трьох вершників, які чвалом мчали нам назустріч. Під'їхавши щось кроків за сто, перший верхівець скочив на землю і, трохи шкутильгаючи, попрямував до нас. Це був чоловік років шістдесяти, досить огрядний (що в тутешніх краях трапляється зрідка), в нього було суворе, типове арабське обличчя з різкими, запалими, майже жорстокими рисами. Він мав орден Почесного легіону. Звали його Сі-Шеріф-бен-Вабейці, каїд племені улад-діа.

Він виголосив довгу промову, сердито запрошуючи нас увійти до його намету й підживитися.

Вперше я побував в оселі ватажка кочового племені.

Багаті килими з кучерявої вовни лежали на підлозі, інші, спадаючи згори додолу, личкували голі полотняні стінки, ще інші тяглися над головою, створюючи щільну непрониклу стелю. Щось ніби канапки, або скорше трони, також були вкриті чудовими тканинами; запона із шпалер східного малюнка перетинала намет навпіл, відділяючи нас од тієї половини, де мешкали жінки, — подеколи нам було чутно, як вони там гомоніли.

Ми посідали. Двоє синів каїда вмостились поруч батька; іноді він уставав і кидав якесь слово поверх перетинку, невидима рука подавала страву, що парувала, і каїд зараз же починав нас пригощати.

Чутно було, як біля матерів гралися й галасували малі діти. Які вони, ці жінки? Напевно, вони роздивлялися на нас через непомітні шпарки, але ми не могли їх бачити.

Арабські жінки здебільша маленькі, з білою, як молоко, шкірою й обличчям ягнички. Вони соромляться показувати тільки своє лице. Можна побачити жінок із народу, що, йдучи на роботу, старанно закутують лице, але тіло їхнє закрите тільки двома вовняними пілками, що спадають одна спереду, друга позаду і дозволяють бачити всю постать.

У п'ятнадцять років ці бідолахи, що могли б бути красунями, уже спотворені, виснажені важкою працею. З ранку до вечора вони гнуть спину над усілякою роботою, ходять по воду з дитиною за плечима за кілька кілометрів. У двадцять п'ять років вони здаються старими.

Їхні обличчя, як часом пощастить розгледіти, татуйовано: чоло, щоки, підборіддя прикрашають голубі зірки. Волосся на тілі знищується заради охайності; побачити жінок багатих арабів вдається дуже зрідка.

Ми вирушили в дорогу зараз же після сніданку й ввечері дістались до соляної скелі Хан-ель-Мелак.

Це щось наче гора, водночас сіра, зелена, голуба, з металевим полиском, незвичайної будови: соляна гора! Води, солоніші за океанські, омиваючи її підніжжя, випаровуються під лютою сонячною спекою, залишають на ґрунті біле шумовиння, схоже на морську піну: соляний шум! На підгір'ї землі не видно, вона схована під шаром дрібного пілу, немов якийсь велетень настругав собі на забаву триння з тієї гори і розсіяв його навколо; у западинах лежать величезні брили, що відкололися від гори: соляні брили!

Під цією незвичайною скелею потворилися начебто глибокі колодязі, де оселилося безліч голубів.

Наввтра ми вже прибули до Джельфи.

Джельфа — бридке містечко, споруджене на французький цтиб, де живуть надзвичайно привітні французькі офіцери, саме завдяки їм ми весело збавили час.

По недовгому відпочинкові вирушили далі.

Ми знову почали нашу довгу подорож крізь довгі голі рівнини. Подеколи нам назустріч попадалися цілі табуни. То це була ціла армія баранів піскового кольору, то нараз на обрії вимальовувались чудні тварини, які здавались віддалік маленькі, і їх за горбаті спини, довгі вигнуті шиї, повільну ходу можна було взяти за зграю здоровених індиків. Коли ми підходили, то впізнавали верблюдів, — їхнє черево, роздуте з обох боків, паче подвійний пухир, наче величезний бурдюк, містить близько шістдесяти літрів води. Вони також мали колір пустелі, як і всі живі істоти, народжені в цьому жовтому відлюдді. Лев, гієна, шакал, жаба, ящірка, скорпіон, навіть людина прибирають тут різноманітних відтінків спаленої землі від вогняно-рудого кольору рухливих дюн до каменясто-сірого — навколишніх гір. І маленький жайворонок пустелі так зливається з земляною курявою, що його можна зазримітити лишень тоді, коли він злітає.

Чим живляться тварини в цих неродючих краях? Адже вони існують!

Під час дощів ці рівнини протягом кількох тижнів вкриваються травою, аж поки сонце за кілька днів висупить і спалить цю скороминущу рослинність. Тоді вона набуває кольору ґрунту, вона ламається, кришиться, сиплеться на землю, мов дрібна солом'яна січка, що її вже годі й відріз-

нити. Але худоба вміє її відшукати й живиться нею. Отари сунуть уперед, відшукуючи цей пил із висхлої трави. Здається, ніби вони їдять каміння.

Що подумав би нормандський фермер, побачивши такі своєрідні пасовиська?

Потім ми йшли крізь місцевість, де щезли навіть птахи. Вже неможливо було знайти й джерела.

Ми спостерігали, як рухалися стовпчики куряви, схожі на струмочки диму: то сторчові, то похилі, то покручені, заввишки кілька метрів, що прудко бігли по землі, широкі вгорі, вузькі донизу.

Струми повітря, вируючи, створюючи вікнини, знімають і несуть ці прозорі, справді фантастичні хмарки, що самі тільки й оживлюють ті скорботні пустельні місця.

За п'ятсот метрів попереду нашого маленького загону їхав вершник, наш провідник, що вів нас крізь цю похмуру, пласку пустелю. Хвилин десять він, нерухомо сидячи в сідлі, посувався ступою, наспівуючи рідною мовою протяжливу пісню, з своєрідним, на місцевий кшталт ритмом. Ми їдемо за ним слідом тою ж ходою. Потім зненацька він пускається бігти клусом, ледь підстрибуючи, випроставшись, майже підвівшись на стременах, його широкий бурнус має в повітрі. І ми подались за ним, аж поки він зупиняється, аби стишити ходу.

Я питаю мого сусіду:

— Яким побитом він може вести нас крізь ці голі простори, де ніщо не вказує шляху?

Він відповів:

— Аби лишень були верблюдячі кістки.

Справді, що чверть години ми натрапляли на величезні купи кісток, обгризені звір'ям, спалені сонцем, що плямилися білі-білісінькі на піску. Іноді це був кавалок ноги, іноді — уламок щелепи, часом якийсь хребець.

— Відкіля тут узялися ці рештки? — спитав я.

Мій сусіда відказав:

— Каравани залишають на шляху тих тварин, що не можуть іти далі; а шакали розтягують не всі кістки.

І декілька днів тяглася ця одноманітна подорож, ми йшли слідом за тим самим арабом, тим самим ладом, увесь час верхи на копях, майже не розмовляючи між собою.

Одного разу в пообідню пору, коли ми мали ввечері прибути до Бу-Саада, я помітив дуже далеко попереду нас

якусь темпу пляму, ще збільшену через зорову оману, якоїсь незвичайної форми. З неї знялося двоє шулік, що їх ми сполохали, під'їжджаючи. То було падло, слизувате, сире, неважаючи на спеку, воно лисніло гнилою кров'ю. Залишилася сама груднина, кінцевини, очевидно, розтягли ненажерливі їдці мертвяків.

— Попереду нас їдуть мандрівники, — сказав лейтенант.

Минуло кілька годин, і ми ввійшли немов до глибокого яру чи ущелини — страховинного пекла між зубчастими, як пилка, скелями, гостроверхими, грізними, що, здавалось, повстали проти немилосердно лютого неба. Там лежав іще один труп. Шакал, що жер його, утік.

Трохи згодом, коли ми знову вибрались на рівнину, якась сіра купа, що виднілася попереду нас, раптом заворушилась, і я побачив, як поволі на довжелезній шиї підвелася верблюжа голова; тварина конала. Вона лежала тут, на боці, мабуть уже два-три дні, вмираючи від утоми й спраги. Її довгі ноги, нібито розбиті, спутані, нерухомі простяглись на огненній землі. Почувши, що ми наближаємось, верблюд підніс голову, наче сигнальний ліхтар. Його чоло, роз'ятрене немилосердним сонцем, обернулось на суцільну рану й стікало кров'ю; він провів нас покірливими очима. Він не застогнав, не зробив жодного зусилля, щоб підвестися. Здавалось, він усе розумів, і, бачивши, як численні його брати гинули так само у довгих подорожах крізь пустелі, добре знав бездушність людей. Настала його черга, та й по тому. Ми пройшли далі повз нього.

По чималім часі я обернувся позад себе: ще й досі було видно на тлі піску зведену довгу шию покинутої тварини, що дивилась услід останнім живим істотам, котрих судилось їй бачити, аж поки їх поглинув небокрай. А ще за годину ми вздріли прищуленого до скелі собаку, з роззявленою пащею, вициреними зубами, він не міг поворухнути й лапою, і погляд його був утуплений у двох шулік, що чистили поруч своє пір'я, чигаючи, коли він сконає. Собака був геть приголомшений жахом перед цими терплячими птахами, які прагли його м'яса, — він навіть не повернув голови, не помітив каміння, що шпурляв у нього, проїжджаючи повз, один спагі.

І раптом, коли ми виїхали з нової ущелини, я побачив перед собою оазу.

Це було незабутнє видово. Щойно ми перейшли безмежні пустелі, подолали шпилясті, лисі обпалені гори, не

побачивши й жодного дерева, жодної рослини чи зеленого листячка, і ось перед нами, біля наших ніг,— щільні купи темного зела, немов листяне, майже чорне озеро розкинулось на піску. Оподаль, за цією великою плямою, знову починалась пустеля, простягаючись у безмежжя, до невлвовимого обрїю, де вона зливається з небом.

Місто спускалося схилом аж до садків.

Що ж то за міста — ці оселі в Сахарі! Якесь скупчення, нагромадження зліплених з грязі кубиків, висушених сонцем. Всі ці чотирикутні халупки з затужавілої багнуки туляться одна до одної, ледь полишаючи між примхливими пиріями щось ніби вузькі галереї, вулички, схожі на ті ходи, що прокладають собі звірі там, де раз у раз протоптують стежку.

А втім, і все місто, жалюгідне, зведене з розбвтаной глини місто, скидається на спорудження якихось звірів, на житла бобрів, безформні оселі, побудовані без струменту, тими засобами, що їх природа полишає істотам нижчого гатунку.

То тут, то там розкішна пальма підносить свою крону на двадцять футів над землею. По тому раптом ми входимо в ліс з алеями, затиснутими з обох боків глиняним муром. Праворуч і ліворуч сила фінікових пальм розкривають над садками розлогі парасолі, прихищаючи в своєму густому свіжому затінку юрбу тендітних садових дерев. Під захистом цих велетенських пальм, розгойданих вітром, мов широкі віяла, буяють абрикосові, фігові, гранатові дерева, виноград і незрівнянна городина.

Річкова вода, зібрана в просторих водоймах, розподіляється між садибами, як газ у наших країнах. Ретельна адміністрація бере на обрахунок кожного мешканця, що користується джерелом за допомогою рівчаків протягом одної чи двох годин на тиждень, як до розмірів його володіння.

Статок власника обчислюють за кількістю пальм. Ці дерева, охоронці життя, захисники вологи, безнастанно занурюють у воду своє коріння, тоді як їхнє чоло купається в полум'ї.

Долина Бу-Саада, що нею річка струмить до садків, чарівна, як краєвид уві сні. Поросла фініковими пальмами, смоквами, високими розкішними деревами, вона сходить униз схилом між двома горами з червоними вершинами. Понад бистрою річкою арабські жінки з закутаними головамч й босими ногами мнють білизну, пританцьовуючи на

ній зверху. Вони скочують її у купу в потоці й толочать ногами, граційно вихиляючись.

Річка прудко біжить і дзюрчить впродовж усієї улоговиши. Витікаючи з оази, вона ще повновода; але пустеля, що чигає на неї, жовта спрагла пустеля, одразу її випиває біля самого в'їстя з садків, рантово поглинаючи її своїми неродючими пісками.

Якщо навзаході сонця зійти на мечеть, щоб оглянути все місто в цілому, перед очима розгортається незвичайне видовище. Плaskі чотирикутні дахи створюють немов водоспад зліплених з глини шахівниць чи брудних хусток. На дахах метушаться мешканці міста, що видираються на свої халупи, тільки-но спадає вечір. На вулицях не видно нікогісінько, не чути нічого; але варто лишень глянути на ці дахи з високого місця, і вас уразить незвичайний рух. Ладнають до вечері. Зграйки дітей у білому лахмітті комашатся по кутках. Арабські жінки з пароду, подібні до незграбних сувоїв брудного шмаття, готують кус-кус або пораються з чим іншим у своєму господарстві.

Заходить ніч. Тоді на даху стелять джебел-амурські килими, старанно повигонивши з них поперед скорпіонів, що роєм рояться в таких халупах; по тому вся родина засинає проти неба, де сяє безліч мерехтливих зірок.

Оаза Бу-Саада, хоч і невеличка,— одна з найчарівніших в Алжирі. В околицях можна полювати на газелі, яких трапляється там чимало. Тут водиться також чимало й грізної лефи, і навіть огидного цибаня-тарантула; увечері часом видно на стінах хижок його величезну рухливу тіль.

У цьому ксарі досить жваво торгують, бо він лежить недалечко від Мзабського шляху.

Мозабіти і євреї — єдині купці, єдині крамарі, єдині підприємці в усій цій частині Африки.

Мандруючи на південь, помічаєш євреїв у такій відворотній ролі, що стає зрозуміло люту ненависть деяких народів до цих людей і навіть нещодавні вбивства. Європейські євреї, алжирські євреї, євреї, що ми їх знаємо, з якими щодня спілкуємося, наші сусіди й наші друзі, люди світові, освічені, розумні, часто дуже милі. І ми страшенно обурюємося, дізнавшись, що мешканці якогось маленького, нікому не відомого й віддаленого міста перерізали й потопили кількасот дітей Ізраїлю. Нині це мене вже не дивує, бо наші євреї анітрохи не схожі на тамтешніх.

У Бу-Сааді ми бачили, як вони сидять навкарачках біля своїх брудних барліг, неситі, запливлі салом, і чигають на араба, немов отой павук на муху. Вони займають його і силкуються втиснути йому сто су за розписку. Людина розуміє небезпеку, вагається, відмовляється. Але його мучить бажання випити й усякі інші бажання. Ці сто су втілюють для нього стільки насолод!

Врешті він дається на підмову, бере срібну монету й підписує засмальцьованого папірця.

Через три місяці він буде винен десять ф'ранків, через рік сто ф'ранків, а за три роки — аж двісті. Тоді євреї продає його землю, якщо той її має, коли ж ні — то верблюда, коня, віслючка, словом, усе його майно.

Начальники, каїди, агі й бах-агі також потрапляють у пазурі цих хижаків, що є справжнім лихом, невігойною болячкою в наших колоніях, величезною завадою на шляху цивілізації й добробуту арабського народу.

Коли французька колона вирушає упокорити якесь бунтівливе плем'я, євреї хмарою сунуть за нею, скуповуючи зацівдарма одібране добро, й перепродують його арабам, щойно загони відходять далі.

Якщо трапляється захопити в якійсь місцевості, скажімо, шість тисяч овець, то що робити з цією здобиччю? Відпровадити її до міста? Вівці погинуть у дорозі, бо чим же їх годувати, чим напувати, коли гнати треба двісті-триста кілометрів по спаленій землі? До того ж, щоб довести і встерегти такий табун, потрібно вдвічі більше людей, ніж має загін. Може, повбивати тварин? Яка б то була різанина і який збиток! Ось тут і з'являються євреї і пропонують купити увесь загін по два ф'ранка за вівцю, яка коштує двадцять. Зрештою, до державної скарбівні надійде хоч дванадцять тисяч ф'ранків. І на обладку погоджуються.

Через тиждень колишні власники дістають своїх баранів по три ф'ранка за голову. Французька помста небагато варта.

Євреї — господарі на всьому Півдні Алжіру. Справді, годі й шукати араба, що їм не заборгував, бо араби не люблять повертати борги. Вони воліють краще переписати вексель хоч і на сто, на двісті відсотків. Арабові здається, що він рятується, вигадуючи час. Слід було б ухвалити спеціальний закон, щоб змінити це прикре становище. А втім, на всьому Півдні євреї промишляють тільки ли-

хварством, найбезчеснішими, які тільки можливі, способами; справжні крамарі — то мозабіти.

Коли приїздиш до будь-якого селища в Сахарі, одразу помічаєш окрему породу людей, що зосереджують у своїх руках місцеві справи. Всі крамниці належать їм, вони торгують європейськими товарами й товаром місцевого продукування; вони кмітливі, енергійні, вони комерсанти за покликанням. Це бені-мзаб чи мозабіти. Їх прозивають «євреями пустелі».

Араб, справжній араб, уродженець шатра, що вважає працю за безчестя, зневажає мозабіта-комерсанта, але в певний час приходить по запаси до нього в крамницю; до того ж араб доручає йому на схорону свої коштовності, бо через своє кочове життя він не може брати їх із собою. Між ними існує щось наче постійна угода.

Мозабіти захопили всю торгівлю в Північній Африці. Їх видно скрізь — і по наших містах, і по селищах Сахари. Потому, забагатівши, торговець повертає до Мзаба, де він має улягти певному очищенню, щоб знову досягти свої політичні права.

Ці араби, що їх легко пізнати, бо на зріст вони нижчі й присадкуватіші, ніж інші арабські племена, й мають здебільша пласке й широке обличчя, товсті губи та глибоко посаджені очі під рівними, дуже густими бровами, — мусульмани-схизматики. Вони належать до одної з трьох розкольницьких сект Північної Африки, й деякі вчені мають їх за нащадків останніх прибічників хариджизму*.

Країна цього народу, можливо, найдавніша на всій африканській землі.

Їхні батьки, вигнані з Сирії зброєю пророка, оселилися в Джабель-Нефусі на схід від берберійського Тріполі.

Але гнані раз по раз звідусіль, де б не осідали, вони скрізь викликали задрощі своїм розумом та спритністю і підозру, як чужовірці; врешті вони оселились у пайнеродючішим, найжахливішим, геть спаленим краї. Він зветься арабською мовою Хаммада (розпечений) і Шебка (тенета), бо скидається на величезну мережу з скелястих круч і чорного каміння.

Мозабітський край лежить приблизно за сто п'ятдесят кілометрів від Лагуата.

Ось як майор Коїн, людина, що найкраще знала весь Південний Алжир, змальовує в надзвичайно цікавій брошури своє прибуття до Мзаба:

«Майже посеред Шебки міститься западина, схожа на циркову арену, утворена пасмом вапнистих лиснючих скель, з дуже крутими внутрішніми схилами. На північному заході й південному сході вона має два проходи, крізь них тече Уед-Мзаб. Ця западина, близько вісімнадцяти кілометрів завдовжки, і не більше двох кілометрів завширшки, обіймає п'ять міст округи Мзаб, і землі, на яких мешканці цієї долини вирощують самі садки.

Ззовні, з півночі і зі сходу, це скелясте пасмо нагадує скупчення надгробків, нагромаджених один над одним у великому безладі; можна подумати, що це величезний арабський некрополь. Здається, тут мертва сама природа. Жодної зеленої плями, де б відпочило око; навіть хижі птахи й ті немов тікають з цих скорботних місць. Тільки проміння неблаганного сонця відбивається на сірувато-білих скелястих мурах, відкидаючи тіні, що лягають хиמרним малюнком.

Який же подив, я сказав би навіть захват, відчуває мандрівник, коли, видершись на гребінь скелястого кряжа, він несподівано вздріє всередині цирку п'ять велелюдних міст, оточених садками з розкішною рослинністю, що вимальовується темно-зеленими смугами на червонуватому тлі уед-мзабського річища.

Навколо цирку — оголена пустеля, смерть; біля його підніжжя — життя, очевидні ознаки розвинутої цивілізації».

Мзаб — це республіка чи скорше комуна на зразок тієї, що хотіли заснувати паризькі революціонери 1871 року.

Ніхто в Мзабі не має права сидіти без діла; дитина, як тільки вона в силі ходити й що-небудь нести на собі, допомагає батькові поливати садки, що є постійною й найважливішою працею тутешніх мешканців. З ранку до вечора мул або верблюду витягає шкіряне відро з водою, його зараз же виливають у риштак, мудро злагоджений в такий спосіб, щоб не втратити жодної краплини дорогоцінної вологи.

Окрім того, Мзаб має чимало загат, щоб збирати дощову воду. Отож він незрівнянно випередив наш Алжир.

Дощ! Для мзабітів це щастя, безпечний достаток, урятований врожай. І коли він іде, люди наче божеволіють. Вони вискакують на вулицю, палять з рушниць, співають, біжать до садків, до річки, що вже починає струмити, до загат — турбуватися про них зобов'язані всі громадяни. Коли який греблі загрожує небезпека, туди біжить усе населення. Вперта праця людей, їхній розум, спритність

обернули найдикишу й найбезрадіснішу частину Сахари в квітучий край з упораними землями. Семеро пишних міст розкинулось навкруги під сонцем. Ось чому мозабіти ревно оберігають свою країну й намагаються, наскільки можливо, забороняти чужоземцям туди вступати. В деяких містах, як у Бені-Ісчем, наприклад, чужоземець не має права залишатися й на одну ніч.

Обов'язки поліції виконують геть усі. Ніхто не відмовиться в разі потреби подати збройну допомогу. В цій країні немає ні убогих, ані жебраків. Незаможні харчуються у своїх фракціях.

Майже вся людність уміє читати й писати.

Повсюдно тут школи, важливі комунальні підприємства. Багато хто серед мозабітів, перебувши кілька років у наших містах, повертаються додому, оволодівши французькою, італійською, іспанською мовами.

Брошура майора Коїна * містить безліч дивовижних подробиць про цей цікавий маленький народ.

В Бу-Сааді, як і по всіх оазах і містах, мозабіти ведуть всю торгівлю й обмін, держать різні крамниці й обіймають всілякі професії.

По чотириденному перебуванню в цьому маленькому місті в Сахарі, я знову попрямував до узбережжя.

Гори, що траплялись нам на цьому шляху до морського берега, мали дивний вигляд. Вони скидаються на середньовічні фортеці, їхні зубчасті мури тягнуться цілі кілометри. Гори мають правильну форму, чотирикутні, наче витесані за математичним виміром. Найвища поміж них пласка на вершечку і, здається, неприступна. За свою форму вона дістала назву «Більярд». Незадовго до мого приїзду двоє офіцерів уперше видерлися на неї. На верховині вони натрапили на два величезних римських водоймища.

КАБІЛІЯ — БУДЖІЯ

Ось ми і в пайбагатшій і найгустіше заселеній частині Алжіру. Країна кабілів горувата, вкрита лісом і полями. Покинувши Омаль, спускаємось у широку долину Сахель.

Там вивишається величезна гора Джур-Жура. Її найвищі верхів'я сірі, немов обсіпані попелом.

Скрізь на трохи нижчих вершинах розкинулись селища, схожі здалеку на купки білого каміння. Інші туляться по схилах. У цих родючих краях повсюди точиться між європейцями й дубільцями неблаганна боротьба за землю.

Кабілія заселена щільніше за найбагатолюдніші департаменти у Франції. Кабіли не кочовики, вони домосиди й люблять працювати. Та алжірці тільки про те й клопочуться, як би їх пограбувати.

Ось різні способи, що вживаються, аби повигонити й обі-брати нещасних місцевих землевласників.

Перша-ліпша приватна особа, виїхавши з Франції, звертається до бюро в справах розподілу землі і прохає відвести йому ділянку в Алжирі. Прибулому пропонують шапку зі скрученими папірцями, і він витягає номер, що відповідає певному наділу. Віднині цей наділ — його власність.

Він їде і в тубільному селищі потрапляє на цілу родину, що сидить на його ділянці. Ретельні тубільці зорали цілину, допилювали, щоб вона давала врожай. Крім цієї землі, вони не мають нічого. Чужоземець їх зганяє. Вони покірно йдуть геть, бо такий *французький закон*. І ці люди, позбавлені всіх засобів життя, прямують до пустелі й обертаються на заколотників.

Інколи доходять згоди. Європейський колоніст, злякавшись спеки й суворого вигляду країни, домовляється з кабілом, і той робиться його фермером.

І тубілець, залишаючись на *своїй* землі, посилає щороку,

залежно од урожаю, одну, півтори чи й дві тисячі ф'ранків європейцеві, котрий повернувся до Франції.

Така ділянка дає не менше прибутку, ніж узята на відкуп тютюнова крамниця.

А ось інший спосіб.

Палата голосує за позику в сорок чи п'ятдесят мільйонів на колонізацію Алжіру.

На що буде витрачено ці гроші? Безперечно, на спорудження загат, насадження лісів на гірських схилах, щоб затримувати води, на угноювання ялової землі?

Аж ніяк! На оббирання арабів. Бо ж земля в Кабілії набула чималої вартості. Її ціна в найкращих місцях сягає до тисячі шістсот ф'ранків за гектар, а повсюдно вона коштує вісімсот ф'ранків.

Кабілі-землевласники мирно живуть по своїх господарствах. У достатку вони не бунтуються й хочуть лише, щоб їм дали спокій.

Що ж відбувається? Виділено п'ятдесят мільйонів ф'ранків. Кабілія — пайгарніший край Алжіру. Отож кабілів грабують на користь хтозна-відкіль прибулим колоністам.

Як же їх грабують? Кабілам сплачують *сорок ф'ранків* за гектар, що коштує щонайменше *вісімсот*. І голова родини, й слова не мовивши (бо такий закон), йде світ за очі, з разом із ним усі його челядинці: гулящі відтепер чоловіки, жінки, діти.

Ці люди не мають нахилу ні до торгівлі, ані до ремесла, вони знають тільки хліборобство.

Отож родина живе доти, доки ще в неї залишаються рештки грошенят, одержаних за землю. Тоді наступають злидні. Чоловіки беруть рушниці і йдуть за от таким Бу-Амамом, аби ще раз довести, що Алжир може підлягати тільки збройній силі.

Вам скажуть: «Ми залишаємо тубільців на родючих землях, поки тут бракує європейців; коли ж вони з'являються, ми вигонимо тих, хто оселився перший». — «Хай так. Але що ви робитимете, коли вже не стане родючої землі?» — «Ми будемо угноювати неродючі, сто чортів!» — «Ну, а чому б вам не угноювати їх зараз, адже ви маєте п'ятдесят мільйонів?»

Як! Ви бачите, що приватні товариства будують велетенські греблі, аби постачити водою суцільні райони; ви знаєте з видатних праць талаповитих інженерів, що досить засадити лісом декілька вершин, аби відвоювати під рільни-

цтво величезні простори, котрі простяглись унизу, — і ви не знайдете іншого способу, як виганяти кабілів?

Сказати їй те, — зразу ж за Теллем земля вже гола, неродюча, майже непридатна до оброблення. Тільки араби, яким доволі двох жменюк борошна на день й кількох фіг, можуть існувати в цих засушливих краях. Європець не зміг би там жити. Отже, залишаються, насправді, дуже обмежені простори для нових колоністів, а тому доводиться... вигонити тубільців. Так і роблять.

Одним словом, крім щасливих землевласників долини Мітіджі, і тих, хто одержав землю в Кабілії одним із наведених вище способів, та, загалом, окрім всіх поселенців вздовж морського берега на вузькій смузі землі, відмежованій Атласом, — колоністи зазнають скрути. Алжир ще може прийняти лишень мізерну кількість переселенців. Він їх ледь прогодує.

До того ж, з цілком зрозумілих причин, керувати цією колонією надзвичайно важко.

Великий, мов будь-яка європейська держава, Алжир утворений з надто різнотипних районів, і людність їх дуже відмінна між собою. Саме цього, здається, ще їй досі не збагнув жодний уряд.

Потрібно глибоко вивчити країну, перш ніж братися нею керувати, бо кожна вимагає цілком особливих законів, постанов, розпоряджень і застережних заходів. Але губернатор, хоч який би він був, завжди, на лихо, зовсім не знайомий з місцевими звичаями і побутом; отож він може покладатися тільки на урядовців, що його репрезентують.

Хто ж ці урядовці? Колоністи? Люди, що зросли в цій країні, добре знаються на її потребах? Анітрохи! Це просто якісь молодики, що прибули з Парижа слідком за віце-королем. І один з таких молодих невігласів правує над п'ятдесятьма чи ста тисячами людей. Він робить дурницю за дурницею і руйнує цілий край. Тут це звичайна річ.

Бувають і винятки. Інколи якийсь повноважний представник губернатора завзято береться до роботи, намагаючись з усім ознайомитися, все зрозуміти. Звичайно, йому знадобилось би не менш десяти років, щоб обізнатися як слід. Але минає шість місяців, і він поступається місцем іншому. Його переводять з родинних причин чи інших обставин з туніського кордону до марокканського; і там він одразу ж береться керувати тим самим робом, що до нього він удавався тут, звіряючись на свій невеликий досвід,

застосовуючи до зовсім різних пародностей одні й ті самі правила й способи.

Зрештою, справа тут насамперед не в самому губернаторові, а в тих людях, що його оточують.

Щоб запобігти цьому лихові, виправити ці згубні звичаї, спробували створити школу адміністраторів, де б певна категорія молодих людей навчалася основних засад, необхідних, щоб керувати цією країною. Але план зазнав невдачі. Полигачі пана Альбера Греві* відкинули цей почин. І цього разу гору взяв фаворитизм.

Отже, адміністративний персонал поповнюється в найдивніший спосіб. Щоправда, трапляються й тут інколи люди розумні й працюючі. Нарешті уряд, за браком придатних кандидатів, запрошує колишніх офіцерів з Бюро в арабських справах. Ці принаймні добре знають тубільців; але важко припустити, що, змінивши одяг, вони негайно поміняють свою адміністративну методику, та й навіщо тоді люто їх вигонити, коли вони носять уніформу, і приймати їх знову, як тільки одягнуть сурдут.

А що я вже зачепив цю складну тему про алжирську адміністрацію, мені хочеться мовити ще кілька слів з приводу основного питання, що його треба розв'язати негайно. Йдеться про великих тубільних ватажків, котрі насправді — єдині державці, всемогутні державці тієї частини нашої колонії, що лежить між Теллем і пустелею.

На початку французької окупації найвірнішим ватажкам надали разом із званням агі чи бах-агі дуже широкої влади над племенами на чималій частині земель. Наші зусилля були б даремні; їх заступили у згоді з нами впливи арабських ватажків, що стали працювати на нас, хоч ми й передбачали зраду, й стикалися з нею досить часто. Цей захід був розумний, і політично виправданий; він дав загалом чудові наслідки. Деякі агі нам прислужилися, і завдяки їм збережено життя багатьох тисяч наших вояків.

Але з того, що якийсь захід виявився чудовим у певний момент, аж ніяк не випливає, ніби він і залишається найкращим, попри ті зміни, що відбуваються у країні з розвитком колонізації.

Нині існування цих можновладців, єдиних, кого шанує й кому скоряється плем'я, ховає для нас постійну небезпеку і є нездоланною завадою для цивілізації арабів. Однак воєнна партія неначе завзято захищає інституцію тубільних ватажків проти спроб цивільної партії її скасувати.

Я не міг би всебічно трактувати це важливе питання; але досить відвідати племена, як відвідав я, щоб ясно побачити величезні вади нинішнього стану. Я наведу лишень кілька фактів.

Саїдський ага — ось кому насамперед ми зобов'язані впертим опором Бу-Амами.

З початку повстання цей ага пішов зі своїми гумами пристати до французького війська. Дорогою він зустрів загін трафі, що вирушив з тією ж метою, і з'єднався з ним.

Але саїдський ага був обтяжений боргами, котрі не міг сплатити. Отож йому спало на думку, напевно, вночі, вчинити напад; він зібрав своїх людей і наскочив на трафі. Ті, зазнавши поразки в першій сутичці, все ж таки взяли гору, і саїдський ага змушений був тікати зі своїми гумами.

Але оскільки саїдський ага — наш спільник, наш друг, наш намісник, оскільки він репрезентує французьку владу, то трафі не мали сумніву, що ми доклали рук до нічної справи, і, замість приєднатися до французів, вони перекинулися на інший бік і негайно подалися до Бу-Амами, якого вже не покидали до кінця, складаючи головні його сили.

Приклад знаменний, чи ж не так? А саїдський ага залишився нашим вірним другом. Він виступає під нашим стягом!

Водночас покликаються на одного славнозвісного агу, котрого наші військові глибоко шанують, бо він має великий вплив серед багатьох племен.

Він то допомагає нам, то зраджує нас,— як і коли йому вигідніше. Удаючи з себе про людське око спільника французів, котрі підтримують його впливовість, він потай подає руку повстанцям. По правді кажучи, він однаково зраджує і тих, і тих тоді, коли можна пограбувати.

Безперечно, він брав участь у вбивстві полковника Бопретра, та нині він так само з нами. Ми маємо велику підозру, що багатьма нашими невдачами зобов'язані саме йому.

Наш непохитний друг френдійський ага багато разів попереджав нас про подвійну гру цього володаря. Але ми пускаємо все це повз вуха, бо саїдський ага, як йому вигідно, робить послуги військовій владі, хоча водночас і стає в пригоді нашим ворогам.

Це своєрідне становище, відкритий захист, який ми подаємо цьому ватажкові, убезпечує йому безкарність за безліч злочинів, що він їх творить день у день.

Ось що відбувається.

Араби по цілому Алжіру обкрадають один одного. Не минає ночі, щоб нас не сповістили про крадіжку двадцяти верблюдів тут, сотні баранів десь-інде, про зникнення биків поблизу Біскри, коней — біля Джельфи. Злодіїв ніколи не знаходять. Однак кожний офіцер з Бюро в арабських справах знає, де перебуває крадена худоба! Її переганяють до цього аги, що править за переховувача крадежі всім розбійникам у пустелі. Хапану худобу приєднують до його неосяжної череди; частину він залишає собі за сприяння крадіям, останню повертає по якимсь часі, коли минає небезпека переслідування.

На Півдні це кожному відомо.

Але нам потрібна ця людина, котрій дозволили набути такого величезного впливу, що до того ж зростає день у день через її поміч усім грабіжникам,— і ми на все за-туляємо очі.

Ось чому цей можновладець неймовірно багатий, тоді як джельфійський ага, паприклад, відданий інтересам колонізації, мало не зруйнувався, споруджуючи ферми, піднімаючи цілині землі тощо.

Але й поза всім цим, правування над племенами отаких-от тубільних володарів спричиняється до сили ще важливіших ускладнень. Щоб здати собі в цьому справу, треба мати цілком певне уявлення про сучасний Алжир.

Земля й людність нашої колонії розподілені дуже чітко.

Це насамперед прибережні міста, що мають з внутрішнім Алжіром не більше зв'язку, ніж самі французькі міста.

Мешканці надморських алжирських міст сиднем сидять по своїх оселях; вони тільки дослухаються до відгемону тих подій, що відбуваються в глибині країни, і про їхній вплив на арабів шкода й говорити.

Наступна зона, Телль, частково заселена європейськими колоністами. Але колоніст має араба лишень за ворога, в якого треба відхопити землю. Він підсвідомо його ненавидить, переслідує й, коли може, обдирає. Араб оддячує йому тим самим.

Отож войовнича ворожість між арабами й колоністами перешкоджає цим останнім хоч будь-якою дещицею сприяти цивілізації перших. У зоні Телль то ще півлиха. Європейці безнастанно прагнуть витиснути тубільців, і недовго доведеться чекати, щоб араби, зруйнувавшись чи позбувшись землі, одійшли далі на південь.

Треба, щоб ці переможені сусіди сиділи тихо, а тому слід повсякчас підтримувати серед них наш авторитет, завше мати їх на оці і передовсім користуватися серед них безмірним впливом.

Що ж відбувається тут нині?

Європейці ніколи не відвідують племена, розкидані на неозорих просторах краю. Хіба що офіцери з Бюро в арабських справах коли-не-коли, під час інспекторських оглядин розпитуються в каїдів про те, що діється в племені, цілком задовольняючись їхніми розповідями.

Але каїд підлягає владі тубільного ватажка — аги чи бах-аги. Якщо цей володар належить до «великого шатра», до знакомитої, шанованої в пустелі родини, тоді його вплив справді безмежний. Усі каїди скоряються йому, як це було й перед французькою окупацією; і хай що б там сталося, нічого не доходить до французької військової влади.

Отож плем'я — це якийсь особливий світ, неприступний через пошану й страх перед агою, котрий, наслідуючи звичаї своїх пращурів, править з арабів, своїх підданців, усілякі побори аж до здирства. Він повновладний господар, бере собі, скільки йому заманеться, — сотню овець або й дві, поводить як дрібний тиран. А що його авторитет підтримуємо ми, то це все є той самий колишній арабський режим під орудою французького уряду, ієрархічний грабунок, не кажучи вже про те, що ми не маємо тут жодної ваги й апічогісінько не знаємо про стан країни.

Єдино завдяки цим обставинам ми й в гадці не маємо, що готується повстання, аж поки воно вибухне.

Отже, влада можних тубільних ватажків перешкоджає справжньому й безпосередньому впливу французьких урядовців на ці племена, що залишаються для нас світом за високими мурами.

Як же цьому зарадити? А ось так. Майже всі ватажки племен, окрім двох чи трьох, потребують грошей. Треба призначити їм десять, двадцять, тридцять тисяч ліврів річної ренти, беручи до уваги їхню впливовість та зроблені нам колись послуги, і змусити їх постійно жити в Алжирі чи в будь-якому іншому місті на узбережжі. Деякі військові вважають, що такий захід спричинився б до заколоту. В них є свої міркування... добре відомі. Інші офіцери, що живуть у глибині країни, навпаки, запевняють, що це призвело б до втихомирення.

Та це ще не все. Тубільних вождів повинні заступити нивільні урядовці, які б оселилися серед арабів і яким каїди безпосередньо підлягали. В такий спосіб була б раз на завжди скасована важлива завада, й цивілізація могла б мало-помалу прищеплюватися в цих краях.

Але на корисні реформи доводиться довго чекати,— в Алжирі так само, як і у Франції.

Переїжджаючи Кабілію, я упевнився у нашій цілковитій безпорадності навіть щодо племен, які живуть серед європейців.

Я їхав до моря нескінченною долиною, що веде від Бені-Мансура до Буджії. Перед нами, вдалині, обрїй заступила якась незвичайна густа хмара. Небо над головою було того кольору молочної блакиті, який буває улїтку в цих гарячих краях; але там, у далечині, руда хмара з жовтими відблисками, не схожа ні на громовицю, ні на туман, ані на той густий піщаний вихор, що пролітає, мов шалений буревій, затиєвала все навкруг сірою млою. Ця щільна хмара, важка, майже чорна унизу і дещо ясніша у небесній високості, загороджувала, наче муром, усю широку долину. Тоді раптом у застиглому повітрі злегка потягло гаром. Але яка безмірна повинна бути пожежа, щоб породити цю димну гору?

Це справді був дим. Усі кабільські ліси горіли.

Невдовзі ми увійшли в задушливу півтемряву. За сто метрів попереду нічого не було видно. Коні важко дихали. Здавалось, зайшов вечір. І ледь відчутний вітерець, лінивий вітерець, що тільки-тільки ворухить листя, гнав до моря цю хибку ніч.

Дві години ми очікували звісток у якомусь селищі; наш маленький повіз вирушив у дальшу путь, коли вже справжня ніч, у свою чергу, залягла над землею.

Далеке, ще хистке світло осявало небо, наче заграва. Вона все зростала, ширилася, здійснюючись над видноколом, не сяла, а наче підпливала кров'ю.

Раптом, за крутим поворотом долини, я опинився немов перед велетенським освітленим містом. То була суцільно спалена гора, чагарі на ній вже зчорніли, але незліченні стовбури дубів і оливкових дерев стояли розжарені, геть обсмалені, вони жевріли, та вже не курілися; наче безліч величезних ліхтарів, то шикуючись шерегами, то вільно розсипаючись навсібіч, вони накресливали безкраї бульвари, майдани, звивисті вулиці, що їх примхливість,

плутанину або стрункий лад ми споглядаємо, коли здалеку дивимось уночі на освітлене місто.

Що далі ми просувались, то більше наближались до несяжного багаття, й світло ставало сліпучим. Протягом самого тільки цього дня вогонь поширився на двадцять кілометрів лісу.

Коли переді мною відкрився вогняний кордон, я застиг у невимовному сполоху й захваті, збурений цим видовищем, найстрашнішим і найвразливішим, яке я будь-коли бачив. Пожежа котилась безмежним простором, наче морський вал. Вона насувалася швидко й безнастанно, стинаючи все навколо на землі. Кущі горіли й згасали. Немов смолоскипи, спокійно палали розлогі дерева, погойдуючи високими вогняними китицями, а полум'я, стрибаючи короткими спалахами по лісовій памолоді, мчало вперед.

Цілу ніч ми посувалися за страховинним кострищем. На світанку ми дісталися до моря.

Оточена поясом чудернацьких гір з химерними й чарівними зубчастими гребенями й порослими лісом узбіччями, Буджійська затока, молочно-блакитна на колір, проте ясна, павдивовижу прозора, кругліла проти незворушно лазурового, наче застиглого неба.

Край побережжя, ліворуч, стрімким гірським схилом місто скочується до моря по зеленій трав'яній скатертині, немов ручай білих будиночків.

Увійшовши до міста, опиняєшся немовби серед чудесних неправдоподібних оперових декорацій, які ввижаються іноді в гарячковому маренні про казкові країни.

Тут і мавританські будиночки, і французькі, і, куди не глянь, руїни — точнісінько такі, які видно на передньому плані кону, біля тектурового палацу.

Коли прибуваєш до міста, біля самого моря, на набережній, де причалюють океанські пароплави, де прив'язані місцеві рибальські човни з вітрилами, наче крила, серед казкового краєвиду в око впадає румовище, таке мальовниче, що видається штучним. Це старовинні сарацинські ворота, геть повиті плющем.

На порослих лісом схилах навколо міста — скрізь руїни, частки римських мурів, залишки сарацинських пам'ятників, рештки арабських споруд.

Тихий і пекучий день минув, надійшла ніч. Тоді навкруг затоки стало дивне видово. Що більше густішали сутінки, інше, не денне світло все дужче охоплювало край-

небо. Пожежа, наче військо облогою, оточила місто, затягла щільним кільцем. Нові вогнища, запалені кабілами, спалахували один по одному, чарівно відбиваючись у спокійних водах просторої затоки, облямованої пойнятими полум'ям берегами. Вогонь то скидався на низку венецьких ліхтарів, чи, мов гадюка, звивався пломенистими скрутнями й плазував по гірських заламах, то шугав угору, як вулканічний вибух, сліпучий всередині, з величезною китицею червоного диму — залежно од того, знищував він чагарникові зарості чи високостовбуристий ліс.

Я перебув тиждень у цій огненній країні, а тоді подався далі незрівнянною дорогою, що огинає затоку і йде вздовж гір: над нею здіймаються гаї, а нижче лежать інші гаї і безкраї піски, золоті піски, обполіскувані лагідними хвилями Середземного моря.

Часом пожежа сягала аж самої дороги. Доводилось вистрибувати з повозу й одкидати розжевлені дерева, що захарашували шлях, або гнати щодуху четверик коней між двома хвилями вогню: одна спускалась на дно ярка, де струмів широкий потік, інша видиралась до самісіньких вершин, обгризаючи гору, залишаючи голою її руду поверхню. Обгорілі береги, згаслі вже й захолоді, здавалось, укрито чорним покривалом, покривалом жалоби.

Подеколи ми переїздили терени, ще не займані вогнем. Стурбовані колоністи з порога своїх домівок розпитувалися в нас про пожежу, як у Франції за часів пруської війни дізнавалися про наступ ворога.

Ми бачили шакалів, гієн, лисиць, зайців, сотки всякого звір'я, що тікали від страшного лиха, знавіснілі з жаху перед вогнем.

На завороті одного видолинка я побачив раптом телеграфні дроти, — їх було п'ять, — так рясно обліплені ластівками, що вони, обважнівши, аж обвисли, створюючи між кожними двома стовпами п'ять разків пташиних пацьорків.

Та ось візник ляснув довгою пугою; хмара пташок знялася й розсіялася в повітрі. Раптово звільнені від ваги грубі металеві дроти підстрибнули й натяглися, наче пружиниста тятива. Вони ще довго тремтіли, поки їхнє повільне хитання потроху стихило.

Незабаром увіходимо до міжгір'я Шабет-ель-Акра. Покинувши ліворуч море, ми заглиблюємось у напіввідкритий гірський прохід. Ця ущелина одна з найвеличніших

у світі. Час од часу тіснина звужується; голі гранітові шпиль, червонуваті, бруцятні чи сині, так щільно зсуваються, що біля підніжжя застаються тільки суточки — стікати воді, а дорога обертається на вузький карниз, вирізьблений у самісінській скелі над потоком, що вирує доли.

Вигляд цього каменястого, дикого, величного міжгір'я щомиті міниться. Два суцільних мури, що стискають його, здіймаються іноді мало не на дві тисячі метрів; і сонце заглядає на дно цього колодязя лишень коли стоїть над ним насторч.

З того краю міжгір'я, біля в'їстя, натрапляємо на селище Керата. Його мешканці вже тиждень спостерігали, як чорний дим від пожежі виходив з похмурої ущелини, наче з велетенського димаря.

Алжирська влада згодом запевняла, що до цього лиха, котре вони могли б легко відвернути, виявивши хоч трохи завбачливості й заповзятливості, кабіли не спричинилися. Кажали також, що спаленого лісу було не більше п'ятдесяти тисяч гектарів.

Ось перш за все реляція супрефекта Філіппвіля:

«Мене повідомили мер і адміністратор з Джемани, що лісові концесії загинули та що вогонь знищив усі дуари змішаних громад. Селища Гасту, Аїн-Шершар, Джендель були під загрозою.

У Філіппвілі згоріли всі ліси.

Стора, Сент-Антуан, Вале, Дамремон мало не стали здохом вогню.

В Ель-Аруші збитків пебагато, окрім п'ятисот гектарів, спалених у дуарах трьох племен — улад-месауд, хазабра й ель-гедір.

У Сен-Шарлі згоріло близько шестисот гектарів поміж уедом Деб й уедом Гуді й вісімсот гектарів у північно-східному напрямку. Паша й арабські хижки пропали.

У змішаній громаді Коло і в Атаї вогонь спустошив геть усе.

Знищено цілком або частково концесії Тейсьє, Лесепс, Лева, Лефебр, Сідер, Бесер та інші. Понад сорок тисяч гектарів лісу на державних землях, ферми й будинки Зерібана пішли з димом. Є численні людські жертви.

Сьогодні вранці ми поховали трьох зуавів, вони стали жертвою власної самовідданості біля Вале.

Збитки — незліченні, підрахувати їх незмога навіть приблизно.

Небезпека зникла головним чином завдяки знищенню всіх лісів. До того ж змінився напрямок вітру, і я гадаю, що буде подолано й останні вогнища, а саме — на ділянках Бесон, Колло і в Естайі поблизу Робервіля.

Я надіслав учора до Колло півтораєста солдатів, реквізувавши океанський пароплав, що об'якорився тут».

Додамо до цього пожежі в лісах Зерамни, Філь-Філи, Фендека й інших місцях.

Добродій Бізерн, що чотирнадцять років поспіль підряджався постачати ліс із Ель-Міліа, писав таке:

«Мій персонал виявив надзвичайне завзяття, наражаючись на велику небезпеку, і ми двічі спромоглися подолати вогонь. Але то була даремна праця. Поки ми гасили пожежу з одного боку, араби підпалювали з іншого в декількох різних місцях».

Ось лист одного землевласника:

«Маю за честь сповістити вам, що в ніч проти понеділка фермер Ріпейр, котрий вартував мій маєток, що лежить над військовим майданом, спостерігав аж чотири спроби пустити вогонь: дві на громадських землях, за кількасот метрів од моїх володінь, іншу — над Дамремоном, ще іншу, четверту, — над Вале. Через безвітря пожежа не поширилась».

Ось телеграма з Джіджеллі:

«Джіджеллі, 23 серпня, 3 год. 16 хв.

Вогонь спустошує лісову ділянку Бені-Амрам, що належить панові Едуарду Карпантьє з Джіджеллі.

Минулої ночі пожежа спалахнула там у двадцяти різних місцях; залізничий наглядач, йдучи від копальні Ковальхо, ясно бачив усі вогнища.

Сьогодні вранці, майже перед очима каїда Амар-бен-Хабіле з племені бені-фугал, підпалено кантон Мезреш; а за чверть години зайнялося в іншому місці того ж таки кантону, хоч вітер був з протилежного боку.

Врешті, тої ж миті, за чотири кроки від гурту людей — каїда й п'ятдесятьох арабів його племені — вибухнуло, так само в протилежному вітрові напрямку, нове вогнище.

Отже, цілком очевидно, що тубільці самі підпалюють ліси, виконуючи чийсь наказ».

Додам, що, перебуваючи шість днів на охопленому пожежею терені, я сам бачив живовидячки, як за одну лишень ніч вогонь займався водночас у вісьмох різних місцях, серед лісу, за десять кілометрів од будь-якої оселі.

Безперечно, якби ми краще пильнували племена,— не сталося б цього лиха, що навертається знову кожних чотирьох чи п'ять років.

Уряд уважає, що зробив усе належне, відновивши при наближенні великої спеки свою інструкцію про заснування сторожових пунктів, викладену в статті четвертій закону від сімнадцятого липня 1874 року. Ця стаття така:

«Мешканці лісних районів у час від першого липня до першого листопада зобов'язані під страхом карних заходів, указаних у статті 8, до служби нагляду, запровадженої генерал-губернатором».

Тубільців мають за паліїв лісу... і саме їм доручають охоропу!

Хіба ж це не дивовижна паївність?

Безперечно, цю статтю сумлінно виконували: кожний тубілець стояв на своїх чатах. Та тільки... він і підпалював.

Щоправда, інша стаття вимагає окремого пильного нагляду з боку офіцера, котрого щороку призначає генерал-губернатор.

Ця стаття ніколи чи майже ніколи не виконувалася.

Додамо, що лісове відомство, може, найнедоладніше поміж усіх алжирських відомств, робить узагалі все, од нього залежне, аби дратувати тубільців.

Отож,— підсумовуючи питання про колонізацію,— уряд, щоб всіляко сприяти влаштуванню європейців, застосовує до арабів цілком несправедливі заходи. Як же колоністам не наслідувати прикладу, що так добре узгоджується з їхніми інтересами?

Проте слід визнати, що ось уже кілька років деякі дуже здібні люди, великі знавці обробки землі, начебто намагаються вести колонію шляхом чималого покращання. Завдяки зусиллям останніх осельників, Алжир стає продуктивною країною. Зайшла людність працює не лише заради власної користі, але також і задля інтересів Франції.

Певно, що в руках цих людей земля даватиме те, чого вона ніколи не давала в руках арабів. Певно також, що корінна людність потроху зникне; це зниження, безперечно, буде дуже корисне для Алжіру, але обурливо, що воно відбувається у такий спосіб.

КОНСТАНТИНА

Від Шабата до Сетіфа ви їдете немовби крізь золотий край. Колосся, зрізане високо, а не при пні, як у Франції, і потолочене отарами, домішує свої ясно-жовті солом'яні барви до темно-червоного кольору ґрунту, надаючи землі теплого багатого відтінку старовинної позолоти.

Сетіф — одне з найбридкіших міст у світі.

Потім, аж до Константини, простуємо крізь нескінченні рівнини. Розкидані то тут, то там купи зеленої порослі роблять їх схожими на ялишові дошки з нюренберзькими іграшковими деревами.

Та ось уже й Константіна, чудо-місто, дивна Константіна, її пильнує, наче змії, що ворухнуться біля її ніг, Румель, казковий Румель, річка з поеми *, вимріяна Данте, пекельна річка, що струмить на дні червоної прірви, немов спаленої довічним вогнем. Цей ревливий дивовижний потік перетворює місто на острів; він оточує його страшним звивистим проваллям з химерними блискучими скелями, стрімкими зубчастими кручами.

Араби кажуть, що місто скидається на простелений бурнус. Вони називають його Белад-ель-Хауа, повітряне місто, місто безодні, місто жаги. Воно горює над чудовими долинами, де рясніють римські руїни та акведуки з велетенськими арками, де бує розкішна рослинність. А над містом здіймаються вершини Мансура й Сіді-Месід.

Константина стоїть на скелі під охороною свого потоку, паче королева. Її уславлює давня приповідка: «Благословляйте, — промовляє вона до мешканців міста, — пам'ять ваших пращурів, котрі збудували ваше місто на скелі. Звичайно вороння випорожняється на людей, а тут ви випорожняєтесь на ворон».

На багатолюдних вулицях панує більше пожвавлення, ніж на алжирських, життя шумує, безперестанку сновигає найрізноманітніший люд: араби, кабіли, біскри,

мозабіти, негри, закутані мавританки, червоні спагі, сині тюркеси, поважні кадї, блискучі офіцери. Торгівці поганяють віслюків, маленьких африканських віслюків, завшишки як собаки, поганяють коней, повільних і величних верблюдів.

Вітання єврейським жінкам! Їм властива горда, сувора й знадлива краса. Вони проходять, скорше загорнуті, ніж одягнені, в барвисті тканини, вражаючи незрівняним смаком, умінням добрати відтінки й надати собі принади. Вони ходять з оголеними до пліч руками, руками, як у статуї, сміливо виставляючи їх на сонце, так само, як і свої спокійні обличчя з чистими, правильними рисами. І сонцю, здається, несила спотворити їхню гладеньку шкіру.

Але те, що звеселяє Константину, — це сила гарнесеньких дівчаток, зовсім маленьких. Убрані, наче до маскараду, в довгі, що аж тягнуться долі, червоні чи блакитні шовкові суконки, з золотими або срібними покривалами на голові, з підчорненими бровами, дугами вигнутими над очима, з пофарбованими нігтями, іноді з зіркою, витатуйованою на щоках або на чолі, вони дріботять, тримаючись за руку якогось високого служника-араба, сміливо й вже визивно накидаючи бистрим оком, чутливі до захвату, що вони його викликають.

Можна подумати, що це феї з чудесної казки, дивне плем'я маленьких пустотливих жінок; бо ж вони, ці дівчатка, зі своїм убранням, уже пробудженим кокетством і манірністю обличчя виглядають, як жінки. Вони закликають поглядом, ніби дорослі, вони ваблять, хвилюють, збуджують, як чарівні виродки. Здається, це пансіонат десятирічних куртизанок, пуп'янки кохання, що ось-ось розквітнуть.

Та от ми перед палацом Хаджі-Ахмеда, як кажуть, одним із найяскравіших зразків арабської архітектури. Його уславлюють усі мандрівники, порівнюючи з оселями *Тисячі й одної ночі*.

Палац не мав би нічого прикметного, якби внутрішні садки не надавали йому дуже привабливого східного колориту. І довелось би скласти цілу книгу, щоб розказати про всі насильства, крадіжки й мерзенність того, хто будував цей палац з коштовних матеріалів, захоплених, награбованих у багатих житлах міста й околиць.

Арабські квартали Константи́ни обіймають половину міста. Вулиці, ще вужчі, ще плутаніші, ніж вулиці Алжіра,

спускаються схилом аж до краю прірви, де в глибині струмуть Уед-Румель.

Восьмеро мостів перекинуто в давнину через цю безодню. Шість поміж них нині зруйновано. Лишень один, римського походження, може дати нам уявлення про те, який він був колись. Румель то тут, то там зникає під велетенськими арками, що він їх сам продовбав. На одній з них і збудовано цього моста.

Природне склепіння, що під ним тече річка, здіймається на сорок один метр і має завтовшки вісімнадцять метрів; отже, підмурок римської споруди лежить на висоті п'ятдесяти дев'яти метрів над водою; сам міст має два поверхи, два ряди арок, зведених над величезною аркою, що її створила природа.

Тепер увіходять до Константіни через залізний міст, що має лишень один прогін.

Але треба рушати далі, добиратися до Бона, гарненького білого міста, що нагадує французькі міста на побережжі Середземного моря.

«Клебер»* суне під парою вздовж набережної. Шість годин вечора. Коли пароплав відчалює, там, за пустелею, вже сідає сонце.

А я, доки спадає ніч, залишаюся на палубі, не зводячи очей з землі, що зникає в пурпуровому мареві, в сяйві призахідного сонця, в рожево-золотавому попелі, розсіяному по неосяжних лазурових шатах спокійного неба.

НА ВОДАХ

Щоденник маркіза де Розевейра

12 червня 1880 року. До Лоеша! Мене посилають на місяць до Лоеша! Змилуйтеся! Прожити цілий місяць у місті, що над нього, як кажуть, немає на водах нуднішого, безживнішого, маруднішого! Та що я кажу, місто? Цей закутьень навряд чи можна назвати навіть селищем! Словом, мене засуджено на місячне ув'язнення!

13 червня. Цілісіньку ніч я думав про цю подорож, вона так мене жахає. Єдине, що мені залишається, це взяти з собою якусь жінку. Може, це мене дещо розважить. А потім я дізнаюся з цієї спроби, чи я вже досить змузнів для шлюбу.

Цілий місяць віч-на-віч, місяць спільного життя з іншою істотою, життя тільки вдвох, розмови в будь-яку годину дня й ночі. Хай йому чорт!

Узяти жінку на місяць, щоправда, не така поважна справа, як узяти її на все життя; але це набагато складніше все ж таки, ніж узяти її на один вечір. Я знаю, що зможу її відіслати з кількома сотнями луїдорів, але тоді я залишуся сам у Лоеші, а це аж ніяк не весело!

Вибір буде важкий. Я не хочу ані вертухи, ані дурки. Треба, щоб я не здавався смішним, не соромився за неї, Я хотів би, щоб казали: «Маркізові Розевейру пощастило», і не хочу, щоб за моїми плечима пащекували: «Бідолашний маркіз Розевейр!» Отже, треба вимагати від моєї випадкової подруги всіх тих чеснот, яких я зажадав би від подруги, обраної назавжди. Єдина припустима різниця між ними — та, що існує між новою річчю й річчю, придбаною випадково. Але годі! Зпайти можна, я про це подбаю.

14 червня. Берта! Ось те, що мені потрібно! Двадцять років, гарненька, щойно закінчила консерваторію й нині очікує ролі, майбутня зірка. Шляхетна манера поводитись,

почуття власної гідності, розум і... любов. Річ випадкова, але може зійти за нову.

15 червня. Вона вільна. Не маючи ані ділових, ані сердечних зобов'язань, вона погодилась, і я сам замовив їй сукні, щоб вона не скидалась на коханку.

20 червня. Базель. Вона спить. Я починаю свої подорожні нотатки.

Вона просто чарівна. Коли ми зустрілися на вокзалі, я її не впізнав — вона мала вигляд справжньої світської дами. Безперечно, це дівча матиме блискуче майбутнє... в театрі.

Здавалосьь, у неї стали інші манери, хода, постава, жести, посмішка, голос, усе — зрештою, бездоганно. А зачіска! О, зачіска божественна, чарівна й скромна водночас, зачіска жінки, що аж ніяк не намагається приваблювати до себе очі, подобатися всім, роль її не в тому, аби спокушати з першого погляду того, хто на неї гляне, а яка хоче подобатися тільки одному, потай від інших, одному-однісінькому. Це проймало всі її рухи. І це виявлялося так тонко й красномовно, перетворення мені видалося настільки повним і майстерним, що я запропонував їй руку, як запропонував би своїй дружині. І вона невимушено взяла мене під руку, наче й насправді була моєю жінкою.

У купе вагона сам на сам ми спочатку сиділи перухою й мовчали. Потім вона підняла вуалетку й посміхнулась. І все. Посмішка доброго тону. О, я боявся поцілунків, комедії ніжних почуттів, одвічної й утертої гри всіх повій; але ні, вона утрималась. У неї міцна вдача.

Потім ми розмовляли, не то як молоде подружжя, не то як чужі. Це було любесенько. Вона раз у раз посміхалась, дивлячись на мене. Тепер мені вже хотілося її поцілувати. Але я сидів спокійно.

На кордоні урядовець у басаманах раптово відчинив двері й запитав:

— Ваше ім'я, пане?

Здивований, я відповів:

— Маркіз де Розевейр.

— Куди ви їдете?

-- На лоешські води, до Вале.

Він записував до реєстру. Тоді спитав:

— Пані — ваша дружина?

Що робити? Як відповісти? Я завагався й глянув на неї. Вона була бліда й дивилася кудись у далечінь... Я відчув,

що завдам їй незаслуженої образи. Та, зрештою, хіба ж я не зробив її своєю подругою на цілий місяць?

Я відповів:

— Так, добродію.

Я побачив, як вона зашарілась. І відчув себе щасливим.

Коли ми прибули, господар у готелі простяг їй книгу для подорожніх. Вона зараз же подала її мені; я знав, вона дивиться, що я пишу. Це був наш перший вечір наодинці. Та хто там читатиме її, оцю книгу? Досить лишень перегорнути сторінку... І я накреслив: Маркіз і маркіза Розевейр, переїздом до Люеша.

21 червня. Шоста ранку. Базель. Ми їдемо до Берна. Ні, мені таки поталанило.

22 червня. Десята година вечора. Якийсь незвичайний день. Я трохи схвильований. Це нерозумно й смішно.

В дорозі ми розмовляли мало. Вона прокинулася дещо зарано, мала втомлений вигляд, дрімала.

Прибувши до Берна, ми відразу зажадали помилуватися на альпійську панораму, що її я ніколи досі не бачив, і подалися містом, удвох, наче молоде подружжя.

Раптом ми вздріли неозору рівнину, а за нею, далеко-далеко,— льодовики. Отак, віддаля, вони не видавалися величезними, проте од цього видовища дрижка перебігала мені поза плечима. На нас падало сяйво од сонця навзаході, спека була нещадна. А вони, крижані гори, стояли білі, холодні. Юнгфрау, Діва, що горувала над своїми братами, являла широке сніжне лоно, а навкруг неї, скільки сягало око, підносились білочолі велетні, вкриті вічним снігом вершини, такі ясні, аж срібні, в світлі пригаслого дня на темній блакиті вечорового неба.

Це нерухоме величне громаддя викликало думку про початок якогось нового, дивовижного світу, краю бескидів, мертвого, застиглого, але манливого, наче море, сповненого непереможної таємничої принади. Повітря, що пестило ці споконвіку засніжені верховини і долинали до нас понад вузькими квітучими луками, здавалось, було інше, ніж живодайне повітря полів. У ньому було щось терпке, дуже й безживне, наче подих недосяжних просторів.

Берта дивилась, приголомшена, не в силі вимовити ані слова. Раптом вона взяла мою руку й стиснула її. Я сам відчував те гаряче збудження, той захват, що охоплює нас інколи перед несподіваним видовищем. Я узяв цю

тремтячу ручку й підніс її до уст; і, далєбі, я поцілував її з любові.

Я був схвильований. Але що мене схвилювало? Берта чи льодовики?

24 червня. Лоеш, десята година вечора.

Уся подорож була чудова. Півдня ми провели в Туні, оглядаючи крутий гірський кордон, що його маємо завтра перейти.

Щойно зійшло сонце, ми перепливали озеро, може, найчарівніше в усій Швейцарії. На нас чекали мули. Ми сіли верхи й вирушили в дорогу. Поснідавши в якомусь містечку, ми почали сходити вгору, поволі посуваючись вузьким лісистим узгір'ям, що над ним підносились високі шпилі. Подеколи на схилах, котрі немовби спускались з неба, можна було розгледіти білі цятки — шале, мисливські хижки, що хтозна-яким побитом там опинились. Ми переходили через гірські потоки й бачили іноді між двома стрімкими кручами, вкритими ялинами, величезні снігові піраміди, здавалося, геть близькі, й можна було ручитися, що дійдеш туди за двадцять хвилин, тоді як насправді до них важко дістатися і за цілу добу.

Часом нам доводилось долати безладні нагромадження каміння, вузькі полонини, захаращені скелястими брилами, неначе дві гори зіткнулись тут, залишивши на бойовищі уламки своїх гранітових кісток.

Знесилена Берта куняла в сідлі, час од часу розплющуючи очі, щоб іще раз глянути. Врешті вона заснула, і я підтримував її однією рукою, щасливий цією близькістю, відчуваючи крізь одяг ніжне тепло її тіла. Спала ніч, ми все ще сходили вгору. Зупинились перед дверима маленької загубленої в горах корчми.

І ми поснули. Як ми спали!

Вранці я підбіг до вікна й мимоволі скрикнув. Берта підійшла до мене і, вражена, завмерла в захваті. Ми ночували серед снігів.

Навкруг нас, куди не глянь,— величезні ялові гори у сніжно-білих шатах, з-під них випинались сірі ребра, гори без сосон, похмурі, вкриті льодовиками, вони здіймались так високо, що здавались неприступні.

За годину, коли ми знову пустилися в дорогу, в глибині лійкуватої западини з граніту й снігу ми побачили озеро, чорне, смутне, без єдиного ряботиння, і довго прямували його берегом. Провідник приніс нам кілька едельвейсів,

блідих квітів, зрослих край льодовиків. Берта зробила з них китичку до корсажа.

Зненацька скеляста ущелина уступилася перед нами і явила разючий круговид: усе пасмо П'ємонтських Альп по той бік долини Рони.

То тут, то там над стовпищем нижчих гір здіймались високі вершини. Це була Мон-Роза, велична й осадкувата; Сервен — рівна піраміда, де загинуло стільки людей, Дандю-Міді, безліч інших білих шпилів, що блищали під сонцем, немов діамантові.

Раптом стежка, що нас вела, урвалася край прірви, і в цьому проваллі на дні чорної діри завглибшки дві тисячі метрів, затиснутої між чотирма мурами урвистих, темних і диких бескидів, ми вгледіли на зеленому моріжку кілька білих цяточок — мов ягнята на луці. То були будиночки Лоеша.

Довелося зійти з мулів, дорога ставала небезпечна. Плай спускається кручею, звивається, крутиться, веде вперед і повертає назад, увесь час біжачи над прірвою і разом над селом, що більшає та більшає, як ми наближаємось. Це й був так званий перехід Жеммі, один із найкрасивіших в Альпах, якщо не найкращий.

Берта спиралася на мою руку й скрикувала з радощів і страху, щаслива й ляклива, наче дитина. Коли, за кілька ступнів од провідників, нас заслонив прискалок, вона мене поцілувала. Я її пригорнув...

Я сказав собі: «В Лоеші маю дати їй на здогад, що вона мені аж ніяк не дружина».

Але скрізь я ставився до неї, як до дружини, скрізь видавав її за маркізу Розевейр. Я просто не міг тепер записати її під іншим ім'ям. До того ж я тяжко образив би її, а вона така чарівна!

Я сказав їй:

— Моя люба, я дав тобі своє ім'я, мене вважають за твого чоловіка; сподіваюсь, ти поводитимешся надзвичайно обережно й надзвичайно стримано. Жодних знайомств, жодних балачок, ніяких стосунків. Хай тебе мають за гордовиту, але поведься так, щоб я ніколи не дорікав собі за те, що зробив.

Вона відповіла:

— Не турбуйся, мій коханий Рене.

26 червня. Лоеш анітрохи не нудний. Ні. Місце дике, але напрочуд гарне. Ці скелясті кручі, заввишки дві тисячі

метрів, з яких збігають сотні потоків, схожих на струминки срібла, це одвічне рокотіння води, що лине безнастанно; сільце, заховане в Альпах, відкіля, наче з dna глибокої криниці, бачиш сонце, що пересувається далеким небом; сусідній льодовик, білий-білісінький в гірській розколіні, і ця поорана струмками долина, що спускається до Рони, де стільки дерев, прохолоди й життя, і нарешті краєвид на далекі засніжені П'ємонтські вершини, — все це вабить мене й чарує. А втім... Якби тут не було Берти?..

Вона бездоганна, ця дівчинка, стримана й витончена, як ніхто. Я чую:

— Яка вона мила, ця маленька маркіза!

27 червня. Перша ванна. З кімнати сходиш просто до басейну, де вже мокне щось із двадцятєро купальників, загорнутих у довгі вовпяні халати, чоловіки й жінки разом. Хто їсть, хто читає, інші теревеняють між собою. Дехто соває перед себе маленький плавучий столик. Іподі розважаються грою у вервечку, що не завжди пристойно. З галереї — пею обведепо нашу купальню — ми скидались на великих жаб у цебрі.

Берта прийшла на цю галерею побалакати зі мною. На неї всі пильно роздивлялися.

28 червня. Друга ванна. Чотири години в воді. За тиждень я сидітиму вісім. Серед моїх товаришів у купелі князь Ваноріс (Італія), граф Ловенберг (Австрія), барон Самуель Верне (Угорщина чи щось інше) плюс кільканадцять осіб не таких поважних, але теж шляхетського роду. На водах буває тільки шляхта.

Всі вони, один по одному, просять мене зазнайти їм з Бертою. Я відповідаю: «Гаразд!» — і зникаю. Набув слави ревнивого, ото халепа!

29 червня. Хай йому чорт! Княгиня Ваноріс сама підійшла до нас, коли ми повертались до готелю, щоб познайти з мою дружиною. Я відрекомендував Берту, але просив її старанно уникати зустрічі з цією дамою.

2 липня. Учора князь силоміць зтяг нас до себе, куди всіх купальників-аристократів запрошено на чай. Безперечно, Берта була найкраща серед жінок. Але що маю робити?

3 липня. Далєбі, нічого не вдієш! Хіба поміж цих тридцяти добродіїв щонайменше не з десятеро вигаданих? А поміж шістнадцяти чи сімнадцяти жінок чи ж знайдеться дванадцять справді одружених, і серед цих дванадцятє

ти — бодай половина бездоганних? Тим гірше для них!
Вони самі винні!

10 липня. Берта — королева Леоша! Перед Бертою всі у захваті до краю, її славлять, пестять, обожнюють! А втім, вона справді неперевершена своєю грацією і вишуканістю. Мені заздять.

Княгиня Ваноріс спитала мене якось:

— Скажіть, маркізе, де ви знайшли цей скарб?

Мені так і закортіло відповісти: «Перша нагорода в консерваторії з класу комедії, запрошена до Одеону, вільна з серпня 1880 року!»

Яку міну вона скривила б, змилуйся боже!

20 липня. Берта просто незрівнянна. Жодного огріха, бездоганна тактовність, бездоганний смак. Чудо, та й тільки!

.....
10 серпня. Париж. Усьому кінець. Серце в мене красться. Напередодні від'їзду, я гадав, усі заплачуть.

Урадили подивитися схід сонця на Торенгорні, тоді повернутися до часу нашого від'їзду.

Вирушили близько півночі, верхи на мулах. Провідники несли смолоскипи; довга валка заміїлась по крученим дорогам соснового лісу. Потім ми перетнули пасовище. Тут блукають на волі цілі череди корів. Далі ми дійшли до кам'янистої смуги, де навіть трава не росла.

Подеколи ми розрізняли в темряві, то праворуч, то ліворуч білі кучугури — купи снігу в гірських розколинах.

Холод ставав дошкульний, колов очі й шкіру. З гір віяв сухий вітер, він опікав горло, несучи з собою крижаний подих віддалених на сто миль льодових вершин.

Була ще ніч, коли ми дісталися гребеня. Розпакували свої запаси, щоб на сході сонця випити келих шампанського.

Небо над головою бліднішало. Вже можна було розгледіти прірву біля наших ніг; потому, за кількесот метрів, — інше гірське пасмо.

Весь небокруг видавався синюватим, і вдалині ще нічого не було видно.

Невдовзі ми помітили ліворуч величезну вершину, Юнгфрау, потім другу, тоді третю. Вони поволі показувалися, немов підводилися разом зі світанком. І ми стояли, приголомшені тим, що опинились серед цих велетнів, у цім скорботнім краї вічних снігів. Раптом перед нами розгор-

нувся нескінченний ланцюг П'ємонтських Альп. На півночі проступили інші верхогір'я. Достеменно це була неозора країна великих гір із заледенілими чолами від Рінденгорна, важкуватого, як його ім'я, і аж до примари, що ледь бовваніла ген-ген,— Альпійського патріарха Мопблану.

Одні були гордовиті, стрункі; інші — присадкуваті; ще інші — деформовані, але всі однаково білісінькі, немов якийсь бог накинув на горбкувату землю чистий без плям покривець.

Деякі, здавалось, були так близько, що на них можна перестрибнути; другі — так далеко, що тільки-тільки вирізнялися.

Небо стало червоне; і все навколо почервоніло: хмари наче стікали на гори кров'ю. Було то пишне, майже страхотливе видиво.

Та незабаром полум'яна хмара потьмяніла і вся когорта гірських вершин непомітно прибрала рожевої барви, пестливої і ніжної рожевої барви, як убрання молодої дівчини.

І над сніжно-білими шатами вихопилось сонце. Тоді все плем'я льодовиків побіліло, заяскріло, неначе безліч срібних бань устало над обрієм.

Жінки дивились, зачаровані.

Нараз вони здригнулись — бахнув корок од шампанського; князь Ваноріс, простягаючи келих Берті, вигукнув: — Я п'ю за здоров'я маркізи Розевейр!

Усі підхопили:

— П'ємо за здоров'я маркізи Розевейр!

Вона підвелася на стременах і відповіла:

— За здоров'я всіх моїх друзів!

За три години ми вже були в долині Рони й сідали до женеvського потягу.

Тільки-но ми залишилися самі, як Берта, допіру така щаслива, така весела, раптом заридала, затуливши обличчя руками.

Я кинувся до її ніг:

— Що тобі? Що тобі? Скажи, що з тобою?

Вона прожебоніла крізь сльози:

— От уже... от уже... от уже й кінчилося життя чесноі жінки!

Далєбі, в цю хвилину я був ладен зробити дурницю, велику дурницю! Але я її не зробив.

Повернувшись до Парижа, я розлучився з Бертою. Можливо, пізніше мені не вистачило б для цього сили.

(Щоденник маркіза Розевейра не містить нічого цікавого протягом двох наступних років. Лишень надibuємо, датовані двадцятим липня тисяча вісімсот вісімдесят третього року такі рядки).

20 липня 1883. Флоренція. Одразу журний спогад. Я прогулювався парком Кашини, коли якась жінка зупинила свою коляску й гукнула мене. Це була княгиня Ваноріс. Щойно я наблизився, вона заговорила:

— О маркізе, мій любий маркізе, яка я рада, що вас зустріла! Швидше, швидше розкажіть мені про вашу дружину; справді-бо, це найчарівніша з усіх жінок, що траплялися мені за моє життя.

Збентежений, боляче вражений у самісіньке серце, я не знав, що їй казати. Врешті я пробелькотав:

— Ніколи не нагадуйте мені про неї, княгине, ось уже три роки, як я її втратив.

Вона взяла мене за руку:

— О, як мені шкода вас, мій друже!

Вона поїхала. Я повернувся смутний, невдоволений, думаючи про Берту, ніби ми оце з нею розлучились.

Доля часто, дуже часто помиляється!

Скільки чесних жінок народжується, щоб бути повіями, і доводять це повсякчас.

Сердешна Берта! Скільки інших народжені, щоб бути доброчесними. І вона... можливо... більше ніж будь-хто... Та зрештою... не треба про теє думати.

У БРЕТАНІ

Липень 1882 року

Ось і пора мандрівок, пора ясних днів, коли милуєшся новими обр'ями, широкими просторами морської блакиті, де спочиває око, заспокоюється думка, і лісистими прохолодними долинами, де іноді почуваш себе зворушеним хтозна-чому, присівши надвечір край дороги на зеленому оксамитовому укосі, задивившись, як у видовбаній колесами візків колії, в калюжці рудуватої застоюної води біля твоїх ніг віддзеркалюється призахідне сонце.

Я люблю безтямпо ці подорожі по світу, що його наче знову відкриваш і дивуєшся звичаям, про які навіть і гадки не мав, люблю свою жадібну цікавість, радість очей і повсякчасне збудження думки.

Але одне — тільки одне — псує мені солодку втіху таких досліджень: путівники. Написані комівояжерами «від кілометрів», з утертими й завжди фальшивими описами, незмінно помилковими довідками, де дорожні вказівки — суцільна вигадка, вони, за єдиним винятком одного прекрасного німецького путівника, можуть потішити хіба що крамарів, які розважаються поїздками залізницею і знайомляться з країною за порадами Жоана *, — але доводять до розпачу справжніх мандрівників, що з торбиною за плечима, з ціпком у руці прямують стежками, ярами, вздовж піщаних берегів.

Путівники брешуть, ні на чому не знаються, нічого не розуміють і спотворюють своєю пишномовною блазенською прозою найчарівніші місця; вони обізнані тільки з битими шляхами й варті, либонь, так званих мап генерального штабу, де й досі не позначені греблі, що мало не тридцять років тому зведено на Сені.

Одначе, як же любо, подорожуючи, задалегідь дізнатися хоч трохи про край, куди прямуєш. Яким щасливим відчуваш себе, коли натрапляєш на книжку, де якийсь бурлака щиро повідав дещо з баченого ним. Це тільки вступ,

він готує вас до знайомства з місцевістю. Та іноді це щось більше. Коли в Алжїрі заглиблюєшся аж до оази Лагуат, треба щодня, щогодини читати чудову книгу Фромантена * *Лїто в Сахарї*. Вона навертає вам очі й мислі, вона немов осяває світлом ці рівнини, гори, відлюдні, спалені сонцем простори, відкриває саму душу пустелі.

У Франції повсюдно є прегарні та майже незнані куточки. Далекий від наміру складати нового путівника, я хотів би тільки розповідати час од часу про деякі короткі виправи, подорожі на десять — п'ятнадцять днів, добре знайомі всім ходільникам, але невідомі сидням.

Нїколи не ходити битим шляхом, а завжди стежками, спати в клуні, коли немає заїзду, їсти хлїб і пити воду за браком інших харчів, не боятися ні дощу, ні великої відстані, ані кількогадинного походу — ось що потрібно, аби оглянути країну, дійти самісінького її серця, аби відкрити, зовсім поруч, міст, куди приїзять туристи, тисячу речей, про які раніш і на думку не спадало.

Між усіма старими французькими провінціями Бретань одна з найцікавіших; за десять днів можна так ознайомитися з нею, щоб спізнати її вдачу; бо кожна країна, як і людина, має свою вдачу.

Огляньмо ж її хоч побіжно. Перейдемо лишень від Ванна до Дуарненеза, прямуючи вздовж берега, справжнісінького бретонського берега, відлюдного, низинного, всіяного рифами, де безнастанно рокочуть хвилі, немов відповідаючи на свист вітру в ланді.

Морбіган — щось наче внутрішнє море, воно піднімається й опускається під тиском океанського припливу й відпливу, — простягається перед Ваннською гаванню. Через нього треба перехопитися, щоб вийти в чисте море.

На ньому сила острівців, друїдичних, таємничих острівців, де ведуться привиди. На поверхні островів — могильні пагорби, менгіри, долмени *, всі ті чудні камені, що їх уважали колись майже за богів. Скільки днів має рік, стільки цих острівців, кажуть бретонці.

Морбіган — море, сповнене символів і забобонів. Ось у чому велика принада цього краю; він колиска легенд. Старовинні вірування, скрізь уже поховані, міцно вкорінилися в його гранітовому ґрунті. Також нерушимі в цім краї і старожитні перекази. Селянин розкаже вам про події, що відбувались п'ятнадцять віків тому, так, немов це діялось учора, наче його батько чи дід бачили це все вочевидь.

Є підземелля, де мертве тіло залишається недоторкане, таке, як у той день, коли ним опанувала нерухомість, тільки висхле, бо ж кров зупинилась. Так само і спогади довіку житимуть у цьому куточку Франції, спогади і навіть спосіб мислення пращурів.

Я покинув Ванн того самого дня, коли прибув туди, щоб відвідати історичний замок Сусіньо, а відтіль податися до Локмаріякера, потім до Карнака, і тоді узбережжям до Пон-л'Аббе, Пенмарша, на мис Раз і до Дуарнепеза.

Дорога йшла спочатку вздовж Морбігана, потім крізь нескінченну ланду, поорану рівчаками з водою, де не було видно жодної хатини, жодного дерева, жодної живої істоти, тільки рясніли колючі чагарі, що тремтіли й свистіли під поривами шаленого вітру, який гнав по небу роздерті на клоччя хмари: вони, здавалось, стогнали.

По тому я перейшов через якесь сільце, де тинялось босоніж три нехарапутних селянина й висока дівчина років двадцяти з чорними від гною ногами. А тоді знову ланда, пустельна, гола, багниста; вона тяглась аж до океану, що сірою смугою, ясніючи де-не-де баранцями піни, здіймався над обрієм вдальні.

Серед цього дикого простору підносились руїни: прямокутний палац, обгороджений з боків вежами, стояв самотній між двома пустелями — морем і ландою.

Цей старовинний монастир Сусіньо тринадцятого століття — людославний. Тут народився великий конетабль де Рішмон *, що відвоював Францію від англійців.

Брами вже не було. Я вступив на просторе порожнє подвір'я, захаращене уламками кам'яних баштиць. Видираючись рештками сходів, перелізаючи через повалені мури, чіпляючись за плющ, гранітові напіврозламані брили, за все, що траплялось під руку, я дістався нарешті вершечка вежі й став оглядати звідти Бретань.

Просто переді мною, поза смугою дикої рівнини простягся під чорним небом каламутний гуркітливий океан; а навколо повсюди — ланда! Праворуч удалині — Морбіган зі своїми порізнаними берегами, а ще далі ледь видніється пасмо білої осяйної землі — це Ванн, освітлений сонячним променем, що вислизнув хтозна-як межі хмарами. А там, у недосяжній далечині, величезний мис — Кіберон! *

І все це таке смутне, тужливе, тоскне, аж серце красється! Вітер плаче, гуляючи цими похмурими просторами. Я справді опинився в країні привидів; у цих стіпах, у цих

низькоростучих чагарях, у ривчаках, де загнивала вода,— я відчував — жили перекази.

Назавтра я пройшов через Сен-Жільдас, де, здається, блукає тінь Абеяра *. В Пор-Навало матрос, що перевіз мене через протоку, розповідав про свого батька шуана, старшого брата шуана, і дядька, кюре, також шуана,— всі троє загинули... І його простягнута рука вказувала на мис Кіберон.

У Локмаріякері я опинився на батьківщині друїдів. Один бретонець показав мені стіл Цезаря, гранітове страховище, підтримуване велетнями; потому він говорив про Цезаря, наче про старого, якого бачив сам.

Врешті, простуючи весь час берегом між ландою та океаном, я побачив надвечір, з вершини могили, каменисті поля Карнака.

Вони здавались живими, ці камені, що вишикувалися безкраїми рядами, величезні й дрібнесенькі, чотирикутні, подовжисті й плескати, схожі на великі, череваті або худорляві тіла. Якщо дивитися на них довгенько, починає верзтися, що вони рухаються, нахиляються, живуть!

Серед них можна заблудити; цей гранітовий натовп часом перегороджує мур; обминеш його й знову натрапляєш на чудні кам'яні істоти, що стоять немов обабіч алеї, виструнчившись, наче солдати, страшні, як примари.

Серце у вас починає калатати; думка мимоволі збуджується, шугає у минуле, переймається легковір'ям.

Я стояв отак нерухомо, вражений і захоплений, коли зненацька мене злякало якесь шарудіння поза моїми плечима, і я миттю обернувся. Старий, одягнений у чорне, чоловік з книжкою під пахвою, привітавшись, мовив мені:

— То ви, пане, відвідали наш Карнак?

Я поділився з ним своїм захватом і додав, що він мене налякав.

— Тут,— повів старий далі,— в повітрі ширяє стільки повір'їв і переказів, що люди страхаються, самі не знаючи чого. Ось уже п'ять років, як я проваджу розкопки під цими каменями. Майже під кожним заховано якусь тасмницю, й мені видається іноді, що всі вони мають душу. Коли я потрапляю на міські бульвари, я сміюся з своєї дурості, та коли повертаюсь до Карнака, то знов обертаюсь на боговірного, боговірного несвідомо; я не маю певної релігії, але не відмовляюсь від жодної.

Він ударив ногою об землю й докшув:

— Релігія панує над цією землею; ніколи не слід легко-важити з уже згаслими релігіями, бо ніщо не вмирає. Тут, пане, ми в друїдів, то шануймо ж їхню віру!

Сонце вже сховалось у море, залишивши небо в черво-них барвах, що відбивались кривавими відсвітами на ку-пах каміння навколо нас.

Старий посміхнувся.

— Уявіть собі, оті давні жахливі вірування мають у цих місцях таку силу, що в мене було, саме тут, видіння. Та що я кажу! Справжнісінький привид! Тут, на цьому дол-мені, увечері о цій годині я ясно бачив чарівницю Корід-вен, що варила чар-зілля.

Я зупинив його, бо не знав, що то за чарівниця Ко-рідвен.

Він обурився.

— Як! Ви не знаєте жінки бога Гю, матері коріганів?

— Признаюсь вам — ні. І коли це переказ, познайомте мене з ним.

Я сів поруч нього на менгір.

Старий почав розповідати:

— Бог Гю, батько друїдів, мав за дружину чарівницю Корідвен. Вона народила йому трьох дітей: Мор-Вро, Крейз-Віу, найвродливішу дівчину в світі, і Аравік-Дю, найбридкішого з усіх істот.

Корідвен, у своїй материнській любові, забажала хоч трохи нагородити цього знедоленого сина й надумала дати йому випити зілля, що дарує хист пророцтва.

Це дання повинно було кишті цілий рік. Чарівниця до-ручила вартувати посудину з напоєм сліпому, на ймення Морда́, й карлику Гвіу.

Рік доходив уже кінця, й у вартових підупала пильність: трішки чудодійної рідини розлилося, три краплини впали на палець карликові, що підніс його до своїх уст і тої ж миті провидів майбутнє. Посудина зараз же розбилася сама собою, а Корідвен, що якраз нагодилася, кинулась до Гвіу, — той чкурнув од неї щосили.

Бачивши, що його ось-ось доженуть, він, аби бігти ще швидше, обернувся на зайця; але чарівниця тої ж миті стала хортицею і помчала навздогін. Вона мало не вхопила карлика на березі річки, та він устиг, перекинувшись ри-бою, пірнути у воду. Тоді вигулькнула величезна видра, вона так вперто переслідувала його, що він неминуче заги-нув би, якби не обернувся пташкою. Та ось із небесної

високості шугнув, розпростерши крила, роззявивши дзьоба, здоровенний шуліка; це була та сама Корідвен, і Гвіу, здригнувшись од страху, внав хлібним зернятком на купу пшениці.

Тоді прибігла велика чорна курка й ковтнула його. Помщена Корідвен відпочивала, коли раптом відчула, що знову буде матір'ю.

Те зернятко набростилося в ній; і народилася дитина, котру Гю пустив за водою в лозовій колісці. Але з дитяти, врятованого сином короля Гуїдно, став геній, дух ланди, коріган. Отже, всі ці таємничі істоти, карлики, мандрівні духи, що вчащають сюди, до цього каміння, походять від Корідвен. Кажуть, вони живуть під землею у шпарах і ввечері виходять побігати в чагарях. Посидьте лишень тут довгенько, серед цих заворожених пам'ятників; придивіться пильно до якогось лежачого долмена, і ви незабаром відчуєте, як тремтить земля, побачите, як ворухиться каміння, ви здригнетесь зі страху, помітивши голову корігана, який розглядає вас з-під гранітової брили, підважуючи її чолом. А тепер ходімо обідати.

Запала ніч, безмісячна, чорнісінька, сповнена шерехів вітру. Простягнувши руки, я йшов, нашттовхуючись на великі камені, що стриміли навколо. Оповідання старого, вся ця місцевість, мої думки — все прибрало таких надприродних барв, що я анітрохи не здивувався би, коли б якийсь коріган прослизнув раптом у мене під ногами.

Назавтра я знову вирушив у дорогу, простуючи крізь ланди, села, міста — Лорієн, Кімперле, такий гарний посеред своєї долини, Кімпер.

Від Кімпера починається великий шлях, він іде вгору берегом, перетинає долини, проходить повз похмуре, заросле травою озеро і доводить урешті до Пон-л'Аббе, маленького міста, зонайбретонського в усій цій бретонській старожитній Бретані, котра простяглася від Морбігана до мису Раз.

При в'їзді до міста старовинний замок з баштами купає підніжжя своїх мурів у журному-журнісінькому ставку, над яким кружляють дикі птахи. Відціль вибігає річка, дрібні судна можуть нею підніматися до міста. Вузькими вулицями із столітніми домочками проходжуються чоловіки в крислатих капелюхах, у чудово вишитих камізелках і чотирьох одягнених одна на одну куртках: перша, зав-

ширшки з долоню, закриває щонайбільше лопатки, а остання спускається до пояса штанів.

Дівчата, високі, гарні, свіжі, засупонюються у сукняні керсети, немов у панцир, і так щільно, що неможливо й здогадатися про їхні могутні, отак катовані груди. Голови прибирають дуже дивно. На скронях дві барвисті вишиті блискітки облямовують обличчя й підтримують волосся, що спадає униз хвилею, а потім підбирається й міцно закручується на тім'ячку під своєрідною наміткою, частенько витканою золотом чи сріблом.

І дорога знову виходить з цього маленького, всіма забутого тут середньовічного міста. Вона прямує через ланду, найжачену чагарником. Подеколи обабіч дороги пасуться три або чотири корови, завжди з бараном. Ось уже декілька днів ви запитуйте себе, чому біля корів неодмінно пається баран. Це питання вас діймає, дошкуляє, обертається на нав'язливе. Тоді ви починаєте шукати людину, щоб у неї розпитатися. Знайти її нелегко, бо частенько, цілий тиждень блукаючи селами, ви не зустрінете нікого, хто б знав хоч слово по-французькому. Нарешті який-небудь священик, котрий простує вперед розміреною ходою, читаючи свій требник, пояснить вам чемно, що цей баран — вовча пайка.

Баран коштує менше за корову, а що схопити його можна, не зазнаючи жодної небезпеки, то вовк завжди віддає йому перевагу. Але не раз трапляється, що мужні корівки створюють каре довкола свого ні в чому не винного товариша й беруть на гострі роги звіра, що страшенно вис — він же погнався-бо за свіжим м'ясом!

Вовк! Тут ви знайдете і того казкового вовка, що ним лякали нас у дитинстві, білого вовка, великого білого вовка, якого бачили геть усі мисливці, але ніхто ще зроду не забивав.

Його ніколи не бачать вранці. Він показується взимку так годині о п'ятій, саме коли сідає сонце, біжить по оголеній вершині якогось пагорбка, вирізняючись на тлі неба довгою тінню, і зникає.

Чому ж досі його ніхто не забив? Та ось чому. А втім, це тільки здогадка. Ситі мисливські сніданки починаються звичайно о першій годині й кінчаються о четвертій. Чимало вихилили, теревенили про білого вовка. Виходячи з-за столу, не важко його й побачити. Чого ж тут дивуватися, що його досі не вбито?

Я простую сірою, брукованою гранітом дорогою, що аж виблискує, коли заясніє сонце. Обабіч неї пласка, поросла де-не-де чагарями рівнина. То тут, то там великі повалені камені наводять на живучу в пам'яті згадку про друїдів, а вітер, що дме при самій землі, свистить у деркому чагарнику. Іноді земля здригається од приглушеного шуму, схожого на далекий гарматний постріл: то знак, що вже недалеко до Пенмарша, де море плещеться в лунких печерах. Водяні вали, ринучи в ці ями, струшують усе побережжя, і в штормові дні гуркіт чутно аж у Кімпері.

Давно вже завиднілася широка смуга сіруватих хвиль, що немов здіймається над голою низиною. Скелі й сила гострих каменів, розтинаючи хвилю, повсюди вистромляють з води свої чорні голови, оточені кільцем піни, наче вони бризкають слиною; а там, біля самої води, кілька мерзлякуватих хатинок намагаються сховатися за купками каміння від безнастанних морських ураганів, від соляних бризок океану. Високий маяк, що коливається на своїм скелястім підмурку, ввігнався у самісінькі хвилі, і сторожа розповідає, що іноді, в буряні ночі, його велику гранітову колону хитає, як судно, дзигарі летять просто на землю, і всі речі зриваються зі стін, падають і розбиваються вщепт.

Відціль і до Конкета — край загину кораблів. Саме тут немовби чигає в засідці смерть, одворотна морська смерть, потопителька. Жодний інший берег не ховає більшої небезпеки, більшої загрози, не пожирає стількох людей.

Всередині низеньких рибальських хатинок у бруді, разом із свиньми, бабраються стара жінка і її дорослі дочки з голими нечистими ногами, й сини, серед яких найстаршому — тридцять. Майже ніколи не побачиш батька, зрідка — старшого сина. Не питайте, де вони, — стара простягне руку до здибленого, скаламученого обрію, ніби щомиті ладного спасти на цю країну.

Людей пожирає тут не саме тільки підступне море. Воно має могутнього спільника, ще підступнішого, який щоночі допомагає йому поглинати людську плоть, — алкоголь. Рибалки це знають, самі зізнаються в цьому. «Коли пляшка повна, — кажуть вони, — тоді видно підводне каміння; та коли вона спорожніє, не видно нічогісінько».

На піщаному березі Пенмаршу вам робиться лячно. Це сюди, напевно, морські розбійники приманювали судна, що загубилися в морі: спутавши корові ноги, аби вона шку-

тильгала, вони прив'язували їй на роги ліхтаря, і це навіювало облудну думку, ніби з цього боку йде якийсь корабель.

Ось, трохи праворуч, скеля, що вславилась через мото-рошну драму. Жінка одного з останніх префектів Морбігана сиділа якось на цьому камені, тримаючи на колінах свою маленьку доньку. Море, на кілька метрів нижче її ніг, було нібито спокійне, некривдне, дрімливе.

Раптом одна з тих химерних хвиль, що їх звуть глухими, піднялася, прилинула без жодного шуму, надімаючись горбом, сп'ялася на скелю і, наче потайний злочинець, змила обох жінок, проковтнувши їх тої ж миті. Доглядачі з митниці, котрі проходили оподаль, бачили тільки рожеву парасольку, що поволі пливла морем, уже знову безтурботним, і високу порожню скелю — з неї струміла вода.

Цілий рік адвокати й лікарі сперечалися, доводили, позивалися, щоб визначити, хто найімовірніше, мати чи дитина, підхоплені тою самою хвилею, помер раніше. Топили кицьок з кошенятами, собак з цуценятами, крілиць з їхньою малечею, щоб не залишилося жодного сумніву, бо од цього залежало питання про велику спадщину: статок мав перейти до тої чи до іншої родини залежно від того, були триваліші передсмертні корчі в дитячому тілі чи в тілі дорослої жінки.

Майже навпроти цього лихого місця стоїть гранітова фігура, які можна бачити повсюдно в цій побожній країні, де старовинних хрестів така сила, як і ще старіших за них долменів. Але цей пам'ятник підноситься над чудною горорізьбою, що зображує в якийсь простацький і кумедний спосіб розродження діви Марії. Один зайшлий англієць замилувався наївною скульптурою і звелів поставити дашок, щоб уберегти її від негоди в цьому суворому підсонні.

Далі ви простуєте піщаним берегом, нескінченним берегом, уздовж усієї бухти Одьєрн. Доводиться переправлятися бродом або плавом через дві невеличкі річечки, тяжко волоктися піском чи потерухою морських водоростей, прямувати весь час між цими двома пустелями, одною рухливою, іншою — нерухомою, між морем і ландою.

Ось і Одьєрн, маленький, понурий порт; його звеселяють тільки човни, що сновигають туди-сюди, від'їжджаючи на влови сардин або повертаючись відтіль.

Вранці, перед від'їздом, замість звичайної кави з молоком вам подають маленькі свіжі рибки, ледь притрушені

сіллю, ніжні, запашні — справжні морські фіалки. І ви рушаєте до мису Раз, до цього кінця світу, на край Європи.

Ви сходите вгору, усе вище й вище, й раптом бачите одразу два моря, ліворуч — океан, праворуч — Ла-Манш.

Тут точиться безнастанне змагання, зустрічаються дві завжди шалені течії і хвилі, що перевертають кораблі й ковтають їх, наче пігулки.

О, скільки вам важких пригод відомо, хвилі,
Страшні для матерів, похилених в журбі...*

Великий мис, що виступає далеко в море, не має жодного дерева, нічого, крім пучечків трави. На самісінькому його краєчку — два маяки і скрізь на рифах, удалині, багато інших маяків. Один з них ось уже десять років ніяк не добудують. Споруда зростає, але море вперто руйнує те, що люди зводять упертою працею.

Там, навпроти, острів Сен, священний острів, дивиться на круговид, де за Брестським рейдом видніє його грізний побратим, острів Уессан.

Хто відвідав Уессан,
Власну кров побачив сам,—

кажуть матроси. Острів Уессан найнепрístupніший з-поміж усіх, і моряків аж дрижі беруть, коли вони причаляють туди.

Високий мис круто уривається, відрубом спадаючи у вир баталій двох морів. Але його огинає вузька стежечка, що дереться вгору похилим гранітовим укосом, біжить гребенем, завширшки з долоню.

Раптом ви опиняєтесь над жахним проваллям, від його чорних, немов залитих чорнилом, бічних круч відлунює шалений гуркіт морської битви, що відкривається перед вами в глибині цієї прірви, прозваної Пеклом.

Хоч і на віддалі ста метрів, до мене долетіло кілька клаптів морської піни, і, нахилившись над безоднею, я споглядав скажене вирування хвиль,— їх тіпала, здавалось, якась незрозуміла лють.

Це справді було пекло, не описане ще жодним поетом. Жах скував мене на саму думку про людей, що потрапляли туди вниз, яких кидало, крутило між чотирма кам'яними мурами, занурювало в шалені чорторії, шпурляло на прискалки, знову підхоплювало хвилею, поглинало й викидало нагору, вертіло туди-сюди велетенськими валами.

І я рушив далі, неспроможний відігнати ці образи, змагаючись з поривами дужого вітру, який шмагав цей самітний мис.

За двадцять хвилин я дістався маленького сільця. Зі мною привітався старий священик, що читав свого трєбника в затишку кам'яного мура. Я спитав у нього, де тут можна переночувати; він запросив мене до себе.

За годину, коли ми сиділи на порозі його домівки й розмовляли про цей край, такий скорботний, що аж ние серце,— повз нас пройшов маленький бретонець, ще дитина, босий, з розкуйовдженим од вітру довгим білявим волоссям.

Священик окликнув його місцевою говіркою, і хлопчєня підійшло до нас; раптом сторопівши, воно втупилося долі й безживно опустило руки.

— Він зараз прочитає вам псалму,— сказав панотець.— Цей хлопчик має чудову пам'ять; я сподіваюся, з нього буде пуття.

І хлопчик почав бубоніти незрозумілі слова тим плакливим голосом, яким маленькі дівчатка проказують байки. Він гнав, незважаючи ні на крапки, ані на коми, вимовляючи склади так, наче весь уривок одне лише суцільне слово, зупинявся на мить, щоб віддихнутися, й знову провадив своє нестримне лепетання.

Несподівано мова його урвалася. Він закінчив. Священик поплескав його ласкаво по щєці.

— Добре, тепер іди.

І хлопчисько побіг. Мій господар мовив:

— Він вам прочитав старовинну псалму, що її складєно в цьому краї.

— Старовинну псалму? Чи ж вона відома? — спитав я.

— О ні! Коли хочете, я вам її перекладу.

І старий дужим голосом, запалюючись, начєбто він промовляв казання, звівши загрозливо руку, прочитав піднесєно цю наївну й величну псалму, що слова її я за ним записав.

БРЕТОНСЬКА ПСАЛЬМА.

«Пєкло! Пєкло! Чи знаєте ви, грішники, що таке пєкло?

Це велєтенське горно, де реве полум'я, горно, перед яким вогонь закритої кузні, вогонь, що розжарює цєглини в печі, самий лишєнь дим!

Там ніколи не видно світла! Вогонь спалює, як пропасниця, але його ніхто не бачить. Туди ніколи не ввійде надія, бо двері замуровано божим гнівом!

Полум'я над вашою головою, полум'я навкруг вас! Ви голодні? Іжте полум'я! Вас мучить спрага? Пийте з цієї річки, де розтоплено сірку й залізо!

Ви плакатимете довіку, з вашого плачу постане море, та для пекла воно буде не більше за краплину! Ваші сльози не зможуть загасити полум'я, тільки підсичуватимуть його, і ви почувете, як кипить мозок у ваших кістках.

По тому вам зітнуть голови з пліч, та проте ви житимете! Демони кидатимуть їх від одного до другого, а ви так само будете жити! Вони підсмажать ваше тіло на жаринах, ви відчуєте, як воно звуглиться, та проте ви ще житимете!

Там будуть ще й інші тортури. Ви почувете докори, прокляття, глум.

Батько казатиме синові:

— Будь ти проклятий, сину від моєї плоті, бо це заради тебе я множив свій статок грабунком!

І син відповість:

— Прокляття на тебе, мій батьку, бо ж це ти наділив мене пихою й завів мене сюди.

І скаже дочка до матері:

— Бодай тебе лихо побило, моя неню, горе-скрута впа-ла на тебе, притулище гріха, бо ж ти дала мені волю і я зреклася бога!

Мати не пізнаватиме більше своїх дітей, і вона відповість:

— Нехай ляже прокляття на дочках моїх і синах моїх, на синах моїх дочок і на дочках моїх синів!

І зойки ці лунатимуть довіку. І тортури триватимуть завжди. А вогонь!.. Вогонь!.. Божий гнів запалив його, цей вогонь! Він палатиме вічно, невтомно, без диму, все глибше проймаючи ваші кістки.

Вічність! Горе! Ніколи не перестанеш вмирати, ніколи не перестанеш тонути в океані страждань!

О ніколи! Ти — слово, що більше за море! О ніколи! Ти словнене криків, сліз і нестерпного болю! Ніколи! Ти не маєш жалю! Ти несеш у собі страх!»

І коли старий панотець закінчив, він мовив:
— Це жахливо, правда?

Здалеку до нас долинали бурхання непогамовної хвилі, що люто колотилась об хмурий урвистий берег. Мені знову постало перед очима провалля, повне осатанілої піни, лиховісне й ревуче, справжня оселя смерті; і щось схоже на містичний страх, од якого мороз обсіпає побожних покутників, заворушилося в моєму серці.

На сході сонця я подався далі, гадаючи дістатися Дуарненеза ще перед смерком.

Коли я розшукував митну стежку, якийсь чоловік заговорив до мене по-французькому, — він чотирнадцять років плавав на державних суднах, — і ми разом спустилися до бухти Померлих, обмеженої з одного боку мисом Раз.

Це величезний піщаний амфітеатр, і такий невимовно смутний, такий скорботно-тривожний, що невдовзі вас охоплює бажання піти геть, податися відціль кудись далі. Гола долина з похмурим ставом, порослим обабіч невисоким чагарником, ставом, що видавався мертвим, прилягає до цього страшного піщаного берега.

Здається, ви опинились перед війстям до пекельної оселі. Понура смуга жовтого піску тягнеться до величезного гранітового виступу, що лежить навпроти мису Раз, — об нього з силою розбиваються несамовиті хвилі.

Ще здалеку ми запримітили три нерухомих чоловічих постаті, що стриміли, наче кілки на піску. Мій супутник здавався здивованим, бо ніхто не відвідує цієї безрадісної бухти. Та підійшовши ближче, ми побачили щось довге, простягнуте біля них, наче закопане в піску; інколи люди торкали його, нахилиючись, і знову випростовувались.

То був утопленик, моряк з Дуарненеза, що попереднього тижня запропав у морі зі своїми товаришами. Вже вісім днів на них чекали в цьому місці, куди морська течія викидає мертвяків. Він перший з чотирьох прибув на останнє побачення.

Та мій проводир був заклопотаний зовсім іншим, бо ж утоплені в цім краї зовсім не дивина. Він потяг мене до смутного ставу і, запропонувавши нахилитися над водою, показав мені мури міста Іс. То були ледь видимі рештки якихось старовинних кам'яних споруд. Потім я напився з джерела, що струмів тонесенькою цівкою; вода тут була найкраща в усій окрузі, сказав мій супутник. По тому він розповів мені історію про згибле місто, так, ніби ця подія сталася нещодавно, принаймні перед очима його діда.

Один король, добрий та слабкий на вдачу, мав дочку, розпусну й вродливу, таку вродливу, що всі чоловіки божеволіли, ледь на неї глянувши, і таку розпусну, що вола віддавалася всім, а потім наказувала вбивати своїх коханців, кидаючи в море з вершечка сусідніх скель.

Її непогамована жага, як подейкували, була несамовитіша за хвилі розлюченого океану й так само невситима. Тіло її було наче багаття, де спалювалися душі, що їх по тому підбирав сатана.

Богові урвався терпець, і він дав знати про свої наміри святому, що жив у тій країні. Святий старець переказав королеві, але той не зважився покарати й зачинити свою улюблену доньку, і лишень попередив її про божий гнів. Та вона не оглянулася на це, а навпаки, ще невтримніше пустилася берега, так що усе місто, наслідуючи її, стало містом любощів, відкіля зникли всякий сором і цнота.

Одної ночі бог збудив святого, щоб звістити йому годину своєї помсти. Святий поспішив до короля, що сам-один залишався добродішним у всій країні. Король наказав засідлати свого коня, а іншого віддав старому, і той на це погодився. Налякані жахливим гуркотом, вони вгледіли, як море, здіймаючись валами й ревучи, наступає на землю. О тій хвилині королівська дочка кинулася до вікна, волаючи: «Батьку мій, невже ви покинете мене на погибель?!» І тоді король посадовив її біля себе на коня й поквалпно виїхав крізь міську браму, в той час як хвилі вже вливалися крізь іншу.

Всеньку ніч вони мчали щодуху, але хвилі, страшенно ревучи, наздоганяли їх. Уже чіпке морське шумовиння підкочувалося під ноги коням, і святий старець мовив до короля:

— Володарю, скиньте з сідла вашу дочку, інакше ви загинете.

А дочка лементувала:

— Батьку, батьку, не покидайте мене!

Але святий підвівся на стременах, його голос залунав, наче грім, і він сповістив:

— Така воля господня!

Тоді король відштовхнув дочку, що чіплялася за нього, й відкинув її позад себе. Хвилі тої ж миті її підхопили й повернули назусп'ять.

А похмурий став, де занурено руїни, то вода, що вкриває відтоді збезчещене й сплюндроване місто.

Цей переказ, очевидно, ніщо інше, як історія Содома, переінакшена задля жінок.

І події, про які оповідають так, наче це сталося вчора, відбувалися, мабуть, у четвертому віці по народженню Христа.

Увечері я дістався Дуарненеза.

Це маленьке рибальське місто, що могло б бути славетним французьким курортом, якби воно не прихистилося у такому відлюдді.

Найбільшої чарівності й принади надає містечку затока. Воно лежить у низині й нібито милується на лагідні подовжисті обриси горбкуватих берегів, вигнутих чудовими округленими луками з гірськими гребенями віддалік, зануреними в ті білі й голубі, легкі й прозорі тумани, що випаровуються з моря.

Наступного дня я попрямував до Кімпера й заночував у Бресті, щоб на світанку виїхати залізницею до Парижа.

КРЕЗО

Небо синє, геть-чисто синє, повне сонця. Поїзд щойно минув Мошашен. Здалеку пазустріч нам підноситься щільна чорна хмара, що немовби виповзає з-під землі і заступає ясну небесну блакить,— важка нерухома хмара. Це дим Крезо. Ми під'їжджаємо ближче, бачимо все чіткіше. Сто велетенських димарів вивергають у повітря димові скрутені; інші димарі, не такі високі, уривчасто сопучи, пахають клубами пари, все це змішується, розпливається, носить над містом, огортає його, сповнює вулиці, заслоняє небо, пригашує сонце. В місті немов уже вечір. Вугільний пил кружляє в повітрі, виїдає очі, бруднить шкіру, плямує білизну. Будинки чорні, наче в кіптяві, брук також чорний; шибки у вікнах припали вугільним порошком. Пах димарів, смоли, кам'яного вугілля ятрить горло, здавлює груди; повітря насичує терпкий дух заліза, кузні, розпеченого металу, розпашілої печі, він не дає дихати, й ви подеколи зводите очі догори, шукаючи чистого повітря, вільного повітря, здорового повітря небесного простору. Але над вами нависла суцільна хмура завіса, і, кружляючи довкола, мерехтять в очах дрібнесенькі скалочки вугілля.

Це Крезо.

Земля тремтить від приглушеного безнастанного шуму, що його створює тисяча різних шумів; раз у раз його перериває жажливий гуркіт, удар, що струшує все місто.

Увійдімо до заводу Шнейдерів.

Яке казкове видово! Це володіння заліза, де панує його величність Вогонь!

Вогонь! Віп скрізь. Високі, мов гори, величезні будівлі, що вишикувались у нескінченні, скільки сягає око, ряди, аж до верху захаращені машинами; навколо щось обертається, спускається, підноситься вгору, харчить, свистить, скрипить, гуркотить. Усі ці машини рухає вогонь.

Тут жарини, там снопи полум'я, ще-далі розпечені залізні брили, що соваються туди й назад, виходять з горна, потрапляють до вальцівні, вийшовши відтіть, повертаються знову й знову сотні разів, змінюють свою форму, залишаючись, проте, червоними, як жар. Зажерливі машини поглинають цей вогонь, це блискуче залізо, дрібнять його, ріжуть, розпилюють, сплющують, витягають дротом, скручують, роблять з нього паровики, кораблі, гармати, тисячі різноманітних речей, витончених, як майстерне різьблення, страховинних, наче творіння велетнів, складних, тендітних, громіздких, могутніх.

Спробуймо роздивитися й зрозуміти.

Ми увиходимо праворуч у простору галерею, де працюють чотири величезних машини. Вони поволі рухаються, повертаючи свої колеса, шпинделі, підойми. Що вони роблять? Ніщо інше, як постачають повітря у гамарні печі, де кипить розтоплений метал. Це велетенські легені колосальних реторт, що їх зараз побачимо. Вони дихають, та й тільки; вони підтримують життя й травлення страховищ.

Та ось і реторти: їх дві, по одній у протилежних кінцях цеху; великі, наче башти, череваті, вони ревуть і викидають такий фонтан полум'я, що за сто метрів осліплюють очі, спалюють шкіру, і дихати стає так важко, наче в парні.

Це немовби оскаженілий вулкан. Білий, нестерпний для ока вогонь вихоплюється з отвору з такою силою й шумом, що цього й уявити собі годі.

Усередині реторт-казанів кипить криця, бесемерівська криця, що з неї роблять рейки. Міцний, гарний, статечний молодик у великому чорному фетровому капелюсі уважно стежить за страшним диханням. Він сидить перед колесом, схожим на стерно корабля, й іподі, наче лодман, повертає його. Одразу ж лють реторти подвоюється, вона вивергає океан вогню; це означає — головний майстер підсилив дужий струм повітря, що проходить крізь неї.

І, так само нагадуючи капітана, молодик раз по раз підносить до очей бінокль, щоб роздивитися колір вогню. Він подає знак; під'їздить вагонетка й вивертає в ревує горно куцу інших металів. Майстер ще вивчає відтінки бурхливого полум'я, шукаючи певної прикмети, тоді раптом повертає інше, маленьке коліща й перекидає величезний ківш. Той поволі нахиляється, випорскуючи аж до стелі страхітливим снопом вогняних бризок, і поволі, наче слон,

що намагається бути граційним, виливає кілька краплин полум'яної рідини в підсунуту посудину на лиття; потім, ревучи, випростується.

Інший чоловік виносить вогонь, що вилився з ковша. Тепер це вже червоний як жар зливок, його підкладають під молот, що його рухає пара. Молот б'є, розплющує, обертає розпечений метал на тонку бляху, що її негайно охолоджують у воді. Тоді кліщі хапають його, ламають, головний майстер пильно вдивляється в будову металу на зломі, по тому лунає наказ:

— Виливайте!

Зараз же ківш нахиляється знову і, немов отой служник, котрий наповнює шклянки на столі, ллє у розставлені навкруг пього численні форми струмись вогненної криці, що бурхас у його череві.

Ківш пересувається дуже просто, ніби сам по собі, наче жива істота. Бо, щоб ці фантастичні механізми діяли, виконували свою роботу, рухалися, підносилися, спускалися, випростовувалися, оберталися, кружляли,— досить доторкнутися до підойм завбільшки як ціпок і натиснути гудзика, на кшталт тих, що в електричних дзвінках. Здається, тут присутня якась невидима сила, химерний дух, що керує й важкуватими й легкими поворотами цих дивних апаратів.

Ми виходимо з попеченим обличчям, з налитими кров'ю очима.

Ось, просто неба, дві цегляних вежі, надто високі, щоб сховатися під якимсь дахом. Од них пащить нестерпним жаром. Чоловік, озброєний залізним кайлом, колотить ним по підмурку веж, відбиває щось ніби тинк, випнається ще глибше. І невдовзі жевріє світло, яскрава цятка. Ще два удари — і відтіль вихоплюється цілий струмок, справжній потік, він тече по вибитих у землі рівчаках, біжить і біжить без упину. Це чавун, необроблений, розтоплений чавун. Тут, біля цієї жахливої річки, ледь-ледь не задихнешся, і ми тікаємо до високих будинків, де споруджують паровози й великі машини до воєнних кораблів.

Тут ви нічого вже не розбираєте, нічого не розумієте, вам паморочиться голова. Це лабіринт із підойм, хитунів, пасів, зубчастих коліс. Щокроку надibuєш страховище, воно обробляє залізо, червоне чи темне. Тут — пилки, що ріжуть плити, завтовшки як тіло людини; там — гострі

клинці занурюються в напіврозтоплені брили й прошивають їх так, як голка сукно; ще далі — інша машина нарізає крицеву бляху, немовби ножицями папір. Усе це рухається водночас, але не в лад, — казкове плем'я злих громохких звірів. І скрізь бачиш вогонь: вогонь під молотами, вогонь у горнах, вогонь повсюди, куди не глянь — вогонь. І раз по раз повторюється страхітливий удар, що заглушує гамір коліс, казанів, ковадл та всіляких механізмів і струшує землю. То працює великий молот Крезо.

Він міститься кінець величезної будівлі, де їх ще є десять чи дванадцять. Усі молоти розмірено опускаються на розпечений до жару металевий брус, — той прискає дощем іскор, мало-помалу сплющується, скручується, набирає за бажанням людини вигнутої, рівної чи плескатої форми.

Він найбільший, важить сто тисяч кілограмів і спадає, наче завалюється гора, на червону крицеву брилу, ще більшу від нього. За кожним ударом зривається з усіх боків вогняний вихор, і видно, як топшає брила, яку обробляє страховище.

Молот піднімається й опускається безперестану, ним легко й зграбно орудує людина, що тихцем натискує на тендітний важіль; і мимоволі згадуєш тих страшних звірів, приборканих колись малими дітьми, про яких оповідається в казках.

Ми вступаємо до цеху вальцювання. Це видовище дивніше за все. Червоні змії звиваються на землі, одні тоненькі, як вервечки, інші грубі, як линви. Здається, тут плазують довжелезні земляні хробаки, там — страшні удави. Тут виготовляють дріт, там — рейки на залізницю.

Люди з металевими сітками на очах, у шкіряних рукавицях і чоботях, знову й знову кидають у жерло машин шматок розпеченого заліза. Машина хапає його, витягає, подовжує, знову тягне, кидає, тоді підхоплює, і поволі його витончує. Залізо звивається, наче поранена гадюка, нібито бореться, але скоряється і витягується, витягується далі, а крицеві щелепи то викидають, то знову хапають його весь час.

Ось рейки. Нездатна до опору, червона чотирикутна щільна брила бесемерівської криці розтягається під зусиллям машин і за кілька хвилин обертається у рейку. Велетенська пилка ріже її на відрізки потрібної довжини, а слідом насуваються інші, і немає їм кінця-краю, і ніщо не зупинить, не уповільнить страховищу працю.

Ми виходимо нарешті, самі чорні, мов паливники, геть виснажені, засліплені. Над головою у нас нависла густа хмара з вугілля й диму, що здіймається до небесної високості.

О, мерщій опинитися б серед квітів, па галявинці, де струмок і травиця, де можна прилягти, ні про що не думаючи, де нічого не чути навколо, тільки журкіт води або спів когута віддалік!

IBETA

ІВЕТА

Присвята пані Брен-Шаба

I

Виходячи з кав'ярні *Pish*, Жан де Сервіньї промовив до Леона Саваля:

— Маєш охоту, то підем пішки. Погода надто добра, щоб їхати фіакром.

— Нічого приємнішого бути не може,— відповів приятель.

— Зараз лиш одинадцята, ми дійдемо туди на початку дванадцятої, тому не поспішайтесь,— докинув Жан.

На бульварі метушився люд, той веселий, вдоволений натовп, що словигає, п'є, клекаче й плине літньої ночі, мов повновода річка. Тут і там — кав'ярняні вогні ясно освітлювали пішохід і гуртки пияків, що порозсідалися при столиках з пляшками і шклянками, заступаючи дорогу. А на бруку мигтіли червоні, сині чи зелені очі фіакрів, і в освітленій вітриною стязі на мент виникав худий силует конячини, профіль фурмана на високому передку та темний короб екіпажа. Жовте обиття юрбенових фіакрів яскравими плямами спалахувало на світлі.

Приятелі, з сигарами в губах, ішли собі тихою ходою, несучи пальто на руці: в обох у петельці фрака була квітка, циліндр зсунутий набакир, як то звичайно буває теплого вечора по доброму обіді.

Ще з школярства їх єднала приязнь, тісна, щира, незмінна.

Жан де Сервіньї, невисокий, ставний, трохи лисуватий, трохи тендітний, дуже елегантський, мав кучеряві вуса, ясні очі, тонкі губи; невтомний, хоч і млосний на вигляд, кріпкий, хоч і блідий, він був один з поріддя тих опівночників, що наче народилися й зросли на бульварі, з поріддя тих недолужних парижан, що їм гімнастика, фехтування, душі та парові купелі штучно підтримують нервову снагу.

Він славився гультяйством не менше, ніж дотепністю, багатством, зв'язками і щирою гостинністю, а привітність

і шляхетна галантність, здавалося, були властиві йому з породження.

Власне, він був справжній парижанин: легкодухий, скептичний; міщливий, зальотний, енергійний і нерішучий, здатний до всього і до нічого; переконаний егоїст з добросердими пориваннями,— він проживав свою ренту умірковано й забавлявся не на шкоду здоров'ю. Зимний і палкий, він то слухняно йшов за своєю нерозважливістю, то раптом стримував себе; іграшка супротивних інстинктів, він давав урешті їм цілковиту волю та звирявся на резони завзятого вивера, логіка якого млинком ходить завжди за вітром, використовуючи обставини та не докладаючи праці, щоб самому їм сприяти.

Приятель його, Леоп Саваль, теж чоловік багатий, був тим красунем-велетнем, котрих жінки проводжають поглядом на вулиці. Він нагадував собою монумент, перетворений у людину, доброзпородний тип, одну з тих зразкових речей, що їх посилають на виставку. Занадто гарний, занадто великий, занадто барчистий, занадто дужий, він трохи грішив зайвиною цього всього, зайвиною доброти. Незлічимі були його любовні перемоги.

Минаючи Водевіль, він запитав свого приятеля:

— Ти попередив ту даму, що ведеш мене до неї?

Сервіньї засміявся:

— Попереджати маркізу Обарді? Та чи ти попереджаєш фурмана омнібуса, що ти сядеш в його ридван на розі бульвару?

Трохи зніяковілий Саваль запитав:

— Та хто ж, власне, ця особа?

І приятель пояснив:

— Парвеню, якась непевного походження та достатку чужинка, чарівна куртизанка, вийшла невідомо звідки, невідомо як з'явилася серед товариства авантюристів і вміє триматися там. Та це нас, між іншим, не обходить. Кажуть, її дівоче ім'я Октавія Барден, а отже й теперішнє ім'я, бо вона лишилася дівчиною у всіх розуміннях, окрім невинності. З поєднання першої літери імені і скороченого прізвища вийшло Обарді.

А втім, вона чарівна жінка, а ти, з твоєю вродою, неодмінно станеш її коханцем. Не ведуть марне Геракла до Мессаліни; щось безперечно та станеться між ними. А все ж коли вступ туди вільний, як і на базар, то ніхто не примушує купувати те, що пропонується в тім домі. Там

тримають любов і карти, але не силують нікого ні до першого, ні до другого. Вихід вільний також.

Маркіза оселилась у кварталі Етуаль, кварталі підозрілому — це було перед трьома роками, — і відкрила свій салон для тих покидьків цілого континенту, що линуть до Парижа виявляти свої різноманітні таланти, небезпечні й кримінальні.

Я втрапив до неї! Яким побитом? Я сам вже не пам'ятаю. Я пішов, як і всі ми ходимо до таких місць, де грають, де жінки легко беруться, а чоловіки не відають гонору. Мені до вподоби та компанія різномасних флібустьєрів, усі вони чужинці, всі титуловані, шляхетні, всі невідомі по своїх посланствах, за винятком шпигунів. Усі голосно балакають про гонор з приводу дурниці, вихваляються ні сіло ні впало своїми дідами-прадідами і все оповідають про свої походеньки, всі вони хвальки, брехуни, шахраї, всі вони ненадійні, як їхні карти, неправдиві, як і їхні титули, відважні з примусу, на зразок розбійників, що йдуть грабувати, немипуче важать своєю головою. Зрештою, це — вицвіт каторги.

Я маю до них замилювання. Цікаво їх вивчати, цікаво знайомитися з ними, втішно слухати їхню розмову, нерідко дуже спостережливу, дотепну, що ніколи не буває такою банальною, як балачки французьких урядовців.

Їхні жінки завжди гарні, з легесеньким присмаком чужоземного шахрайського крутіїства і таємничим минулим, з тим минулим, що, можливо, наполовину пройшло в острозі. Майже всі вони мають чудові очі, розкішні коси і взагалі вроду, потрібну для їхнього фаху, їхня грація п'янка, їхня чарівність веде до цілковитої нерозважливості і немає рятунку від неї! Це переможниці з нором середньовічних розбійників, вони пожадливі, як самиці птахів-хижаків. Я маю й до них замилювання.

Маркіза Обарді — зразок тих елегантських розпусниць. Жінка вона зріла і все ще гарна, чарівна, в ній є щось кошаче, і відчуваєш, що зіпсута вона аж до самого шпику. Час минає у неї дуже весело, там грають, танцюють, вечеряють... зрештою, там роблять усе, що дає приємність і в порядному товаристві.

Леон Саваль запитав:

— Ти був чи й зараз є її коханцем?

Сервіньї відповів:

— Я пим не був, не є і ніколи не буду. Я буваю у неї головним чином ради її дочки.

— А вона має дочку?

— Так, має дочку! Справжнє диво, мій любий. Тепер це головна принада того вертепу. Висока, пишна, саме розквітає — їй вісімнадцять років, — така сама яскрава білявка, як мати чорнявка, і завжди весела, завжди готова до забав, завжди широко сміється і танцює, як несамовита. Чия вона буде? Чия вона була? Невідомо. Нас десять претендентів, усі ми чекаємо, надіємось.

У руках такої жінки, як маркіза, така дочка то фортуна, то скарб. Та грають вони обережно, ці шахрайки. Там важко щось зрозуміти. Можливо, що вони чекають на оказію... ліпшу, ніж я собою уявляю. Але я, запевняю тебе, що я не... не проморгаю цієї оказії, хай тільки вона мені підвернеться.

Ця дівчина, Івета, бентежить мене. Вона для мене таємниця. Якщо вона не чудовисько лукавства і розпусти, з якими мені ще не доводилось стрічатися, то вона пайдивніший у світі феномен невинності. Живе вона в тому жахливому оточенні, живе цілком безпечно, з якимсь триумфальним спокоєм, — або вона надзвичайно зіпсована, або наївна.

Хоч вона прекрасний паросток авантурниці, пишна квітка, що зросла на тому гною, чи дочка чоловіка шляхетної крові, якогось великого артиста, чи великого пана, якогось припца, чи короля, що втрапив якимсь до ліжка її матері? Хто ж вона зрештою, що вона думає? Та ось сам її побачиш.

Саваль засміявся і сказав:

— Ти закоханий.

— Ні, вона мене хвилює, бентежить, чарує, вабить до себе і жахає. Я боюся її, як пастки, і маю жадобу на неї, як хочеться шербету від спраги. Я відчуваю на собі її чари й наближаюсь до неї з пересторогою, як до людини, що її мають за спритного злодія. Коло неї я відчуваю нерозважливий потяг до її можливої чистоти і разом з тим дуже розважливу зневіру до її лукавства, не менше імовірного. Я відчуваю в ній істоту незвичайну, не суголосну з законами природи, привабливу чи огидну — сам не знаю.

Саваль утретє промовив:

— Кажу тобі, ти закоханий. Ти говориш про неї з захватом поета і ліризмом трубадура. Заглянь у глибінь себе, спитай там своє серце і признавайся.

Сервінії мовчки ступив кілька кроків, потім озвався:

— Це можливо, нарешті. В кожному разі майже всі мої думки коло неї. Так, можливо, що я справді закоханий. Я забагато мрію про неї. Я думаю про неї, засинаючи й прокидаючись теж... це важить багато. Образ її ходить всюди слідком за мною, він переслідує мене, він не кидає мене, він увесь час передо мною, круг мене, в мені. Чи ця фізична пристрасть є кохання? Її обличчя так закарбувалося в моїй пам'яті, що я бачу її, тільки-но заплющу очі. У мене колотиться серце щоразу, як я її бачу, так, це правда. Виходить, я кохаю її, але якось чудно. Я палко бажаю її, але думка одружитися з нею видається мені божевільною, безглуздою, дивоглядною. До того ж я трошки боюся її, як боїться пташка, коли над нею коршак кружляє. І ревную її теж, ревную до всього мені не відомого в тім незбагненнім серці. І весь час себе допитую: хто вона — пустотлива дівчинка чи надзвичайна негідниця? Інколи вона говорить такі речі, що зникла б ціла армія солдатів, — але ж папуга повторює, що заманеться. Вона буває така нестримана й безсоромна, що віриш у її непорочну чистоту, а буває і така наївна до неправдивості, що задумуєшся, чи була вона взагалі коли-небудь чистою? Вона мене розпалює, роз'ятрює, як куртизанка, і разом з тим пильно береже себе, як дівчина. Здається, вона мене любить і в той же час глузує з мене; на людях вона поводить ся, як моя коханка, а наодинці трактує мене як брата чи навіть слугу.

Іноді я певен, що вона має коханців не менше від своєї матусі. Іноді ж вона видається мені геть нетямущою в житті, розумієш?

Між іншим, вона завзята читачка романів. Чекаючи на краще, я тим часом постачаю їй книжки. Вона мене зве своїм бібліотекарем.

Щотижня Нова Книгарня надсилає їй від мене все, що тільки видано нового, і я знаю, що вона все те перечитує, отак усумішку.

Яка ж неймовірна плутанина, певне, в її голові.

Ця хаотична лектура, дуже можливо, дечим впливає на манеру поведінки цієї дівчини. Як задивляти на життя крізь призму п'ятнадцяти тисяч романів, то, мабуть, бачиш його в чудернацькому освітленні і створюєш собі про все досить кумедне уявлення. А я чекаю. То вірно, що я ніколи ще не був з будь-якою жінкою таким святенником, як із нею.

І те ще правда, що я ніколи з нею не одружуся.

Отже, якщо вона мала вже коханців, то я збільшу їхнє число. Коли ж вона їх не мала, то я візьму перший квиток як на трамвай.

Звичайна річ. Вона напевне не піде заміж. І хто ж візьме за себе дочку маркізи Обарді, Октанії Барден? Ніхто, і це через тисячу резонів.

Де б найшовся для неї чоловік? У справжньому аристократичному товаристві? Ніколи. Дім матері — це ж публічний дім, де дочка — як принада для клієнтів. Не одружуються в таких обставинах.

Межи буржуазією? Ще менше. І до того ж маркіза не така, щоб зробити операцію собі на збиток; вона віддасть Івету назавше тільки за чоловіка, з поважним становищем, а такого їй не знайти.

Тоді серед простолюддя? Ще неймовірніше. Тому-то ради немає. Бо ця панночка ні аристократка, ні буржуазка, ні звичайна громадянка і шлюбом не може увійти до жодної з цих верств.

По матері своїй, — народженням, вихованням, спадковістю, своїми манерами, звичками, — вона рокована на золоту проституцію.

І їй самій од цього не врятуватись, хіба що піти в черниці, а це цілком неймовірно, з огляду на її манери та уподобання. Отже, їй лишається єдина професія: кохання. Вона до неї дійде, якщо зараз ще не практикує нею. Не втекти їй від своєї долі. З молодої дівчинки вона стане простою дівкою. А я дуже хотів би сприяти цьому перетворенню.

Я чекаю. Закоханців чимало. Ти побачиш там француза пана де Бельвіня, росіянина, званого князем Краваловим, італійця-шевальє Вальреалі, всі вони одверто виставили свою кандидатуру й відповідно діють. Окрім того, круг неї никає чимало охочих меншої питомої ваги.

Маркіза чатує на здобич. Здається, вона накидає оком на мене. Вона провідала, що я дуже багатий, а за інших вона не певна.

Салон її, то найдивніша вистава такого гатунку. Там бувають і дуже порядні люди, тому вже, що ми туди йдемо, і це ми одні. Що стосується жінок, то маркіза познаходила, чи швидше повибирала все, що було найкращого межи вершками спорожнювальниць гаманців. Звідки вона їх здобула, нікому не відомо. Їхній світ одрубний і від справж-

ніх нетішах, і від богеми, відрубний од усього. Окрім того, їй спала геніальна ідея запрошувати тих авантурниць, що мають дочок. Отже, якийсь надолобень, заходячи туди, певен, що потрапив до товариства цілком порядних дам!

Так дійшли вони до Єлісейських Полів. Легенький вітерець шелестів стиха листом, пестив інколи обличчя, як пізний подув велетенського віяла, що ним вимахують там десь, у небі. Німі тіні блукали попід деревами, інші темними плямами вирізнялись на лавах. І тіні ці розмовляли пошепки, мов звіряючи одне одному важливі чи ганебні таємниці.

Сервіньї провадив далі:

— Ти собі не уявляєш, яку колекцію неймовірних титулів здибаєш у тому кишлі. До речі, май на увазі, що я тебе ввожу туди як графа Савалю, бо просто Савалю там зустріли б педобре, дуже педобре.

Саваль скрикнув:

— Е, ні! Прошу дуже! Я не хочу, щоб мені накидали хоча б на один вечір, хоча б і в товаристві отих-там людей бажання прикрасити себе якимсь чудернацьким титулом. Ні, ні!

Сервіньї зареготав:

— Ти дурний. Мене там охрестили герцогом Сервіньї. Я сам не знаю, як і чому. А все ж я без ремства ношу герцогський титул. Це мене ніскільки не бентежить. Інакше мене б просто зневажали.

Але Саваль огурався:

— Ти інша річ, ти шляхтич, тобі це личить. Мені ж ні, хай я лишуся єдиним нетитулованим на цілий салон. Тим гірше, а може й краще. Це буде моєю відзнакою... і... навіть перевагою.

Сервіньї обстоював:

— Запевняю тебе, що це неможливо, ну пеможливо, розумієш? Це видаватиметься просто дивоглядним. Ти будеш ніби ландитник у сонмі цісарів. Дозволь мені орудувати, я тебе відрекомендую як віце-короля верхів'я Міссісіпі, і ніхто не здивується. Як привласнювати собі можновладність, то які тут можуть бути межі?

— Ні, і ще раз ні, я не хочу цього!

— Гаразд. Але, справді, я таки дуже дурний, що весь час отут тебе переконую. Ручаюся, скоро ти увійдеш туди, тебе декорують титулом, як нагороджують дам букетом фіалок при вході до певних крамниць.

Вони звернули праворуч на вулицю Беррі, зійшли на другий поверх модерного палацу, лишивши чотирьом льокаям у кученьких штанцях свої пальта й ціпочки. У повітрі тяжив теплий святочний дух, пахощі квітів, парфумів та жінок; дужий, невиразний, безупинний гомін долітав з суміжних покоїв: чути було, що там уже безліч гостей.

Щось подібне до церемоніймейстера — високий, рівний, череватий, поважний чоловік з сивими баками — наблизився до нових прибульців і запитав коротко, з самоповагою вклоняючись:

— Про кого мушу сповістити?

Сервіньї відповів:

— Пан Саваль.

Тоді чоловік, розчипивши двері, надзвичайно лунким голосом гукнув просто в натовп гостей:

— Пан герцог де Сервіньї.

— Пан барон Саваль.

У переднім салоні було повно жінок. Насамперед упадав у вічі ряд оголених плечей, на пінних хвилях яскравих тканин.

Господиня стояла і розмовляла з трьома приятельками; вона обернулася і з величним поглядом, граційною ходою й привітною посмішкою на губах пішла назустріч гостям.

Чорні блискучі густі коси кучмою росли над її вузьким і низьким чолом і вкривали навіть скроні.

Ця ставна жінка уже трохи заповніла, трохи перезріла, але ще була на диво гарна, гарна важкою красою, палкою, могутньою. З-під шолому кіс, що викликали солодкі мрії, робили її таємниче жаданою, дивились очі, величезні й чорні теж. Ніс був тоненький, уста великі, безмежно чарівні, створені навмисне на те, щоб говорити і щоб перемагати.

Але пайчарівніший за все був у неї голос. Він спливав їй з уст, як вода з джерела, так натурально, легко, так милозвучно, так ясно, що слухати його завдавало радості фізичної. Приємно було слухати мелодійний плин її мови, як рівний торопкий струмок, приємно дивитись, як розтулюються ці розкішні, трохи зачервоні губи.

Вона подала руку Сервіньї на поцілунок, а випускаючи віяльце на золотім ланцюжку, простягла другу руку Савалю, промовивши:

— Ласкаво просимо, бароне, всі герцогові друзі тут у себе вдома.

Потім вона звела блискучі свої очі на велетня, схиленого

перед нею. На верхній губі вона мала чорний пушок, натяк на вусики, і коли говорила, він ставав помітнішим. Від неї віяло приємними, міцними, п'янкими пахощами, американськими чи індійськими.

Увіходили інші особи — всі маркізи, графи і князі. Вона говорила до Сервінії, як мати ласкава:

— Дочку мою ви знайдете в другій вітальні. Бавтесь, панове, будинок належить вам цілком.

І відійшла від них, щоб вітати нових гостей, кинувши Савалю погляд веселий та перебіжний, яким жінки обдаровують того, хто їм до вподоби.

Сервінії взяв приятеля за руку.

— Я буду тобі проводирем, — промовив він. — У вітальні, де ми зараз, — жінки, це капище *Тіла*, свіжого або з душком. Речі уживані, але добротні, як би й нові, і навіть ліпші, — і розцінюються дорого, й беруться в зажиток. Ліворуч — гра. То капище *Грошей*. Ти це знаєш. Просто, де танцюють, капище *Дівочої Чесноти*, свята-святих, базар молоденьких дівчаток. Це саме там виставляють на огляд, на загальну оцінку продукцію оцих дам. Можуть погодитись і на законний шлюб! Це майбутнє, надія... наших ночей. І третє, найцікавіше в цьому музею моральних хвороб, саме оті дівчатка: їхні душі покалічені, як тіла малих клоунів, народжених від акробатів. Ходім глянемо на них.

Він уклонявся праворуч, ліворуч, галантно, з компліментом па устах, швидким знавецьким поглядом озирючи кожную знайому йому декольтовану даму.

Оркестра в глибині другого салону грала вальса. Приятелі спинились на порозі. Крутилося з п'ятнадцять пар; кавалери поважні, танцюристки з незмінною усмішкою на устах. І вони, як і їхні матері, показували чимало голого тіла; у деяких корсаж тримався тільки на стрічечках, що обіймали плече, під пахвами весь час мелькала темна плямочка.

Зненацька, з другого кінця через увесь покій до них рушила висока дівчина, штовхаючи танцюристів та підтримуючи лівою рукою занадто довгого шлейфа свого убрання. Бігла вона дрібно, швиденько ступаючи, як бігають звичайно жінки в натовпі, і кричала:

— А! От і Мюскад! День добрий, Мюскаде!

На обличчі була радість життя, сяєво щастя. Шкіра золотаво-біла, як у всіх рудоволосих, наче світилася. Гора

волосся. А закручені на потилиці важкі коси, коси племенисті, немов підпалені вогнем, спадали їй на чоло і на гнучку, ще тоненьку шийку.

Як мати її була створена для балачки, так вона була створена для руху, такі-бо натуральні, шляхетні і прості мала вона жести. Дивитися, як вона ходить, обертається, нахиляє голівку, піднімає руку, саме з себе вже було духовною радістю і фізичною втіхою.

Вона все повторювала:

— А! Мюскад! Добридень, Мюскаде!

Сервіньї міцно струснув їй руку, як мужчині, і рекомендував їй:

— Мамзель Івета, мій приятель барон Саваль.

Вклопившись незнайомцеві, вона оглянула його й промовила:

— День добрий, пане! Ви завше такий великий?

Їй відповів Сервіньї тим своїм жартовливим тоном, яким завжди розмовляв з нею, щоб не виявляти своїх підозрінь, свого недовір'я:

— Ні, мамзель. Він сьогодні набрав найбільшого розміру, щоб уподобатись вашій мамі, бо ж вона любить масивність.

Молода дівчина промовила з комічною серйозністю:

— Це дуже добре! Але коли ви приходите до мене, то, прошу вас дуже, станьте трохи меншим: я волюю золоту середину. Гляньте, Мюскад якраз у тих пропорціях, що я люблю.

І вона привітно простягла ручку Савалю, потім запитала:

— Мюскаде, ви танцюєте? Хочете, тур вальса?

Не відповідаючи, Сервіньї швидким квапним рухом охопив її стан, і вони полетіли, як шалений вихор.

Крутились вони в танці швидше од усіх, вертілись, мчали, шалено кружеляючи, злившись воєдино, тримаючись рівно, наче зовсім не згинали ноги, ніби під дією якогось невидимого механізму, захищеного в підошвах.

Здавалося, вони не відають, що то утома. Інші танцюристи поволі поспинялись. Вони лишилися самі і вальсували без кінця, ніби забувши, де вони, що роблять, полинувши в чарах кудись далеко, далеко від цього балу. І музики оркестрові, не перестаючи грати, задивлялись на цю шалену пару; і гості дивились на них, а коли вони парешті зупинилися, розляглись оплески.

Тепер вона зачервонілась трохи, очі стали дивні, палкі і соромливі, не такі сміливі, як раніше, збентежені й такі сині, з такими чорними зіницями, що видавались зовсім неприродними.

Сервінії подібний був на зовсім п'яного. Він обіперся об якийсь одвірок, щоб опанувати себе.

Вона сказала йому:

— Слабенька голова, мій сердечний Мюскаде, я кріпша за вас.

Він нервово посміхався і пас її поглядом, в очах та в зморшках біля вуст була звіряча пожадливість.

Вона стояла проти нього, даючи змогу молодому чоловікові стежити, як здійснюються та спадають її оголені груди.

Вона знову промовила:

— Бувають хвилини, коли ви дуже подібні до kota, що ссь-ось має стрибнути на людину. Ну, давайте руку, і підемо шукати вашого приятеля.

Він мовчки подав їй руку, і вони пішли через великий салон.

Саваль уже не був самотній. До нього підійшла маркіза Обарді. Вона оповідала йому про щось звичайне, про щось буденне своїм чарівним, п'яним голосом. Та, пильно вдивляючися в нього, вона, здавалось, говорила йому слова зовсім не ті, що їх вимовляли її губи. А коли помітила Сервінії, то на обличчя їй відразу набігла усмішка, і, звертаючись до нього, вона промовила:

— Знаєте, мій любий герцоге, я недавно найняла віллу в Бужівалі, щоб пожити там зо два місяці. Сподіваюся, ви провідаєте мене. Привезіть і приятеля свого. Переселяюся туди в понеділок, а як маєте охоту, то приїздіть обидва найближчої суботи на обід. Я вас затримаю на цілу наступну днину.

Сервінії рвучко обернувся до Івети. Вона посміхалась, спокійна, ясна, і промовила з упевненістю, що відкидала геть будь-які вагання:

— Ну, розуміється, Мюскад приїде обідати в суботу. Нема чого й питати його. Ми досхоchu попустуємо на волі.

В її усмішці він убачив обіцянку, в голосі відчув якийсь натяк.

Маркіза підвела свої великі чорні очі на Савалья:

— І ви також, бароне?

Усмішка її розвіювала всякі сумніви. Він уклонився:

— Я буду надмірно щасливий, пані.

Івета шепотіла з наївним чи підступним лукавством:
— Ми так усіх скандалізуємо, правда, Мюскаде? А моя гвардія бісitemеться.

Вона очима вказала на кількох чоловік, що здалеку поглядали на них.

— До ваших послуг, мамзель,— відповів Сервіньї.

Розмовляючи з нею по-товариському фамільярно, він ніколи не вимовляв *мадемуазель*.

— Чому ви, панно Івета, завжди звете мого приятеля Сервіньї *Мюскадом*? — запитав Саваль.

Дівчина прибрала щиросердого вигляду.

— Це тому, пане, що він завжди випорсає вам з рук*. Ви певні того, що тримаєте його, аж воно де там!

Маркіза, очевидно, думаючи про щось інше, промовила недбалим тоном, не зводячи очей з Савалья:

— Які ці діти чудні!

Івета розгнівалася:

— Я зовсім не чудна; я тільки щира! Мюскад мені подобається, а він весь час десь зникає від мене. От мені й прикро.

Сервіньї низенько вклонився.

— Тепер, мамзель, я ніколи не відходитиму від вас, ні вдень, ні вночі.

Вона сахнулася з переляку:

— О! Ні, ні! Прошу вас! Удень ще нічого, але вночі ви заважатимете мені.

Він зухвало спитав:

— Чому, власне?

Вона спокійно, сміливо відповіла:

— Роздягнений, ви, мабуть, не такий привабливий.

Маркіза, не виказуючи ніяковості, скрикнула:

— Послухайте, що вони кажуть! Така невинність просто неймовірна.

Сервіньї насмішкуватим тоном додав:

— І я тієї ж думки, маркізо.

Івета, пильно дивлячись на нього, промовила ображеним, гордовитим тоном:

— Ви тільки що поводитися, як грубіян, це з вами в останній час надто часто трапляється.

І одвернувшись, голосно покликала:

— Шевальє, ідіть мене боронити, мене ображено.

Худий, чорнявий, повільний у своїх рухах чоловік паблизвився до них.

— Хто провинився? — запитав він з вимушеною усмішкою.

Вона хитнула голівкою в бік Сервіньї.

— Ось він; але все ж таки він мені більше подобається, ніж ви, бо він не такий пудний.

Шевальє Вальреалі вклонився:

— Кожен робить, що може. Можливо, ми маємо менше високих прикмет, але не менше відданості.

Тут до них наблизився високий, товстий чоловік з сивими баками і грімким голосом:

— Панні Іветі — низенький уклін.

— А! Пан де Бельвінь! — скрикнула вона.

Потім, звернувшись до Саваля, промовила:

— Мій присяжний претендент, великий, товстий, багатий і дурний. Таких я люблю. Справжній тамбур-мажор... від табльдота. О! Таж ви ще більші за нього. Як же мені вас охрестити? Добре! Я вас прозиватиму пан Родос-молодший на честь колоса, адже він без сумніву був вашим батьком. Але ви, певне, маєте про що побалакати одне з одним через голови інших людей, прощайте!

І швидко пішла до оркестри прохати, щоб заграли кадрили.

Пані Обарді була замріяна. І тільки, аби говорити, промовила до Сервіньї млявим голосом:

— Ви весь час її дратуєте, ви їй зіпсуєте характер і прищепите безліч хиб.

— Ви хіба ще не кінчили її виховання? — запитав Сервіньї.

Маркіза вдала, що не зрозуміла, і доброзичливо всміхалась далі.

Але помітивши, як до неї простує осанкуватий, з орденами на грудях добродій, кинулась йому назустріч:

— А, князь, князь, яке щастя!

Сервіньї взяв Саваля за руку й повів.

— Це останній поважний претендент, князь Кравалов. А правда, вона чудесна?

Саваль відповів:

— Як на мене, то обидві розкішні. Мати мене задовольнила б цілковито.

Сервіньї вклонився:

— До твоїх послуг, мій любий.

Танцюристи штовхали їх, стаючи до кадрили, парами, в два ряди, одне проти одного.

— Тепер підем трохи подивимось на шахраїв,— промовив Сервіньї.

І вони увійшли до картярського салону.

Круг кожного стола стояли колом глядачі. Тут-розмовляли мало, і тихий брязкіт грошей, що їх кидали на сукно або хапливо згрібали, іноді домішувався до тихого гомону картярів, так наче голос самого золота вступав у хор людських голосів.

Всі чоловіки були декоровані незвичайними орденами, чудернацькими стрічками, і на обличчях їхніх був той самий суворий вираз. Їх упізнавали найбільш по бороді.

У незграбного американця вона була підківкою, у високдумного англійця розстилалась на грудях віялом, в іспанця чорна щетина поросла попід самі очі, римлянин мав ті величезні вуса, що ними наділив Італію Віктор-Еммануїл * австріяк,— баки і голене підборіддя; в російського генерала над губою грізно стирчали два списи, а французи хизувалися чепурними вусиками — словом, взірці фантазії перукарів усього світу.

— Ти не гравш? — запитав Сервіньї.

— Ні, а ти?

— Тут ніколи. Як хочеш, то підем; ми побуваємо ще тут якоїсь спокійнішої днини. Сьогодні дуже багато народу, нічого не можна робити.

— Ходім.

І вони зникли за порт'єрою на дверях, що виводили до вестибюля.

Як тільки вийшли вони на вулицю, Сервіньї промовив:

— Ну, гаразд, і що ж ти скажеш?

— Справді цікаво. Але мені там більше до вподоби жіноча половина, ніж чоловіча.

— Я думаю. Тамті жінки то ж найліпше, що тільки є для нас у всій білій челяді. Тобі не здається, що там пахне коханням, як парфумами в перукарні? Правду кажучи, тільки у таких домах і забавляються справді за свої гроші. Які вони вправні, мій любий! Які акторки! Ти купував коли тістечка з пекарні? Чудовий вигляд, а нічого не варті. Той, хто їх пік, не вмів робити нічого, крім хліба. Отож, кохання жінки нашого товариства мені нагадує те печиво підручного-пекаря, в той час, як кохання, що дарує маркиза Обарді, май на увазі, то дійсні ласощі. О! Ці пекарки уміють робити тістечка! Лише платити у них доводиться п'ять су, тоді як десь-інде два, от і все.

Саваль запитав:

— А хто тепер там господар?

Сервіньї здвигнув плечима.

— Я того не знаю. Останній господар, відомий мені, був англійський пер, що вже три місяці, як виїхав. А тепер вона мусить жити на загальний рахунок, на рахунок гри або ж картярів, бо вона вибаглива. Але скажи мені, ми напевне поїдем у суботу обідати до неї в Бужіваль? На селі почуваєш себе вільніше, і я напевне провідаю думки Івети.

— Залюбки поїду, я вільний того дня.

Вертаючись через Єлісейські Поля під сяєвом зірок, вони сполохнули парочку, що розіклалася на лавці, і Сервіньї промурмотів:

— Яка дурниця і яка поважна річ — кохання. Яке воно банальне і втішне, завжди те саме і завжди різноманітне! І голодранець, що платить двадцять су отій дівчипі, вимагає від неї того ж самого, за віщо я заплатив би десять тисяч ф'ранків якійсь Обарді, котра можливо, не молодша і не розумніша від цієї повії. Що за нісенітниця!

Кілька хвилин він ішов мовчки, а потім промовив:

— Ет, усе одно! Стати першим коханцем Івети, розуміється, то велика удача. О! За це я дав би... я дав би...

Він так і не надумавсь, що б дати. І Саваль сказав йому добраніч на розі вулиці Руаяль.

II

Стіл заслано на веранді, що виходила на річку. Винайнята маркізою Обарді вілла *Весна* стояла височенько над луковиною. Сена, що повертала до містечка Марлі, була біля самої огорожі саду.

Проти вілли, на острові Круасі, розгортались до обрію високі дерева та маса зела, а наузбіч видко було чималий край широкої річки аж до плавучого ресторану *Жабник*, схованого межі листом.

Вечір наближався, один з тих тихих вечорів над водою, мальовничих і теплих, один з тих спокійних вечорів, що навівають заласне почуття щастя. Жодний подих не колихав гілля, не було брижів од вітру на гладенькій прозорій поверхні Сени. Разом з тим не було і надто душно, — було тепло, було відрадісно жити на землі. Чудесна свіжість від крутих берегів Сени линула вгору до безхмарного неба.

Сонце зайшло за дерева, мандруючи до інших країн, і все навкруги неначе вдихало в себе млосьть уже дрімотної землі, спокійно вдихало безжурний плин її життя.

Всі були в захваті від того вечора, як вийшли на веранду до столу. Тепла радість огорнула серця; почувалося, що так приємно мине час за обідом, на лоні природи, оглядаючи річкову гладінь на сконі дня, дихаючи таким чистим, смачним повітрям.

Маркіза тримала попід руку Савалья, Івета — Сервіньї. Їх було тільки четверо.

Обидві дами мали тут зовсім інший вигляд, ніж у Парижі, Івета особливо.

Вона мало говорила, здавалася стомленою і задумливою. Саваль просто не впізнавав її, він запитав:

— Що з вами сталося, панночко? Ви дуже змінилися від того тижня, зробились зовсім поважною особою.

Вона відповіла:

— На мене так діє природа. Я вже зовсім не та. Я якось чудно себе відчуваю. Проте в мене завше день на день не схожий. Сьогодні я здаватимуся баламуткою, завтра — живою елегією. Я міняюсь, як погода, і сама не знаю чому. Бувають хвилини, коли я на все здатна. Часами я убивала б людей, тільки не тварин, їх я ніколи б не забивала, тільки людей; а буває, коли я знічев'я плачу. Які лиш думки не зринають у мене в голові. Це залежить ще від того, з якої ноги встанеш. Щоранку, прокинувшись, я можу сказати, якою я буду до самого вечора. Можливо, то наші сні так нас настроюють. У мене багато ще залежить від книжки, що її читаю.

Вона вся була в білому фланелевому убранні, що так ніжно та вільно обвивало її м'якою тканиною. Широкий у зборах корсаж лише позначав, не підкреслюючи, вже дозрілі пружисті, нічим не стиснуті груди. А тоненька шия виступала з пишної піни мережива, біліша за її біле убрання, й іноді млосьно схилилася, наче під вагою масивного сувою золотих кіс.

Сервіньї довго дивився на неї. Далі промовив:

— Ви чарівні сьогодні, мамзель. Я бажав би бачити вас завжди такою.

Вона відповіла з одробиною звичайного лукавства:

— Тільки не треба освідчення про кохання, Мюскаде. Я сьогодні трактуватиму його поважно, а це може дорого вам стати!

Маркіза видавалася щасливою, дуже щасливою. Вся в чорному, шляхетно декорована в дуже просте убрання, що облягало її округлі, міцні форми, тільки трохи червоного було на корсажі: гірлянда червоних гвоздиків спадала їй аж до стану, як ланцюжок, та в темних косах червоніла троянда,— у всій її подобі, в тому простому убранню, що на ньому квітки багряніли, мов кров, у пильному погляді, в повільному голосі, в неквапливих рухах було щось пекуче, вогняне.

Саваль теж був поважний і зосереджений. Інколи він звиклим жестом погладжував свою темну бороду під Анрі Третього і мов поринав у глибоку задуму.

Кілька хвилин всі мовчали.

Потім, як подавали форель, Сервінії зауважив:

— Добре іноді помовчати. Мовчанка часто зближує більше, ніж будь-які слова. Ви згодні зі мною, маркізо?

Вона, ледь обернувшись до нього, промовила:

— Авжеж, згодна. Так любо думати разом про приємні речі.

І звела свій палкий погляд на Савалю; кілька секунд вони дивились одне одному в вічі.

Під столом стався ледь помітний рух.

А Сервінії почав знову говорити:

— Мамзель Івето, якщо й далі ви будете такою розважливою, я повірю, що ви закохані. Але в кого ж ви могли б закохатись? Пошукаймо разом, як дозволите? Я облишу армію ваших посполитих зітхай-душ, а братиму тільки головних: у князя Кравалова?

Почувши це ім'я, Івета стрепенулась.

— Мій сердечний Мюскаде, чого ви тільки не вигадаете! Таж князь — це просто російська воскова фігура з музею, що дістала нагороду на виставці борід.

— Гаразд! Геть князя! Отже, ваш обранець віконт П'єр де Бельвінь.

Цього разу вона засміялася:

— Ви тільки уявіть собі, як я висну на шиї в Резіне (вона всім прикладала прізвиська і звала Бельвіне то Резіне, то Мальвазій, то Аржантей)* і шепочу йому під ніс: «Моє серденько П'єре», або «Мій голубе Педро, мій укоханий П'єтрі, мій півнику П'єро, дай же твоїй любій жіночці поцілувати твоє цюціне гавкало?»

Сервінії оголосив:

— Знімасмо номер другий. Лишається шевальє Валь-реалі, його маркіза, здається, взичає увагою...

До Івети вернулася вся її веселість:

— Оте пхикало? Але ж він служить жалібником у церкві Мадлен і супроводжує похорони першого розряду. Коли він на мене дивиться, мені здається, що я небіжчиця.

— Поставлю хрест і над третім. Отже, ви запалали жагою до барона Саваля, тут присутнього?

— До пана Родоса-молодшого, ні, він для мене занадто здоровий. Це все одно, що я кохатиму Триумфальну арку на майдані Зірки.

— Тоді, мамзель, немає сумніву, ви закохані в мене, бо я єдиний з межі ваших обожувачів, про якого ми ще не згадували. Я притримував себе на кінець зі скромності й обачливості. Мені лишається тільки подякувати вам.

Вона відповіла з веселою граційністю:

— Закохана у вас, Мюскаде? А! Таж ні. Я вас дуже люблю... Але не люблю по-справжньому... Стривайте, я не хочу вас розхолоджувати. Я не люблю вас... поки ще. Ви маєте очевидячки шанси. Візьміть себе в руки, Мюскаде, і будьте відданий, послужливий, слухняний, турботливий, запобігливий, покірний моїй найдрібнішій примсі, ладний на все, щоб мені догодити... а тоді ми побачимо... пізніше.

— Мамзель, усе це, що ви вимагаєте, я волів би дати вам «після», а не «до», як ви не заперечуєте.

Наївним топом субретки вона запитала:

— Після чого, Мюскаде?

— До лиха, та після того, як ви доведете мені, що кохаєте мене!

— Ну що ж! Робіть усе так, наче я вже люблю вас, і ви навіть вірите цьому.

— Але все-таки...

— Годі, Мюскаде, на цю тему вже годі.

Він, відсалютувавши по-військовому, замовк.

Сонце сіло за островом, а небо палало, як до червоного розпечена жарниця, а тиха вода в річці мов обернулася у кров. Відблиски заходу червоніли на будинках, на предметах, на людях. І троянда в косах маркізи була неначе краплина пурпуру, що впала з хмар їй на голову.

Івета задивилась у далечінь, і тоді її мати, мов ненароком, поклала свою оголену руку на руку Саваля; але тої миті дівчина поворухнулася, і маркізина рука квапливо знялась і зачала чепурити збірки корсажа.

Сервінїї, бачачи це, промовив:

— Коли маєте, мамзель, охоту, то, може, пройдемося по обіді островом.

Вона зраділа його словам:

— О! Це чудово! Ми підемо самі, Мюскаде, правда?

— Так, так, самісінькі, мамзель.

Потім усі знову замовкли.

Величава тиша присмеркових обріїв, дрімотний супокій вечора присипляли серця, тіла, думки. Бувають такі тихі, такі мрійливі часи, коли говорити сливе неможливо.

Льокаї служили нечутно. Небесна пожежа вигасала, і ніч своїми тінями поволі застелила землю.

— Ви довго збираєтеся прожити тут? — запитав Саваль.

І маркіза відповіла, підкреслюючи кожне слово:

— Так. Аж доки буду тут щаслива.

Темно стало, принесли лампи. Серед довколишньої пільми вони так чудно й блідо освітили стіл; і відразу ж цілий дощ мошки упав на скатертину. То була малесенька мошка, що, перелітаючи над ламповим склом, обпалювала собі крильця і лапки, а потім, уже безкрила та безнога, запорошувала собою серветки, тарілки, келихи, неначе якась сіра, скакуча курава.

Її ковтали з вином, з підливою, і вона роїлась на хлібі, незлічима хмара летючої комахні лоскотала обличчя й руки.

Щохвилини доводилось виплескувати питво, прикривати тарілки, їсти з безконечними вивертками.

Ця гра забавляла Івету, а Сервінїї уважно оглядав усе, що вона підносила до рота, охороняв її шклянку й нарешті розгорнув свою серветку над її головою, як дахівку. Але маркіза рознервувалась, їй стало бридко, і кінець обіду був короткий.

Івета не забула пропозиції Сервінїї, вона мовила:

— Тепер ми попливемо на острів.

Мати радила їй розніженим голосом:

— Дивіться ж, не баріться там надто довго. А проте ми вас проведем до перевозу.

І пішли знову ж таки парами: молода дівчина та її друг вели перед дорогою до пристані. Вони чули позад себе квапливий шепіт маркізи та Саваля. Довкола чорнота непрониклива, чорнильна чорнота. Але на небі роїлись огневі цяточки і мов сяялись звідти до річки, її темна вода наче захрясла зірками.

Закумкали жаби, їхнє скрекотання лунало вздовж обох берегів, розкотисте й одноманітне.

Ліку не було солов'ям, що розтинали легковажним своїм співом тишу повітря.

Івета раптом спитала:

— Чуєте? Ніхто не йде позад нас. Де ж вони?

І вона закричала:

— Мамо!

Ніхто не відповів.

— Вони все ж не можуть бути далеко,— провадила дівчина,— я чула недавно їх.

Сервіньї тихенько сказав:

— Вони вернулись. Можливо, вашій мамі холодно стало.

І повів її далі.

Попереду блищало світло. То був шинок Мартіне, рибалки-корчмаря. На їхній оклик з домочка вийшов чоловік, і вони посідали у здоровий човен, прив'язаний у прибережній траві.

Перевізник узявся за весла, і важкий човен, краючи воду, побудив поспулі на воді зірочки і закрутив їх у шаленому танці, що поволі втишувався за кормою.

Дісталися другого берега і висіли з човна під високими деревами.

Свіжість вогкої землі туманом вилась попід густим гіллям високих дерев, а солов'їв на них, здавалося, не менш було, як і листу.

Десь далеко піаніно вигравало заїждженого вальса.

Сервіньї взяв Івету за руку, а потім, зовсім легенько, обняв її за стан, ніжно стискаючи.

— Про віщо ви думаєте?

— Ні про віщо. Мені зараз дуже добре!

— Так ви мене зовсім не любите?

— Люблю, Мюскаде, я вас дуже люблю. Тільки не набридайте мені цим. Тут так гарно, не хочеться слухати вашої балачки.

Він пригорнув її до себе, як не намагалася вона кволим опором звільнитись; відчуваючи крізь м'якеньку та приємну в руках фланелеву тканину теплість її тіла, Сервіньї прошепотів:

— Івето!

— Ну що?

— Та я ж вас люблю.

— Ви жартуєте, Мюскаде.

— Ні, ні! Я вже давно вас кохаю.

Вона все силкувалася визволитися, витягти руку. Їм ніяк було ступати, їм заважала незручна поза, вони хиталися, як п'яні.

Він не знаходив, що сказати, почувуючи, що з дівчатами говорять інакше, ніж із жінками. Зніяковілий, він не знав, як йому бути, сам себе питаючи, чи вона згодна, а чи просто нічого не розуміє, і голова йому ішла обертом від шукання слів ніжних, певних і рішучих, що зараз були потрібні.

І щохвилі все повторював:

— Івето! Ну, скажіть же, Івето!

І раптом зважився поцілувати її в щоку. Вона злегка відсахнулася і з серцем промовила:

— О! Який же ви смішний. Ви дасте мені спокій?

З її голосу годі було вловити, що вона відчуває, чого бажає; бачачи, що вона не дуже роздратована, він припав губами до вигину її шиї, де золотився пушок її кіс, до тої чарівної місцинки, що давно вабила його.

Тут вона почала пручатись, але він її кріпко тримав; перекинувши свою другу руку на плече, силоміць повернув до себе і в злодійський спосіб поцілував її палким, шаленим поцілунком.

Вона усім своїм тілом випорснула йому межі рук і грудей і, визволившись зненацька з його обіймів, зникла в темряві, шелестячи спідничками, мовби відлетіла геть якась пташка.

Він стояв спочатку нерухомо, вражений її спритністю і прудкою втечею, потім, не чуючи більше ні найменшого шереху, гукнув упівголоса:

— Івето!

Вона не озвалася. Він пішов павмання, вдивляючись у темряву, шукаючи очима білу пляму, її вбрання. Все було чорне. Він знову загукав і вже дужче:

— Мамзель Івето!

Солов'ї змовкли. Він прискорив ходу, дуже стурбований, і все голосніше гукав:

— Мамзель Івето! Мамзель Івето!

Ні звуку. Він спинився, прислухався. Весь острів оповила тиша; тільки лист легенько шелестів над його головою, та жаби голосно кумкали в березі. Тоді він почав блукати межі кущами, пішов до крутого, зарослого берега бурхливого рукава річки, тоді знову до плаского, голого

берега тихої протоки. Він опинився насупроти Бужіваля, вернувся до ресторану *Жабника*, обшукуючи всі нетрі та повсякчасно повторюючи:

— Мамзель Івето, де ж ви? Відгукніться! Я ж пожартував! Ну, відгукніться! Не змушуйте мене отак вас шукати!

Десь далеко почали дзвонити дзигарі. Він рахував удари: північ. Уже дві години, як він блукає на острові. Йому спало на думку, що вона, можливо, вже вернулась додому, і він, стривожений, рушив назад, кружка аж через міст.

Льокай, чекаючи його, заснув на кріслі у передпокої.

Сервінї, розбудивши служника, запитав:

— Панна Івета давно вже вернулась? Я лишив її за парком, бо мусив був робити візиту.

І льокай відповів:

— Давно, пане, панночка вернулась ще перед десятою.

Він швидко пройшов до своєї кімнати й ліг у ліжку.

Він лежав з розплющеними очима і не міг заснути. Той крадений поцілунок непокоїв його. Він губився в здогадах. Чого вона хоче? Що думає? Що знає? А яка вона чарівна, яка принадна!

Його запал, охололий уже від того життя, яке він провадив, від тих жінок, яких спізнав, усі ті способи кохання, в яких витончувався, розбудила тепер знову ця чудна дівчинка, така свіжа, така незрозуміла, така хвильна.

Він чув, як вибило годину, потім другу. Ні, йому, очевидно, не заснути. Стало душно, він спитнів увесь, серце колотилося; встав з ліжка, щоб відчинити вікно.

На повні груди вдихнув він уночішню свіжість. Густа темрява була піма, чорна й нерухома. Але раптом він помітив перед себе, в пільмі саду, маленьке світло — ніби червону жаринку. Він подумав: «Гм, сигара. Це не хто інший, як Саваль», — і тихенько окликнув:

— Леоне!

— Це ти, Жане? -- запитав голос.

— Так, почекай мене, я зараз зйду.

Він одягся й вийшов. Приятель його сидів верхи на залізному садовому стільці і палив цигарку.

— Що ти тут робиш у такий час?

— Я... я відпочиваю! — відповів Саваль і засміявся.

Сервінї потис йому руку:

— Сердечно здоровлю тебе, мій любий. А я... я нудьгую.

— Тобто...

— Тобто... Івета не подібна до своєї матері.

— Що ж трапилось? Ну, розповідай!

Сервіньї оповів йому про свої неталановиті спроби і додав:

— Далєбі, ця дівчина мене хвилює. Уяви собі: я не міг заснути. Чудернацька це річ — дівчина. Справляє враження цілком нескладної, зрозумілої, а врешті виходить, що ти її зовсім не знаєш. Жінку, що жила, кохала, що знає життя, розгадати не довго. А ці правдиві дівчата збивають з плигу. Зрештою, я маю підозру, що Івета з мене глузує.

Саваль гойдався на стільці. Не поспішаючи, промовив:

— Будь обережний, мій любий, вона веде тебе до шлюбу. Згадай історичні випадки. Хіба не в такий самісінський спосіб панна Монтіхо*,—але вона була принаймні шляхетного роду,— стала імператрицею. Не зробиш Наполеоном.

Сервіньї пошепки промовив:

— Коли про це ходять, то не бійся нічого, я не протак і не імператор. Треба бути одним або ж другим, щоб згодитись на таку річ. Але скажи, ти хочеш спати?

— Ні.

— Як маєш охоту, ходім до води.

— Радо.

Відчинивши хвіртку, вони пішли понад річкою в напрямку Марлі.

То був той свіжий час передранку, час міцного сну, величного спокою, глибокої тиші. Навіть легенькі шерехи почі замовкли. Солов'ї не співали, жаби втихомирились; лише одне невідоме звірятко, можливо, якась пташка, видавала кволий, одноманітний, механічно-рівний звук, схожий на чиргикання пилки.

У Сервіньї часами прокидалася поетична, а навіть філософська жилка, і він раптом почав говорити:

— Так. Ця дівчина мене дуже хвилює. В арифметиці один та один буде два. В коханні один та один мали скласти одне, а насправді виходить також два. Ти цього ніколи не відчував? Цієї необхідності ввібрати в себе жінку або розчинитися в ній? Я тут не маю на увазі тваринної потреби єднання з жінкою, а те болюче моральне й розумове змагання створити разом з нею одну суцільну істоту, виявити їй усю свою душу, щире серце і до споду проникнути в її думки. Але по-справжньому ніколи не пізнаєш про неї, не вловиш усіх вигинів її волі, її бажань, її поглядів.

Ніколи не розгадаєш, навіть трохи, таємниці душі, здавалося б, такої близької, що дивиться на тебе ясними, як дзеркало, очима, неначе за їхньою прозорою глибиною немає секретів; душі, що промовляє до тебе коханими устами, що вся, така жадана, немов належить тобі цілком; одну по одній звіряє вона в словах свої думи, але попри все вона далека від тебе, так само, як далекі одна од одної зірки, і ще непроникливіша за них. Хіба це все не чудне!

Саваль відповів:

— Я стільки не вимагаю. Я глибше очей не зазираю. Сутність вабить мене куди менше, ніж оболонка.

А Сервіньї тихо промовив:

— Але ж Івета якась виїмкова особа. Як то вона зустріне мене вранці?

Дійшовши до башти водогону в Марлі, вони помітили, що небо зблідло.

По курниках заспівали півні, і їхні голоси глухо долітали крізь стіни. В парку, ліворуч, якась пташина витьохкувала свою простеньку, зворушливу й забавну пісеньку.

— Час вертати, — заявив Саваль.

І вони вернулись. Увійшовши до своєї кімнати, Сервіньї побачив крізь відчинене вікно, що видноколо вже зовсім рожеве.

Тоді він зачинив віконниці, затянув дебели завіси, ліг і нарешті заснув.

Весь час вві сні йому ввижалась Івета.

Якийсь чудний шум розбудив його. Він сів на ліжкові, прислухався, але все було тихо. Нараз об підвіконня щось затарабанило, неначе град.

Він скочив з ліжка, підбіг до вікна, розчинив його і побачив Івету; вона стояла посеред алеї і жменями кидала йому пісок просто в обличчя.

Одягнена була у все рожеве, в капелюсі з широкими крисами, прикрашеному мушкетерським пером; вона сміялась лукавим, підступним сміхом:

— То що, Мюскаде, ви й досі спите? Що ви робили цієї ночі, як так пізно просинаєтесь? Ви шукали пригод, мій сердечний Мюскаде?

Він стояв, засліплений ясним світлом, що бив йому різко в ще сонні очі, здивований насмішкуватим спокоєм дівчини.

— Я тут, як тут, мамзель. Лише сполосну носа і зйду, — відповів він.

Вона гукнула:

— Поспішайте, уже десята година. Та ще я маю грандіозний план, ціла змова, і мені треба розповісти вам його, сніданок об одинадцятій.

Він знайшов її в садку, сиділа на лавці з книжкою на колінах, з якимось романом. Панібрацько, дружньо взяла його під руку, просто й весело, так мовби минулого дня нічого не трапилось, і повела у кінець саду.

— Ось мій план. Ми не послухаємось мами, і ви поведете мене сьогодні на *Жабник*. Я сама хочу побачити, що то таке. Мама казала, що порядна жінка не мусить туди ходити. Але мені то все одно, чи туди можна ходити, чи ні. Ви підете зо мною, Мюскаде, правда? І ми там уволю побешкетуємо з веслярами.

Від неї чудово пахло, хоча він не міг би сказати, що то за пахощі, такі невиразні й ніжні, вились круг неї. То не були важкі материні парфуми, а щось скромне, в чім він угадував дух рижової пудри, можливо також трошечки, вербени.

Що ж, власне, так приємно й невиразно пахтіло? Чи убрання, чи тіло, а чи коси? Він не міг цього розгадати. Стоячи близько супроти нього, вона говорила йому просто в обличчя, і він, відчуючи свіжий той віддих, з насолодою втягував його в себе. Тоді він подумав, що ті пахощі, яким він шукав назви,— можливо, лише злуда зачарованого зору, лише випромінення її юної і пишної грації.

Вона говорила:

— Згода, Мюскаде, правда ж? Після сніданку буде дуже душно, а тому мама не захоче йти. Сонце її дуже розварює. Ми її лишимо з вашим приятелем і підемо, нібито погуляти до лісу. Коли б ви знали, як мені цікаво побачити *Жабник*!

Так, розмовляючи, вони дійшли до горожі парку над Сеною. Сонце, як потік, спадало в сонну, блискучу річку. Від спеки клубочився прозорим серпанком на водяній рівнині легкий туман.

Коли-не-коли пропливав човен, прудкий йол або важкий гончак, і чути було здалеку короткий або протяглий свист потягів, вони щонеділі привозили парижан на лоно природи, лунали і гудки пароплавів, що сповіщали про своє наближення до шлюзу Марлі.

І тут задзеленькав дзвоник.

Він кликав на сніданок. Вони вернулись.

При столі всі були мовчазні. Липневий полудень давив землю, гнітив усе. Важка спека, здавалось, сковувала душі й тіла. Обважнілі слова не йшли з уст, і всякий рух вимагав зусилля, так наче повітря стало щільним, майже непереборним.

Одна Івета, хоча й мовчазлива, здавалось, була охоплена нервовою нетерплячкою.

Тільки кінчився десерт, вона запитала:

— Може, підем погуляти до лісу? В холодку під деревами зараз, мабуть, дуже приємно.

Маркіза, зовсім знеможена, тихо промовила:

— Ти збожеволіла. Хіба можна гуляти під таку спеку!

А молода дівчина, зрадівши, відказала:

— Ну, гаразд! Ми тобі, для компанії, облишимо барона. А ми з Мюскадом заліземо на гору, посидимо на траві і прочитаємо.

І звернулась до Сервіньї:

— Ви згодні?

— До ваших послуг, мамзель, — підхопив він.

І вона побігла по капелюшок.

Маркіза зітхнула, знизала плечима:

— Вона справді вар'ятка.

Лінивим рухом, сповненим любовної млости, простягла вона свою чудову білу руку до барона, і той припав до неї довгим поцілунком.

Івета та Сервіньї вирушили. Спочатку простували вони понад річкою, потім перейшли мостом на острів і посідали над бурхливим рукавом річки, під вербами, бо було ще рано йти до *Жабника*.

Дівчина відразу ж витягла з кишені книжку й промовила, сміючись:

— Мюскаде, читайте.

І подала йому томик.

Він удав, ніби лагодиться тікати.

— Я, мамзель? Та я неграмотний!

Вона сказала поважним тоном:

— Слухайте, ні одмовок, ні виверток. Ви мені покажете, який ви хороший закоханець? Усе за ніщо, чи не так? Це ваш девіз?

Він узяв книжку, розгорнув її, здивувався. Була то вчена праця з ентомології. Монографія про комашню якогось англійця. Сервіньї мовчки тримав книжку, думаючи, що з нього глузують. Але Івета розсердилася:

— Таж читайте нарешті.

Він запитав:

— Це парі чи просто примха?

— Ні, любий мій, я побачила цю книжку в книгарні. Мені сказали, що це найліпша праця про мурахів, і я подумала, що забавно буде почути, як живе ця комахня, а самій спостерігати, як вона плазує з билинки на билинку. Читайте ж!

Вона простяглася на весь зріст, сперлася об землю ліктями, голову поклала на руки і пильно вдивлялася в траву.

Він заходився читати:

— З усіх тварин мавполюди своєю анатомічною будовою, безперечно, найбільше наближаються до людей, але коли ми пантруватимемо норови мурах і їхню спільну організацію, їхні величезні громади, житла та шляхи, що їх вони будують, їхній звичай приручати і навіть приневолювати інших тварин, то ми повинні будемо визнати, що вони мають право претендувати на один з найближчих ступенів у розвитку інтелекту...

Так він читав монотонним голосом, інколи зупиняючись, щоб поспитати:

— Ще не досить?

Вона хитала головою; зловивши на зірване стебельце метку мурашку, вона змушувала її бігати вниз і вгору, перевертаючи стеблину, як тільки мурашка добігала до котрогось кінця. Мовчки і зосереджено слухала дивовижні подробиці про життя тих дрібних комах, про їхні підземельні житла, про те, що у них розводять, тримають замкнених та випасають тлю, як у нас корів, і п'ють солодкий сік, що ті з себе випускають, про те, що вони привчають крихітних сліпих комах вичищати мурашники і в боях набирають собі рабів, які тақ піклуються про своїх панів, що ті навіть втрачають здатність їсти самостійно.

Буцімто проймаючись материнською ніжністю до цієї істоти, такої маленької і такої розумної, Івета уже дозволила їй повзти по своєму пальцю, і дивилась на неї розчулено, й, здавалося, ладна була її поцілувати.

Коли ж Сервінії саме читав, як вони живуть комунами, як вони граються між собою, міряються силою та моторністю, дівчина до того захопилася, що захотіла поцілувати мураха,— та він, рятуючись, побіг їй по обличчю. Тоді Івета голосно закричала, так наче їй погрожувала страшна небезпека, і заходилася злякано змітати комаху зі

своїї щокі. Сміючись, як несамовитий, Сервіньюї піймав її на чолі аж коло кіс дівчини і поцілував те місце, причому Івета не відхилилась.

Потім вона підвелася і промовила:

— Мені це подобається більше, ніж романи. А тепер ходім до *Жабника*.

Вони перейшли на той бік острова, де в густому затінку велетнів-дерев тягся сад. Під крислатим гіллям уздовж усього берега блукали пари закоханих, а на річці плавали човни. Там були дівчата в товаристві юнаків, робітниці з своїми коханцями, що гуляли, перекинувши сурдут через руку, в циліндрах набакир, і мали підпилий, стомлений вигляд: були там родини буржуа, жінки в святочних убраннях, а діти метушилися, як курчата, навколо своїх батьків.

Улюблений притулок спортсменів-веслярів звітував про себе далеким, безугавним і глухим гомоном.

І от він відкрився їхнім поглядам. Здоровенна баржа з дахівкою, прив'язана до берега, була повнісінька люду, самців і самиць,— одні сиділи при столах і випивали, інші стояли, співали, горлали, танцювали, стрибали під тарабанину фальшивого рояля, що гудів, як порожній казан.

Дебелі дівчата з рудими косами виставляли напоказ подвійну принаду грудей та задів, очі нахабні, губи червоні, майже всі ушівсвиста п'яні, з сороміцькими словами на устах.

Інші шалено витанцьовували в парі з півголими молодцями в парусинових штанах, плетених сорочках і барвистих жокейських шапочках.

І від усього цього збіговиська пахтіло потом і пудрою, духом парфумів та підпахвів.

Пияки круг столів ковтали білі, червоні, жовті, зелені трунки, кричали, репетували без причини, з одної тільки потреби бешкетувати, брутальної потреби зчинити такий шарварок, щоб у вухах лящало.

І щохвилини з даху в воду стрибали плавці, оббризкуючи крайні столики, звідки озивалося дикунське ревище.

Річкою пропливала ціла флотилія. Довгі вузькі йоли стрілою мчали від широких вимахів весел, і на голих руках гребців під смаглявою шкірою грали м'язи. Дами їхні в блакитних, червоних убраннях з парасольками над головою, також червоними та блакитними, сліпучими на палкому сонці, сиділи, злігши на корму, і, здавалося, ковзали по воді, завмерши в сонних позах.

Важкі, неповороткі баркаси, повні люду, повільно краяли воду. Якийсь школяр, розгулявшись, бажаючи похизуватись, вимахував веслами, як млиновими крилами, наштовхувався на всі човни, і всі веслярі лаяли його павздогін, і він врешті, мало не затопивши двох плавців, наляканий, десь зник під голосне гейкапня юрби, що була в плавучій ресторації.

Івета, сяючи, ходила під руку з Сервінії помежи тим різнобарвним, поплутаним натовпом, наче зазнавала втіхи від підозрілої штовханини, і оглядала тамтешніх дівчат доброзичливим та спокійним оком.

— Мюскаде, подивіться на ту, які в неї чудові коси! Їм тут, здається, дуже весело.

А коли який спортсмен у червоному убранні і величезному, на зразок парасолі, солом'яному брилі, ушкварив на роялі вальс, Івета, раптом схопивши свого компаньйона, закрутила його з тим запалом, що з ним танцювала завжди.

Вони вальсували так невтомно і так нестямно, що всі здивились на них. Одні з тих, що випивали, скочили на столики і витупували такт ногами; інші видзеленькували шклянками, а п'яніста, ніби сказився він, табаранив по клавішах, скидаючи руки, підскакуючи на стільці, вихитував головою під величезним капелюхом.

Зпенацька він зупинився, упав на підлогу і витягся на весь зріст, похований під своїм брилем, ніби помер з утоми. Лункий регіт і оплески прокотилися по кав'ярні.

Чотири приятелі порвались до нього, буцімто йому сталося щось, ухватили за руки та за ноги і потягли, поклавши на живіт свого товариша солом'яну стріху, що правила йому за капелюх.

Якийсь паливода-жартун, ідучи слідом за ним, завів De profundis¹, і незабаром цілий жалібний похід рушив за вдаваним небіжчиком алеями острова, тягнучи за собою і відвідувачів кав'ярні, і гультяїв, і всіх, хто траплявся по дорозі.

Радісна Івета, сміючись від широкого серця, кинулась слідом за ними, озиваючись до всіх, хміліючи від руху та гуку. Юнаки зазирали їй в вічі, тулились до неї, розпалені,

---

¹ «Із глибини (волаю)» — католицька молитва за упокій душі (лат.).

моєби обнюхували її та роздягали поглядом; і Сервіньї почав непокоїтись; щоб пригода не поверпулася на зле.

А процесія все йшла наперед, прискорюючи ходу, бо та чвірка нарешті почала бігти, а слідом за нею, ревучи, і весь натовп. Раптом вони повернули до річки, круто спинились на березі, розгойдали товариша і махом кинули його у воду.

Глядачі радісно заволали, в той час як штукар-піяніста талалався, кахкав, наче качка, лаявся, харкотів, плюючи водою, і силкувався, застрягаючи в мулі, видертись на берег.

Бриля, що течія була підхопила, привіз йому якийсь човен.

Івета танцювала з утіхи, плещучи в долоні:

— О! Мюскаде, як весело, як мені весело!

Сервіньї супився, зорячи за нею. Йому ніяково було, він трохи розхолодився, бачачи, що вона така вдоволена товариством цього набрїду. Якийсь інстинкт порядності з обуренням заговорив у нім, той інстинкт, що його людина шляхетного походження завжди має в собі, навіть тоді, коли не стежить за собою, той інстинкт, що утримує її від надто огидної фамільярності та брудної близькості.

Він сам до себе, дивуючись, промовив:

«Ха! А кров у тобі промовляє!»

Справді, йому кортіло казати їй *ти*, як то він завжди казав їй, розмовляючи з нею у мріях, як то звичайно говорить, навіть уперше здибаючи, тим жінкам, що належать усім. Він уже майже не вбачав різниці межі нею та тими рудокосими дівицями, що терлися коло них і хрипкими голосами кричали сороміцькі слова. Ці брудні короткі слова гуділи над юрбою, плодилися у ній, як мухи на гною. Вони нікого, мабуть, не соромили, не дивували. Івета, здавалось, не помічала їх зовсім.

— Мюскаде, я хочу купатись,— промовила вона,— ми попливем на бистру.

— До ваших послуг,— відказав він.

І вони подалися до контори купалень, щоб дістати собі убрання. Вона передяглась раніше і чекала його, стоячи на березі, весело усміхаючись під поглядами юрби. Потім пліч-о-пліч уступили в теплу воду.

Вона плавала радісно, з захватом, уся обласкана хвилею, здригалась від почуттєвої насолоди, підносячись з кожним вимахом руки, неначе хотіла вискочити з води. Він же

ледве встигав за нею, задихався, а тому й сердився. Та ось вона попливла тихше, лягла голічерева, випросталась і, склавши навхрест руки, задивилась на небесну блакить. Він бачив хвилясту лінію її тіла, що простяглося на воді, округлі пружисті груди з маленькими пипками, що їх легенька мокра тканина облягала, живіт, що трохи підносився вгору, півзаховані стегна, голі литки, що білили крізь воду, і маленькі ніжні ніжки, що витикались назовні.

Він бачив її всю, так наче вона нарочито показувала йому себе, щоб спокусити його, щоб віддатись йому чи ще раз насміятися з нього. Його охопило палке, бурхливе, шалено-нервово бажання заволодіти нею. Раптом вона повернулася, подивилась на нього й засміялась.

— Який ви зараз смішний, — промовила вона.

Його уколало, роздратувало це глузування, він розгнівався злістю висміяної закоханої людини; і раптом піддався невиразній потребі віддячити їй, пекучому бажанню помститися, уразити її.

— Вам смакує таке життя?

Вона запитала його з своїм наївним виглядом:

— Яке?

— Та годі вже вам глузувати з мене. Ви ж чудово розумієте, що я хотів казати!

— Слово честі, ні.

— Знаєте що? Кінчимо раз і назавжди цю комедію. Ви хочете чи не хочете?

— Я вас не розумію.

— Невже ви така наївна? А втім, я все сказав учора.

— Що ви сказали? Я вже забула.

— Сказав, що люблю вас.

— Любите?

— Люблю.

— Пусте.

— Присягаюсь вам.

— Гаразд, доведіть.

— Тільки цього й хочу.

— Чого ж саме?

— Хочу довести.

— Ну, що ж, гаразд.

— Вчора ви говорили не так!

— Ви ж нічого мені не пропонували.

— А, глупство!

— А потім вам треба звернутися зовсім не до мене.

— От тобі й маєш! А до кого ж?

— До мами, розуміється.

Він зареготав:

— До вашої неньки? О ні, це вже надто!

Вона відразу ж спохмурніла і глянула йому просто в вічі:

— Слухайте, Мюскаде, коли ви справді мене любите і хочете одружитися зо мною, то спочатку поговоріть з мамою, а я вам відповім потім.

Він подумав, що вона знову глузує з нього, і зовсім розлютувався:

— Мамзель, за кого ж ви мене маєте?

А вона все дивилася на нього своїми привітними, ясними очима.

Потім, запинаючись, промовила:

— Я ніяк не можу вас зрозуміти.

Тоді він швидко, різко, з чимось недобрим у голосі заговорив:

— Знаєте, Івето, пора припинити цю безглузду і смішну комедію, вона триває вже занадто довго. Ви розігруєте наївного дівчатка, але, вірте мені, ця роля вам зовсім не личить. Ви добре знаєте, що межі нами може йтися не про шлюб... а тільки про кохання. Я вам казав, що люблю вас,— це правда,— я повторюю ще раз: я вас люблю. Облиште це вдавання, що ви мене не розумієте, і не трактуйте мене за дурня.

Вони стояли одне проти одного, тримаючись у воді лише маленькими рухами рук. Вона забарилася ще кілька секунд, неначе не зважувалась зрозуміти ті слова, потім вся зачервонілась.— раптом, аж до волосся. Все обличчя стало їй пурпуровим, майже фіалковим, від самої шиї до вух, і, не мовлячи пі слова, вона кинулась до берега, пливучи що було сили широкими, поспішними впахами. Він ніяк не міг паздогнати її, задихався з втоми.

Він бачив, як вона вийшла з води, підбрала на березі купальний халат і, не озираючись, пішла до кабінки.

Він довго одягався, збентежений думкою, що має тепер робити, шукаючи, що б їй сказати: прохати вибачення чи стояти на своєму.

Коли він був готовий, то її вже не було, вона пішла і пішла сама. Вертався, не поспішаючи, стурбований, зніяковілий.

Маркіза попід руку з Савалем походжала доріжкою круг газону.

Вгледівши Сервінії, вона промовила млявим голосом, що ним розмовляла від вчорашнього вечора:

— А що я вам говорила, не треба було зовсім виходити в таку спеку. Ось тепер у Івети трохи не сонячний удар, їй довелося лягти в ліжку. Вона вся була червона, як мак, бідна дитина, просто знемогла на головний біль. Ви гуляли по сонцю, і, мабуть, пустували. Ви так само нерозважливі, як і вона.

До столу Івета не вийшла.

Їй хотіли принести обід у кімнату, вона відповіла крізь замкнуті двері, що не голодна, і прохала дати їй спокій. Двоє молодих людей поїхали десятигодинним потягом, обіцяючи приїхати наступного четверга, а маркіза сіла перед розчиненим вікном і поринула в мрії, слухаючи здаля, як оркестра на бенкеті веслярів веселими до танцю згуками бентежила величний спокій ночі.

Вишколену коханням і для кохання, як інші для верхового спорту чи веслярства, маркізу інколи зненацька охоплював, немов хвороба, запал до любовців. Такі напади надходили до неї раптом, проймали наскрізь усю її істоту, вона ставала сама не своя, викликали нервові напруження, піднесення чи, навпаки, пригноблювали її, залежно від природи почуття — екзальтованого, шаленого, патетичного чи сентиментального.

Вона була з тих жінок, яких створено, щоб кохати і бути коханими. Походячи з низів, вона піднялась угору через кохання і перетворила кохання на ремесло, майже без розрахунку, орудуючи інстинктом, природженим хистом, і гроші приймала, як і поцілунки, просто, спокійно, здаючись на своє чуття, як і ті тварини, що їх навчає сприту життєва необхідність. Немало побувало в її обіймах мужчин, до яких вона не почувала жодної ніжності, а проте вона і не гидувала їхніми поцілунками.

Вона зносила випадкові пестоці з спокійною байдужістю, як у дорозі їдять вариво та печиво з будь-якої кухні, бо треба ж якось жити. Та все ж вряди-годи її серце чи її тіло спалахували жагою, і тоді, на кілька тижнів і навіть місяців, вона віддавалась пожадливому почуттю, залежно від фізичних або моральних прикмет коханця.

То були чудесні хвилини в її житті. Вона любила всією душею, усім тілом, палко, нестямно. Вона кидалась у кохання, як кидаються в річку, щоб утопитись, і віддавалась захопленню цілковито, навіть ладна була смерть прийняти,

коли б те стало потрібним, сп'яніла, збожеволіла, без краю щаслива. Щоразу вона певна була, що досі нічого подібного не відчувала, і немало б здивувалась, коли б їй нагадали, скільки було різних мужчин, про яких свого часу вона до самозабуття мріяла цілісінькими ночами, дивлячись на зорі.

Саваль завоював її, заволодів її тілом і душею. Вона марила ним, заколихана спогадом про нього, його образом, тішилася свідомістю цілковитого щастя, щастя теперішнього, певного.

Шерех у покої змусив її обернутись. Це зайшла Івета, одягнена ще так, як і вдень, але бліда і з блискучими очима, ніби з великої утоми.

Вона зіперлась на підвіконня побіч матері.

— Мені треба з тобою поговорити,— промовила вона.

Маркіза здивовано дивилась на неї. Вона любила дочку егоїстичною любов'ю, пишаючись її красою, як пишались своїми статками-мастками, надто ще гарна сама, щоб заздрити на її красу, без тих задумів, що приписували їй, бо була надто безпечна і разом свідомо всієї цінності цього скарбу, бо мала досить розуму.

— Я слухаю тебе, моя дитино, що ти хочеш?

Івета пильно вдивлялась в неї, неначе хотіла зазірнути їй в душу і вгадати, які переживання викличуть її слова.

— Ось що. Трапилося щось надзвичайне.

— Що ж таке?

— Пан де Сервіньї сказав, що любить мене.

Маркіза, занепокоївшись, чекала. А що Івета нічого більше не говорила, запитала:

— Як він тобі це сказав? Оповідай докладно!

Тоді дівчина вместила коло ніг матері у звичній позі і, стиснувши її руки, мовила:

— Він питав, чи згодна я на шлюб.

Пані Обарді підскочила, здивована:

— Сервіньї? Ти з глузду з'їхала!

Івета не відвертала погляду від матері, намагаючись збагнути перебіг її думок і причину її здивовання. Вона запитала твердим голосом:

— Чому з'їхала з глузду? Чому пан де Сервіньї не міг би зо мною одружитись?

Маркіза розгублено забелькотіла:

— Ти помилилася, це неможлива річ. Ти або погано розслухала, або не так зрозуміла. Пан де Сервіньї надто ба-

ганий для тебе... і надто... надто... легковажний, щоб зв'язати себе шлюбом.

Івета потихеньку підвелась і промовила:

— А якщо він мене справді любить?

Її мати трохи нетерпляче відповіла:

— Я вважала, що ти вже досить доросла і досить кмітлива, щоб не мріяти про такі речі. Сервіньї егоїстичний жуїр. Він одружиться тільки з рівнею походженням і статками. Коли він просив за нього віддатися... значить він хоче... хоче...

Маркіза, боячись висловити свої здогади, помовчала хвилю, потім додала:

— Знаєш, годі, іди спати, дай мені спокій.

Молода дівчина, знаючи тепер усе, що їй було потрібно, відповіла покірливо:

— Гаразд, ненью.

Поцілувала в чоло матір і спокійною ходою рушила до дверей.

Коли вона вже переступала поріг, маркіза озвала її:

— Як твоя голова?

— Мені нічого не боліло. Я була сама не своя від цього освідчення.

Маркіза промовила:

— Ми про це ще поговоримо, але передовсім уникай лишатися з ним наодинці, хоча б деякий час, і будь цілком певна, що він з тобою не одружиться, ти чуєш? І що він хоче тебе тільки... скомпрометувати.

Вона не підшукала зручнішого виразу. Івета пішла до себе.

Пані Обарді замислилась.

Чимало років живучи з спокійною душею в коханні та розкошах, вона старанно гнала від себе думки, що могли б якось заклопотати чи засмутити її. Ніколи не мала бажання подумати про майбутнє Івети: встигне обміркувати, як почнуться ускладнення. Непомильне чуття куртизанки підказувало їй, що її дочки не може взяти за себе заможний чоловік, справжній аристократ інакше, як випадком, зовсім надзвичайним, з тієї примхи кохання, що садовить на трони авантюриць. Про це вона й не думала і була, до речі, надто захоплена сама собою, аби комбінувати плани, що безпосередньо до неї не стосувалися.

Івета, очевидячки, піде стежкою матері. Вона теж зробиється жрицею кохання. А чому б ні? Але маркіза ніколи

не мала сміливості уявити собі: коли чи як це трапиться.

І ось раптом її дочка без жодного попереднього натяку ставила їй такі питання, що на них важко було відповісти, змушувала її брати участь у такій нелегкій, такій дражливій, такій з усіх поглядів небезпечній і неспокійній для її сумління справі,— має ж бо материнське сумління відгукнутися, коли йдеться про власну дитину та ще в отаких випадках.

У неї було багато природного лукавства, що часами дрімало, але зовсім ніколи не засинало, і тому вона не могла помилитися в намірах Сервінії, вона з власного досвіду знала мужчин і особливо мужчин такого складу. А тому, почувши від Івети перші слова, вона мимоволі скрикнула: «Сервінії тебе сватає? Ти з глузду з'їхала!»

Як-таки він ужив такого застарілого способу, ця пройда, цей гуляка, вітрогон і знавець у жінках? Що він буде тепер далі робити? А її, маленьку, як її попередити виразніше, застерегти її? Бо ж вона може наробити таких дурниць, що потім нічим і не направити їх.

Хто б подумав, що така велика дівчина і досі ще наївна, так мало освідомлена, така довірлива?

Маркіза, дуже збентежена і вже стомлена від думок, шукала правдивого шляху і ні до чого не могла додуматись, бо становище здавалось їй справді скрутним.

Нарешті, знемігши від цих турбот, вона заспокоїлась на думці:

«А! Я буду слідкувати за ними і діяти як до обставин. Коли ж виникне потреба, я навіть зможу поговорити з Сервінії, він здогадливий і зрозуміє мене з півслова».

Не питаючи себе ні про те, що вона йому говоритиме, ні про те, що він може їй відповісти, а ні того, врешті, що то за договір може статись між ними, але щаслива, що позбавилася цього клопоту, ні на чому остаточно не зупинившись, вона почала знову мріяти про красуня Савалю, і, втупивши очі в нічну пітьму, туди праворуч, до тієї далекої невиразної заграви світла, що в'ється над Парижем, обома руками посилала вона поцілунки в напрямку великого міста, поцілунки швидкі, незлічимі, один по одному; і зовсім тихо, так немов ще розмовляла з ним, шепотіла:

— Люблю, люблю тебе!

Івета також не спала. Як і мати, вона сіла коло відчиненого вікна, і сльози, перші журливі сльози, сповнили їй очі.

Досі вона жила й зростала в безжурній, безхмарній, щасливій молодості. Чи їй треба було думати, обмірковувати, дошукуватися чогось? Чого б то їй не бути такою, як і всі інші молоденькі дівчата? Звідки та чому могли їй спасти на думку сумніви, побоювання, тяжкі підозріння?

Здавалося, вона добре свідома всього, бо говорила про все, бо перейняла тон, манери, зухвалі слова від усіх тих людей, що оточували її. А не відала вона більше від дівчини, вихованої при монастирі, а смілива мова була не що інше, як добра пам'ятливість і чисто жіноча здібність до наслідування й уподібнення, а зовсім не зухвала фантазія.

Вона говорила про кохання, як син артиста-маляра чи музиканта в десять-дванадцять років править про мистецтво або музику. Вона знала, чи швидше догадувалася, якого роду таємницю сховано за цим словом. Важко їй було зберегти повне невідання, чуючи довкола двозначні жарти, але чи ж могла вона зробити висновок, що її сім'я не подібна до інших родин.

Руку її матері цілували з виразною пошаною; всі їхні приятелі носили титули; всі були або ж здавалися багатими людьми; всі попросту говорили про принців крові. Навіть два королевича бували вечорами в маркізи. Що ж вона могла підозрівати?

А до того вона ще й з природи була трохи наївна. Вона ні про що не допитувалася і не вміла, як мати, пухом угадувати людей. Вона спокійно жила, надто радіючи життю, щоб клопотатися тим, що, можливо, помітили б люди недовірливі, розважливіші, уважніші до всього, менше безпосередні та охочі до веселих святочних розваг.

І раптом Сервіньї кількома своїми словами, брутальність яких вона відчула, не розуміючи її, знепацька розворушив у ній, спочатку незрозумілий неспокій, що перейшов у дражливе побоювання.

Вона тоді прибігла, вона рятувалася, неначе зранена тварина, і справді глибоко була вражена тими словами і все повторювала собі їх, щоб зрозуміти, відгадати їхній зміст: *Ви чудово знаєте, що межі нами може йти не про шлюб... а тільки про кохання.*

Що він хотів сказати? І за що така образа? Очевидно, є щось, чого вона не знає, щось секретне, щось безчесне? І тільки вона одна цього не знає. Але що ж? Вона була перелякана, пригнічена, як буває з людиною, що несподівано викриває заховану від неї підлоту, зраду якоїсь коханої істоти, одну з тих бід, що від них серце переймається шаленим почуттям розпачу.

І вона думала, міркувала, все шукала пояснення, плакала, мучилась побоюваннями та підозріннями. Далі її молода і життєрадісна душа трохи заспокоїлась, і вона поринула в мрії, вигадуючи неймовірно драматичні пригоди, скомбіновані з усіх читаних нею романтичних творів. Вона згадувала зворушливі перипетії, лагідні чи моторошні історії, і з них творила свою буцім дійсну повість, сповиваючи ними наїврозгадану таємницю свого життя.

Вона перейшла від розпачу до мрій, підіймала завісу, вимріюючи собі неймовірний збіг обставин, уявляла тисячі дива гідних, страшних, але ж і звабливих через свою дивовижність пригод.

А що, як вона випадково дочка якогось принца. Раптом її бідну матір облесливо взяв, а потім кинув й зробив маркізою якийсь король, можливо, Віктор-Еммануїл, і їй довелось тікати, рятуючись від гніву родини?

А чи не була вона підкиненою дитиною багатих і шляхетних людей, плід якогось грішного кохання, а маркіза взяла її собі за рідну й виховала?

Чимало ще й інших здогадів спадало їй на думку. Вона приймала їх а чи відкидала примхою своєї фантазії. Сама себе жаліла, в душі раділа й сумувала, а найбільше була вдоволена, що вона тепер немов героїня роману, що їй треба показати себе, прибрати шляхетної достойної пози. І вона обдумувала, яку ролю доведеться їй грати залежно від тих вимріяних обставин. Ця роля в душі персонажів п. Скріба * чи мадам Санд була сповнена добросердям, ніжністю, самозреченням, шляхетністю, чуйністю і проречистістю. Її жвава натура майже зраділа була цій новій ситуації.

До пізнього вечора роздумувала вона, що має робити, в якій спосіб змусити маркізу оповісти їй правду.

А коли настала ніч, що так сприяє трагічним сценам, вона нарешті придумала простий і хитрий спосіб дізнатися

про все, чого їй тільки хотілося: зненацька сказати своїй матері, що Сервішї хоче з нею одружитися.

Від такої новини, невідготована і здивована пані Обарді, папевне, промовить чи скрикне щось, що висвітлить багато чого для її дочки.

Не гаючись, Івета здійснила свій задум.

Вона чекала здивування, освідчення про ніжну любов, щиросердної сповіді зі слізьми, з широкими жестами.

Але мати не висловила ні здивування, ні розпачу — лише невдоволення. З її зняковілого, збентеженого і гнівливого тону дівчина всім своїм гострим і лукавим жіночим чуттям, що раптово прокинулось, зрозуміла — не варто більше наполягати, таємниця зовсім іншого гатунку, і зізнатися їй тяжко й неприємно буде, а тому краще вгадати самій; тоді вона пішла до своєї кімнати, серце їй стискалося, душа непокоїлась, пригнічена передчуттям справжнього нещастя, не знаючи, звідки взялась, чим викликана ця тривога. Вона тільки плакала, сидячи біля вікна.

Плакала довго, вже не думаючи ні про віщо, не намагаючись більше нічого зрозуміти; втома поволі огорнула її, і вона заплющила очі. Так засинала вона на кілька хвилин важким сном, сном стомленої людини, якій бракує сили роздягтись і лягти в ліжку, тим утомним сном, що уривається раптом різким пробудженням, коли голова спорсає з рук.

Лягла тільки світом, уже тоді, як уранішня свіжість змерзлу її змусила відійти од вікна.

Наступні дні вона була стримана, задумана, меланхолійна. Невпинна і швидко розумова робота весь час відбувалася в ній, — вона вчилася спостерігати, відгадувати, обмірковувати. Світло, ще не зовсім ясне, непаче почало її освітлювати по-інакшому, по-новому людей навколо неї і все оточення; і вона зробилась недовірливою до всіх, до всього, що раніше шанувала, а також і до своєї матері. За ці два дні всілякі здогади виникали в неї. Вона перебрала всі можливості, доходила до пайнерозважливіших висновків через рвучкість своєї мінливої натури, що не відала міри ні в чому. В середу вона мала готовий план, вироблену лінію поведінки й цілу систему шпигунства. В четвер вона встала з наміром перехитрувати будь-якого нишпорку і матися на бачності з усіма.

Навіть вирішила прибрати собі за девіз ці два слова: «Своїми силами», і більше години все розмірковувала, як

би ліпше розташувати їх круг своєї монограми на пошто-
вому папері.

Саваль і Сервінії прибули о десятій.

Івета простягла руку стримано, не хвилюючись, при-
вітала їх дружньо, але поважно.

— День добрий, Мюскаде, як ся маєте?

— Добридень, мамзель, непогано, а ви?

Він стежив за нею. «Які ще вибрики у неї на умі?»—
питав він сам себе.

Маркіза взяла попід руку Савалья, а Сервінії Івету, і
вони рушили круг моріжка, то з'являючись, то знову хо-
ваючись за кущами та групами дерев.

Івета ходила алеєю статечно, з задумливим виглядом,
спутивши очі, і, здавалося, мало що й слухала свого
компаньйона і не відповідала йому.

Потім раптом спитала:

— Ви мені справжній друг, Мюскаде?

— Ще б пак, мамзель.

— Справжній-справжній, цілком щирий?

— Весь ваш, мамзель, і тілом, і душею.

— Навіть можете не збрехати мені хоч раз, один єдиний
раз?

— Навіть два рази, коли треба буде.

— І навіть можете сказати мені всю правду, пайогід-
нішу що не є правду?

— Можу, мамзель.

— Ну добре, якої ви думки, щиро, цілком щиро, про
князя Кравалова?

— А! Чорт!

— Ось бачите, вже зібралися збрехати.

— Зовсім ні, але я підшую собі слова, щоб висловити-
ся точніше. Мій боже, князь Кравалов росіянин... справж-
ній росіянин, він розмовляє російською мовою, народився
в Росії, можливо, має навіть закордонного пашпорта, фаль-
шиві в нього тільки ім'я й титул.

Івета пильно дивилася йому в очі.

— Ви хочете сказати, що це...

Сервінії завагався, потім рішуче додав:

— Авантурник, мамзель.

— Дякую. І шевальє Вальреалі не ліпший за нього,
правда?

— Правда.

— А пан де Бельвінь?

— То інша річ. То людина світська... провінціал, шляхетний... до певної міри... але тільки трохи прогорілий... зашироко жив...

— А ви?

Він, не задумуючись, відповів:

— Я те, що звать гуляка, хлопчина з порядної родини, мав розум, але витратив його на дотепи, мав добре здоров'я, але змарнував його в гульні, мав навіть здібності, але розтрипшав їх знічев'я. З усього мені лишилося тільки багатство, певний життєвий досвід, майже цілковита відсутність забобонів, глибоке презирство до людей, не включаючи і жінок, почуття цілковитої нікчемності всіх своїх учинків і велика толерантність до загального канальства. Разом з тим я ще буваю вряди-годи щирим, як то ви самі бачите, та ще й я здатний до сердечної прихильності, як то ви могли б побачити. З цими хитами та гідностями я до ваших послуг, мамзель, морально і фізично господарюйте мною, як вам заманеться.

Вона не сміялась; слухала, обмірковуючи і слова, і наміри.

— Що ви думаєте про графиню Лямі?

Він швидко промовив:

— Ви мені дозволите не висловлювати своїх думок про жінок.

— Ні про одну?

— Ні про одну.

— Отже, ви поганої думки про них... усіх. Згадайте, може, є виїмок?

Він усміхнувся з своїм звичайним зухвалим виглядом, з тією грубою сміливістю, яку він уважав за свою сплу, зброю:

— Присутні завжди виїмок.

Івета трохи зачервонілась і дуже спокійно спитала:

— Добре, а якої ви думки про мене?

— Вам хочеться знати? Прошу. Я гадаю, що ви особа вельми розважлива, вельми практична або ж, як волієте, наділена великим практичним розумом, що вміє досконало маскувати свою гру, забавлятися людьми, ховати свої заміри, розставляти мережі і терпляче чекати... розб'язки.

— Усе? — спитала вона.

— Усе.

Івета з притиском промовила:

— Я змушу вас, Мюскаде, змінити про мене свою думку.

І одразу підійшла до матері — та гуляла тихою недбалою ходою, схиливши голову, — так ходять люди, коли півголосом проводять інтимну та задушевну розмову. Кінчиком своєї парасольки маркіза креслила на піску якісь фігури, можливо, літери, і, не дивлячись на Савалю, але спираючись на його руку й тулячись до нього, говорила повільно. Івета зненацька глянула на матір, і підозріння, таке невиразне, що вона не зуміла б назвати його, швидше враження, ніж здогад, промайнуло їй у голові, як пробігає по землі тінь від хмаринки, гнаної вітром.

Дзвіночок сповістив про сніданок.

Коло столу всі були мовчазні і навіть похмурі.

У повітрі, як то кажуть, заносилось на грозу. Величезні нерухомі хмари, мов на засідки, осіли коло горизонту, прищулились, мовчазні, важкі, озброєні блискавкою та громами.

Як тільки допили каву на терасі, маркіза запитала:

— Івето, серденько, сьогодні ти знову підеш гуляти з своїм другом Сервінії? Такої чудової пори приємно подихати свіжістю під деревами.

Івета кинула на неї меткий погляд і швидко його одвела.

— Ні, мамо, я сьогодні нікуди не піду.

Маркіза була явно невдоволена, почала умовляти:

— Піди трохи погуляй, моя дитино, це ж тобі корисно.

Тоді Івета різким голосом відповіла:

— Ні, мамо, сьогодні я лишусь удома, ти знаєш чому, я ж тобі того вечора говорила.

Пані Обарді вже й забула про все, їй хотілося тільки лишитись наодинці з Савалем. Вона почервоніла, зніяковіла і, турбуючись про саму себе, як би то звільнитись на годинку-дві, промимрила:

— Так, так, твоя правда. Я сама не знаю, де моя голова.

Тоді Івета, взявши вишивання, що сама прозвала «громадським порятунком», бо брала до рук не більше п'яти чи шести разів на рік, у дні цілковитого затишку, — сіла на низенький стільчик коло матері, а молоді кавалери в той час, верхи на стільцях сидючи, курили сигари.

Години минали в повільній ледачій розмові, що все завмирала. Маркіза нервувалася, кидала на Савалю розгублені погляди і шукала приклучки, щоб принаймні відда-

лити свою дочку. Нарешті, зрозумівши, що цього не досягне, і вже не знаючи, яких би то хитрощів ужити, промовила до Сервінії:

— Знаєте, любий герцог, я вас обох затримаю сьогодні ввечері. Ми поїдемо завтра снідати до ресторану *Фурнез*, що в Шату.

Сервінії зрозумів, посміхнувся і вклонився:

— Я до вашого розказу, маркізо.

День минув тихо, важко, під загрозою бурі.

Поволі наблизився час обіду. Грізні хмари повагом облягли все небо. Вітерець жодним своїм подувом не освіжав шкіри.

Обід минув також мовчазно. Якась ніяковість, пригніченість, щось подібне до смутного побоювання наче замкнуло уста обох дам і обох чоловіків.

Як прибрано було з столу, вони лишилися, перекидаючись рідкими словами. Надходила ніч, задушлива ніч. Зненацька величезна огнева блискавка, розпанахавши горизонт, разом освітила сліпучим білим полум'ям обличчя всіх чотирьох, вже оповиті пільмою. Потім далекий гуркіт, глухий і слабенький, подібний до гуркоту коліс по мосту, розлігся над землею; і здавалося, що повітря стало раптом ще задушливіше, а вечірня тиша ще глибша.

Івета встала:

— Я піду в ліжку, мені недобре від грози.

Підставила чоло маркізі, подала руку обом молодикам і вийшла.

Її кімната була якраз над верандою, і незабаром лист великого каштана перед дверима осяяло зеленкувате світло; Сервінії пильно дивився на цей блідий відсвіт у листі, де, здавалось йому, інколи хиталася тінь. Раптом вогник згас. Пані Обарді глибоко зітхнула:

— Моя дочка вже лягла спати.

Сервінії встав:

— З вашого дозволу я піду за її прикладом.

Поцілував їй руку і зник і собі.

Маркіза лишилася сама з Савалем у пільмі ночі.

Миттю вона опинилася в його обіймах, охопила, оповила його руками. Далі, хоч він і намагався утримати її, вона все ж стала перед ним на коліна.

— Я хочу бачити тебе при світлі блискавки, — шепотіла вона.

Івета ж, загасивши свічку, босоніж, тихо, як привид, вийшла на балкон і стала прислухатись, уся змучена болючими, сороміцькими підозріннями.

Бачити щось вона не могла, бо стояла на балконі, на дахові тієї самої тераси.

Чути вона теж не могла нічого, крім тихого шепоту голосів, а серце їй так колотилось, що в неї шуміло у вухах. Над її головою зачинилось вікно. То Сервіньї пішов до себе. Отже, мати була наодинці з тим другим.

Знову блискавка, розірвавши надвоє небо на один мент, осяяла весь знайомий пейзаж грізним, моторошним світлом — широка водяна завіса кольору розтопленого олива, якими бувають уві сні річки фантастичних країн. Тієї ж хвили голос там, нанизую, промовив:

— Я люблю тебе!

Більш нічого вона не чула. Все тіло їй так чудно здригнулось, а душу охопила жахлива тривога.

Гнітюча тиша, безкінечна, здавалося, їй не було кінця-краю, оповила цілий світ. Вона не могла дихати, груди давило щось невідоме й страшне.

Ще раз блискавка заповум'янила все навкруги, і на хвилинку освітила видноколо, за нею відразу друга, потім знову і знову.

І той самий голос, усе дужче, лункіше повторював:

— О! Як я тебе люблю! Як я люблю тебе!

Іветі добре знайомий був той голос, голос матері.

Велика тепла крапля упала їй на чоло, і по листу переліг легкий, ледве вловимий трепет, шерех близького дощу.

Потім одразу ж здалеку насунувся, набіг глухий лоніт, подібний до шуму вітру в гілках,— то злива хлюпнула потоком на землю, на річку, на дерева. За кілька хвилин вода задзюрчала круг Івети, забризкуючи, обливаючи її, як душ. Вона не ворушилась, думаючи тільки про те, що робиться там, на терасі.

Далі чула, як вони повставали і пішли до своїх кімнат. Надвірні двері зачинились; дівчина, захоплена непереборним бажанням знати, що мучило її, що зводило її з ума, кинулась наниз по сходах, тихенько відчинила двері і, перебігши газон під страшеним, як з коновки, дощем, заховалась у кущах, щоб стежити за вікнами.

Світилося тільки одне — вікно її матері. І ось раптом в освітленому чотирикутнику з'явилося рядком дві тіні. Потім, зійшовшись, вони злилися в одну. Блискавка знову

освітила фасад швидким ясним полум'ям, їй стало видно, як вони цілуються, пригорнувшись одне до одного.

Тоді очманівши, без тямку, не розуміючи сама того, що робить, вона скрикнула: «Мамо!» — так, як то гукають людям, щоб застерегти їх від смертельної небезпеки.

Той відчайдушний зойк заглушило капотіння дощу, але пара, стурбувавшись, роз'єдналась. Одна тінь зникла, а друга намагалась розгледіти щось у саду крізь темряву ночі.

Боячись, що її застукать і що їй доведеться стрінутися з матір'ю, Івета кинулась у дім, швидко вибігла по сходах, лишаючи позад себе патьоки води, що збігали з неї на приступки, і замкнулась у себе на ключ, вирішивши нікому не відчиняти дверей.

Не здіймаючи з себе мокрого як хлющ та облиплого круг тіла убрання, вона упала на коліна і, простягаючи догори руки, жалісно благала якогось надлюдського собі заступництва, таємничого рятунку від неба, невідомої допомоги, що її жадають у часи цілковитого розпачу.

Сильні виблиски кидали раз по раз синясте світло до її кімнати, і вона мельком бачила в люстрі гардероба всю свою постать — з розпущеними мокрими косами, — таку чудну, що не впізнавала сама себе.

Довго, дуже довго лишалася вона в такому стані, що навіть не помітила, як гроза перейшла. Дощ ущух, на ще затемненому хмарами небі мигтів слабенький просвіт, і приємна свіжість, м'яка, чудова, свіжість мокрого листя та трави залетіла в розчинене вікно.

Івета встала, зняла з себе мокре, холодне убрання, навіть не думаючи про те, що робить, і лягла в ліжко. Вона лежала нерухомо, дивилась, як народжується день, знову заплакала, знову задумалась.

Коханець! У матері! Який сором! Але недарма прочитала вона стільки книжок, де жінки і навіть матері отак само віддавались, а в останньому розділі повертались до чесного життя, і тому була не надто здивована, опинившись сама заплутаною в драму, подібну до всіх книжних драм. Перший спалах горя, жорстоке своєю несподіванкою потрясіння помалу втишилося, завдяки, хоча й невиразним, спогадам про аналогічні випадки. Її думки блукали частенько серед трагічних пригод, оздоблених поетичною байкою, і тому ця страшена, спізнана нею новина почала поволі видаватися їй натуральним продовженням роману-фeyлетону.

Вона сказала собі: «Я врятую свою маму».

Майже заспокоєна цим героїчним наміром, вона почувала себе міцною, такою мужньою, здатною відразу ж на самопожертву й боротьбу. Потім стала обмірковувати, з чого ж слід би почати. Один засіб, що відповідав її романтичній натурі, видався їй добрим. І як актор готує сцену, що її має незабаром грати, так вона підготувала свою майбутню розмову з маркізою.

Сонце вже встало. Слуги метушилися по домові. Покоївка принесла їй шоколаду. Івета, наказавши поставити його на столик, промовила:

— Скажіть мамі, що мені нездужається, що я лишуся в ліжковій аж до від'їзду тих панів. Я не спала цілу ніч і хочу спробувати подрімати, а тому прошу мене не турбувати.

Покоївка з подивом розглядала мокре убрання, що, як ганчірка, валялося на килимі.

— Невже панночка виходили?

— Так, я гуляла під дощем, мені хотілося освіжитися.

Покоївка, підібравши те брудне убрання, винесла його, геть змокле, немов дрантя якогось утопленика, гидливо перекинувши його через руку.

Івета чекала, знаючи певне, що мати прийдє.

Маркіза поквапилася прийти: вона схопилася з ліжка від перших слів покоївки, бо її не полишав непокій по тому, як у п'ятмі розітнувся крик: «Мамо!»

— Що тобі? — запитала вона.

Івета, глянувши на неї, почала, запинаючись:

— Я... я...

Потім раптом надзвичайно схвилювалась і почала хлипати.

Маркіза здивовано знову запитала:

— Що ж з тобою?

Тоді, забувши всі свої плани, всі заготовлені фрази, дівчина, затуливши собі обличчя обома руками, забелькотіла:

— О! Мамо, мамо!

Пані Обарді стояла біля ліжка, погано розуміючи від хвилювання, але тонким чуттям, що становило собою всю її силу, відгадуючи майже все.

Івета не могла говорити, захлинаючись слізьми, і мати нарешті рознервувалась, відчуваючи наближення неприємної розмови, і гостро запитала:

— Ти скажеш коли-небудь, що з тобою?

Івета через силу промовила:

— О! Цієї ночі... Я бачила... Твоє вікно.

Маркіза дуже зблідла і з притиском сказала:

— То й що?

Дочка, все хлипаючи, повторювала:

— Ой мамо, мамо!

Зніяковіння та переляк пані Обарді перейшли в гнів, вона знизала плечима і повернулась до дверей.

— Справді, ти несповна розуму. Коли очутишся, то поклич мене.

Івета раптом відвела руки від заплаканого обличчя:

— Ні!.. стривай... я мушу з тобою поговорити... слухай... Ти зараз мені пообіцяєш, що ми обидві поїдемо звідси, кудись далеко, куди-небудь на село, і будемо жити там, як селянки, і ніхто не повинен знати, що з нами! Ну скажи, що ти згодна, мамо, я тебе прошу, я благаю тебе, скажи, ти згодна?

Маркіза, вражена, сторопіла, зупинилась серед кімнати. В її жилах текла запальна кров мужички. Сором, сором матері змішався з важким почуттям переляку та жаху палко закоханої жінки, що її коханню погрожує небезпека, вона тремтіла вся і ладна була вже прохати вибачення чи, навпаки, зробити якусь брутальність.

— Я тебе не розумію.

Івета знову заговорила:

— Мамо, я бачила тебе... цієї ночі... Не треба цього більше... коли б ти знала... ми обидві поїдемо... Я так тебе любитиму, що ти забудеш...

Тремтячим голосом пані Обарді промовила:

— Слухай, дочко моя, є речі, яких ти ще не розумієш. То знай... і не забувай... не забувай ніколи, що я забороняю тобі коли б то не було говорити... про... про... про такі речі.

Та дівчина, виходячи раптом у свою роллю, ролю рятівниці, озвалася:

— Ні, мамо, я вже не мала дитина і маю право знати. Я знаю, що ми приймаємо у себе людей з поганою славою, різних авантюристів, і знаю, що нас з цієї причини не поважають. Я знаю ще й інші речі. Отож-бо цього більше не треба, ти чуєш? Я не хочу. Ми зараз же їдемо; ти продаси свої прикраси, самоцвіти: як треба, то візьмемося до роботи і будемо жити де-небудь далеко звідси, як порядні жінки. А як я зможу вийти заміж — тим ліпше.

Мати дивилась на неї чорними, роздратованими очима. Потім сказала:

— Ти несповна розуму. Ти зробиш мені приємність, зараз же встанеш з ліжка і підеш разом з усіма снідати.

— Ні, мамо. Тут єсть дехто, з ким я не хочу більше стрічатися, ти розумієш мене. А хочу, щоб він геть ішов собі звідси, а ні — то я піду. Вибирай між ним і мною.

Сидячи на ліжкові, вона вже не притишала свого голосу, а говорила, як на сцені, відчуваючи себе героїнею драми, що її створила, і майже забула про своє горе, пам'ятаючи тільки свою місію.

Вражена подивом, маркіза ще раз повторила, не знаходячи далі слів:

— Ти несповна розуму.

Івета ж правила далі з театральним пафосом:

— Ні, мамо, або цей чоловік покине наш дім, або я піду, але не поступлюся.

— Куди ти підеш? Що ти робитимеш?

— Я не знаю, мені байдуже. Я хочу, щоб ми були порядні жінки.

Слова *порядні жінки*, настирливо повторюючись, збуджували в маркізі лють повії. Нарешті вона заверещала:

— Мовчи! Я тобі не дозволю так говорити зі мною. Я така ж, як і всі інші, ти чуєш? Я куртизанка, так, це правда, я пишаюсь цим; порядні жінки мізинця мого не варті.

Івета з жахом дивилась на матір і шепотіла:

— О! Мамо!

Але маркіза люто кричала далі:

— Так, так! Я куртизанка. Так що ж? Коли б я не була куртизанкою, ти тепер була б десь куховаркою, як я давніше. Ти заробляла б денно тридцять су, ти мила б брудний посуд, господиня ганяла б тебе на базар, ти чуєш? І вона геть за двері викинула б тебе, коли б ти десь хоч трохи загаялась, а тепер ти валасаєшся без діла цілими днями, бо я куртизанка. От! А то ж як бути бідній дівчині наймищці? Заощаджень у неї всього-на-всього п'ятдесят ф'ранків. Мусиш викручуватись, як не хочеш здохнути, мов останній жебрак; а двох способів для нас немає, ти чуєш? Немає, коли ти наймищка! Нам неможливо забагатіти ні на якихось посадах, ні на біржових махінаціях. Ми не маємо нічого, крім нашого тіла, нічого, крім тіла.

Вона біла себе в груди, як грішник на сповіді, і, вся побарянівши, розсатаніла, підступалася до ліжка.

— Так, так, коли ти гарна з себе, то мусиш з цього жити, а ні — то страждати від злиднів усе своє життя... все своє життя... немає вибору.

Потім повернулася до своєї першої думки:

— Ти бач, які скромниці твої порядні жінки! Це вони нахабні потіпахи, ти чуєш? Бо їх ніщо до того не змушує. Вони мають гроші, вони можуть жити і забавлятися, а з мужчинами вони водяться, бо розпустиці, бо вони нахабні потіпахи.

Вона стояла біля ліжка переляканої Івети, і дівчині хотілося кричати рятуйте, втекти, але вона тільки плакала ридма, неначе мала дитина, коли її б'ють.

Маркіза замовкла, подивилась на дочку, і коли побачила її розпуку, то сама здригнулася з болю, каяття, ніжності та жалю і, кидаючись на ліжко, обіймаючи Івету, почала й собі хлипати та глосити:

— Дитино, дитино моя, коли б ти тільки відала, яке ти мені горе вчиняєш.

Довго плакали вони разом.

Та в маркізи горе подовгу не тривало, вона стиха встала й прошепотіла:

— Бачиш, люба моя, це таке, що ж ти вдієш? Нічого зараз не можна змінити. Життя доводиться брати таким, як воно є.

Івета все ще плакала. Удар був занадто грубий, занадто несподіваний, щоб вона могла обдумати все й заспокоїтися.

Мати говорила далі:

— Ну, добре, вставай і йди снідати, щоб ніхто нічого не помітив.

Дівчина, відмовляючись, похитала головою, бо не в стапі була говорити; нарешті озвалася, ледве чутно, крізь сльози:

— Ні, мамо, я тобі все сказала і своєї думки не зміню. Я не вийду з своєї кімнати, доки вони не поїдуть. Я не хочу бачити більше нікого з цих людей, ніколи, ніколи. Якщо ж вони знову прийдуть, то я... я... ти мене більше не побачиш.

Маркіза витерла собі очі, і, стомлена хвилюванням, стиха промовила:

— Ну, прошу тебе, схаменися, будь розважлива.

По хвилі мовчання докинула:

— Так, краще ти справді відпочинь тепер, а по обіді я зайду до тебе.

Поцілувавши дочку в голову, вона, заспокоєна, пішла одягатися.

Івета, як тільки мати вийшла, встала, засунула засувку у двері, щоб бути на самоті, і зачала думати.

Коло одинадцятої години постукала покоївка й спитала через двері:

— Пані маркіза веліла спитати, може, панночка чого потребують і що вони бажають собі на снідання?

Івета відповіла:

— Я не голодна. Я прошу тільки, щоб мені дали спокій.

І лишилась у ліжкові, мов сильно хвора.

Годині о третій у двері постукали знову. Вона запитала:

— Хто там?

Голос матері відповів:

— Це я, голубонько, я прийшла провідати тебе.

Івета завагалась. Що робити? Вона відімкнула і лягла знову.

Маркіза підійшла до постелі і тихо, як у виздоровниці, спитала:

— Чи тобі вже краще? Ти не з'їла б яйця?

— Дякую, я нічого не хочу.

Пані Обарді сіла біля ліжка. Довгий час обидві мовчали. Нарешті, бачивши, що дочка лежить нерухомо, витягнувши руки на покривалі, мати запитала:

— Ти встанеш?

— Так, зараз.

Потім тихо, серйозним тоном сказала:

— Я багато думала, мамо, і ось... ось моє рішення. Минуле минуло, не треба про нього говорити. Але майбутнє мусить бути іншим... або ж... або ж... я знаю, що мені лишається робити. А тепер годі про це.

Маркіза, маючи певність, що вияснення вже кінчено, починала нетерпеливитись. Це вже занадто. Цій здоровій тетері-дочечці давно вже пора все зрозуміти. Однак вона нічого не відповіла і тільки перепитала:

— То ти встанеш?

— Так, зараз.

Тоді мати заходилася прислужувати їй, подала панчохи, корсет, убрання; потім поцілувала:

— Хочеш трохи пройтися перед обідом?

— Добре, мамо.

І вони пішли удвох погуляти берегом, розмовляючи тільки про звичайні, буденні речі.

IV

Другого дня Івета з самого ранку подалася сама посидіти там, де Сервінії читав їй про життя мурах.

«Не піду звідси, доки не матиму якогось певного рішення»,— казала вона сама собі.

Перед нею, в самих її ногах, текла вода, швидка вода прудкого рукава річки, а на ній від глибоких нуртів утворювалися щохвилини широкі кола, нечутно пропливаючи.

Івета вже обмірковувала ситуацію з усіх боків і всі можливі виходи з неї.

Що робити, коли мама рішуче відкине її умови, не відмовиться від такого життя, від своїх знайомих, та й взагалі не сховається разом з нею в яких-небудь далеких країнах?

Тоді вона, Івета, повинна утекти сама... Але куди? З чого вона житиме?

Працею? Якою? До кого ж вона звернеться по роботу? А потім сумне та вбоге животіння робітниці, простої собі дівчини, видавалось їй трохи зневажливим для неї, негідним її. Пізніше вона надумалась стати кудись за виховательку, як юні героїні романів, а потім причарувати хазяйського сінка і побратися з ним. Таж треба бути шляхетного роду, щоб гордовито відповісти розлюченому батькові, коли він докорятиме їй за баламутство:

— Мене звати Івета Обарді.

Але пишатися своїм іменем вона не могла. Та й спосіб не був утертий, банальний.

У монастир не ліпше. Та вона ніякого потягу не має до чернечого життя, бо святобливість находила на неї випадково, нападами. Тоді сподіватися, що хтось візьме її, ту, ким вона була! Жодної допомоги не могла вона прийняти від мужчини і не бачила жодної путньої ради, жодного справжнього рятунку!

А потім вона бажала чогось героїчного, справді великого, справді сильного, що лишилося б по ній, як приклад іншим: і вона вирішила — вмерти.

До такого вирішення дійшла вона якось раптово, спокійно, неначе справа йшла про подорож якусь, не

вагаючись, не уявляючи собі смерті, не розуміючи, що то кінець без можливості знов почати життя, від'їзд без повороту, прощання навик з землею, з життям.

Вона вже ладна була на цю передчасну рішучість з легкістю молодості, екзальтованої душі. І почала шукати можливих способів. Але всі здавалися їй важкими, непевними, вимагали деякого над собою насильства, а вона цього не хотіла.

Відразу зріклася вона кинджала й револьвера, бо вони часами можуть тільки поранити, скалічити, спотворити і вимагають досвідченої, твердої руки,— мотуза теж, бо то засіб самогубства бідних людей, сміху гідний, неприємний,— води теж, бо добре плавала. Лишилась отрута, але яка? Майже всі вони завдають муки і викликають блювоту. А їй не хотілося ні страждати, ні блювати. Далі згадала хлороформ, бо якось читала в хроніці випадків, як якась молода жінка отруїлася ним.

Радість відчула вона, зупинившись на цьому рішенні, невимовну внутрішню радість, почуття гордості. Тепер усі побачать, яка вона, чого варта.

Вернувшись до Буживаля, вона зайшла до аптеки й попрохала трохи хлороформу, бо зуб її дуже непокоїв. Господар знав її і дав їй малесенький слоїчок наркотику.

Тоді пішла пішки до Красі і там здобула другу пляшечку отрути. Третю дістала в Шату, четверту в Рюейлі і до сніданку вернулась запізно. Виголоднівши чимало після своєї подорожі, Івета їла багато з насолодою людини, що нагуляла апетит.

Маркіза, вдоволена, що дочка так добре їсть, заспокоїлась і промовила до неї, коли вставали з-за столу:

— Всі наші друзі приїдуть до нас у неділю на весь день. Я запросила князя, шевальє Вальреала та пана де Бельвіня.

Івета трохи зблідла, але нічого не відповіла. Одразу по сніданку вона вирушила на станцію і взяла квиток до Парижа.

Цілий день ходила вона з аптеки до аптеки, купуючи по кілька краплин хлороформу.

Увечері вернулась додому з повними кишнями пляшечок.

Другого дня знову почала свої походеньки і, випадково зайшовши до якогось спекулянта аптечним крамом, відразу дістала чверть літра.

У суботу було хмарно, свіжо, і вона не виходила з дому; пролежала весь час на терасі на плетену з лози шезлонгові.

Зовсім спокійна і певна себе, вона вже ні про віщо не думала.

У неділю вона забажала причепуритися й одягла блакитне убрання; воно дуже їй личило.

Розглядаючи себе в люстрі, раптом промовила:

«— Завтра я буду мертва! — І здригнулась усім тілом. — Мертва! Я більше не говоритиму, не думатиму, ніхто мене вже ніколи більше не побачить. І сама я вже ніколи не бачитиму цього всього!»

Уважно розглядала своє обличчя, так наче піколи досі не бачила його, а особливо очі, знаходячи багато нових штришків, уловлюючи в своїх рисах їхній правдивий, їй самій невідомий вираз, і дивувалася з себе, як з незнайомки або з нової приятельки.

І говорила до себе:

— Це ж я, я сама в люстрі. Як чудно дивитися на себе. Без люстра ми ніколи б не знали самих себе. Всі інші знали б, які ми, а самі ми — ні.

Вона взяла свої розкішні коси й перекинула їх на груди, стежачи очима за всіма своїми жестами, позами, рухами.

«Яка я вродлива, — думала вона. — А завтра лежатиму мертва, он тут на своїй постелі».

Подивилась на ліжку, і їй здалося, що вона бачить себе на ньому, білу, як простирадло.

«Мертва! За тиждень це моє обличчя, ці очі, ці щоки будуть не що інше, як чорна гнилизна в ящиківі, під землею».

Страшений сум стиснув її за серце.

Сонце ясно освітлювало все навкруги, а в розчинене вікно до кімнати залітав легенький ранішній вітерець.

Вона сіла і думала: «Мертва! Неначе цілий світ мав десь зникнути: але ж ні, бо нічого на світі не зміпиться, навіть оця її кімната. Так, кімната лишиться такою самісінькою з цим самим ліжком, цими ж кріселками і цим туалетним столиком, лише вона піде назавжди, вона і ніхто не жалкуватиме за нею, хіба що мати. Хтось, може, скаже: «Яка вродлива була та Івета!» Це й усе».

І, дивлячись на свою руку, що лежала на поруччі кріселка, знову подумала про ту чорну смердючу гнилизну, на яку перетвориться її тіло. І знову жахливе тремтіння

наскрізь пройняло їй усе тіло, і вона не розуміла гаразд, як то може статися, що вона щезне, а все лишиться таке, як і раніше було. Їй здавалося, наче вона є певний складник усього: природи, повітря, сонця, життя.

Сміх стало чути з саду, там голосно розмовляли, гукали, весело забавлялися, як то звичайно буває під час замиських прогулянок. Івета впізнала могутній голос де Бельвінія, що співав:

Я тут під віконцем!
Виглянь, моє сонце!

Ні про що не думаючи, Івета встала і виглянула у вікно. Почулись оплески. Вони всі п'ятеро були вкупі, і з ними двоє панів, їй зовсім не знайомих.

Вона швидко відступила від вікна, зранена думкою, що всі ці мужчини приїхали забавлятися до її матері, до куртизанки.

Дзвоник покликав до сніданку.

— Я їм покажу, як помирають,— промовила вона до себе. І зійшла наниз твердою, становчою ходою, так, очевидно, християнські мучениці вступали на циркову арену назустріч левам.

Вона потиснула гостям руки з привітною милою усмішкою, але трохи гордовито. Сервіньї запитав її:

— Ви сьогодні менше суворі, мамзель?

Вона відповіла стримано, якимось незвичайним тоном: — Сьогодні мені хочеться пустувати. Я зараз у своєму паризькому гуморі. Стережіться.— Потім звернулась до пана де Бельвінія: — Ви будете моїм кавалером, моя Мальвазійко. Я вас усіх поведу після сніданку на свято до Марлі.

Того дня в Марлі справді було свято. Івету познайомили з новими панами, графом де Таміна та маркізом де Брікетто.

За сніданком вона майже не розмовляла, збираючись на сили, щоб бути веселою цілий день, щоб ніхто ні про віщо не догадався. А потім усі дивувалися б ще більше і говорили: «Хто б міг подумати? Вона мала такий щасливий, такий вдоволений вигляд! Що тільки коїться в тих голівках?»

Змушувала себе не думати про вечір, про той слухний для неї час, коли всі гості сидітимуть на терасі.

Пила вино, скільки їй було сили, а до того ще й дві чарочки коньяку і, встаючи з-за столу, була червона, легко-

духа, гаряча тілом і настроєм, мала враження, що стала відважною, ладною на все.

— Уперед! — скомандувала вона.

Взявши попід руку пана де Бельвіня і ознаймила, яким ладом висгупить решта:

— Слухайте, ви мій батальйон! Сервіньї, вас призначаю за сержанта, ви йтимете збоку, праворуч. На чолі ви поставите чужоземний легіон, двох чужинців — князя і шевальє, потім ззаду двох некрутів, що стали сьогодні під наші корогви. Ходім!

Вони рушили. Сервіньї наслідував сурмача, а двоє панів вдавали барабанщиків. Пан де Бельвінь, трохи зніяковівши, тихо промовив:

— Панно Івето, будьте розважливі, не компрометуйте себе.

Вона відповіла:

— Скажіть, що я компрометую вас, Резіне. Мені самій на все начхати. Завтра це вже буде неважливо. А нарікайте на себе — вам нема чого виходити в товаристві такої дівчини, як я.

Так вони минули Бужіваль, дивуючи людей. Всі на них оглядались, мешканці вибігали за ворота; пасажери вузькоколійки, що йде від Рюейля до Марлі, підсвистували їм услід; мужчини у відкритих вагонах гукали до них:

— У воду їх!.. У воду!

Івета крокувала по-військовому і тягла Бельвіня як бранця. Вона зовсім не сміялась, обличчя її було бліде, зосереджене, мало якусь незмінну хмурість. Сервіньї, переставляючи сурмити, вигукував команду. Князь та шевальє веселилися від серця, маючи певність, що все це надзвичайно втішно й дотепно. Двоє молодиків без упину вибивали в барабани.

Їхнє прибуття на свято зчинило бучу. Дівчата плескали в долоні; молоді хлопці реготали; пузатий панок, якого тримала попід руку дружина, заявив заздрісним голосом:

— От хто не сумує!

Івета вгледіла карусель і заставила Бельвіня сісти на дерев'яного коника, побіч неї, а весь її батальйон окульбачився позад них. Після першого кола вона не захотіла злізати і примусила свій почет п'ять разів поспіль проїхати верхи на іграшкових кониках на превелику втіху публіки, що вигукувала дотепи. Пан де Бельвінь був зовсім блідий, як злізав з каруселі, — йому стало млосно.

Потім вони почали вештатися поміж шатрами та крамничками. Вона змусила своїх супутників, усіх за чергою, зважитись серед натовпу роззяв. Вимагала, щоб вони купували й тягли з собою безглузді цяцьки. Князь та шевальє вважали вже, що розвага задалеко сягнула. Тільки Сервіньї та двоє барабанщиків усе ще не могли вгамуватися.

Нарешті дійшли вони до краю містечка. Вона поглянула на свій ескорт якомсь чудно, лукаво і злісно: їй стрелила в голову фантазія; наказала всім стати рядком на березі над самою річкою і промовила:

— Хто найбільше мене кохає, той кинеться у воду.

Ніхто не плигнув. Круг них збирався натовп. Жінки в білих хвартухах дивились витріщеними очима на них. Двоє солдатів у червоних штанях по-дурпому скалили зуби.

Івета знов промовила:

— Отже, ніхто з вас не здатен скочити у річку мені на догоду?

Сервіньї-промимрив:

— Гаразд, сто чортів!

І сторчма кинувся в воду.

Від його скоку вода забризкала Іветі ноги. Серед глядачів чути було зойки дивування та сміху.

Тоді дівчина, піднявши з землі паличку, шпурнула її в річку і крикнула:

— Апорт!

Сервіньї поплив, як собака, зубами схопив тріску, вискочив на берег і, ставши на коліно, подав її.

Івета взяла тріску.

— Молодець,— промовила вона.

І ласкаво погладила йому чуба. Товста дама з обуренням гукнула:

— Хіба ж це можливо!

Хтось інший підтримав її:

— Чи ж це забавки!

Якийсь чоловік додав:

— Я б не згодився отак купатися ради примхи вітрогонки.

Івета, знову беручи де Бельвіня за руку, промовила йому в обличчя:

— Ви гава, мій друже, ви й самі не відаєте, що ви прогавили.

Вони подалися назад. Івета сердито позирала на зустрічних.

— Який дурний вигляд мають ці всі люди!

Потім звела очі на свого компаньйона:

— Проте й ви так само.

Пан де Бельвінь вклонився. Обернувшись, Івета побачила, що князь і шевальє десь зникли. Сервіньї, похмурий та мокрий, вже не сурмив, а йшов собі, похнюпившись, поруч зі стомленими молодиками, а вони вже не били більше в барабани.

Івета сухо засміялась:

— Здається, з вас уже досить. У вас це зветься забавлятися, правда? Ви ж ради цього приїздите сюди, ну то я розважала вас за ваші гроші.

Потім вона пішла мовчки, аж раптом Бельвінь помітив, що вона плаче. Збентежений, запитав її:

— Що вам?

Вона прошепотіла:

— Облиште, що вам до цього!

Але він, як дурень, настирливо допитував:

— Панно Івето, ну, скажіть, що вам? Вас, може, хто скривдив?

Вона нетерпляче повторила:

— Замовчіть ви нарешті!

Потім невтримний розпач охопив її серце, і вона почала плакати і так гірко, що не могла вже далі йти.

Затуливши обличчя обіруч, вона ридала, і з горла їй вилітало приглушене хрипіння.

Бельвінь, зовсім нестямний, стояв біля неї і все повторював:

— Не розумію, нічого не розумію.

Але Сервіньї швидко кинувся до неї:

— Ходім додому, мамзель, не треба плакати на вулиці. Навіщо так шаленіти, а потім журитися?

І, схопивши Івету за руку, він повів її геть. Як тільки вони дійшли до огорожі вілли, вона випручнулась, бігцем перебігла сад, піднялася нагору до себе і замкнулась на ключ.

З'явилася вона тільки на обід, дуже бліда, дуже серйозна. Товариство ж, навпаки, було в веселому гуморі. Сервіньї купив собі у містечковій крамниці одяг робітника — бархотинові штани, сорочку в квіточках, плетений шарф та блузу — і розмовляв простацькою говіркою.

Івета не могла дочекатися кінця обіду, почувавучи, що їй незабаром не стане сили. І, лише випила каву, відразу ж пішла до своєї кімнати.

Вона чула під своїм вікном веселу розмову. Шевальє говорив непристойні дурниці, граючи чужомовними словами, брутально й недотепно.

Вона слухала з розпачем. Сервінї був трохи напідпитку, наслідував п'яного робітника й називав маркізу «хазяєчка». Потім раптом промовив до Саваля:

— Гей, хазяїне!

Почувся вибух реготу.

Тоді Івета наважилась. Взяла аркуш поштового паперу й написала:

«Бужіваль, неділя, дев'ята година вечора. Я помираю, щоб не бути утриманкою. Івета».

А в постскриптумі:

«Прощай, люба мамо, пробач».

Запечатала конверт і підписала:

«Пані маркізі Обарді».

Потім присунула до вікна канапу, підтягла столик, поставила на нього велику пляшку з хлороформом і поклала пакет вати.

Величезний трояндовий кущ, весь у квітках, вився від тераси до самісінького її вікна, поширюючи в п'їтму з вітерцем приємні, ніжні пахощі; деякий час Івета сиділа і вдихала їх. Місяць у своїй першій фазі плив у темному небі, трохи вищерблений з лівого боку, хмаринки зрідка заступали його.

Івета думала:

« Я зараз помру, помру зараз».

Серце, повне сліз і горя, замирало їй у грудях. Їй хотілося благодати в когось милості собі і хотілось, щоб хтось урятував її.

Почувся голос Сервінї. Він оповідав якусь масну історію, його слова весь час уривали заводи сміху. Маркіза реготала голосніше за всіх, повторюючи:

— Ох-хо-хо, це незрівнянно! Незрівнянно!

Івета взяла пляшку, відкоркувала її і вилила трохи рідини на вату. Стало чути сильний, солодкий, якийсь незвичайний дух; вона піднесла вату до губ, і цей кріпкий, гострий запах нараз проник їй у горло, змусив закашлятися.

Тоді, затуливши рота, вона заходилася вдихаги його. Довгими затяжками впивала вона смертельні випари, за-

плющивши очі і намагаючись геть одігнати від себе всякі думки, щоб не думати, щоб нічого більше не знати. Їй спочатку здавалося, що груди їй ширшають, збільшуються, а душа, тільки що пригнічена горем, дедалі робиться легенькою-легенькою, так неначе з неї зняли той тягар.

Щось бадьоре і приємне проймає все її тіло, розливалось у руках, у ногах, неначе п'янило її, солодко знесиловало.

Помітивши, що вата суха, вона здивувалася, що й досі ще не померла. Всі почуття її стали якось гостріші, виразніші, живіші. Вона добре чула кожне слово на терасі. Князь Кравалов оповідав, як убив на поединку австріяцького генерала.

Потім вона чула нічний шум; десь далеко на селі гавкали собаки, крикали жаби, тихо шелестів лист на деревах.

Вона знову взялась за пляшку, намочила шматочок вати і почала вдихати хлороформ. Кілька хвиль вона не відчувала нічого, а далі радісна, приємна млість знов огорнула її.

Двічі наливала хлороформу на вату, жадібно прагнучи тепер того фізичного і морального раювання, того дрімотного забуття, що в ньому витала її душа.

Їй здавалося, ніби вона вже не має більше кісток, не має тіла, ні ніг, ні рук. Усе це їй відібрали поволі, так, що вона й не помітила. Від хлороформу тіло її стало порожнє і тільки розум лишився і став гостріший, спостережливіший, ширший, ніж був раніше.

Вона згадувала безліч забутих речей, маленькі подробиці з часів свого дитинства, абищичі, що колись її втішали. Думка її, що стала раптом надзвичайно рухлива, перестрибувала з предмета на предмет, перебігала тисячі пригод, блукала в минулому і зазірала в можливі події майбутнього. В цьому жвавому й безпечному блуканні думки була якась принадність, їй вона завдавала дивної насолоди.

Вона все ще чула голоси, але слів не розбирала, і ті слова набирали для неї зовсім іншого змісту. Вона поринала, вона летіла в напрочуд барвисту феєрію.

От вона на кораблі пливе повз чудову країну, геть укриту квітами. На березі люди, і ті люди кричать дуже голосно. А от уже, не знати як, вона опинилася на суходолі; Сервінї, одягнений, як принц, прийшов до неї, щоб вести її на кориду.

На вулицях повно перехожих; вона слухає їхні розмови і ніскільки не дивується, так неначе знає всіх тих людей, бо крізь мрійну сп'янілість до неї з веранди долітали голоси та сміх гостей її матері.

Далі все сплуталось.

Потім вона прокинулась у приємній млюсній непритомності і ледве опам'яталась.

Отже, вона ще не померла.

Але вона там відпочила, відчувала таке фізичне блаженство, такий душевний спокій, що не поспішала вмирати. Їй хотілося б, аби ця чудова дрімота тривала завжди.

Повільно дихала, дивлячись на місяць просто перед себе, над верхівками. Щось змінилось в неї у свідомості. Думки були вже не ті. Хлороформ, розніживши їй тіло й душу, затамував біль, прислав поривання до смерті.

Чому б їй не жити? Чому б не бути коханою? Чому б не мати щасливого життя? Все це зараз здавалося їй цілком можливим, здійсненим, легкодосяжним. Усе в житті було приємне, добре, все було чарівне. Але все ще прагнучи мрій, вона знову налила тієї мрієдайної води на вату і знову почала вдихати її, інколи відводячи отруту від ніздрів, щоб не захлинутись нею, щоб не померти.

Дивилась на місяць і вбачала в нім якусь постать, постать жінки. Потім знову почалося образне марення, навіяне п'янкістю наркотику. Постать та колихалася серед неба; потім почала співати і співала дуже знайомим голосом: «Слава, хвала коханню».

То маркіза ввійшла до покоїв і сіла до роаяля.

Тепер Івета вже мала крила. Вона літала серед ночі, серед чудової ясної ночі, над лісами й річками. Літала з насолодою, широко розмахуючи, стріпуючи крилами, і вітер пестив її, як пестять обійми. Вона здавалась на його ласку, а він цілував її, милував, і вона линула так швидко, так швидко, що часу не було поглянути на діл, а потім спинилась на березі озерця з вудлицем у руці — рибалила.

Щось смикнуло, вона потягла волосінь і виловила розкішне перлове намисто, про яке вона мріяла перед деяким часом. Вона нітрішки не дивувала з такого улову, вона дивилась на Сервінії, що не знати звідкіля взявся поруч неї, теж з вудкою, і витягнув з води дерев'яного коника.

Потім вона знову ніби прочнулася і почувала, як її кличуть там, напизу.

Голос матері казав:

— Загаси ж свічку.

Потім Сервінії вигукнув по-блазенському:

— Гасить-но свічку, мамзель Івето.

І всі підхопили хором:

— Мамзель Івето, гасить же свічку.

Вона ще раз линула на вату хлороформу; умирати їй тепер не хотілося, і вона тримала її подалі від обличчя, щоб самій дихати свіжим повітрям, а кімнату пропахтати задушливим духом наркотику, бо розуміла, що до неї зараз прийдуть. І, прибравши безсилої пози, пози небіжчиці, вона стала чекати.

Маркіза говорила:

— Я трохи стурбована! Ця дурка заснула і лишила світло на столі. Зараз я пошлю Клемансу загасити свічку і причинити вікно на балконі, воно стоїть отвором.

Незабаром постукала в двері покоївка і покликала:

— Панночко, панночко!

Після мовчання знову:

— Панночко, пані маркіза прохає вас загасити свічку і зачинити вікно.

Почекавши ще трохи Клеманса, почала вже гуркотіти в двері й гукати:

— Панночко, панночко!

Івета не відповідала, і служниця пішла сповістити маркізу:

— Панночка, очевидно, заснула, двері на засувці, і я не можу її розбудити.

Пані Обарді схвилювалась:

— Не можна ж її так лишати!

Тоді всі гості, за проводом Сервінії, зібралися під Іветиним вікном і загорлали хором:

— Гіп-гіп ура! Мамзель Івето!

Їхній галас розлягався в нічній тиші, крізь чисте повітря знімався до місяця, лунав по сонній околиці; відголоски його стихали в далечині, наче ляцання прудкого потяга.

Івета все не озивалася, і маркіза мовила:

— Тільки б чого з нею не трапилось; я починаю вже боятися.

Тоді Сервінії нарвав з величезного куща, порослого біля стіни, червоних троянд і нерозквітлих пуп'янків і заходився кидати їх у вікно Івети.

Від першої троянди, що влучила у неї, Івета здригнулась і мало не зойкнула. Інші посипались їй на убрання, на коси, перелітали через голову і падали на ліжко, вкриваючи його квітчаним дощем.

Маркіза ще раз гукнула здавленим голосом:

— Івето, озовися ж.

А Сервіньї заявив:

— Справді, тут щось не так, я вилізу на балкон.

Але шевальє обурився:

— Дозвольте, дозвольте, я протестую, це нечувана милість; бо ж слушнішої нагоди не дочекаєшся... слушного менту не добереш, щоб добитися побачення!

Решта, маючи певність, що молода дівчина жартує, підхопили:

— Ми заперечуємо. Вони заздалегоди змовились. Він не полізе, не полізе.

Але схвильована маркіза повторювала:

— Все ж треба піти поглянути, що сталося.

Князь проголосив з трагічним жестом:

— Івета потурає герцогові, нас зраджують.

— Киньмо жереб, кому лізти,— запропонував шевальє. І дістав з кишені золотого. Він підійшов до князя і сказав:

— Чіт.

Вийшла лишка.

Далі князь кинув монету і звернувся до Саваля:

— Ваше слово, пане.

Саваль сказав:

— Лишка.

Вийшов чіт.

Князь по черзі запитав решту. Всі програли.

Сервіньї, що лишився останній, зауважив своїм звичайним зухвалим тоном:

— Сто чортів! Він шахрує!

Росіянин, поклавши руку на серце, простяг золотого супротивникові й промовив:

— Кидайте самі, любий герцог.

Сервіньї взяв монету і кинув її, гукаючи:

— Лишка.

Випав чіт.

Він уклонився і показав на балконні стовпи:

— Лізьте, мій князю.

Та князь турботно оглядався круг себе.

— Що ви шукаєте? — запитався шевальє.

— Мені б... драбину.

Пролунав дружній сміх. Саваль виступив уперед:

— Ми вам допоможемо.

Він підхопив князя на своїх геркулесових руках і порадив:

— Чіпляйтесь за балкон.

Той учепився, і коли Саваль випустив його, повис у повітрі, гойдаючи погами. Сервіньї схопив за ті ноги, що шукали собі підпори, і що було сили потягнув донизу; руки пустились, і князь, як колода, упав на живіт панові де Бельвіню, котрий намагався його підсаджувати.

— Чия черга? — питав Сервіньї.

Ніхто не поохотився.

— А ви, Бельвіню, зважуйтесь!

— Дякую, друже, я не хочу переламати собі кісток.

— Ну, шевальє, для вас це діло звичайне.

— Відступаю вам місце, мій любий герцоге.

— Гм! Гм! Щось не бере мене охота так, як раніше.

І Сервіньї топтався під балконом, приглядаючись.

Потім, раптом стрибнувши, вчепився за балкон, звівся на руках і, як гімнаст, переплигнув через балюстраду.

Усі глядачі заплескали. Але одразу він з'явився знову:

— Швидше! Івета неприємна.

Маркіза, голосно скрикнувши, порвалась нагору по сходах.

Дівчина лежала, заплющивши очі, як нежива. Мати вбігла в розпачі і кинулась до неї:

— Що з нею? Що таке з нею?

Сервіньї підняв пляшку, що впала на підлогу.

— Вона надихалася хлороформу, — мовив він.

Притулив вухо до серця дівчини, додав:

— Але вона не вмерла. Ми її вернемо до життя. Ви не маєте часом аміаку?

Збентежена покоївка перепитала:

— Чого... пане... чого?

— Нашатирного спирту.

— Маємо, пане.

— Несіть швидше і відчиніть двері, щоб був протяг.

Маркіза ридала, упавши навколішки...

— Івето, Івето! Дочко моя, моя дочко, ну скажи ж мені, Івето, моя дитино! О, мій боже! Мій боже! Що ж їй таке?

Мужчини, не знаючи, що робити, метушилися, підносили воду, рушники, шклянки, оцет.

Хтось сказав:

— Треба роздягти її!

Маркіза, втерявши голову, спробувала зняти сукню з дочки, але вона навіть не тямилася, що робить. Руки їй тремтіли, пальці заплутувалися, вона стогнала:

— Не можу, не можу я...

Прийшла покоївка з аптечним слоїком. Сервіньї відкоркував і вилив половину рідини на хусточку. Потім притулив хустку Іветі до носа, і вона закашляла.

— Чудово, вона дихає,— промовив він.— Нічого страшного.

Він змочив їй скроні, щоки, шию тією їдкою рідиною.

Потім наказав покоївці розсупонити Івету, а коли паній лишилася тільки спідничка та сорочка, він підняв її на руки і переніс до ліжка, тремтячи від пахощів майже голого тіла, від приторку вогкуватої шкіри, від тепла ледве прикритих грудей, що піддавалися під його губами.

Поклавши дівчину, він випростався, геть блідий.

— Нічого, вона опам'ятається,— сказав він, бо вловив її дихання — рівне і правильне.

Але коли побачив, що очі всіх мужчин спрямовані на Івету, що лежала в ліжку, його пересмикнуло від ревнивої роздратованості, і, наблизившись до них, він промовив:

— Панове, в кімнаті забагато люду, з ласки своєї йдіть; тут залишимося пан Саваль з маркізою і я.

Говорив він сухим і владним голосом. Усі відразу ж виійшли.

Пані Обарді, обійнявши свого коханця обома руками і підвівши до нього голову, благала:

— Рятуйте... Ох, рятуйте її!..

Сервіньї, обернувшись, побачив на столі листа. Метким рухом схопив він конверта. Прочитавши адресу, він зрозумів і надумав: «Мабуть, не треба маркізі про це знати». Розірвавши конверта, він перебіг обидва рядки:

«Я помираю, щоб не стати утриманкою.

Івета.

Прощай, люба мамо, пробач».

«Чорт,— подумав він,— над цим слід замислитись».
І заховав листа до кишені.

Потім він повернувся до ліжка, і йому здалося, нібито дівчина вже опритомніла, та не зважається розплющити очі з почуття сорому й приниження, зі страху розпитування.

Маркіза упала тепер на коліна і плакала узніжжя постелі. Стрепенувшись, вона сказала:

— Лікаря, треба лікаря.

Сервіньї, перебалакавши тихенько з Савалем, заспокоїв її:

— Ні, все минулося. Знаєте що, вийдіть звідси на хвилину, на одну хвилину, і я обіцяю вам, що вона розцілує вас, коли вернетесь.

Піднявши папі Обарді, барон повів її.

Тоді Сервіньї сів біля постелі і, взявши Іветину руку, промовив:

— Мамзель Івето, слухайте мене...

Вона не відповіла. Їй було так добре, так затишно, що хотілося ніколи більше не рухатись, не говорити і жити завжди так. Чудовий спокій оповив її, спокій, що його вона ще ніколи не відчувала.

М'яке вночішне повітря вливалось в вікно і хвилями так солодко, так ніжно торкалося іноді її обличчя. То були пестоці, щось подібне до поцілунків вітерця, немов тихенький і свіжий подув віяла, сплетеного з усього лісового листу, з усіх нічних тіней, з туману річки, а також з усіх квіток, бо всі ті розкидані по кімнаті й ліжкові троянди, а також і ті, що вилися по балкону, домішували й своїх чудових пахоців до бадьорого подуву ночі.

Не розплющуючи очей, пила вона те приємне повітря серцем, її ще й досі було заколисано наркотичним дурманом, і вмирати їй зовсім не хотілося, а палко, необорно хотілося жити, бути щасливою, байдуже якою ціною, бути коханою, так, коханою.

Сервіньї знову промовив:

— Послухайте, мамзель Івето.

Вона нарешті зважилась розплющити очі. Побачивши, що вона опритомніла, він провадив далі:

— Ай-ай, чи ж не сором затівати такі дурниці?

Вона прошептала:

— Мюскаде, милий, я була така нещаслива.

Він по-батьківському стис їй руку.

— Справді, було від чого побиватися. Обіцяйте, що ніколи не повторите цього вибрику?

Вона відповіла лише легким кивком і ледве помітною, сливе невловимою усмішкою.

Він витяг з кишені того листа, що знайшов на столі:

— Показати це вашій матері?

Вона похитала головою.

Він не знав, що сказати далі, ситуація здавалась йому безвихідною. Потім зашепотів:

— Серденько, хай хоч що, треба миритися з своєю долею. Я добре розумію ваше горе і обіцяю вам...

— Який ви добрий...— прошепотіла вона.

Вони замовкли. Він дивився на неї. В очах її була млість і ніжність. І раптом вона простягла обидві руки, немов бажаючи пригорнути його. Він нахилився до неї, відчуваючи, що вона кличе його, і уста їх злилися.

Довго пробули вони так, зацікавлені, заплющивши очі. Але він зрозумів, що може втратити самовладу, і підвівся. Вона усміхалась тепер до нього правдивою любовною усмішкою і обіруч утримувала його за плечі.

— Піду покличу вашу маму,— сказав він.

Вона прошепотіла:

— Ще хвилинку. Мені так добре.

І, помовчавши, додала тихо-тихо, та так, що він ледве почув:

— Скажіть, ви міцно мене кохатимете?

Він став навколішки коло ліжка і поцілував її руку:

— Над усе на світі.

Але за дверима почулася хода. Сервіньї зразу схопився на ноги і звичайнім своїм насмішкуватим тоном вимовив:

— Заходьте. Вже по всьому.

Маркіза кинулась до своєї дочки, обіймала її, притискала до себе, змочивши сльозами її обличчя, а Сервіньї, радісний, палко збуджений, вийшов на балкон подихати свіжим нічним повітрям, наспівуючи про себе:

Жінки мінливі і зрадливі.
Дурний, хто вірить їм.

ПОВЕРНЕННЯ

Море шмагає берег своєю хвилею — короткою та однома-
нітною. Маленькі білі хмарки шугають у неосяжному
небі,— жене їх прожогливий вітер, мов прудкокрилих
птиць; село, що лежить у заломі відолинку, який спускає-
ться до океану, гріється на сонці.

Край села, коло вигону, стоїть хата Мартен-Левеків,
стоїть собі одинцем самотнім понад битим шляхом. То ри-
бальська хатина, з глиняними стінами та під солом'яною
стріхою, що на її чолопочку блакитні півнички порозро-
стались. Квадратовий горідчик, на якому цибуля, кілька
качанів капусти, петрушка та терембулька вистигає,—
простелився, немов хустинка перед дверима. Огорожа від-
межовує той горідчик від дороги.

Господар вирушив у море по рибу, а жінка його перед
хатою лагодить великого брунатного невода, що висить
на стіні, мов величезне павутиння. Дівчинка років на чо-
тирнадцять примостилася коло хвїртки на солом'яному
дзигликові, притуленому спинкою до горожі, й латає бі-
лизну, білизну голоти, латану вже й перелатану по кілька
разів. Друге дівчатко, менше на рік, заколисує на руках
немовлятко, що не тямить ще ні рухатися свідомо, ані го-
ворити; а двоє опецьочків, на два й три роки, посідали собі,
ніс у ніс, прямисінько на землю та й порпаються у ній не-
зграбними рученятами, кидаючи пригорщами порох одне
одному в обличчя.

Ніхто не балакає. Тільки маля, що його намагаються за-
колисати, плаче, не вщухаючи, та таким ото пискучим
і тонким голосочком виводить: і-і-і...

Кіт спить на вікні; а пишні розквітлі левконії утворюють
попід стінкою хатини чепурну лиштву з розкішних білих
квітів, що над ними сила-силенна дрібненької мушви бри-
сить, кружляючи.

Дівчинка, що шие коло хвїртки, гукає раптом:

— Ма-мо!

Мати відгукуюється:

— Чого тобі?

— Він знову тут.

Вони стурбовані від самісінького ранку, бо якийсь чоловік пикає тут довкола їхньої хатини: якийсь старий чоловік, на жебрака схожий. Вони постерегли його, коли проходили батька, щоб допомогти йому човна паладувати. Чоловік той сидів над канавою, проти їхніх дверей. Згодом, коли вже з берега повернулися, вони застукали його на тому ж самому місці, — він сидів і не зводив очей з їхньої оселі.

Він виглядав, немов хворий і дуже змордований. Понад годину сидів він непорушно; а тоді, побачивши, що на нього мають підозру — остерігаються, либонь, що не з добрим духом він тут об'явився, — підвівся та й подався звідти, на силу тягнувши ноги.

Але незабаром вони побачили, що він повільною своєю та стомленою ходою назад повертає; і знов же таки сів собі, трохи далі цього разу, немов налагодився за ними підзирати.

Мати й дівчатка полякались. Мати сполошилася найбільше, мала-бо полохливу вдачу, та ще й господар її, Левек, мусив вернути з моря не раніше, як ніч спаде на землю.

Чоловік її звався Левек; а вона мала прізвище Мартен, ну, то їх і охрестили Мартен-Левеки. І ось чому: вона відцалася вперше за моряка Мартена, котрий щоліта вирушав до Ньюфаундленду кабліона ловити.

Протягом двох років подружнього життя вона народила йому дочку, а трохи згодом — була вже шість місяців у поважному стані, коли трищоголова шхуна з Дьєппа, на назву «Дві сестри», що на ній плавав її чоловік, — десь ізникла.

Ні слуху, ні вістки про тую шхуну, — і слід за нею загуб; ніхто з моряків, що були на ній, додому не вернувся; тож усі й стали на тому, що шхуна потопилася, а з нею разом і всі люди, й увесь вантаж.

Мартениха чекала на свого чоловіка десять років, і великих труднощій зазнала, дві свої дочки виховуючи; а згодом, через те що була вона жінка путяща та добра, один місцевий рибалка, Левек, — удівець із маленьким сином, — заслав до неї старостів. Вона віддалася за нього і народила ще тройко дітлахів протягом трьох років.

Вони жили важко, з ранку до смерку працюючи. Хліб

цінувався в них дорого, а м'ясо майже не поводилося в їхній господі. Часом вони боргувалися в пекаря — саме взимку, коли холоди вдаряли й на негоду бралось. А проте діти росли в них міцні й здорові.

Сусіди подейкували:

— Добрячі вони люди обоє, оті Мартен-Левеки. Мартениха он ніякої роботи не цурається, а Левекові немає рівного — хоч кого в риболовлі переважить.

Дівчинка, що сиділа під огорожею, знову озвалася:

— Чи ба! Наче він нас знає. А може, це старець з Епревіля, чи з Озевоска.

Але мати не могла помилитися. Ні-ні, це чоловік не тешпій, запевне!

А що він заляк над дорогою, мов пеньок, та вперто не зводив очей з Мартен-Левекової хатиши, то Мартениха, зрештою, залотувалася й, зібравшись з обстраху на смілість, ухопила лопату та й вискочила за двері.

— Чого ви стовбичите отут, перед очима? — гукнула вона до приплетача.

Той відказав їй хрипким голосом:

— Сиджу собі в холодочку. Чи я вам заважаю?

А вона й знову до нього:

— Чи ви ото дозирати сюди притирилися — га? — під мою оселю?

Чоловік відповів:

— Я нікому не чиню нічого лихого. Чи то невільно вже й на дорозі посидіти?

Не здобувшись на слово, вона вернула до хати.

День минав дуже повільно. Під полудень чоловік той зник. Але з'явився знов о п'ятій годині. А ввечері його вже не бачили зовсім.

Левек повернувся додому нічною добою. Йому розповіли все, що сталось. Він розсудив так:

— То якийсь проноза; либонь, щось винюхувати прийшов, — лихий чоловік, мабуть.

І він спокійно поклався спати, а подруга його тим часом тільки й думала, що про того заброду, котрий зорив на неї такими дивними очима.

Як почало на світ благословлятися, повіяв навальний вітер, і рибалка, бачачи, що пиці не пощастить у море вирушити, заходився допомагати жінці лагодити свого невода.

Годині о дев'ятій більшенька дівчинка, Мартенова дочка, що ходила по хліб, прибігла прожогом додому, розгублена украй, і зляканим голосом гукнула:

— Мамо, він знову тут!

Мати схвилювалася й, попелотнівши, сказала до свого чоловіка:

— Йди побалакай із ним, Левеку. Скажи йому, щоб не чигав на нас отак,— у мене-бо душа не на місці.

І Левек, кремезний моряк із спаленим вітром поцеглілим лицем, з буйною рудою бородою, з блакитними очима, наче проштрикнутими чорною цяткою зіниці, з міцною шиєю, раз у раз утушкованою в щось вовняне — аби не дошкуляли йому вітер та дощ, що гуляють по широких морських просторах,— вийшов спокійно з хатини і підійшов до забриди.

Й вони загомоніли.

Мати та діти дивилися на них здалія, тривожно й непевно.

Нараз незнайомий підвівся й попростував разом із Левеком до хати.

Мартениха, перелякана, подалася назад. Чоловік її мовив до неї:

— А ке йому кавалок хліба та кухоль сидру. Він нічогісінько не їв ще від позавчора.

І вони увійшли вдвох до господи, а слідком за ними — жінка та діти.

Приблуда сів і заходився їсти, похнюпивши голову під пильними поглядами всіх присутніх.

Мати, стоячи, вдивлялася в його обличчя; дві більшенькі дівчинки, Мартенові, притулилися до дверей,— одна з немовлям на руках,— жадібно позираючи на незнайомого цікавим оком, а двоє малюків, що сиділи в прохололому попелі в коминкові, покинули бавитися чорним казанком, так, немов і їм заманулося на цього чужинця роздивитись.

Левек, сівши на стільця, запитався:

— Виходить, ви далішній?

— Я йду аж із Сета.

— Отак-о, пішки?..

— Атож, пішки. Коли немає чим платити, хоч-не-хоч — мусиш.

— Куди ж ви йдете?

— Я йшов сюди.

— Ви тут кого знаєте?

— Може, й знаю...

Вони замовкли. Чужинець їв повагом, хоч і добре, мабуть, зголоднів, та запивав ковтком сидру щокожний кавалочок хліба. Бідаха мав змучене обличчя, зморшками порите, ямкувате,— знати, довелося йому випити не один ківш лиха.

Левек запитав його раптово:

— А як вас кличуть?

Той відповів, не зводячи голови:

— Мене кличуть Мартен.

Якийсь дивний дроз перебіг у матері поза плечима. Вона ступила крок, немов хотіла краще на того заброду роздивитись, та й зупинилася перед його, спустивши руки й широко розкривши рота. Ніхто й слова не зронив,— усі мовчали. Нарешті Левек промовив:

— Ви тутешній?

Незнайомий відповів:

— Тутешній.

І коли він підвів, нарешті, голову, очі жінки і його зустрілися й зупинились нерухомо, затопивши одне в одного свій погляд, немов їх щось притягало.

І нараз вона вимовила іншим голосом, що забринів тихо й несподівано:

— Це ти, чоловіче?

Він відповів спроквола:

— Еге ж, це я.

Він не ворухнувся й не кинув жувати свого хліба.

Левек, більше здивований, ніж схвильований, пробу-
бонів:

— Це ти, Мартене?

Той відповів просто:

— Еге ж, це я.

Другий чоловік запитався:

— Звідки ж тебе принесло?

Перший розповів:

— З африканського берега. Ми наскочили на міліну. Врятувалося тільки троє з нас: Пікар, Ватінель та я. А по тому нас згърбали дикуни й тримали в себе дванадцять років. Пікар та Ватінель померли. Один мандрівник-англієць проїздив по тій місцевості, підхопив мене й повіз із собою та відпровадив аж до Сета. І ось я тут.

Мартениха заплакала, затуливши фартушиною обличчя.

Левек сказав:

— Що ж маємо тепер робити?

Мартен запитав:

— То це ти її чоловік?

Левек відповів:

— Атож — я!

Вони зиркнули один на одного й замовкли.

А тоді Мартен, оглянувши дітей, що оточили його, кивнув головою на двох дівчаток:

— То мої?

Левек сказав:

— То твої.

Мартен не підвівся; він не пригорнув їх; він сконстатував тільки:

— Боже мій, які ж бо великі!

Левек сказав удруге:

— Що ж маємо тепер робити?

Мартен метикував, — він теж не знав, що вони чинити мають. Нарешті він ізваживсь:

— Щодо мене, то я зроблю, як ти зажадаєш. Я не хочу лихо тобі кувати. Та тільки — як його бути з хатиною? Та ще й діти. Я маю двоє, а в тебе їх троє, — кожному свої. А як же з матір'ю їх? Чи твоя вона, а чи моя? Я згодний на все, — най буде, як ти скажеш. А хатина моя, — то вже вибачай! Вона мені на спадщину від батька припала, тутечки я й народився, та й папери всі в нотаря на схові.

Мартениха все плакала й плакала, раз у раз схлипуючи, й ховала лице своє в блакитну полотнояну фартушину. Дві більші дівчинки присунулися одна до одної близесенько й не зводили з батька стурбованого погляду.

Мартен доїв свій хліб. Він і собі запитався:

— Що ж маємо робити?

Левекові зринула в голові одна думка:

— Треба до панотця вдатися, — він справу розв'яже.

Мартен підвівся, і, коли він рухнувся до своєї жінки, вона кинулася йому на груди, ридма ридаючи:

— Чоловіче мій! Ти тут! Мартене, сердешний Мартене мій, — ти тут!

І вона пригорнула його до себе обома руками, відчувши раптом, цілою істотою своєю, подих минулих днів, тяжко вражена навалою спогадів, що віджили в ній ті часи, коли їй було двадцять років і він пригортав її уперше.

Мартен, зворушений і сам, поцілував її в чепчика. Двосдітлахів, що сиділи в коминкові, заходилися ревти у парі,

зачувши, як галосить їхня мати, а найменший, що його тримала менша дочка Мартенів на руках, пронизливо заверещав, як невірна сопілка.

Левек, стоячи, чекав.

— Ходімо,— сказав він,— треба залагодити все, як то годиться.

Мартен пустив свою жінку; і, помітивши, що він не зводить очей з обох своїх дочок, мати сказала до них:

— Та хоч поцілуйте вже свого батька...

Вони підійшли разом, а очі в обох сухісінькі — ані сльозинки! — такі здивовані обидві й налякані ніби... І він цмокнув одну, а тоді другу, в обидві щоки, незграбним поцілунком, як звичайне цілуються селяни. Побачивши, що хтось чужий наближається до нього, немовлятко зайшлося таким одчайдушним криком, що мало не затіпалося в корчах.

По тому обидва чоловіки вийшли разом.

Минаючи корчому «Торгівля», Левек запитав:

— А чи не смикнули б ми з тобою оковитої, га? Хоч чарчину?

— Про мене,— я не від того,— погодився Мартен.

Вони увійшли, посідали в порожній ще кімнаті, і Левек гукнув:

— Агов! Шіко! Дві чепурушки калганівки, та міцної... Це Мартен,— він повернувся... Мартен моєї жінки... Знаєш, Мартен з трищоголової шхуни «Дві сестри» — отой, що був не знати де подівся?

І, тримаючи в одній руці три шклянки, а в другій — карафку, підійшов до них корчмар,— такий череватий, червонопикий, зарослий салом,— і запитав спокійно:

— Тю... диви! Ти й знову тут, Мартене?

Мартен відповів:

— Я тут...

ПОКИДЬКО

— Іти гулять у поле в таку пору! Та ти, моя мила, збожеволіла. За останні два місяці тобі приходять якісь дивні примхи. Не питаючись мові згоди, ти ведеш мене до моря, хоч за всі сорок років, що ми одружені, тобі не спадало на думку такої фантазії. Чомусь обираєш Фекап, таке нудне місто, а тепер тебе охопила така охота міняти місця,— тебе, запеклу домосидку,— що ти хочеш гуляти в полі в найпекучіший день літа. Преси д'Апревалю піти з тобою, бо він виконує всі твої забаганки. А я піду собі відпочину трохи.

Пані де Кадур звернулась до свого давнього друга:

— А ви підете зі мною, д'Апревалю?

Усміхаючись, він уклонився зі старомодною чемністю.

— Куди ви, туди й я,— сказав він.

— Ну, добре, йдіть, щоб схопити сонячний удар,— заявив пан де Кадур і пішов у готель при купальнях, щоб годину-дві відпочити в ліжку.

Лишившись самі, стара дама й старий її супутник рушили в дорогу. Вона шепотіла, стискаючи йому руку:

— Нарешті! Нарешті!

Він бурмотів:

— Ви збожеволіли! Запевняю вас, що ви збожеволіли. Подумайте, як ви ризикуєте. Коли цей чоловік...

Вона рвонулась.

— О Анрі, не кажіть на нього «цей чоловік»!..

Він сказав різко:

— Ну, добре, коли наш син має якісь сумніви, він запідозрить нас, і ми будемо в його руках. Ви спокійно жили сорок років, не бачачи його. Що з вами сьогодні?

Вони йшли довгою вулицею, що простяглась від моря до міста. Потім звернули праворуч і стали вибиратись на схил Етрета. Біла дорога звивалась під пекучим промінням сонця.

Повільно, дрібними кроками йшли вони під сліпучим сяйвом. Вона спиралась на руку свого друга й пильно, зосереджено дивилась перед себе.

— Значить, ви його більше не бачили? — промовила вона.

— Ні, ніколи.

— Як це могло статись?

— Моя люба, не починаймо знову наші постійні суперечки. В мене є жінка й діти, у вас чоловік, так що нам є чого боятись осуду.

Вона не відповідала. Вона думала про далеку молодість, про все, таке сумне, минуле.

Її видали заміж, як видають молоденьких панночок. Вона мало знала свого нареченого, що був за дипломата, і пізніш жила з ним, як живуть усі світські жінки.

Та ось молодий пан д'Апреваль, одружений, як і вона, ілибоко закохався в неї, і під час довгої відсутності пана де Кадура, що виїхав до Індії з політичною місією, вона схибала.

Невже могла вона опиратись, одмовити? Невже мала б вона силу й одвагу не піддатись, коли її так любили! Ні, безумовно, ні! То було б надто важко! Вона надто страждала б! Ах, життя таке зле й лукаве! Хіба можна уникнути кари долі? Хіба можна втекти від того, що тобі судилося? Живучи сама, покинута, без дітей, без чиеїсь ніжності, хіба може жінка втекти від почуття, що зростає в ній? Це однаково, як спитати, чи можна втекти від сонячного світла й до смерті жити в темноті?

Вона згадувала тепер усе, всякі дрібниці: як він поцілував її, як усміхався і як, увіходячи в кімнату, спинявся біля дверей і дивився на неї. Які щасливі дні, її єдині прекрасні дні, і як швидко вони минули!

Потім вона помітила, що вагітна. Які то були муки!

О! А ця подорож на Південь, ця довга подорож; як страждала вона тоді, як повсякчасно боялась, як потайки жила в маленькому самотньому будиночку на березі Середземного моря, в глибині саду, звідки вона не насмілювалась виходити!

Вона пригадувала тепер ті довгі дні, що пролежувала під помаранчем, дивлячись на круглі овочі, що червоніли серед зеленого листя! Як хотілось їй вийти, прогулятись до моря, бо свіже дихання його доходило до неї через мур, і вона чула, як б'ється воно короткими хвилями в берег,

і бачила, як виблискує на сонці його величезна сина поверхня, а над обрієм бовваніє гора й білі хмаринки! Але ніколи не зважилась вона відчинити садову хвіртку. А що, як хто побачить і впізнає її, таку зпівечену, таку широку в стані, що виявляв її безчестя!

А дні чекання, останні болісні дні! Тривожні ознаки! Перші перейми! Потім жахлива ніч! Які муки витерпіла вона!

Що то за ніч була! Вона так стогнала й кричала! Вона і зараз іще бачила бліде обличчя свого коханця, який щохвилини цілував їй руки, безволосе обличчя лікаря, білий очіпок сестри-доглядачки.

А як зворушилось їй серце, коли вона почула кволий плач дитини, цей писк, це перше зусилля людського голосу!

А другий день! Другий день! Єдиний на все її життя день, що вона бачила й цілувала свою дитину, бо відтоді вже ніколи не довелося глянути на неї!

Яке довге, порожнє існування-тяглося їй з того часу, і завжди, завжди билась у ній думка про дитину! І разочок після того не бачила вона свого сина, це маленьке створіннячко, що вийшло з її лона! Його взяли, занесли, заховали. Вона знала тільки, що його виховали нормандські селяни, що він і сам став селянин і що добре одружився, бо батько, котрого імені він не знав, дав йому на посаг.

Скільки разів за сорок років хотіла вона поїхати побачити й обняти його! Вона не могла уявити собі, що він виріс. Вона все думала про того маленького людського хробачка, що єдиний день тримала його на руках і притискала до свого наболілого тіла.

Скільки разів говорила вона своєму коханцеві: «Я не знесу більш, я хочу його бачити, я поїду!»

Та він завжди стримував і спиняв її. Вона не зможе опанувати себе, той догадається й почне визискувати її. Вона не знала, що робити.

— Який він став? — питалася пані де Кадур.

— Не знаю. Я його більше не бачив.

— Як можна так? Мати сина й не знати його. Боятись його, викинути, як щось ганебне. Як це жахливо!

Полум'я сонця било в них, а вони все йшли довгою дорогою, вибираючись на безкіпечний схил.

Вона почала знову:

— Як не сказати після цього про кару? Я ніколи не мала іншої дитини. Ні, я не можу вже встояти перед бажанням бачити його, що ось уже сорок років не полишає мене. Ви, чоловіки, не розумієте цього. Подумайте, що я вже швидко помру. І я його не побачу!.. Не побачу, та хіба ж це можливо? Як могла я чекати так довго? Я думала про нього все своє життя. Яке жахливе було через це моє існування! Кожен день, як я прокидалась, чує, кожен день, перша моя думка була про нього, про мого сина. Який віп? О! Якою винуватою почуваю я себе перед ним! Хіба можна було боятись осуду світу в такому випадку? Я повинна була кинути все й піти за ним, виховати, вигохати його. Це було б моє найбільше щастя. Я не зважилась. Я боягузка. Як я мучилась! О, ці бідні покинуті створіння, як вони повинні ненавидіти своїх матерів!

Вона мусила спинитись, бо задихалась од ридань. Придорожніх був німий і безлюдний під убійчим денним світлом. Тільки коники сухо й протягло стрекотіли в рідкій жовтій траві обабіч дороги.

— Посидьте трохи,— сказав д'Апреваль.

Він одвів її край придорожньої канави, і вона сіла, затуливши обличчя руками. Її біле волосся, кучерями завите, розтріпалось; вона все плакала, роз'ятрена глибоким смутком.

Занепокоєний, не знаючи, що казати, стояв він біля неї й бурмотів:

— Годі... Будьте мужніші!

Вона підвелась:

— Гарзд!

І, витерши очі, знову рушила в дорогу нерівною ходою старої людини.

Трохи далі дорога вела через гай, а в цьому прихистилось кілька будинків. Звідти долітав рівний і лункий гуркіт ковальського молота об ковадло.

Невдовзі вони побачили по праву руч від дороги віз коло низенької хати; далі, під повіткою, двоє чоловіків підковувало копя.

Пан д'Апреваль підійшов до них.

— Де ферма П'єра Бенедікта? — крикнув він.

Один з ковалів одповів:

— Зверніть ліворуч, саме біля шиночка, а потім ідіть усе

просто. Третє дворище від ферми Поретової. Там, біля паркана,— ялиночка. Не схибите.

Вони звернули ліворуч. Тепер жінка йшла зовсім тихо, бо ноги їй підломлювались, а серце так шалено кидалось, що аж забивало дух.

За кожним кроком вона шепотіла, як молитву:

— Боже мій! Боже мій!

Від страшеного хвилювання їй стисло горло й вона заточувалась, немов хто підбив їй ноги.

Пап д'Апреваль первувався і був блідий.

— Коли ви не опануєте себе краще, то зрадите себе першої ж хвилини,— гостро сказав їй,— старайтесь бути спокійною.

Вона пролепетала:

— Де взяти сили? Моя дитина! Подумайте тільки, я побачу мою дитину.

Вони йшли вузькою сільською стежкою, протоптаного поміж фермерських дворів, під гіллям подвійного ряду буків, посаджених уздовж канами. І раптом опинились перед дерев'яним парканом, де притулилась молода ялинка.

— Це тут,— сказав він.

Вона спинилась і озирнулась.

Великий, обсаджений яблунями, двір вів до невеличкої хатки з солом'яною стріхою. Напроти — стайня, клуня, хлів і курник. Під криною лупцем повіткою — брички, вози, бідки. Четверо телят щипало ще зелену траву в затінку дерев. Чорні кури блукали по всіх закутках за горожею.

Жодного звуку. Двері хати стояли отвором. Але нікого не було видно.

Вони ввійшли. Зараз же з-під перевернутого біля великої груші барильця вискочив чорний собака й люто загавкав.

Біля будинку четверо поставлених на діжку вуликів вишикувалось в ряд своїми солом'яними банями.

Пан д'Апреваль закричав перед хатою:

— Чи тут є хто живий?

Вийшла дитина, дівчинка років десяти, в сорочці й вовняній спідничці, з босими брудними ногами, похмура і боязка на вигляд. Вона стала на одвірку, немов хотіла захистити вхід.

— Що вам? — сказала вона.

— Батько вдома?

— Ні.

— Де ж він?

- Не знаю.
- А мати?
- Пішла корови доїти.
- Швидко вона повернеться?
- Не знаю.

Раптом стара дама, немов боячись, що її повезуть звідси силоміць, похапцем промовила:

- Я не піду, поки не побачу його.
- Ми зачекаємо, моя люба.

Обернувшись, вони побачили селянку, що йшла до хати, несучи двоє, здавалось, важких цинкових відер, по яких бігали сонячні зайчики.

Жінка припадала на праву ногу, а що була зодягнута в злинялу, вимиту дощами, поруділу від літньої спеки кохтину, то мала вигляд бідної служниці, нещасної й брудної.

— Ось і мама,— сказала дівчинка.

Селянка підозріло й сердито глянула на чужинців і пішла в хату, немов тут нікого не було.

Вона здавалась старою, бо обличчя їй було запале, жовте, шорстке, оте дерев'яне селянське обличчя.

Пан д'Апреваль гукнув до неї:

— Скажіть, добродійко, чи не зможемо ми дістати в вас дві шкляпки молока?

Поставивши відра, вона вийшла й буркнула:

— Я молока не продаю.

— Бачте, нам страшенно хочеться пити. Пані вже стара й утомлена. Чи нема чогось випити?

Селянка, занепокоєно й похмуро оглянула їх і нарешті зважилась.

— Коли вже ви тут, то я вам дам,— сказала вона й зникла в хаті.

Дівчинка вишесла зі світлиці два стільці й поставила їх під яблуною, а за нею вийшла й мати і подала гостям два кухлі шумного молока.

Вона стала перед ними, ніби хотіла наглядати за ними і одгадати їхні наміри.

— Ви з Фекана? — поспитала вона.

Пан д'Апреваль одповів:

— Так, ми приїхали до Фекана на літо.

Помовчавши, він поспитав:

— Чи не могли б ви щотижня носити нам курей?

Селянка трохи повагалась і відповіла:

— Ну, звичайно. Вам треба мслодих?

— Так, молодих.

— А почому ви купуєте курей на базарі?

Д'Апреваль не знав, він звернувся до своєї попутниці:

— Почому ви купуєте, моя любя, курей?

З очима, повними сліз, вона пролепетала:

— По чотири ф'рапка чи по чотири з половиною.

Здивована господиня поглянула на неї скоса й поспитала:

— Ваша пані хвора, що плаче?

Він не знав, що відповісти, й почав, запикуючись:

— Ні... ні... але вона... вона ідучи загубила дорогою годинника, дуже гарного годинника, і тепер бідкається за ним. Як хто, може, знайде його, то ви повідомте нас.

Жінка Бенедікта нічого не відповіла, вважаючи, що тут річ нечиста.

Раптом вона промовила:

— Ось і мій чоловік.

Тільки вона одна побачила, як він зайшов, бо стояла обличчям до паркана.

Д'Апреваль рвонувся, пані де Кадур трохи не впала, схвильовано повернувшись на стільці.

За десять кроків од них з'явився чоловік, що вів за налигач корову, зігнувшись і важко сапаючи:

— А будь вона проклята, оця хвостяка! — вилаявся він, не звертаючи уваги на гостей.

І пройшов у хлів.

Сльози в очах старої жінки миттю висохли, і вона застигла, зацімила, розгубилась із жаху: «Син! Це її син!»

Д'Апреваль, вражений тою самою думкою, промовив повільно й схвильовано:

— Це і є пап Бенедікт?

Господиня стурбувалася:

— Хто вам казав, як його звати?

Пан д'Апреваль мовив:

— Коваль на битому шляху.

І всі замовкли, прикуті очима до дверей хліва. Вони ваяли в стіні чорною діркою. Всередині нічого не було видно, але чувся невиразний шум, рухи й кроки, заглушені накидапою на долівку соломою.

Потім селянин вийшов на поріг, витираючи лоба, й рушив до хати повільною, широкою ходою, підстрибуючи за кожним кроком.

Він ізнову пройшов перед чужинцями, ніби не помічаючи їх, і сказав жінці:

— Винеси мені глек сидру... пече згага.

І він увійшов у хату. Жінка сховалась у льосі, покинувши паризців самих.

Розгублена пані де Кадур пролететала:

— Ходімо звідси, Апри, ходімо звідси!

Д'Апреваль узяв її за руку і, підтримуючи з усієї сили, бо почував, що вона може впасти, повів геть, кинувши на стілець п'ять франків.

Коли вони вийшли за паркан, вона заридала, здригаючись од гострого болю.

— О! О! Так ось що ви зробили з нього!

Пан д'Апреваль теж зблід. Він сухо відповів:

— Я зробив, що міг. Його ферма коштує вісімдесят тисяч франків. Не кожен син заможного городянина має такий капітал.

Більш вони не промовили й слова і тихо йшли вперед. Вона плакала. Сльози безперестань котилися їй з очей і бігли по щоках.

Нарешті слези стихли; мандрівники ввійшли в Фекан.

Пан де Кадур чекав їх на обід. Побачивши їх, він засміявся й закричав:

— Ну, так, у моєї жінки сонячний удар! Річ чудова! По правді, мені здається, що з якогось часу вона стратила голову.

Ні жінка, ні її друг не відповіли. А коли чоловік, затираючи руки, спитав:

— Чи ви ж принаймні добре прогулялися?

Д'Апреваль відповів:

— Чудово, мій друже, чудово!

ПОЛКОВНИКОВІ ПЕРЕКОНАННЯ

— Слово честі,— мовив полковник Лапорт,— я старий, маю подагру, ноги маю подублі, мов ті колоди, а проте, коли б яка жінка, вродлива жінка, звичайно, наказала мені крізь голкове вушко прослизнути,— я переконаний, що стрибав би крізь нього, як клоун крізь обруч. Отакий я вже, мабуть, і сконаю, то в мене родіме. Я старий зальотник — ох, і охочий же до жіноцтва! — старий залицяльник я, старої школи. Як побачу жінку, вродливу жінку, звичайно, то так і хапає мене за живе, з голови аж до кінчиків пальців на ногах хапає. Отак-то!

А втім, усі ми тут, у Франції, один до одного в цьому подібні, панове. Ми — лицарі за всяких обставин, лицарі кохання і фортуни, коли вже сталося так, що бога зсадили,— а ми ж були в нього за лейбгвардію, слово честі!

Але жінка! Жінки, бачте, не можна вирвати нам із серця! Вона тут — тут і залишиться *. Ми кохаємо її, кохатимемо її завше, ми ладні заради неї шалені вибрики чинити діти, аж доки Франція існуватиме на мапі Європи. І, навіть, коли б Франція зникла,— на світі все ще залишаться французи.

Я, приміром, коли стою перед жінкою, вродливою жінкою, звичайно,— я відчуваю, що здатний на все. Сто чортів! Коли я відчуваю на собі її погляд, що прошиває мене наскрізь, цей гемонський погляд, що запалює вогонь у наших жилах, то враз мені перевертається серце і я прагну,— я й сам не відаю, чого я прагну,— я хочу битись, боротись із кимсь, трошити меблі... я прагну показати, що я найдужчий, найхоробріший, найвідважніший та найвідданіший над усі чоловіки.

Але ж я не сам такий, далєбі — не сам! Ціла французька армія така ж, як і я, присягаюсь! Від простого солдата аж до генерала, всі ми рвемося вперед — або добути, або дома не бути! — коли йдеться про жінку, вродливу жінку, зви-

чайпо! Згадайте-но, що примусила нас колись Жанна д'Арк повершити. Слухайте,— б'юсь об заклад,— коли б у баталії під Седаном, по тому як маршала Мак-Магона поранено, повела нас у бій жінка, вродлива жінка, звичайно, то ми прорвали б пруські лінії як стій і — щоб мене буря вивернула!— ще й напилися б із пруських гармат горілки!

То не Трошю * був Парижеві потрібний, а свята Жев'єва *.

Пригадую собі, до речі, одну пригоду, що сталася в час військових сутичок і виразно доводить, що ми здатні на все, коли перед нами є жінка.

Я був тоді ще капітан, звичайнісінький капітан, і командував загоном розвідників, який відступав перед пруссаками, що, мов повідь, поняли цілу нашу країну.

Нас оточили, нас загнали, нас стискали з усіх боків, ми знесилились, здичавіли,— ми гинули з голоду й втоми.

За всяку ціну мусили ми, ще до наступного дня, дістатися до Бара-на-Тені, а ні — то ми загинули б, нас порізали б, нас знищили б упень.

Яким чином пощастило нам викрутитися? Далєбі, не маю про те аніякісінького уявлення...

Ми мусили промаршувати ще щонайменше дванадцять льє протягом тієї ночі, дванадцять льє глибоким снігом під час метелиці та хуртовини, та ще й з порожніми шлунками на додаток.

Я подумав:

«Це кінець,— мої злонещасні хлоп'ята нізащо туди не дійдуть».

В нас і рісочки не було в роті від учора. Цілісінький день сиділи ми, сховавшись в клуні, близьенько один до одного притулившись, аби не мерзнути так нестерпуче,— сиділи тихо, не маючи снаги ні розмовляти, ані ворухнутись, куняючи від голоду й знемоги, як сплять знесилені люди.

О п'ятій годині впала ніч, тьмяна снігова ніч. Я побудив, розптовхуючи, моїх хлопців. Багато хто не хтів підводитись, не мали-бо сили рухнутись чи то триматися на ногах,— позаклякали з холоду та інших злигоднів.

Перед нами простяглася рівнина, величезна паскудна рівнина, гола-голісінька, що на неї без упину сипав лапаний сніг. Сипав та й сипав, наче завіса, сипав білими пластівцями, що сховали все під тяжким крижаним покривалом, густим та мертвим, мов пуховик обмерзлий. Здавалося, що світові кінець.

— Рушаймо! Вперед, хлоп'ята!

Вони дивилися на те, що діялось довкола, на ту білу кураву, що падала згори, і наче думали нишком:

«Досить; ліпше померти тут... відразу!..»

Тоді я добув мого револьвера.

— Першого, хто зостанеться позаду,— застрéлю.

І ось вони мляво рушають у дорогу, плуганяться через силу, як люди, що їхні ноги слухатися уже не хочуть.

Я послав чотирьох хлопців в розвідку, на триста метрів уперед, а вслід за ними йшла решта, йшла абияк, табуном, нерівно — хто широким, хто дрібним кроком,— залежно від того, наскільки втома скорочувала їм ходи.

Я вишикував найміцніших у хвості, наказавши їм підганяти тих, що відставатимуть, ударами багнета... в спину.

Сніг, здавалося, замірявся нас усіх живцем тут поховати; він запорошив нам кепі, запорошив шинелі і не розтавав, обертаючи нас у привиди, непевні примари солдатів, що померли з пелюдської втоми.

Я казав до себе:

«Ніколи ми не викараскаємося звідси; хіба що станеться чудо».

Часом я зупиняв їх на кілька хвилин, аби почекати на тих, що не мали снаги йти з нами в ногу. І тоді було чути тільки невиразне шелестіння, той неспійманний шепіт незлічєнних пластівців снігу, що хмара-хмарою падали на землю.

Деякі солдати обтрушувались. Інші стояли нерухомо.

За хвилю я наказував рушати вперед. Хлопці завдавали собі рушниці на плечі й знеможеною ходою чвалали далі.

Раптом розвідники вернулися назад. Щось їх збентежило. Вони почули, що десь попереду лунають голоси. Я послав туди шість бійців із сержантом. І спинивсь, чекаючи.

Нараз пронизливий крик, жіночий крик, протнув гнітючу снігову тишу, і за кілька хвилин до мене привели двох полонених: старого чоловіка та молоду дівчину.

Я допитав їх приглушеним голосом. Виявляється,— вони тікали, рятуючись від прусаків, які захопили цього вечора їхній будинок і так поперепивалися, що аж повнісінькі голови понабирали: Батько злякався за свою дочку, і, навіть не попередивши слуг, вони втекли звідти тільки удвох пізньої ночі.

Я втямив відразу, що то були буржуа, а може, й дещо вище, ніж буржуа звичайні.

— Ви підете з нами,— сказав я до них.

Загін рушив ізнову. А що старий знав місцевість, то він показував нам шлях.

Сніг перестав падати; надворі вияснилось — на небі відсипали зорі, а холод тим часом почав дошкуляти все дужче та дужче.

Молода дівчина, що взяла свого батька під руку, йшла стомленою украй нерівною ходою, немов із кожним кроком відчай її зростав. Вона шепотіла раз у раз тихесенько до себе: «Я не відчуваю своїх ніг...» — а я страждав ще більше, ніж вона, бачачи, як те бідолашне маленьке створіння сдчайдушно бореться з глибоким снігом.

Нараз вона слинилась.

— Тату,— мовила вона,— я так стомилася, що далі й не рухнуся...

Старий хотів її понести; але не спромігся навіть підвести її з землі; і, глибоко зітхнувши, вона сіла на сніг.

Усі поставали круг неї.

Щодо мене, то я тупцявся на місці, не знаючи, що його чинити, і не зважаючись, правду кажучи, покинути цього чоловіка та його дитину отут у снігу напризволяще.

Коли це несподівано один з моїх солдатів, парижанин, на прізвисько Практик, згукнув:

— Вперед, товариші! Ми повинні панночку понести, а ні, то які ж ми в біса французи, сто чортів!

Здається, я лайнувся на radoщах, тее зачувши,— слово честі!

— А хай йому дідько,— це чудова пропозиція, хлопці! І я теж нестиму дівчину разом із вами.

У темряві бовванів невеличкий гайок від нас ліворуч. Кілька чоловіка подалися туди і незабаром повернулися, несучи оберемок галуззя; вони змайстрували з нього, пов'язувавши гілки до купи, щось подібне до ношей.

— Хто позичить свою шинелю? — гукнув іще раз Практик.— Це для гарнесенької дівчини, хлоп'ята!

І десять шинелей упало в одну мить солдатів до ніг.

Ще хвилинка, і дівчину, тепло закутану, покладали на поші, і шестеро хлоп'ят підняли їх на свої плечі. Я став у головах праворуч і, далєбі, тішився з того, що й мені довелося нести той приємний тягар.

Ми знову рушили вперед, немов хильнули доброго вина на дорогу,— багато бадьоріше й багато веселіше. Пролунали навіть жартівливі слова поміж хлопців. Бачте, присутності однієї жінки вже досить, щоб наелектризувати французів.

Солдати вишикувалися майже в рівні шереди, пожвавішали, зігрілись. Один літній вільний стрілець, що йшов коло ношей, аби заступити будь-кого з товаришів, хто втомиться перший, прошепотів своєму сусідові, але так голосно, що й я його почув:

— Я вже немолодий; а проте — щоб мене пекло та варило! щоб я не знав ні вдень ні вночі покою! — жінка така річ, хлопче, що тільки-но глянеш на неї, то так тобі серце й затіпається в грудях!

До третьої години ранку загін посувався вперед майже без відпочинку. Коли це раптом наші розвідники повернулися ще раз, і тієї ж миті увесь загін заліг у снігу, розпластавшись на ньому, мов невиразна тінь...

Притишеним голосом віддавав я накази, а позад мене лунало сухе металеве клацання, — солдати наладновували рушниці.

Адже ж там унизу, в долині, рухалося щось дуже дивно. Здавалося, немов там біг якийсь величезний звір, що то випростовував своє тіло, мов гадюка, то згортався клубком і якимись незвичайними стрибками кидався то праворуч, то ліворуч, то раптом зупинявся й знову рухався вперед.

І враз оте щось таємниче й рухливе наблизилось до нас; і я побачив, що то женуть чвалом, один за одним, дванадцяттеро уланів, ще заблудилися, шукаючи дороги.

Вони були вже так близько, що до мого вуха виразно долинуло сапання їхніх коней, брязкіт зброї та поришування кульбак.

Я гукнув:

— Вогонь!

І п'ятдесят пострілів з рушниць порушили напружену тишу мовчазної ночі.

Ще чотири чи п'ять пострілів пролунали по тому, і, на решті,— одним-одним, останній; коли порохований дим розвіявся, ми побачили, що всі дванадцяттеро чоловіка та дев'ятеро коней полягли. Трос коней скакали скаженим чвалом, а один з них, кидаючися з переляку, тяг за собою труп свого вершника, що ногою за стремено зачепився.

Один солдат, позад мене, засміявся якимось зловісним сміхом. Другий сказав:

— Скільки вдовичок!

Може, він був одружений і сам.

Третій додав:

— Та й хутко ж як усе скінчилось!

З-під теплих шинелей вистромилася голівка.

— Що сталося? — спитала вона. — Баталія?

Я відповів:

— То пустé, мадемуазель; ми допіру загнали на той світ дванадцятро пруссаків.

Вона мугикнула:

— Бідолахи!..

А що їй було зимно, то вона й знову зникла під шинелями.

Загін рушив далі. Йшли довго. Нарешті небо почало сіріти — наближався ранок. Сніг пояснішав, заяскрівся, заблискотів; і рожевими барвами зажевріло небо на сході.

Чийсь голос пролунав десь іздаля:

— Хто йде?

Увесь загін зупинивсь: а я пройшов наперед, щоб відкритися, хто ми.

Ми дісталися до французьких позицій.

Коли люди минали заставу, командир-вершник, якому я щойно доповів усе, що нам сталося, запитав голосно, помітивши ноші, що їх саме проносили повз нього:

— А що у вас там?

Тієї ж миті з-під шинелей вирнула білява голівка, розпатлана, з усмішкою на лиці, і пролунала відповідь:

— Це я, пане!

Хлопці мої розляглися дужим сміхом, і на обличчях їм відбилосся радісне почуття, що зворушило їм серця.

А П'рактик, що йшов побіч пошей, замахав своїм кепі й вигукнув:

— Хай живе Франція!

І не знаю й сам чому, але несподівано я розчулився,— так приємно вплинула на мене його вишукана галантність.

Мені здалося, що ми врятували вітчизну, що ми повершили щось таке, чого не вчинили б інші, щось дуже просте, але глибоко патріотичне.

А того личенька, щоб ви знали, мої панове, зроду-віку я не забуду; і, коли б я мав висловити мою думку щодо скасування під час походу барабанів та сурм, я запропону-

вав би, щоб їх у кожному полку вродлива дівчина замінила. То було б іще ліпше, ніж грати Марсельєзу. Сто чортів! Якої б те додало відваги бійцям, коли б отака мадонна, жива мадонна йшла поруч полковника на чолі загону.

Він помовчав кілька секунд, а тоді додав з глибоким переконанням, похитуючи головою:

— Ех, ніде правди діти, ми таки любимо жінок, — ми, французи.

ПРОГУЛЯНКА

Коли добродій Лера, бухгалтер фірми Лабуз і К°, ви-йшов із крамниці, блиск призахідного сонця на мить яку засліпив йому очі. Цілий день він працював при жовтому світлі газового пальника в затильному кутку контори, що виходила до вузького та глибокого, як колодязь, двору. Ко-мірчина, де ось уже сорок років висиджував він свої дні, була така темна, що навіть у розпалі літа в ній насилу можна було перебутись без освітлення лише від одинадця-тої до третьої години.

Там завжди було вогко й холодно; а з двору тісного, як могола, в вікно тягло духом цвілі й смородом помиїв.

Сорок років поспіль Лера приходив щоранку, о восьмій годині, у цю в'язницю; він просиджував у ній аж до сьомої години вечора, зігнутий над бухгалтерськими книжками, працюючи із пильністю старанного службовця.

Почав він колись із півтори тисячі франків на рік, тепер діставав три тисячі. Він так і залишився старим парубком, не спромігшись оженитися через брак коштів. Ніколи не зазнававши будь-яких життєвих розкошів, він і не бажав багато. Тільки іноді, зморений своєю одноманітною та за-барною працею, він снував собі суто платопічне бажання: «Ех, коли б я мав п'ять тисяч франків прибутку, ото б було раювання!»

Проте, не дістаючи нічого, крім своєї місячної платні, він так ніколи й не зазнав цього раювання.

Без ніяких подій, без душевних зрушень, майже без спо-дівань минало його життя. Обмеженість його поривань по-збавила його здібності мріяти, кожному властивої.

Він обняв посаду в фірмі Лабуз і К° двадцяти одного року від роду. І відтоді так там і залишався.

1856 року він рішився свого батька, а 1858 року й мате-рі. Відтоді ніяких подій у житті, тільки 1868 року переїзд

на іншу квартиру, через те що хазяїн захотів підвищити йому комірне.

Щодня, точнісінько о шостій годині, страшенний грюкіт будила примушував його схоплюватись у ліжку. Проте двічі, а саме 1866 і 1874 року, годинник, не знати з якої причини, псувався.

Він одягався, прибирав постелю, підмітав підлогу, стирав пил із крісла й комоди. На все це він витрачав півтори години.

По тому він виходив з дому, купляв рогаля в пекарні Лагюр, де за його пам'яті змінилось одинадцять хазяїв, а вівіска все залишалася колишньою, і рушав до контори, поїдаючи дорогою куплену булочку.

Ціле життя його упливало в цій вузькій темній конторі, весь час виклеєній тими самими шпалерами. Він був уступив туди ще молодим, як помічник бухгалтера Брюмана, і ждав його заступити.

Кінець кінцем він його й заступив і відтоді не сподівався вже ні на що.

Увесь урожай спогадів, що інші збирають протягом життя, — несподівані випадки, радісне та трагічне кохання, повні пригод подорожі, всі оті події, випадковості парубоцького життя — все це було йому чуже.

Дні, тижні, місяці, пори року, цілі роки були подібні один до одного. Щодня о тій самій годині він уставав, виходив із дому, приходив до контори, снідав, ішов назад, обідав і лягав спати, і ніщо ніколи не порушувало постійної одноманітності оцих однакових акцій, однакових учинків, однакових думок.

Колись він дивився на свої біляві вуса й кучеряве волосся у маленьке кругле люстерко, що залишив його попередник. А тепер, щовечора, перед тим, як іти з контори, він споглядав у тому самому дзеркальці свої сиві вуса й лису голову. Упливло-бо сорок років, сорок довгих і швидких років, порожніх, як той журливий день, схожих, як ті години безсонної ночі! Сорок років, що по них не зосталось нічого, — хоч би жодної згадки, хоч би жодного лиха, аж відтоді ще, як померли його батьки. Анічого.

Сьогодні добродій Лера спинивсь на порозі, засліплений блиском призахідного сонця. Враз йому майнула думка замість іти додому пройтись трошки перед обідом, — це траплялось із ним чотири або п'ять разів на рік.

Отже, він дістався бульвару, де під позеленілими деревами хвилями снував натовп. Був весняний вечір, один із тих перших, теплих і м'яких вечорів, що збурюють серця сп'янінням життя.

Лера йшов підскоком, своєю старечою ходою; очі йому весело світились; він тішився з оцієї загальної радості, з оцього теплового повітря.

Діставшись Єлісейських Полів, він пішов ними далі, підживлений подихами вітерця, що наче вливали в нього молодість.

Все-чисто небо палало; і на блискучому тлі його краю, немов велетень, зацілілий серед пожежі, визначалась своєю чорною масою Триумфальна Арка. Дійшовши до цього величезного пам'ятника, старий бухгалтер відчув, що зголоднів, і завітав пообідати до винарні.

За столиком, винесеному на пішохід перед рестораном, йому подали баранину під білою підливою, салату й шпараги, — і добродій Лера пообідав так добре, як уже давно не дозволяв собі. Він запив сир Брі півпляшкою дорогого вина; а далі взяв філіжанку кави, що бувало з ним зрідка, і ще до неї чарку коньяку.

По обіді він почував уже себе веселим, жвавим, трохи навіть напідпитку. «Що за гарний вечір! — сказав він до себе. — Пройдусь-но я до Булонського лісу. Це піде мені на користь».

Отже, він рушив знову. В голові йому вперто бриніла пісенька, що її співала колись одна сусідка:

Гей, зеленіти почне —
Любий покличе мене:
Вийди, красуньо, гулять.
В альтанці сядь...

Він без упину мугикав її, раз-у раз беручись до неї знову. Над Парижем запала ніч — безвітрова, тепла ніч. Лера йшов алеєю Булонського лісу й розглядав екіпажі, що проїздили повз нього. Один по одному насувалися вони з своїми блискучими очима, на мить показуючи якусь парочку в обіймах; жінку в ясному убранні і чоловіка в чорному.

Це була довжелезна процесія вкоханих під зоряним теплим небом. Вони все їхали, їхали безперестанку. Вони мелькали й мелькали, розкинувшись в екіпажах, мовчки притиснувшись одне до одного, як у маячні, поійняті любовною жагою, трепетно чекали близьких обіймів.

Здавалось, у теплім мороку скрізь пурхали, пливли поцілунки, саме повітря ніби знемагало від цих милощів, ставало якимось м'яким. Усі ці стиснені в обіймах пари, всі ці сп'янілі тим самим сподіванням, тою самою думкою вкохані паче заражали все навкруги своєю гарячковою жагою. Всі-бо ці екіпажі, свідки стількох любощів, проїжджаючи мимо, так і відгонили, так і зворушували якимось тонким, невиразним відчуттям.

Трохи підбившись кінець кінцем, Лера сів на лавці і дивився далі на цю вервечку фіакрів зі знеможеними коханням парами. Майже зараз же до нього підійшла й сіла поруч якась жінка.

— Здоров був, мій любчику,— сказала вона.

Він нічого не відповів. Та вона провадила далі:

— Давай покохаємось трошки, мій голубчику; ось ти побачиш, яка я гарна.

— Ви помиляєтесь, пані,— відповів він.

Але вона взяла його під руку:

— Ну, годі клеїти дурня, слухай мене...

Він підвівся і відійшов, серце його стислося.

Через якісь сто кроків до нього знов причепилась інша вже жінка:

— Чи не посидите ви трошки зо мною, мій красунчику?

— Чом це ви обрали собі таке ремесло? — спитав він у неї.

Вона спинилась перед ним і іншим уже, хрипливим, злющим голосом одказала:

— Та, надісь, не по своїй уподобі, бодай його чорти взяли.

Але він лагідно правив свої:

— Що ж тоді спонукає вас на це?

— Треба ж з чогось жити, дурпа голово,— буркнула вона й відійшла від нього, щось собі мугикаючи.

Добродій Лера з подиву так і залишився на тім самім місці.

Проходили інші жінки, кликали, запрошували його.

Йому здавалось, ніби щось тьмяне, щось неймовірно гнітюче почало обсідати йому голову.

Він знову сів на лавку. А екіпажі котились собі без упину.

«Краще було б не йти мені сюди,— майнуло йому на думку,— а то ось тільки геть вибився із звичної колії».

І він став думати про все це кохання, продажне й ревне, про всі ці поцілунки, куплені й щирі, що їх він бачив перед собою, як у калейдоскопі.

Кохання! Він майже зовсім його не знав. У житті він мав — якомсь випадково, цілком несподівано, — дві або три жінки, бо його скромні достатки не дозволяли йому жодних зайвих витрат. І тепер він згадував своє минуле життя, таке несхоже на життя інших людей, таке хмуре, тьмяне, таке одноманітне й беззмістовне.

Справді-бо, с люди, яким не щастить ніколи. І враз, паче перед ним роздерли оце якусь грубу завісу, він побачив усе убозтво, усе безмежне, безпросвітне убозтво свого існування, убозтво минулого, убозтво теперішнього, убозтво прийдешнього, роки старості, такі несхожі на літа юності, і зрозумів, що нічого нема попереду, нічого позаду, нічого довкола, і нічого ні в душі, нічого ніде.

А екіпажі котились та котились собі. І так само бачив він, як у мовчазних обіймах з'являються й зникають у них вкохані парочки.

Йому здавалось, ніби то перед очима йому проходить усе людство, сп'яніле від радості, насолоди й щастя. І тільки сам він, сам-один, один-однісінький, лише дивився на нього. І отакій самотній він буде і завтра, і завжди, самотній, як ніхто в світі.

Він був підвівся, ступив кілька кроків, але, раптом зморившись, немов після довгого ходіння, знову сів на найближчу лавку.

Чого йому ще чекати? На що сподіватися? Нема на що. Він уявляв собі, як приємно на схилі віку повертатися додому, де весело базикають собі дітки. Любо бути старим, коли вас оточують маленькі творіння, які винні вам за своє життя, які вас люблять, милують, які верзуть вам різні дурниці, що зігрівають вам серце і завжди вас утішають.

Але на згадку про свою порожню кімнату, про оту свою чистеньку й разом з тим сумну кімнатку, куди ніхто, крім нього, не заходив, йому аж серце закипіло кров'ю. Вона видалась йому ще нужденнішою від його мізерної контори.

Ніхто її не одвідував, ніколи ніхто в ній не розмовляв. Вона була мертва й німотна, у ній не розлягалась хоч би луна людського голосу. Адже стіни кімнати завжди немов переймають щось від людей, що в них мешкають, — щось з їхніх манер, їхнього обличчя, їхньої розмови. Будинки, де мешкають щасливі родини, мають веселіший вигляд од

приміщень безталанних людей. Його ж кімната була позбавлена спогадів, порожня, як і його життя. Отже, він аж жахнувся на думку повернутися в неї самому, лягти в своє ліжко, знов робити все те, що він робив щовечора, братися до тих самих незначних справ. І наче на те, щоб відійти цієї похмурої оселі, відсунути хвилю повернення додому, він підвівся і, натрапивши на першу ж алею, ввійшов у чагарі і сів на траві.

Навкруги себе, над собою, скрізь-чисто він чув якийсь неясний, повсюдний, суцільний шум от незліченних різноманітних звуків, шум приглушений, то близький, то далекий, оце невиразне й потужне тріпотіння життя, оцей немов подих велетня Парижа.

Високо підбилося вже сонце, обливаючи своїм сявком Булонський ліс. Де-де засновигали екіпажі, весело затюпали верхівці.

Безлюдною алеєю повільно посувалася якась парочка. Аж ось, знявши очі, молода жінка помітила між гілками дерева щось темне; здивована, стурбована, вона підвела була руку:

— Подивіться... що там таке?

І, скрикнувши, упала непритомна на руки свого кавалера, що мусив покласти її на землю.

Покликали сторжків, і ті незабаром зняли з дерева старого чоловіка, що завісився на своїх шлейках.

Визначили, що смерть сталася напередодні ввечері. За знайденими при повішенику документами виявилось, що це був бухгалтер фірми Лабуз і К°, на прізвище Лера.

Випадок пояснили самогубством, про його причини ніхто не міг, проте, здогадатись. А може, тут був раптовий напад божевілля?

МОХАММЕД-ПРОЙДИСВІТ

— Ми питимемо каву на дасі? — запитав капітан.

Я відповів:

— Аякже, — звичайно.

Він підвівся. В залі, що освітлювалася тільки з внутрішнього подвір'я, як то заведено в мавританських будинках, уже сутеніло.

Високі стрілкуваті вікна притінялися ліанами, що звисали з просторої тераси, де звичайно відпочивалося теплими літніми вечорами.

На столі залишилися тільки овочі, величезні афріканські овочі, — виноград завбільшки як сливи, солодкі фіґи із фіалковим м'якушем, жовті груші, довгасті м'ясовиті банани та тугуртські фініки в кошичкові з альфі.

Слуга-мавританець відчинив двері, і я зійшов угору сходами з лазуровими стінами, що на них падало згори ніжне денне світло, яке повільно згасало.

За хвилину я глибоко й вдоволено зітхнув, опинившись на горішній терасі. Вона височіла над Алжіром, над портом, над рейдом, над узбережжям, що ген-ген мріло в блакитній імлі.

Будинок, що його купив капітан, то була старовинна арабська оселя, вона містилася в центрі старого міста, серед цілого лабіринту маленьких завулків, що так і рояться кольористим населенням афріканського узбережжя.

Під нами — пласкі квадратні дахи спускалися, немов велетенські східці, аж до гостроверхих дахів європейського міста. За ними видніли щогли кораблів, що стояли на котвицях, а далі — геть далеко — море, чисте море, синє й спокійне, під небом, спокійним та синім.

Ми простяглися на матах, підклавши під голову подушки; і, попиваючи потроху розкішну тутешню каву, я милувався першими зорями, що одна по одній займалися в пригтьмареній небесній блакиті. Вони ще ледь-ледь жевріли

в височині — такі далекі, такі бліді, паче вогники, що їх допіру засвітили.

Легеньке тепло, крилате тепло голубило нам шкіру. А часом долітали до нас подихи гарячіші, тяжкі подихи, що несли невиразні пахощі — пахощі Африки — з собою; і здавалося, що то віддих близької пустелі віє через Атласове верхогір'я.

Капітан, лежачи на спині, промовив:

— Яка країна, дорогий мій! Як солодко тут живеться! Як чудово тут можна відпочити, — просто розкіш!.. А ці ночі! Їх створено немов на те, щоб мріяти на дозвіллі!..

А я лежав, утопивши в небо широко розкриті очі, та стежив, як народжуються зорі, дрімливо стежив із ледачою і водночас жвавою цікавістю, щасливо куняючи...

Я промимрив:

— А чи не розповіли б ви мені чого з вашого життя на Півдні...

Капітан Марє був один з найстаріших офіцерів у африканській армії, колишній спагі, такий, що теперішнього свого поважного становища власною шаблюкою домігся.

Завдяки йому, його зв'язкам, його друзям, пощастило мені відбути чудову подорож по пустелі; і я завітав до нього цього вечора, щоб подякувати йому за все, перш ніж вирушу до Франції назад.

Він сказав:

— Якої ж саме історії воліли б ви послухати? Мені траплялося стільки пригод протягом дванадцятьох років життя мого серед диких пісків, що я вже жодної собі не пригадаю.

Я повів далі:

— Розкажіть мені про арабських жінок.

Він не відповів нічого. Він лежав, простягнувшись на своїй маті, скриживши руки й собі під голову їх поклавши, і з часу до часу я чув дух його сигари, що дим від неї рівнєсенько підіймався до неба цієї тихої, безвітрої ночі.

І раптом він засміявся:

— Ага! Так-так... Я розповім вам кумедну пригоду, що сталася ще за перших часів мого перебування в Алжирі.

У нас, в африканській армії перебували під той час зовсім особливі типи — таких зараз не здибаєш, таких більш не існує; люди такої своєрідної й цікавої вдачі, що ви, аби спізнати їх якнайкраще, залюбки залишилися б цілий вік свій вікувати тут, у цій країні.

Я був простий спагі, маленький спагі, що мав на той час двадцять років,— білявий, одчайдушний, спритний та дужий, одне слово, дорогий друже мій,— був я справжній алжирський солдат. Мене призначили до залоги форту Богар. Ви знаєте Богар, що його балконом Півдня прозивають; ви бачили з вершечку форту початок тієї, розпеченої, як жар, країни, поточеної, голої, виснаженої, каменястої й червоної. То справжній передпокій пустелі, палюча горда межа величезного обширу німої жовтої типі.

Отож було нас у Богарі чоловіка сорок спагі — громадка бадьорих новобранців — та ще ескадрон африканських стрільців, коли докотилася до нас чутка, що плем'я уледбергхі забило одного мандрівника — англійця, котрий хтозна як добувся у глиб цієї країни,— адже ж усі знають, що в кожному англійцеві обов'язково сидить чортяка.

Тож винні мусили за свій злочин — за вбивство європейця — прийняти кару; але наш командир іще вагався,— не квапився посилати загін, уважаючи, мабуть, що якийсь там англієць не вартий того, аби через нього така буча зчинялася.

Отже, коли він розмовляв про тую справу з капітаном та лейтенантом, один вахмістр спагі, що саме прийшов із рапортом до нього, запропонував дати пам'яткового тим тубільцям, якщо з ним відпустять хоча б шестеро чоловіка, аби в разі потреби йому до помочі стали.

Ви знаєте, що на Півдні військові почувають себе дещо вільніше, аніж у міських залогах, та що між офіцером і солдатом існують там певні товариські взаємини, яких ви не здібаєте зовсім де-інде.

Капітан зареготав:

— Ти даси, мій хлопче-молодче?

— Атож, мій капітане, і, якщо зажадаєте, я візьму ціле плем'я в полон та приведу його до вас.

Комендант, що полюбляв ризиковані справи, вловив його на слові:

— Ти вирушиш завтра вранці і візьмеш з собою шестеро чоловіка, що їх я полишаю на твій вибір, але якщо ти свого слова не додержиш,— тоді начувайся!

Унтер-офіцер усміхнувся собі у вуса.

— Не турбуйтеся, мій коменданте. Полонені будуть тут у середу опівдні, щонайпізніше.

Цей вахмістр, на прізвисько Мохаммед-Пройдисвіт, був і справді парубок напрочуд дивезний,— турок, правдивий

тўрок, що пішов до французького війська після життя вельми бурхливого і не вельми ясного, безперечно. Він подорожував по багатьох країнах: по Греції, по Малій Азії, по Єгипту, по Палестині — і полишив там, мабуть, чимало злочинів, що він учинив їх на своїй дорозі. То був справжній башибузук — сміливий, гульвіса, жорстокий та веселий, незворушно веселий, як те властиво Орієнтові. Він був гладкий, дуже гладкий, але спритний, як мавпа, і чудово їздив верхи. Його вуса, неймовірно буйні та довгі, нагадували мені чимось зображення півмісяця та ятагана. Він ненавидів арабів лютою ненавистю, не давав їм про-світку, напосідаючись на них підступно і неймовірно жор-стоко, та все вимудровував для них раз у раз нові пастки, і кував на них лихо, розставляючи свої сильця витончено й запекло.

До того ж він був ще й винятковий силак і нічогісінько в світі не боявся.

Комендант сказав до нього:

— Вибирай собі людей, мій хлопче-молодче.

Мохаммед узяв мене. Він довіряв мені, той відважний хлопчина, і я віддався йому тілом і душею за його вибір, що завдав мені тоді стільки ж утіхи, як і хрест Почесного Легіону пізніше.

Ну, то наступного ранку вирушили ми в дорогу, — рано-ранесенько, тільки-но почало світати; ми рушили всімох, тільки всімох, та й годі. Мої товариші належали до катего-рії тих бандитів, тих розбійників, що, награвувавшись до-схочу та виїздивши всі, які тільки є, країни, подалися до війська, — пішли кінець кінцем до якогось іноземного легі-ону. Наша африканська армія була тоді повна-повнісінька отаких-о падлюк, — чудових солдатів, але людей без сорому й сумління.

Мохаммед дав кожному з нас по десять урізків мотузки, і кожен урізок був із метр завдовжки. Мені ж дано, крім того, яко наймолодшому і найлегшому, ще й довжелезного мотуза на сто метрів. Коли ми спиталися в нашого ватаж-ка, навіщо йому всі оті мотузки здалися, він відказав, як завше облудно й незворушно:

— На те, щоб надити рибу по-арабському...

І він глянув на нас, хитро прискаливши око; цю криву міну перехопив він від одного старого стрільця з африкан-ського легіону, парижанина.

Мохаммед, — у червоному тюрбані, якого завше носив

він під час походу, — їхав верхи попереду нашого невеличкого загону і радісно в свої величезні вуса посміхався.

Він виглядав справді розкішно, цей здоровецький турок, череватий, з могутніми раменами, як у справжнього велетня, і, як завжди, незворушним спокоєм повитий.

Їхав він на білому коні, невисокому, але міцному; і вершник здавався разів у десять більший, аніж тее пасувало б до такого коня.

Ми спускалися вузьким каменястим вибалком, голим, зовсім жовтим, що переходить у Шеліфову долину, і, їдучи, про нашу експедицію гомоніли. Компаньйони мої розмовляли найрізноманітнішими говірками, були ж бо серед них — один іспанець, двоє греків, один американець та троє французів. Що ж до Мохаммеда-Пройдисвіта, то він до неймовірності гаркавив.

Сонце, немилосердне сонце, південне сонце, що про нього й тями не мають на протилежному березі Середземного моря, обсіпало нам плечі своїм пекучим промінням, коні наші йшли повільною ступою, — ми їхали так, як завжди їздять у цих краях.

Протягом цілого ранку посуваючися вперед, не зустріли ми жодного дерева, жодного араба.

О першій годині пополудні ми попоїли, зупинившись біля маленького джерела, що дзюркотіло поміж камінням, — ми добули з похідних торбинок хліб та в'ялену баранину, — і, підкріпившись та відпочивши, за двадцять хвилин ізнову рушили в дорогу.

На шосту годину вечора, зробивши, за наказом нашого начальника, великого така, ми побачили, нарешті, за кучурою дрібного піску арабське кочовисько.

Брунатні низькі намети темніли виразними плямами на жовтій землі і здавалися великими грибами, які вирости в пустелі під червоним пагорбком, що його геть обпалило сонце.

То були ті, кого ми шукали. Трохи подалі, на галявинці, яка поросла темно-зеленою альфою, паслися коні їхні, що ходили на припоні.

Мохаммед наказав:

— Учвал!

І ми влетіли в середину їхнього табору, мов лютий борвій.

Жінки в білому лахмітті, що вкривало їх і маяло навколо, збезумилися з жаху й швидко-прудко поховалися по

своїх полотєнних лігвах,— залазили в них, згинаючись, та криком кричали, мов загнані звірі, що на них полюють. Чоловіки ж, навпаки, вибігали з усіх боків, узявши намір відборолитись.

Ми відразу ж поскакали до найвищого намету, який належав ватажкові.

Шаблі наші полишили ми в піхвах, за прикладом Мохаммеда, що скакав предивним способом на чолі. Він не рухнувся й разу, сидячи так рівно, наче приріс до своєї маленької конячки, яка аж із шкури рвалася під ним, мов скажена, несучи на собі цього величезного товп'їгу. І спокій вершника з довгими вусами якомсь дивно контрастував із шаленством тварини.

Тубільний ватажок вийшов із свого намету, зачувши, що ми під'їхали до нього зовсім близько. То був високий худорлявий чолов'яга, чорний, горболобий, з блискучими очима та півокруглими бровами.

Він гукнув по-арабському:

— Чогс вам треба?

Мохаммед, прикро подавши свого коня назад, відказав йому його ж мовою:

— Це ти вбив англійського мапдрівця?

Ага промовив твердим голосом:

— Я не повинен відповідати на твої запитання.

Навколо нас немов буря схопилася і бурхала несамовито. Араби збігалися з усіх боків, стиснули нас, оточили, галасували.

Вони нагадували розлютованих хижих птахів — оті запеклі тубільці, що мали великі кульбасті носи й худі костисті обличчя, що були вбрані в широкі шати, які розліталися від їхнього жестикулювання.

Мохаммед посміхався,— тюрбан йому зсунувся набік, очі збуджено блискотіли, і я бачив, як по щоках його — обвислих, м'ясистих та зморшкуватих,— пробігає радісне тремтіння.

Він гукнув громким голосом, що повершив репетування арабів:

— Смерть тому, хто заподіяв смерть!

І Мохаммед націлив свого револьвера на темновиде обличчя аги. Я побачив, як легенький димок з'явся над р'їлею; а тоді мозок рожевим шумовинням разом із кров'ю приснув із ватажкового чола. Він упав навznak, широко

розкинувши руки, наче громом ударений, і опблісті пілки його бурнуса розпласталися, мов крила.

Далебі, я гадав, що на мене останній час прийшов, — такий-бо неймовірний галас зчинився довкола.

Мохаммед видобув свою шаблюку. Ми зробили те ж саме. Він гукнув, швидко вимахуючи шаблею та відганяючи тих, хто налягав на нього найдужче.

— Тим, хто складе зброю, — дарується життя! А іншим — смерть!

І, схопивши своїми могутніми геркулесовими ручиськами найближчого тубільця, він перекинув його через свою кульбаку, зв'язав йому руки і рикнув до нас:

— Робіть, як я, і рубайте тих, хто чинитиме опір!

За п'ять хвилин ми захопили двадцятеро арабів і якнайміцніше позв'язували їм руки. А тоді погналися за тими, що кинулися навіткіача; всі-бо вони почали порбзницею куди-зря тікати, тільки-но побачили добуті шаблюки. Наші хлопці перейняли ще чоловіка з тридцять.

По цілій рівнині майоріли білі цятки, що розбігалися врозтіч. Жінки тягли дітей і волали не своїми голосами.

Жовті собаки, подібні до шакалів, шастали довкола нас, одчайдушно валуючи, та вишкіряли свої білі ікла.

Мохаммед, котрий, здавалося, збезумився з радощів, сплигнув раптом з коня і схопив мотуза, що я його привіз.

— Увага, хлоп'ята мої! — гукнув він. — Двоє хай зсядуть із коней.

І тоді він учинив одну річ — страшелэзну й кумедну воднораз: чотки з полонених, чи, певніше, чотки з повішеників. Він міцно зв'язав руки першому бранцеві, по тому зашморгнув того ж мотуза в нього на шиї і пим же запетлював руки наступному, а тоді накинув того ж таки мотуза тому на горло. Наші п'ятдесят бранців позв'язували ми незабаром у такий спосіб, що найменша спроба одного з них накивати п'ятами ту ж мить його б удавила, — і не тільки його самого, але й обох його сусідів. Кожен найменший рух, що вони його робили, затягав їм зашморг на шиї, і їм доводилося йти рівним повільним кроком, щільно один до одного притиснувшись, аби не впасти без духу, немов той заєць, що впіймався у сильце.

Коли цю вельми втішну справу докінчили, Мохаммед закихкав своїм безголосим сміхом, що від нього черево його коливалось, а проте жодний згук не вилітав йому з уст.

— Отак-то! Це арабський ланцюжок! — сказав він.

Ми й самі зайшлися сміхом, дивлячись на перелякані й жалюгідні мармизи наших полонених.

— Тепер,— гукнув наш ватажок,— кете до кожного кінця по кілку, хлоп'ята, і прив'яжіть до кілків оцю рахубу.

І хлопці й справді ввігнали кілки в землю коло обох кінців цієї низки, вбраних у біле, схожих на примари, полонених, що завмерли перухомі, наче каменем стали.

— Та й нумо до обіду мерщій,— мовив турок.

Розпалили ватру, засмажили барана і спожили його, роздираючи м'ясо руками. По тому поласували фініками, що знайшли їх у наметах; ще випили молока, якого здобули у той же спосіб та підібрали кілька срібних коштовних дрібничок, що їх покидали втікачі.

Ми спокійно дообідували, коли раптом я помітив на пагорку проти нас якесь дивне збіговисько незвичайне. То були жінки, що допіру від нас повтікали, самі-но жінки, та й більш нікого. Вони бігли простісінько до нас. Я показав Мохаммедові-Пройдисвітові на них.

Він посміхнувся.

— То десерт! — сказав він.

Атож! чудовий десерт!

Вони мчали, летячи чвалом, мов скажені, і за мить почало нас періщити каміння, вони жбурляли його, не зупиняючися й на хвилину. Ми бачили тепер, що вони озброїлись пожами, гострокіллям від наметів та старим начинням.

Мохаммед згукнув:

— На коней!

І саме впору. То була шалена атака!

Жінки примчали, щоб звільнити бранців, і намагалися перерізати мотуз. Турок, збагнувши небезпеку, розлютувався без міри й несамовито заревів:

— Рубайте!.. рубайте!.. рубайте!..

А що ми, збентежені таким нечуванним наказом, стояли непорушно, не зважуючися вбивати жінок, то кинувся він на ту навіжену ватагу.

Він ударив сам, зовсім сам на батальйон жоноти в лахманах, він заходився рубати їх шаблею, отой падлюка, і рубав їх, мов несамовитий, так люто, так запекло, що за кожним помахом його шаблюки падала додолу біла постать.

Він був такий страшний, що жіпки, збезумившись з жаху, кинулися навітки так само прудко, як і з'явилися, полишивши на бойовищі з дванадцятото мертвих та поранених, що їхня червона кров заплямувала їм ясну одіж.

А Мохаммед із скривленим обличчям підлетів до нас, зарепетувавши:

— Тікаймо, тікаймо, хлопці! Вони повернуться назад!

І ми відступили, ведучи за собою наших бранців, що ледь-ледь дибали помалу, паралізовані страхом задущення.

Наступного ранку, саме опівдні, дісталися ми до Богара з ланцюжком наших повішеників, що пленталися позаду. Тільки шестеро з них померло дорогою. Але доводилося дуже часто попускати петлі з одного кінця ланцюга аж до другого, бо за кожним штовханом мотуз душив десятеро полонених воднораз.

Капітан замовк. Я не відповів нічого. Я думав про цю дивовижну країну, де ще можна спостерігати такі речі; і я затопив погляд у чорне небо, що в ньому ярили незліченні юрми блискучих зірок.

СТОРОЖ

Пообідавши, розпочали балачку про різні пригоди та придибашки на полюванні.

Давній наш приятель, добродій Боніфас, що звів зі світу безліч тварин, та не менше вина, кремезний, веселий чоловік, дуже розумний, розсудливий, великий філософ, але іронічний, поблажливий філософ, в якого філософування проривається уципливим жартом, але ніколи не звертає на сумні міркування, промовив раптом:

— От і я, я теж знаю одну мисливську пригоду, чи радше драму з мисливського життя, досить незвичайну. Не подібна вона зовсім до інших таких оповідань. І не розказував я її ніколи, вважав, що вона нікого не зацікавить.

Несимпатична вона, розумієте. Я хочу сказати, що немає в ній отієї цікавості, яка хвилює чи там чарує, приємно розчулює.

Та ось як воно було, коли хочете знати.

Мав я тоді тридцять п'ять літ, полював, мов несамовитий.

Був у мене в ті часи маєток, геть на одшибі, серед лісу, в околицях Жюмьєжа; дуже злюбили його зайці та кролики. Я туди наїжджав днів на чотири, на п'ять, раз на рік, сам, бо приміщення не дозволяло привозити з собою якого приятеля.

Поставив я там за сторожа колишнього жандарма, бравого, завзятого чоловіка, що непохитно виконував накази, завдавав страху всім бракон'єрам і нічого не боявся. Жив він сам-один, далеко від села, в маленькому домку, чи радше в халупчині, на два поверхи; на першому була кухня та комора, а на другому дві кімнати. В одній, як добрий прискриньок завбільшки, якраз вміщалося ліжко, шафа та одно кріселко — то була моя кімната.

В другій мешкав дядько Кавальє. Кажучи, що він був сам на всю оселю, я не зовсім так висловився. Мав ще при

собі небожа, па років чотирнадцять, що ходив за три кілометри в село за харчею та помагав старому поратись.

Був той шибеник з себе худий, довготелесий, трохи кривов'язий, руде волосся де-не-де стирчало на голові, мов пушок на общипаній курці, немов лисий він був. До того руки в нього були здоровенні, а ноги мов у велетня.

Трохи косоокий, не дивився він ніколи в вічі. Коли порівняти його до інших людей, справляв таке враження, як поміж тваринами який смердючий звір. Скидався на тхора й на лисицю отой хлопчисько.

Спав він у чомусь на кшталт нори, над східцями, що проводили знизу в горішні кімнати.

Але коли я замешкував на короткий час у Павільйоні — я звав ту халабуду Павільйоном,— Маріус оддавав своє лігво Целесті, старій жінці з Екоршвіля, що приходила на той час кувоварити, бо дядько Кавальє знався замало на кухонній штуці.

Відомі вам тепер дійові особи, відома й місцевість. Маєте ось і пригоду.

Сталася вона в 1854 році, 15 жовтня,— в тямку мені ця дата, не забуду її ніколи.

Я виїхав з Руана верхи, взявши з собою Бока, великого мисливського собаку з Пуату, широкого в грудях, голосного, що гасав по кущах не гірше за іспанського пса Понт-Одемера.

Мав я при собі саквояжа та рушницю за плечима. День був холодний, сумно віяв чималий вітер, темні хмари перебігали по небу.

Виходячи на схил Кантеле, я дивився на розлогу Сенську долину, по якій вилася, мов уж, до небосхилу річка. Ліворуч здіймалися до неба Руанські дзвіниці, а праворуч погляд спинявся на далеких, укритих лісом, пригорках. Переїхавши, то ступою, то клусом Румарський ліс, прибув ік п'ятій годині до Павільйона, де чекали на мене дядько Кавальє та Целеста.

Протягом десяти років, усе в одну пору, прибував я таким самим чином, і ті самі вуста вітали мене тими самими словами:

— Добридень вам, пане. Як ся маєте?

Кавальє нітрохи не змінився. Літа його не брали, мов те старе дерево; та стара Целеста, особливо за останніх чотири роки, так підупала, що трудно було її й пізнати.

Вона немовби переломилась посередині і хоч іще й бадьорилася, як ішла, та як перехіляла наперед верхню частину тіла, то вона утворювала сливе прямий кут з ногами.

Вірна моя служниця помітно хвилювалась щоразу, як зо мною бачилася, а на од'їзді завше казала мені:

— Це вже, мабуть, чи не останній раз, дорогий наш пане.

І бідолашна стара, вимовляючи з острахом ті сумні слова, здаючись безнадійно на волю божу, ждучи неминучої, близької тепер, напевне, смерті, дивно якось розчулювала мене кожного разу.

Отож ізліз я з коня, стис руку Кавальє і, поки він заводив мого коня в маленький будиночок, що правив за стайню, ввійшов з Целестою в кухню, яка була разом з тим і їдальнею.

Прийшов туди і сторож. Я зразу помітив, що він чогось не такий, як завше. Був він неначе заклопотаний, незадоволений, стурбований.

Я сказав йому:

— Що ж, Кавальє, чи все у вас гаразд?

Він муркнув:

— Є й сяке, є й таке. Дещо мені й зовсім не до смаку.

Я запитав:

— А що ж би то саме, голубе? Скажіть-но мені.

Та він хитнув головою:

— Ні, не час іще, пане. Не хочу я вас, скоро в хату ступили, турбувати своїми теревенями.

Я напоставав. Але він рішуче одмовився познайомити мене з справсю, поки я не пообідаю. Видно було, одначе, по йому, що було то щось важливе.

Не знаючи, що йому далі казати, я запитав:

— А як дичина? Є потроху?

— Ого! Дичини то тут є, еге, є та й є! Наохотуєтесь до-схочу. Я, слава тобі господи, не спускав її з ока.

Він вимовив ці слова так урочисто, з такою безнадійною поважністю, що аж сміх мене розібрав. Великі його сиві вуси немовби лаштувалися спасти з губ.

Тут я зогледівся, що не бачив ще його небожа.

— А де ж це Маріус? Чого він не показується?

Мій сторож так і кинувся, і раптом глянув мені просто в вічі:

— Що вже там, пане! Скажу вам краще зараз; авжеж, так краще буде; те, що я маю на серці, воно до нього, до небожа, стосується.

— Ага! Ну, то де ж він?

— Він, пане, в стайпі; я чекав, поки він прийде.

— Що ж він таке зробив?

— Ось що, пане...

Сторож завагався, одначе; голос у нього змінився, дрижав, на обличчі враз проступили глибокі, старечі зморшки.

Почав знову повагом:

— Ось що. Я добре помітив цієї зими, що хтось ставить сильця в ліску, в Розере, не міг тільки ніяк його застукати. Засідав я там, пане, не ніч і не дві. Даремно. А він тим часом почав уже ставити від Екоршвіля. Я аж ісхуд з досади. А злодія не зловлю ніяк! Неначе хто йому, харцизяці, казав, куди я маю йти, що надумав зробити.

Аж якось, чистячи Маріусові штани, святні штани, знайшов я в кишені сорок су. Де б він їх міг узяти, той хлопчисько?

Думав я над тим з тиждень, та й помітив, що він виходить з дому. Виходить саме тоді, як я вертаюсь одпочити; таке-то, пане!

Почав я тоді його присліджувати, але ні про що не догадувався, а певне! Не догадувався! І одного ранку, лігши одпочити при його очах, я зараз устав і пішов його слідом. О! Щоб кого витропити, то тут немає понад мене, пане!

От я й заскочив, еге, заскочив Маріуса, як він ставив сильця на вашій, пане, землі, він мій небіж, а я ваш сторож!

Не встиг і вгору глянути, як я його пасів, трохи не вбив. Ну й вітрив же, то вітрив! Ще й пообіцяв, що як ви прибудете, то ще поповчу при вас, своєю рукою, щоб знав на другий раз.

Таке-то. Я з горя змарнів. Ви й самі знаєте, як воно буває, коли візьме тебе досада. Скажіть мені, а щоб ви зробили на моєму місці? Немає в нього ні батька, ні матері, в того хлопчиська, тільки й роду, що я; я його й оставив при собі, не міг же я його вигнати, правда?

Але сказав йому, що як не покається, то тоді вже край, не помилую. Таке. Чи добре я зробив, пане?

Я одказав, подаючи йому руку:

— Ви добре зробили, Кавальє, ви чесний чоловік.

Він устав.

— Велике спасибі, пане. Піду до нього. Треба повчити, нехай знає.

Я знав, що коли вже старий що надумався, то й не про-
буй його одговорити, марна праця. Я й дав йому на волю—
нехай робить, як знає.

Пішов він по хлопчача, привів його за вухо.

Я сидів на плетену стільці, мов суддя, вдавши поваж-
ну міну.

Маріус буцімто підріс, ще неначе споганів проти торіш-
нього, таке недобре, понурувате було в нього обличчя.
А великі руки здалися мені потворними.

Дядько пхнув його до мене.

— Перепроси пана хазяїна,— наказав жовнірським сво-
їм голосом.

Хлопчисько й слова не промовив.

Тоді старий вояка вхопив його попід руки, підійняв уго-
ру і почав так немилосердно шмагати, аж я встав, щоб
припишити ту бійку.

Тепер хлопчина верещав:

— Помилуйте!.. Помилуйте!.. Помилуйте!.. Не буду...

Кавальє поставив його на землю, натис руками на плечі,
змусивши стати на коліна.

— Перепроси,— сказав.

Шибеник муркнув, не підводячи очей:

— Вибачайте...

Тоді дядько звів його на ноги та ще на дорогу дав тако-
го залотиличника, що той трохи ногами не накрився.

Вибіг з хати, і я вже так і не бачив його того вечора.

Кавальє був сам не свій.

— Погана натура,— промовив.

І при обіді весь час приказував:

— Ой, як мені жалько, пане, ви не знаєте, який мене з
того жаль бере!

Я пробував його розважити, та нічого не допомоглося.

Ще зарання ліг я спати, щоб чуть світ вирушити на по-
лювання.

Коли гасив свічку, мій собака вже спав на підлозі біля
мого ліжка.

Збудив мене так як опівночі Бок,— гавкав несамовито.
Бачу, в кімнаті повно диму. Скочив я з ліжка, засвітив
світло, кинувся, розчинив двері. Полум'я так і шугнуло в
хату. Дім горів.

Я чимдуж зачинив важкі дубові двері, надів штани,

скрутив з простирадел мотузку, спустив на ньому спершу собаку крізь вікно, а тоді, повикидавши надвір одіжку, мисливську торбу та рушницю, й собі вибрався звідтіль, так само по мотузку.

І почав гукати з усієї сили:

— Кавальє! Кавальє! Кавальє!

Та сторож і не думав прокидатись. Твердо спав старий, по-військовому.

А тим часом,— видно мені було крізь долішне вікно,— по всьому першому поверсі шугало полум'я, як у величезній печі. Ще я додивився, що хтось напіс туди повно соломи, щоб швидше розгорілось.

То це ж нас підпалено!

Я знову почав кричати, що мав духу:

— Кавальє!

Спало мені на думку, що дим може його задушити. Думівся я, вклав два набої в рушницю й стрелив з одного просто до нього в вікно.

Всі шість шибок розлетілись, мов пил, попадали в кімнату. На цей раз старий почув, показався в вікні, зляканий, в одній сорочці. Найбільше запаморочували його відблиски огню, що заливали всю передню частину кімнати.

Я крикнув до нього:

— Дім горить! Скакайте в вікно, хутко, хутко!

Полум'я, вириваючись з вікон та з дверей унизу, лизало стіни, доставало аж до нього, от-от мало обхопити. Він скочив, упав на ноги, як кіт.

Був уже й час. Солом'яна покрівля розсілася посередині, над сходами, по яких, немовби по комиці, проходило знизу полум'я; знявся вгору величезний червоний стовп, розкинувся широко вгору, мов цівка в водограї, як дощем, посипав іскрами круг хатчини.

І за кілька секунд вона взялася полум'ям.

Приголомшений Кавальє запитав:

— Як це воно сталося?

Я одказав:

— Підпалило кухню.

Він промурмотів:

— Хто ж би то міг зробити?

А я, догадавшись раптом, сказав:

— Маріус!

Старий зрозумів. Промовив, занікуючись:

— А! Боже ж мій! Через те то він і не вертався.

Але тут вразила мене страшна думка. Я крикнув:

— А Целеста? Целеста?

Він нічого не одказав, а дім розсипався тим часом перед нашими очима, стала з нього велика купа жару, що вибухала кривавим полум'ям, сліпила очі, в'елетенське, грізне багаття, де й та бідолашна жінка була тепер тільки червоною жариною, жариною з людського тіла.

Не почули ми, щоб вона хоч раз крикнула.

Але коли вогонь перекинувся на сусідню повітку, я раптом згадав про свого коня, і Кавальє побіг його рятувати.

Скоро прочинив він двері від стайні, як якась постать, хутко звинувшись, проскочила в нього поміж ногами, а він grimнув ниць на землю. То був Маріус, що тікав з усієї сили.

Кавальє миттю схопився на ноги. Думав бігти, зловити того поганця; та, зрозумівши, що не дожене, збожеволівши з непереможної люті, улягаючи перед тією несподіваною, нерозважною думкою, що її людина не може ні передбачити, ні спинити, вхопив мою рушницю, що лежала на землі, коло самого його, приклав до плеча і, не встиг я й ворухнутись, стрелив, не знаючи навіть, чи вона набита.

Один набій, з тих, що я заклав, щоб сповістити Кавальє про пожежу, зостався в рушниці; отже, догнав він утікача, влучив його серед спини, звалив з ніг. Той упав лицем до землі, обливаючись кров'ю. Почав зараз гребти землю руками та коліньми, ніби ще хотів утекти, на чотирьох, мов той заєць, зраний на смерть, коли побачить, що підходить до нього мисливець.

Я кинувся туди. Хлопчина вже хрипів. Сконав, ще й пожежа не згасла, не вимовивши й слова.

Кавальє, все в одній сорочці, босий, стояв коло нас, без руху, без тями.

Поприбігали люди, забрали мого сторожа, що мов зовсім збожеволів.

Я був на суді за свідка, розказав усе, як воно було докладно, не змінивши нічого. Кавальє виправдано. Та він зник того самого дня, покинув той край.

Більше я його ніколи не бачив.

От вам, панове, моє мисливське оповідання.

БЕРТА

Старий мій приятель (бувають іноді приятелі далеко літніші за тебе), старий мій приятель, доктор Боне, часто запрошував мене до себе, в Ріом, погостювати. Я зовсім не знав Оверні й наважився одвідати його влітку 1876 року.

Прибув я ранішнім потягом, і перший, кого я побачив на вокзалі, був то сам доктор. Мав на собі сіре вбрання, а на голові чорного, круглого, височеного крилатого капелюха з м'якого фетру, що звужувався вгорі на кшталт комина, справжнього овернського капелюха — аж тхнув вуглярем. У такому строї, в ясній куртці на щуплому тілі, з сивим волоссям на великій голові, скидався доктор на остаркуватого хлопця.

Він почоломкався зо мною, радіючи від щирого серця, як звичайно радіють провінціали, коли побачаться з давно жданим приятелем, і, повівши рукою кругом себе, скрикнув гордовито:

— Оце маєш Овернь!

Я поки що бачив перед собою тільки пасмо гір з верховинами, подібними до стятих конусів, що, певне, колись були вулканами.

Потім, показуючи пальцем на назву, написану на чільному боці вокзалу, доктор промовив:

— Ріом — родовище суддів, гордощі судовиків, а повинен би, власне, бути родовищем лікарів.

Я запитав:

— Чому?

Він одказав, сміючись:

— Чому? Оберніть це слово «могі» — тобто «вмирати»... От чому, юначе, я й оселився в цій країні.

І, радіючи безмірно з свого дотепу, потяг мене за собою, затираючи руки.

Скоро я проковтнув філіжанку кави з молском, мусив іти обдивлятися старе місто. Задивлявся на аптекарів дім

та на інші славетні будинки, зчорнілі од часу, та гарні проте, мов цяцька, з горорізьбою на кам'яних фасадах. Любував зо статуї діви Марії, різницької заступниці, почув навіть з цього приводу цікаве оповідання — розкажу його іншим разом,— потім доктор Боне сказав мені:

— Тепер прошу дати мені п'ять хвилин часу — навідаюсь до однієї хворої, а тоді поведу вас на Шатель-Гюйонський пагорок, покажу, до сніданку, який має загальний вигляд місто та гірський ланцюг Пюї-де-Дом. Можете зачекати мене на пішоході, я тільки загляну та й зараз назад.

Залишив мене перед одним з тих провіщійних палаців, темних, обведених муром, німих.

Цей одначе, як мені здалося, мав особливо похмурий вигляд, і я незабаром викрив тому причину. Великі вікна на другому поверсі, всі до одного, закривали до половини суцільні дерев'яні віконниці. Відчинялась тільки верхня частина, хтось ніби хотів не дати змоги людям, запертим у тій кам'яній скрині, виглянути на вулицю.

Коли доктор вернувся, я розказав йому про своє спостереження.

— Ви не помилились,— промовив на те доктор.— Бідна істота, закована за тими вікнами, ніколи не повинна бачити, що робиться надворі. То божевільна, чи швидше ідіотка, чи найшвидше недоумкувата, те, що ви, нормандці, звете «дурнецька»...

Ех! Жалісна то байка, а разом з тим і дивний паталогічний випадок. Хочете, розкажу?

Я погодився.

— Отже, так. Буде тому двадцять літ, як у власників цього палацу, моїх клієнтів, народилось дитя, дівчинка, звичайна дівчинка, така, як і всі.

Але я незабаром помітив, що хоч тіло в маленькій тієї істоти розвивалось якнайкраще, розум у неї не зрушував з місця.

Дуже зарання почала вона ходити, та ніяк не бралася балакати. Я зразу думав, що вона глуха; потім констатував, що чує дитина чудово, тільки не розуміє. Від раптового гуку здригалась, лякалася, але з чого він постав, не здавала собі справи.

Виросла; стала пишна на вроду, та німа, німа через брак розуму. Я брався всіх засобів, щоб збудити який відблиск думки в тій голові; нічого не помагало. Я нібито помітив,

що вона впізнає свою мамку; скоро її відлучили, перестала пізнавати матір. Ніколи не зуміла сказати того слова, першого, яке вимовляє дитина, останнього, що його шепоче жовнір, умираючи на побойовищі,— «мамо!». Пробувала часом лепетати, бульботіти, та й годі.

Коли гарно було надворі, сміялася весь час, скрикувала помаленьку, отак, як от пташки цвірінькають; коли йшов дощ, плакала, стогнала жалісно, страшно так, журливо, немов як ото вие собака над мертвим.

Любила вона качатись по траві, мов звірятко, бігати, наче божевільна, і щоразу, побачивши, як сонце заглядає в хату, плескала в долоні, метушилася в ліжку, хотіла, щоб зараз її одягали.

Зовсім, здавалося, не розрізняла людей, не відрізняла матері від няньки, батька від мене, фурмана від кухарки.

Я любив її бідолашних батьків, кожного сливе дня провідував. Обідав у них часто, це дало мені змогу помітити, що Берта (її назвали Бертою) немовби розпізнає potravи, волишь ту чи ту.

Мала тоді дванадцять літ. З постаті показувала на вісімнадцять, вища була за мене.

Спало мені на думку розвинути в ній ту ласість до їжі, спробувати ввести таким чином в її розум деякі відтінки думки, змусити його силою, за допомогою різниці в смаку, користуючись з цілої пизки ласих potrav, коли не до міркувань, то хоч до інстинктивного відбору, який у кожному разі давав би вже думці, так би мовити, матеріальну працю.

Сподівався я, що, викликаючи в ній палкі бажання, старанно добираючи ті, які придалися б для нашої мети, доправлюся парешті такого зворотного поштовху — тіло вплине на розум — і, таким чином, поступово збільшувати му ледве помітну працю в її мозкові.

Отож одного разу поставив я перед нею дві тарілки — одну з супом, а другу з ванільним кремом, дуже солодким. І змусив її коштувати то з тієї, то з тієї. Тоді дав їй на волю вибирати собі до вподоби. Вона виїла крем.

За малий час зробив я з неї велику ласуху, таку ласуху, що в голові у неї, здавалося, було тільки й думки, чи радше бажання, аби попоїсти. Чудово розпізнавала potravи, простягала руку до тієї, яка була їй до вподоби, й пожадливо бралася до неї. Плакала, коли ту potravу в неї однімали.

Надумавсь я тоді навчити її приходити до їдальні на дзвінок. Довго це тяглося, добився нарешті свого. Створилося в її темній уяві цілком певне співвідношення поміж згуком та смаком, нехай тільки зносини поміж двома почуттями, поклик одного до другого, але значить і якийсь зв'язок між думками, коли тільки можна назвати думкою ту, так би мовити, інстинктивну спільну згоду поміж двома функціями організму.

Я пішов далі зі своєю спробою й навчив її,— з якими тільки труднощами! — розпізнавати по годиннику, що висів на стіні, час, коли сідають до столу.

Довго ніяк я не міг повернути її увагу на стрілки, зате пощастило мені зацікавити її згуком — як годинник дзвонював години. Засіб до того був у мене простий: я здержував дзвінка до півдня, а тоді пускав його — і всі, зачувши, що мідний молоточок вибив дванадцятую годину, вставали, йшли до столу.

Даремне я, одначе, силкувався, це вже так, навчити її рахувати, скільки разів ударило. Незмильно, зачувши, що годинник дзвонить, кидалася до дверей; але з часом вона таки зрозуміла, що не кожне дзвоніння звістує обід чи вечерю; і око її,— показувало йому доробгу вухо,— часто спиялося на циферблаті.

Помітивши це, я ретельно, щодня, о дванадцятій та о шостій, скоро наставала хвилина, якої вона чекала, підходив до годинника, прикладав пальця до цифр, до дванадцяти чи до шести; і спостеріг незабаром, що вона пильно стежила за рухом маленьких мідних галузок, а я ще їх часто повертав при її очах.

Вона зрозуміла! Чи, краще сказати, похопила. Я доправився того, що в ній ввійшла свідомість, радше відчуття часу, як то доправляються з коропами, хоч їм у тому й не допомагає годинник, даючи їм їсти щодня об тій самій хвилині.

Скоро дійшли ми з нею до таких наслідків, зацікавили її надзвичайно всі утвори годинникарської штуки, які були в дому. Весь час дивилася на них, прислухалася, чекала, коли задзвонить. Трапилася навіть досить кумедна річ. Гарний годинник у стилі Луї XVI, що висів над її ліжком, у головах, зіпсувався, перестав вибивати години; вона це помітила. Чекала двадцять хвилин, не одводячи очей від стрілки, поки годинник виб'є десятую годину. Але коли стрілка минула цифру десять і вона нічого не почувала, це

вразило її, вразило до такої міри, що аж присіла; стурбувало, певне, її спокій таке саме бурхливе почуття, яке збурує звичайну людину під час якої великої катастрофи. І з дивною терпеливістю просиділа вона перед маленьким механізмом до одинадцятої години; хотіла побачити, що то буде. Не почула нічого, звичайно. Тоді, не то розлютувавшись до нестями, як лютує обдурена, зраджена тварина, не то злякавшись, як жахається тварина якоїсь грізної таємниці, не то з нетерплячки скаженої, як нетерпеливиться тварина, коли зустріне яку перепону, вхопила вопа щипці від коминка і так ударила ними по годиннику, що він розлетівся враз на дрібні шматочки.

Отже, мозок у неї функціонував, щось обмірковував, невиразно, правда, в дуже тісних межах, бо ж не зміг я осягти того, аби вона розрізняла людей, як розрізняла годинники. Щоб сколихнути в ній розум, треба було викликати в ній пристрасть, у фізіологічному розумінні цього слова.

Незабаром ми й ще раз у тому пересвідчились, у страшний спосіб, на горе!

Вона розквітала пишною красою; це був справжній зразок її раси, Венера, вродлива напрочуд, але темна розумом Венера.

Мала тепер шістнадцять літ, і я рідко коли бачив таку досконалість у формах, таку стрункість, таку поправність у рисах. Кажу Венера, так, Венера, білява, повна, дужа, з великими, ясними й порожніми очима, блакитними, мов льоновоїй цвіт, з округлими губами, з великим заласним ротом, ротом, ніби створеним для поцілунків.

Якось уранці батько її зайшов до мене. Вигляд мав якийсь незвичайний; сів і, не одповівши навіть нічого на моє запитання, промовив:

— Маю побалакати з вами про одну вельми поважну справу... Чи можна б... чи можна б оддати заміж БERTУ?

Я не стямився з дива, скрикнув:

— Віддати БERTУ заміж?.. Ні в якому разі!

Він знову:

— Так... я знаю... але подумайте... пане доктор... що... може воно... ми сподівались... коли б у неї були діти... це б її вразило безмірно... було б для неї великим щастям і... хто його знає, може б, розум її збудився, якби стала матір'ю?

Я опинився в дуже скрутному становищі. Він мав рацію. Могло статись, що та новина, той дивний материнський інстинкт, який тремтить у серці в кожній тварині, як і в кожному жіночому серці, який змушує курку, незважаючи на собачу пащу, кидатись боронити своїх дітей, що той інстинкт спричиниться до збурення, до заколоту в цій інертній голові, пустить у роботу непорушний механізм, її думку.

Пригадав я собі зараз, окрім того, один приклад з власного досвіду. Була у мене за кілька літ перед тим маленька мисливська собака, сучечка, така дурна, що я з нею не міг дійти ні до чого. Навела вона цуценят і стала, другого ж дня, не то що розумна, а проте така, як багато собак, мало розвинених.

Тес згадавши, зросло в мені бажання одружити Бертю, не стільки з приязні до неї та до тих бідолашних батьків, як із цікавості, з боку наукового. Що воно з того вийде? Надзвичайно цікава проблема.

Я їй одказав батькові:

— Може, й ваша правда... Чому б то не спробувати... Спробуйте... Тільки... тільки... ви ніколи не знайдете такого чоловіка, який би на це погодився.

Він одказав, притишивши голос:

— Маю такого.

Я здивувався, пробурмотів:

— Порядна яка людина?.. Хтось... із вашого кола?..

Він одповів:

— Так... цілком.

— А!.. можна в вас запитати про його прізвище?

— Я їй прийшов, щоб вам його сказати та порадитися з вами. То добродій Гастон дю Буа де Люсель!

Я замалім не скрикнув: «Той поганець!», але здержався їй, помовчавши трохи, вимовив:

— Так, дуже хороше. Не вбачаю жодних утруднень.

Бідолаха стис мені руку:

— Одружимо її в тому місяці.

Гастон дю Буа де Люсель — був то паливода з доброго роду, який, проївши спадщину по батькові, наробивши боргів, користуючися з різних непевних засобів, шукав тепер нового шляху розжитись на гроші.

І знайшов оцей шлях.

Гарний, врешті, хлопець, здоровий, але гульвіса, з огидного гатунку провінціальних гульвіс, він, на мою думку, міг бути досить придатним для нашої мети чоловіком — його потім можна б позбутись, призначивши певну пенсію.

Він почав ходити до їхньої господи, залицявся, підсилався до тієї вродливої дівчини-ідіотки, що йому нібибто й справді подобалась. Приносив квітки, цілував у руки, сівав коло її піг, дивився на неї чулим поглядом; та вона не звертала жодної уваги ні на які його заходи, не відрізняла його нітрохи від інших людей, що оточували її.

Одбули весілля.

Ви розумієте, до якої міри брала мене цікавість?

Другого дня прийшов я подивитись на Бертю, щоб прослідити в неї на обличчі, чи хоч що-небудь зворухнулося в ній. Але була вона така сама, як і завше, цікавилась тільки годинником та обідом. А він, навпаки, вельми очевидячки захопився й намагався збудити веселість та палкість у своїй дружині, пустуючи та бавлячись із нею, мов з тим котеням.

Не дорозумівся ні до чого кращого.

Я почав тоді частенько навідуватись до молодого подружжя й помігив незабаром, що молода жінка вже пізнавала свого чоловіка, кидала на нього пожадливым оком — так вона дивилася перше тільки на солодкі потрави.

Слідкувала за його рухами, впізнавала його ходу на сходах чи в сусідній кімнаті, плескала в долоні, коли він уводив; обличчя в неї змінювалося, палало з великої радості та жаги.

Вона його любила всім тілом, всією душею, бідолашною своєю недолугою душею, всім серцем, бідолашним серцем вдячної тварини.

Був то справді дивний зразок наївного, простого, палкого кохання, заласного й безгрішного разом, такого, яке природа вклала в тварину, поки людина не ускладнила, не знівечила його різними чулими тонкощами.

Але він скоро стомився біля цієї вродливої істоти, палкої й німої. Бував тепер коло неї всього по кілька годин на день, гадаючи, що досить з нього віддати їй ночі.

І вона почала мучитись.

Чекала його з ранку до вечора, втупивши очі в годинник, не цікавлячись навіть і потравами, бо він ніколи не їв удома — то в Клермоні, то в Шатель-Гюйоні, в Руайя, де доведеться, аби не приходити.

Вона схудла.

Всі інші думки, всі інші бажання, всі сподівання, всі невиразні надії зникли з її розуму; і ті години, коли вона його не бачила, стали для неї за години лютої муки. Незабаром він перестав почувати вдома. Вечори перебував у Руайя, в казино, з жінками, а додому вертався, як починало дніти.

Вона не хотіла лягати в ліжку, поки він не прийде. Сиділа непорушно на кріселку, вклавши заблукані очі в маленькі мідні стрілки, що обертались, усе оберталися спроквола, одноразно круг фаянсового циферблата, де зазначені були години.

Зачувши здалека, як тупотить його кінь, враз схоплювалася з місця і, як він увиходив у кімнату, показувала пальцем мовчки, мов той привид, на годинника, ніби хотіла сказати: «Глянь, як уже пізно!» І його почав огортати страх перед цією закоханою, ревнивою ідіоткою, він драгувався, як то буває з брутальною людиною. Раз увечері вдарив її.

Прибігли до мене. Вона пручалася, вищала з страшного горя, зі злості, з жаги, хіба я знаю, з чого саме? Хіба ж можна вгадати, що діється в такому первісному мозкові?

Я заспокоїв її, впорскнувши морфію, і заборонив тій людині показуватись їй на очі, бо зрозумів, що подружнє життя доведе її доконче до смерті.

Тоді вона збожеволіла! Так, мій голубе, ця ідіотка збожеволіла. Вона завше думає про нього, чекає його. Чекає цілий день і цілу ніч, прокидаючись і засипаючи, зараз, у цю хвилину, безперестанку. Побачивши, що вона все худне та худне, що не одриває ніколи впертого погляду від циферблата в годиннику, я наказав повиносити з дому всі тії приладдя до вимірювання часу. Позбавив її таким чином можливості розпізнавати години, дошукуватись без кінця серед затемнених спогадів, в який саме час він колись-то вертався. Маю надію з часом знищити в ній ті спогади, згасити в її уяві той мерехтливий вогник, що я його колись сам розпалив, стільки попомучившись над ним.

А це недавно зробив я таку спробу. Подав їй свого годинника. Вона взяла, роздивлялася деякий час; тоді почала страшенно кричати, немовби вигляд того маленького знаряддя збудив раптом спогади, що почали вже пригасати.

Тепер вона худа, худа, аж шкода дивитись; очі горять, позападали. Ходить по хаті безперестанку, мов той звір у клітці.

Я звелів заградувати вікна, приробити високі віконниці, поприбивати до паркету кріселка, щоб не могла вона вгледіти його крізь вікно!

Бідні, бідні батьки! Яке то буде їхнє життя!

Ми зійшли на пригорок. Доктор обернувся й промовив до мене:

— Погляньте па Ріом звідціля!

Темне місто виглядало, мов старовинне селище. За ним, скільки оком скинути, розляглася зелена полонина, заліснена, залюднена селами та містами, оповита прозорим блакитним туманом, що надавав особливих чарів цьому краєвидові. Праворуч від мене, далеко-далеко, тяглись великі гори з низкою верховин, округлих чи рівно зрізаних; немовби стятих мечем.

Доктор розпочав перераховувати урочища, верховини, розповідаючи їхню історію.

Та я не слухав; тільки й думав, що про божевільну, тільки й бачив, що її. Вона немовби літала, оглядала згори, мов скорботний дух, ту розлогу країну.

І я запитав раптом:

— А з ним що сталося, з чоловіком?

Мій приятель, трохи здивований, одказав, помовчавши трохи:

— Він живе в Руайя, на пенсію, що йому визначили. Він щасливий, бенкетує, мов на весіллі.

Коли ми вертались тихою ходою, засмучені обидва, мовчазні,— наздогнавши нас, хутко пробіг англійський візок на двох колесах; расовий кінь слався прудким клусом.

Доктор ухопив мене за руку.

— Оце ж він,— промовив.

Я вкмітив тільки над широкими плечима сірого фетрового капелюха, пересуненого на одне вухо, що зникав серед хмари пилу.

ПРИМІТКИ

До третього тому входять збірки Мопассана, опубліковані 1884 і 1885 років: «Міс Гаррієт», «Сестри Рондолі», «Під сонцем», «Івета».

Збірка «Міс Гаррієт» вийшла друком у Віктора Авара в квітні 1884 року і перевидавалася за життя автора без усяких змін.

Збірка «Сестри Рондолі» надрукована в липні 1884 року (видавець Олендорф) і перевидавалася без змін.

Збірка «Під сонцем» опублікована у Віктора Авара (1884 рік) і багато разів перевидавалася без змін. Перед цим Мопассан друкував окремі нариси з неї в «Ревю бле» (в числах за 17 листопада, 1 грудня, 15 грудня 1883 року і за 5 січня 1884 року).

Збірка «Івета» вийшла в Авара 1884 року і перевидавалася за життя Мопассана без усяких змін.

Уперше новели виходили по таких часописах: «Голуа», «Ля ві мілітер», «Жіль Блас», «Нувель Ревю», «Фігаро», «Еко де Парі», здебільшого під псевдонімом Мофріньєз (роки 1882—1884).

МІС ГАРРІЄТ

(Стор. 7) *Пані ****.— Кому твір присвячено, біографи письменника досі не знають.

(8) *Герцог Рішельє*.— Тут ідеться про маршала Армана Рішельє (1696—1788).

СПАДЩИНА

(25) *Катюль Мендес* (1843—1909) — поет-парнасець, писав також романи і драми.

(40) *Доре* (1833—1883) — художник, відомий своїми малюнками до книжок Рабле, Лафонтена, Данте.

ДЕНІ

(91) *Леон Шапрон* — газетяр, працаваў разам з Мопассаном у деяких часопісах.

(94) *Коальгарове мило* — вживалося в минулому столітті для дезинфекції.

ОСЕЛ

(98) *Луї Ле Пуатвен* (1847—1909) — художник, сын поета Альфреда Ле Пуатвена.

ІДИЛІЯ

(106) *Моріс Лелюар* — прыбране ім'я пісьменніка Іполита Перше (1857—1895).

ХЛОПЧЕ, КУХОЛЬ ПИВА!

(118) *Хозе-Марія де Ередіа* (1842—1906) — поет парнасець.

ХРЕСТИНИ

(124) *Гійєме* (1842—1918) — приятель Мопассанів, художник-пейзажист.

ЗАПІЗНІЙ ЖАЛЬ

(129) *Леон Дьєркс* (1838—1912) — поет-парнасець.

МІЙ ДЯДЬКО ЖЮЛЬ

(135) *Аніль Бенувіль* (1815—1891) — художник-пейзажист.

У ДОРОЗІ

(142) *Гюстав Тудуз* (1847—1904) — пісьменник, з Флоберового гуртка.

ТІТКА СОВАЖ

(148) *Жорж Пуше* (1833—1894) — медик, професор анатомії.

СЕСТРИ РОНДОЛІ

(157) *Жорж де Порто-Ріш* (1849—1930) — поет і драматург.

(159) *Смішний для мене бард, що зорі споглядає...* — сонет поета-парнасеця Луї Буйле (1822—1869).

ГОСПОДИНЯ

(185) *Доктор Барадюк* — медик, приятель Мопассанового батька.

БАРИЛЬЦЕ

(192) *Адольф Тавернье* — письменник, написав між іншим твір «Мистецтво герцю».

ВІН?

(197) *П'єр Декурсель* (1856—1926) — драматург.

МІЙ ДЯДЬКО СОСТЕН

(203) *Поль Жіністі* (1855—1934) — драматург і критик театральний.

ХВОРОБА АНДРЕ

(210) *Едгар Куртуа* — біографи Мопассана не знають цієї особи.

ПРОКЛЯТИЙ ХЛІБ

(216) *Анрі Бренн* — син пані Бренн, котрій письменник присвятив роман «Життя».

СПРАВА ПАНІ ЛЮНО

(221) *Жорж Дюваль* (1847—1919) — романіст і драматург.

МУДРЕЦЬ

(226) *Барон де Во* — журналіст і літератор, приятель Мопассанів.

ПАРАСОЛЯ

(232) *Каміла Удіно* — літератор і художник, друг Мопассана.

ЗАСУВ

(240) *Рауль Дерен* — особа, не відома біографам письменника.

ЗУСТРІЧ

(246) *Едуард Род* (1857—1910) — швейцарський письменник.

(258) *Жорж Лєгран* — друг Мопассанів.

ШАЛІ

(265) *Жан Бєро* (1849—1935) — французький художник.

ПІД СОНЦЕМ

(277) *Поль Арно* — письменник, приятель Мопассанів.

(278) *Лєконт де Ліль* (1818—1894) — поет-парнасець.

(279) *Пані Дезульєр* (1638—1694) — поетка, писала солодкаві ідилії.

Бу-Амама — ватажок алжирських повстанців у 70—80-х роках.

(280) *Абд-ель-Кадєр* (1807—1883) — емір, борець за незалежність Алжіру.

(284) *Нєйї* — паризьке передмістя.

Бюльє — зала в Парижі, де відбуваються збори й бали.

(285) *Марабут* — мусульманин-аскет.

(286) *Рюєй* чи *Нангер* — місця відпочинку під Парижем.

(289) *По війні* — по франко-пруській війні. Франція тоді позубулася Ельзасу та Лотарінгії.

(290) ...в країні точитьсья війна.— Маєтьсья на увазі повстання тунісців у травні 1881 року.

(292) *Шот* — соляне озеро в Алжірі.

(294) *Каїд* — начальник, суддя і збирач податків в Тунісі та Алжірі.

Гум — озброєний загін тубільців під орудою французького офіцєра.

(300) *Румі* — так араби зневажливо називають європейців.

(301) *Муфтії* — мусульманський священник.

(319) *Креїльський посуд* — посуд, що його виробляють у місті Креїль.

(322) *Каді* — мусульманський суддя.

Дуро — іспанська срібна монета.

(343) *Хариджизм* — одна з мусульманських течій.

(345) *Майор Коїн* — письменник має на увазі брошуру Коїна про громадське життя мешканців Мзабу, про клімат, тваринний і рослинний світ цього краю.

(349) *Альбер Грєві* (1824—1899) — політичний діяч, брат президента Третьої республіки.

(359) *...річка з поеми.*— Себто річка Ахерон, описана в Дантовій «Божественній комедії».

(361) *Клебер* (1753—1800) — генерал, один з проводу революції; пароплав названо його ім'ям.

У БРЕТАНІ

(371) *Жоан* (1813—1881) — географ, укладав путівники.

(372) *Фроманген* (1820—1876) — письменник і художник-орієнталіст.

Менгіри, долмени — культові камені давніх кельтів.

(373) *...конетабль де Рішмон* (1393—1457) — полководець.

(373) *Кіберон* — мис, де бретонські селяни — шуани — виступили проти Конвенту.

(374) *П'єр Абельяр* (1079—1142) — французький філософ і теолог.

(380) *О, скільки вам важких пригод відомо...*— двовірш із «Осеа по пох» Віктора Гюго.

ІВЕТА

(404) *...він завжди випорсає вам з рук.*— «Мюскад» означає чарівну кульку в штукаря, що раптом то зникає, то з'являється знову.

(406) *Віктор-Еммануїл* (1820—1878) — італійський король.

(409) *Мальвазій, аржангей* — гатунки винограду, *резіне* — виноградне варення.

(415) *Панна де Монгіхо* — іспанська аристократка, з нею побрався Наполеон III після нещасливого сватання до однієї з царівен.

(430) *Скріб* (1791—1861) — драматург.

ПОЛКОВНИКОВІ ПЕРЕКОНАННЯ

(474) *Вона тут — тут і залишиться...*— Пародія на «історичний» вислів президента Мак-Магона: «Я тут — тут і залишусь». Після нещасливої спроби реставрувати монархію — президент не дуже й чинив їй опір — він дістав право бути при владі ще сім років і вимовив цю фразу, щоб показати, що не поступиться іншому кандидатові від монархістів.

(475) *Трошю* (1815—1896) — генерал, що похвалявся розбити пруссаків, а насправді показав себе боягузом і нездарою. *Женєв'є-ва* — рятівниця Парижа від напасників-норманів (за середньовічним переказом).

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ

Стор.

Портрет Гі де Мопассана на емалі. <i>Робота французького художника Клавдіуса Поплена.</i>	224—225
Він і вона. <i>Малюнок Гі де Мопассана.</i>	224—225
Гультьай. <i>Худ. Жео-Денюї.</i> -	224—225
Модистка. <i>Худ. Тулуз-Лотрек.</i>	224—225

З М І С Т

Переклали:

МІС ГАРРІЄТ

MISS HARRIET

Міс Гаррієт	Miss Harriet	<i>Іван Рильський</i>	7
Спадщина	L'Héritage	}	25
Дені	Denis		<i>Євгенія Рудинська</i>
Осел	L'Ane	<i>Ярема Кривець</i>	98
Ідилія	Idylle	<i>Максим Рильський</i>	106
Шворочка	La Ficelle	<i>Євгенія Рудинська</i>	111
Хлопче, кухоль пива!	Garçon, un bock!	<i>Борис Козловський</i>	118
Хрестини	Le Baptême	<i>Ростислав Доценко</i>	124
Запізній жаль	Regret	}	129
Мій дядько Жюль	Mon oncle Jules		<i>Євгенія Рудинська</i>
У дорозі	En voyage	<i>Максим Рильський</i>	142
Тітка Соваж	La mère Sauvage	<i>Людмила Івченко́ва</i>	148

СЕСТРИ РОНДОЛІ

LES SOEURS RONDOLI

Сестри Рондолі	Les soeurs Rondoli	<i>Петро Чикаленко</i>	157
Господиня	La Patronne	<i>Максим Рильський</i>	185
Барильце	Le Petit Fût	<i>Людмила Івченко́ва</i>	192
Він?	Lui?	<i>Максим Рильський</i>	197
Мій дядько Состен	Mon oncle Sosthène	<i>Борис Козловський</i>	203
Хвороба Андре	Le mal d'André	<i>Євгенія Рудинська</i>	210
Проклятий хліб	Le Pain Maudit	<i>Михайло Качерівський</i>	216
Справа пані Люно	Les causes de Madame	}	221
Мудрець	Lunceau		<i>Максим Рильський</i>
Парасоля	Un Sage	<i>Євгенія Рудинська</i>	226
Засув	Le Parapluie	<i>Борис Козловський</i>	232
Зустріч	Le Verrou	}	240
Самогубство	Rencontre		<i>Максим Рильський</i>
Орден	Suicides	<i>Іван Рильський</i>	254
Шалі	Décoré!	<i>Борис Козловський</i>	259
	Châli	<i>Євгенія Рудинська</i>	265

ПІД СОНЦЕМ	AU SOLEIL	<i>Тамара Воронович</i>	
Море	La Mer		280
Алжир	Alger		282
Провінція Оран	La Province d'Oran		285
Бу-Амама	Bou-Amama		293
Провінція Алжир	La Province d'Alger		299
Зар'єз	Le Zar'ez		313
Кабілія — Буджія	La Kabylie-Bougie		346
Константіна	Constantine		359
На водах	Aux Eaux		362
У Бретані	En Bretagne		371
Крезю	Le Creusot		386
ІВЕТА	YVETTE		
Івета	Ivette	<i>Борис Козловський</i>	393
Повернення	Le Retour	<i>Ірина Стешенко</i>	459
Покидько	L'Abandonné	<i>Людмила Івченко</i>	466
Полковникові пере-	Les idées du Colonel		
конання		<i>Ірина Стешенко</i>	474
Прогулянка	Promenade	<i>Борис Козловський</i>	481
Мохаммед-Пройдисвіт	Mohammed Fripouille	<i>Ірина Стешенко</i>	487
Сторож	Le Garde		496
Берта	Berthe	<i>Іван Рильський</i>	503
Примітки			512
Перелік ілюстрацій			517

ГИ ДЕ МОПАСАН
Сочинения в восьми томах
Том третий
(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *А. О. Перепадя*
Художник *І. П. Хотінок*
Художній редактор *В. В. Машков*
Технічний редактор *Ю. З. Тронік*
Коректор *О. Т. Супруненко*

Виготовлено на Харківській книжковій фабриці ім. М. В. Фрунзе Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8. Здано на виробництво 4/IV 1969 р. Підписано до друку 17/II 1970 р. Папір № 1, Формат 84 × 108¹/₃₂. Фізичн. друк. арк. 16,25. Умовн. друк. арк. 27,3 + 2 вкл. Обліково-видавн. арк. 28,177. Ціна 1 крб. 9 коп. Замовлення № 9-199, Тираж 45 000;

100-1091011